

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

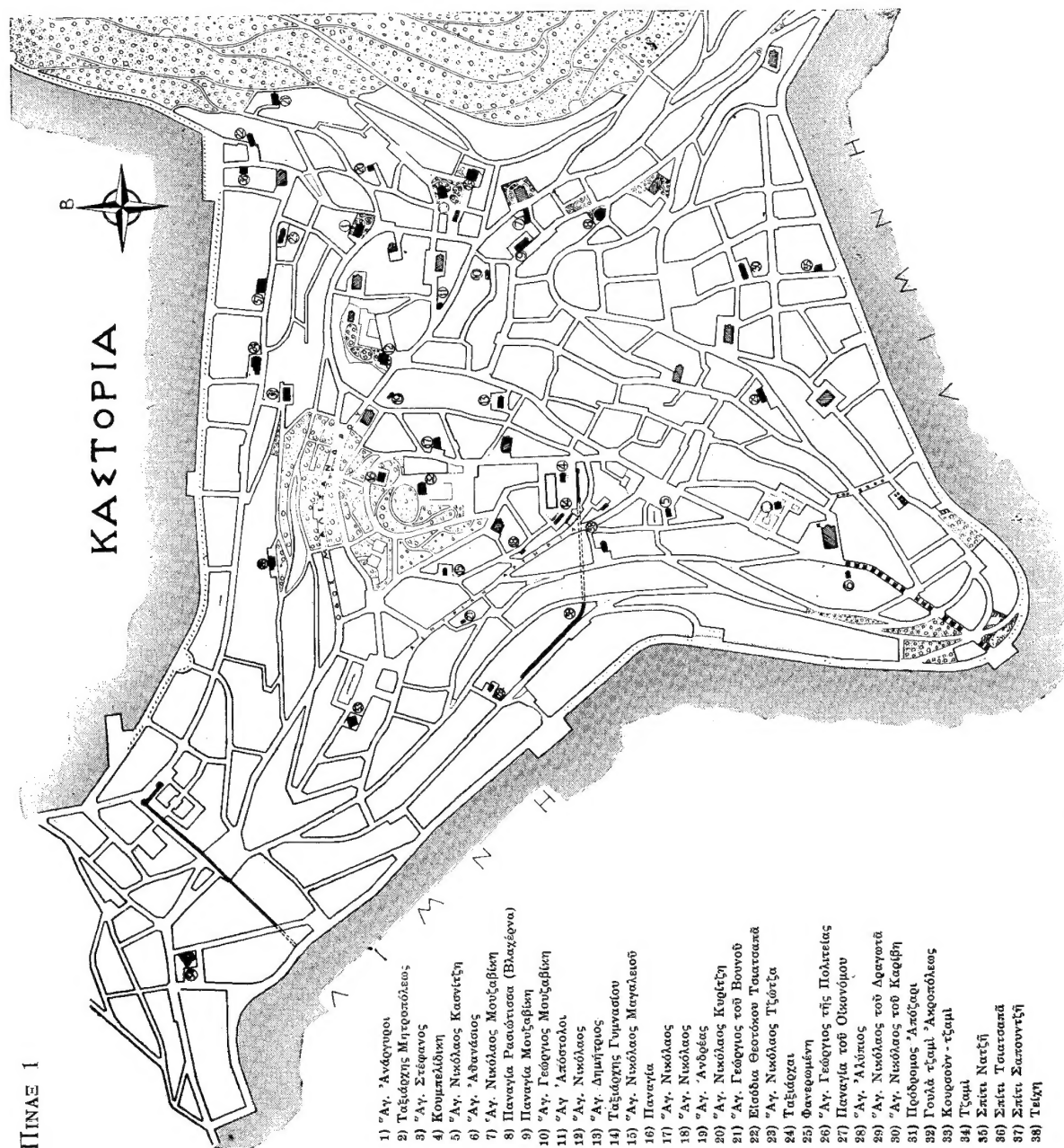
ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Δ΄
1938

ΑΘΗΝΑΙ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΒΕΤΙΑ",
ΜΑΪΣΝΕΡ & ΚΑΡΓΑΔΟΥΡΗ

- 1) "Αγ. "Ανάργυροι
- 2) Τεβιάχης Μήτροπολεως
- 3) "Αγ. Στέφανος
- 4) Κοιμητήριον
- 5) "Αγ. Νικόλαος Κανιτζή
- 6) "Αγ. "Αθανάσιος
- 7) "Αγ. Νικόλαος Μουζεβίτη
- 8) Παναγία Ραπούντσα (Βλαχίνο)
- 9) Παναγία Μουζεβίτη
- 10) "Αγ. Γεώργιος Μουζεβίτη
- 11) "Αγ. "Αστέροιοι
- 12) "Αγ. Νικόλαος
- 13) "Αγ. Δημήτριος
- 14) Τεβιάχης Γυμνασίου
- 15) "Αγ. Νικόλαος Μεγαλειού
- 16) Παναγία
- 17) "Αγ. Νικόλαος
- 18) "Αγ. Νικόλαος
- 19) "Αγ. "Ανδρέας
- 20) "Αγ. Νικόλαος Κυρίτζη
- 21) "Αγ. Γεώργιος του Βουνού
- 22) Ειούδα Θεοτόκου Ταυτασά
- 23) "Αγ. Νικόλαος Τζότζη
- 24) Ταβόζα
- 25) Φανερωμένη
- 26) "Αγ. Γεώργιος της Πολιτείας
- 27) Παναγία του Οικονόμου
- 28) "Αγ. "Αλέξιος
- 29) "Αγ. Νικόλαος του Δραγονά
- 30) "Αγ. Νικόλαος του Καβίρη
- 31) Προδρόμος "Απόφα
- 32) Γουλά Τζεμί "Ακροπόλεως
- 33) Κουρσούν - Τζεμί
- 34) Τζουμί
- 35) Σπίτι Ντατζή
- 36) Σπίτι Ταυτασά
- 37) Σπίτι Σαουντζή
- 38) Τεβιά

ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὁ μεταβαίνων διὰ τοῦ σιδηροδρόμου ἀπὸ Θεσσαλονίκης εἰς Δυτικὴν Μακεδονίαν, ἀφ' οὗ διασχίσῃ τὰς γονίμους μὲν πλὴν κάπως μονοτόνους πεδιάδας τῆς Βεροίας καὶ τῆς Ναούσης καὶ ἀνέλθῃ πρὸς τὸν ὑδροχαρῆ δρυμῶνα τῆς Ἐδέσσης, θὰ δοκιμάσῃ, προχωρῶν περαιτέρω πρὸς τὰ δυτικά, μίαν εὐχάριστον ἔκπληξιν: θ' ἀντικρύσῃ ἐν μέσῳ ὑψηλῶν, καταφύτων βουνῶν ἐκτεταμένas γαλανὰς λίμνας, εἰς τὰ γαληνιαῖα ὕδατα τῶν ὁποίων φιλαρέσκως κατοπτρίζονται μικραὶ ἐπὶ τῶν πέριξ κλιτύων ἰδρυμέναι πολίχναι. Γοητευτικὴ εἶναι ἡ ἐκ τῆς θέας τῶν λιμνῶν τούτων ἐντύπωσις νομίζει τις ὅτι δὲν εὐρίσκεται εἰς τὰ ὑψίπεδα τῆς Βορείου Μακεδονίας ἀλλ' εἰς μακρυνὰς θαλασσο-λούστους περιοχάς. Ἐπὶ τῶν ὄχθων μιᾶς τοιαύτης μεγάλης ἑλλειψοειδοῦς λίμνης καὶ δὴ ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν κλιτύων ἐπιμήκους γλώσσης, εἰσχωρούσης εἰς τὴν λίμνην τῆς Ὁρεστιάδος, εἶναι ἰδρυμένη καὶ ἡ γραφικωτάτη ἄμα καὶ ἱστορικωτάτη πόλις τῆς Καστορίας.

Στενὸς καὶ ταπεινὸς λαϊκὸς συνδέει τὴν χερσόνησον πρὸς τὴν στερεὰν κατὰ τὸ δυτικὸν αὐτῆς μέρος (εἰκ. 1). Ὁ αὐλὼν αὐτὸς—ὡς τὸν ἀποκαλεῖ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ¹—ἐκτεινόμενος ἰσοπέδως περίπου πρὸς τὴν λίμνην, ἀποτελεῖ τὴν μόνην ἀπὸ ξηρᾶς ἔμβασιν τῆς Καστορίας, εἶναι ἄρα τὸ κρισιμώτατον σημεῖον τῆς ἀπὸ ξηρᾶς ἀμύνης τῆς πόλεως, δι' ὃ καὶ ἤδη ἀπὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς², μάλιστα δ' ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ³, ὠχυρώθη δι' ἰσχυροῦ διαμπεροῦς τείχους φέροντος πύλην καὶ πύργους, στρογγύλους τε καὶ ὀρθογωνίους, καλῶς μέχρι πρό τινων ἐτῶν καὶ νῦν ἔτι ἐν μέρει σωζομένους (εἰκ. 2). Εὐθύς ὀπισθεν τοῦ ταπεινοῦ ἰσθμοῦ λαμβάνει ἡ χερσόνησος τὴν μορφὴν λοφώδους ράχews (ὕψ. 60 μ.) ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν κλιτύων τῆς ὁποίας—βορείου καὶ νοτίας—ἦτο καὶ

¹ Ἀλεξιάς I 187,7 καὶ 11 (Reiferscheid).

² Ὁ Τίτος Λίβιος (XXXI, 40 Müller) ἀναφέρει ὡς κείμενον ἐνταῦθα τὸ Celetrum, ὅπερ ἀναμφιβόλως θὰ ἦτο ρωμαϊκόν τι κάστρον, εἰς ὃ πιθανῶς ἀνήκουσι καὶ τὰ σωζόμενα τεῖχη πβλ. Gelzer, Vom heiligen Berge und aus Makedonien, Leipzig 1904, 231 καὶ Leonhard Schultze, Makedonien, Jena 1927 σ. 174.

³ Προκόπιος, Περί κτισμάτων IV, 3 σ. 273 (Βόννης).

είναι έκτισμένη ή πόλις τής Καστορίας, ήτις όμως δέν έκτείνεται μέχρι του πρὸς ἀνατολὰς πέρατος τής γλώσσης· διότι τοῦτο καταλαμβάνεται ὑπὸ ὕψηλότερου, ἐγκαρσίως βαίνοντος πετρώδους βουνοῦ, (εἰκ. 1) ὅπερ ἀποκρύπτει δυστυχῶς τὴν ὠραίαν πρὸς ἀνατολὰς θέαν τής λίμνης¹.

Δέν θὰ ἐνδιατρίψωμεν ἐνταῦθα οὔτε περὶ τὰς ὀνομασίας, ἀς διαδοχικῶς ἔλαβεν ἡ Καστορία², οὔτε περὶ τὸ ἔτυμον αὐτῶν ἀλλ' οὔτε καὶ περὶ τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς ἱστορίαν, περὶ ὧν ἄλλως τε ἄλλοι κατὰ καιροὺς διέλαβον³. Ἀπαραίτητον ὅμως νομίζομεν νὰ προτάξωμεν ἐν συντομίᾳ τὴν ἱστορίαν τῶν

Εἰκ. 1. Ἀποψις τής χερσονήσου τής Καστορίας ἀπὸ δυσμῶν.

τῶν τής πόλεως κατὰ τοὺς χρονιστικὸς καὶ ἰδίᾳ τοὺς βυζαντινὸς χρόνους, ἵνα δυνηθῶμεν νὰ τοποθετήσωμεν ἐν τῷ πλαίσιῳ τῶν τὰ μνημεῖα τής τέχνης, περὶ ὧν κυρίως ἔσται ὁ λόγος ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ.

Καὶ ὥς πρὸς μὲν τοὺς μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ χρονιστικὸς αἰῶνας οὐδὲν ἄλλο γνωρίζομεν εἰμὴ μόνον, ὅτι ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου ἡ Καστορία ἀπέβη, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Προκοπίου⁴, «πόλις δχυρωτάτη».

¹ Λίαν ἐπιτυχῶς παραβάλλει τὸ σχῆμα τής χερσονήσου πρὸς σφύραν ὁ Leonhard Schultze ἔ.ἀ. σ. 174.

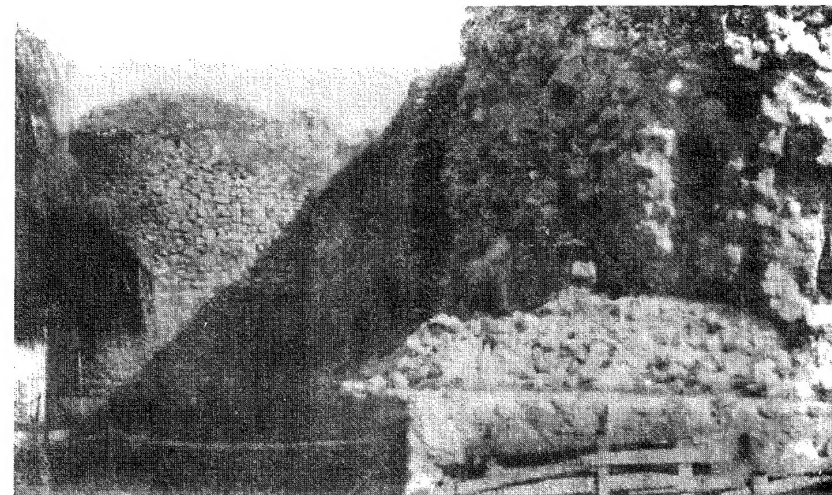
² Κέλετρον, Διοκλητιανούπολις, Ἰουστινιανούπολις, Καστορία [Kostur, Kesrye].

³ Ὅρα τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν παρὰ Θ. Φ. Παπακωνσταντίνου ἐν τῷ ἄρθρῳ «Καστορία» τής Μ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείας καὶ εἰς ἀνατύπωσίν του ἐν βιβλιαρίῳ. Εἰς τὴν εἰρημένην βιβλιογραφίαν πρόσθετος καὶ Tomaschek, Zur Kunde der Hämuschalbinsel, Wien 1894 II, 67. J. Sokolov, Sostojanie Monachestva v bizantinski čerkvi cy palavini IX do natchala XIII b. Kazan 1894. Str. 141, 5. Vera Ivanova, Godichnik na narodnija Musei (Annuaire du musée national de Sofia) 1926 σ. 55. Leonhard Schultze, Makedonien, Jena 1927 σ. 174, J. Aniel, La Macédoine, son évolution contemporaine 1930 Α. Δ. Κεραμόπουλλον, Byz.-Neogr. Jahrbücher τ. 9 (1932) σ. 55-63.

⁴ Περί κτισμάτων σ. 273, 26 (Βόννης).

Τὰ σωζόμενα κατὰ τὸν λαιμὸν τής χερσονήσου λείψανα τειχῶν (εἰκ. 2) εἶναι δυνατόν νὰ προέρχωνται καὶ ἐκ τής περιόδου ταύτης¹. Ἀσφαλῶς ὅμως παλαιοχριστιανικὸν εἶναι μαρμαρινὸν κιονόκρανον τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν (εἰκ. 46), ὅπερ θ' ἀνήκεν ἄλλοτε εἰς ἀμφικιονίσκον παραθύρου μεγάλου ναοῦ, ὡς εἰκάζεται ἐκ τῶν διαστάσεών του.

Κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν αἰῶνας οὐδεμίαν σχετικὴν

Εἰκ. 2. Στρογγύλος πύργος μετὰ τμήματος τοῦ τείχους τής Καστορίας.

πρὸς τὴν Καστορίαν ἔχομεν πληροφορίαν, οὔτε ἐκ πηγῶν² οὔτε ἐκ μνημείων. Γνωρίζομεν ὅμως ὅτι μεσοῦντος περίπου τοῦ 10^{ου} αἰῶνος ἡ Καστορία κατελήφθη ὑπὸ τῶν Βουλγάρων, ἀπὸ τῶν ὁποίων οἱ Βυζαντινοὶ κατώρθωσαν ταχέως νὰ τὴν ἀποσπάσουν βοηθήσαντες εἰς τοῦτο τοὺς Πετсенέγους.

Ἐντούτοις κατὰ τὴν θριαμβευτικὴν τοῦ τσάρου τῶν Βουλγάρων Σαμουήλ προέλασιν πρὸς κατάληψιν τής Ἑλλάδος (990 μ.Χ.) ἡ Καστορία ἔπεσε καὶ πάλιν εἰς χεῖρας τῶν Βουλγάρων³, ὅφ' οἷς καὶ παρέμεινε μέχρι τοῦ 1018, ὁπότε τὰ νικηφόρα στρατεύματα Βασιλείου τοῦ Β', τοῦ Βουλγαροκτόνου, τὴν ἡλευθέ-

¹ Τὰ τείχη εἶναι ἐκτισμένα δι' ἀργῶν λίθων μετ' ἀφθόνου κονιάματος (opus incertum) ἀλλ' ἄνευ τῶν χαρακτηριστικῶν εἰς ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ τείχη ὀριζοντιῶν στρώσεων ὀπτοπλινθίων. Τὸ πάχος των εἶναι 2.35.

² Ἐν τῷ παρισινῷ κώδικι 1555^α, τῶν ἀρχῶν τοῦ 8^{ου} αἰῶνος, ἀναγράφεται ἡ ἐπισκοπὴ Κάστρων, ἥτις, κατὰ τὸν Γ. Κονιδάρεν, θὰ εἶναι πιθανῶς ἡ τής Καστορίας (Χριστιαν. καὶ Θρησκευτ. Ἐγκυκλοπ. ἄρθρον Ἑλλάς τ. 3 σ. 261).

³ Jireček, Geschichte der Bulgaren, Prag 1876, σ. 191.

ρωσαν αποδόσαντα αὐτὴν ἐκ νέου εἰς τοὺς κόλπους τῆς βυζαντινῆς πατρίδος¹.

Ἐπὶ ἡμῖν καὶ πλέον αἰῶνα παρέμεινεν ἡ Καστορία ἀνενόχλητος ὑπὸ τὴν βυζαντινὴν διοίκησιν κατὰ τὸ διάστημα δ' αὐτὸ ἐγνώρισεν ἡ πόλις τὴν μεγίστην αὐτῆς ἀνθήσιν· διότι τότε ἀκριβῶς κατεσκευάσθησαν τὰ μεγαλύτερα καὶ σπουδαιότερα μνημεῖα τέχνης—Ἀγ. Ἀνάργυροι, Ταξιάρχης, Ἀγ. Στέφανος, Κουμπελίδικη—τότε ἐπίσης, ἐπεκταθεῖσα πρὸς ἀνατολὰς, θὰ ὠχυρώθη ἡ Καστορία διὰ νέου τείχους, οὐτινος πύργοι καὶ μεσοπύργια σώζονται εἰσέτι κατὰ τὴν νοτίαν κλιτὺν τῆς ράχους καὶ παρὰ τὴν αὐλὴν τοῦ Γυμνασίου². (Ὅρα πίν. 1).

Τὴν ἡσυχίαν καὶ εὐδαιμονίαν τῆς πόλεως ἤλθον νὰ ταράξουν ἐπ' ὀλίγον, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, αἱ κατὰ τῶν Βυζαντινῶν ἐκστρατεῖαι τῶν Νορμανδῶν τοῦ Ροβέρτου Γυσκάρδου καὶ τοῦ υἱοῦ του Βαημούνδου, ὧς λεπτομερῶς μᾶς περιγράφει Ἀννα ἡ Κομνηνὴ. Ὁ τότε αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου Ἀλέξιος δ' Α' ἐκστρατεύσας κατ' αὐτῶν καὶ ἡττηθεὶς ἐν Δυρραχίῳ «ἐφυγεν ἀκλεῶς»³, ὁ δὲ Βαημούνδος κατέλαβε τὸ 1083, πλὴν ἄλλων καὶ τὴν Καστορίαν, ἣν κατεῖχον μισθοφόροι τοῦ Ἀλεξίου Βαράγγοι. Μὴ δυνάμενος ὁμως ὁ Βαημούνδος νὰ μισθοδοτήσῃ τὰ στρατεύματά του ἀνεχώρησεν εἰς Ἰταλίαν, ἵνα λάβῃ χρήματα παρὰ τοῦ πατρὸς του, καταλιπὼν ἐν Καστορίᾳ τοποτηρητὴν του τὸν Βρυνένιον. Ὁ δὲ Ἀλέξιος, πληροφορηθεὶς τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Βαημούνδου, ἐτράπη ἀμέσως πρὸς τὴν Καστορίαν καὶ στρατοπέδευσας πρὸ τοῦ λαιμοῦ τῆς χερσονήσου προσέβαλε κατ' ἀρχὰς τὸ φρούριον κατὰ μέτωπον. Ἐπειδὴ ὁμως ἔβλεπε ὅτι οἱ Νορμανδοὶ ἀνθίσταντο ἐρρωμένως ἔστειλε τὸν συναγωνιστὴν του στρατηγὸν Γεώργιον Παλαιολόγον μετὰ στρατοῦ ἵνα ἀποβιβασθῇ, τῇ βοηθείᾳ λέμβων, εἰς τὸ πρὸς ἀνατολὰς τῆς πόλεως ἀφύλακτον καὶ ἀκατοίκητον βουνὸν καὶ ἐπιτεθῇ ἐκ τῶν νώτων κατὰ τῶν Νορμανδῶν. Τούτου δὲ πραγματοποιηθέντος—οἱ Νορμανδοί, ἰδόντες ἑαυτοὺς κυκλωθέντας, ἠναγκάσθησαν νὰ παραδοθῶσιν, ὁρίσαντες ὅτι ὅσοι μὲν θὰ ἠκόλouthουν τὸν βασιλέα θὰ συνεκεντροῦντο εἰς τὸν πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς πόλεως κείμενον ναὸν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, ὅσοι δὲ ἤθελον νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν πατρίδα των θὰ συνηθροίζοντο εἰς τὸν λαιμὸν τῆς χερσονήσου. Οὕτω ἡ πόλις, διατελέσασα ἐπὶ τινὰς μόνον μῆνας εἰς τὰς χεῖρας τῶν Νορμανδῶν, παρεδόθη καὶ πάλιν, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1083, εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς.

Περὶ τὰ μέσα τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ἐστάλη ὡς διοικητὴς τῆς πόλεως ὁ Ἀνδρόνικος Κομνηνός, εἰς ὃν ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ (1143-1180) παρεχώρησε τὴν

¹ Ὅρα τὰ τῆς καταλήψεως τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου καὶ τὰ τῆς αὐτοπροσώπου εἰς Καστορίαν μεταβάσεως αὐτοῦ κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1018 παρὰ Κεδρηνῶ 474,17 (Βόννης).

² Ἀννα ἡ Κομνηνὴ (Ἀλεξιάς I, 187.5 Βόννης) λέγει τὰ ἐξῆς περὶ τοῦ φρουρίου τῆς Καστορίας: «πύργοι καὶ μεσοπύργια φθοδόμενται κάστρου δίκην, δι' ὅπερ καὶ Καστορίᾳ ὀνομάζεται».

³ Ἀννα ἡ Κομνηνὴ, Ἀλεξιάς I, 256 (Reiferscheid).

Καστορίαν, ἐπιθυμῶν ν' ἀπομακρύνῃ, δι' οἰκογενειακοὺς λόγους, τὸν Ἀνδρόνικον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως¹.

Ἡ διὰ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων (1204) ἐπελθοῦσα ἐξασθένεις τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἔσχε τὸν ἀντίκτυπον αὐτῆς κυρίως εἰς τὰς μεμακρυσμένας πόλεις, ἐν αἷς καὶ ἡ Καστορία, ἣν οἱ Βούλγαροι, ἐπωφεληθέντες τῆς εὐκαιρίας, ἀνακατέλαβον καὶ θὰ κατεῖχον ἴσως ἐπὶ μακρὸν ἂν μὴ παρενέβαινεν ὁ ἐν Ἡπειρῷ ἐγκατασταθεὶς οἶκος τῶν Κομνηνῶν Ἀγγέλων, ὅστις προσήρτησεν αὐτὴν εἰς τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἡπείρου. Ἐκτοτε ἡ Καστορία παρέμεινε μὲν βυζαντινὴ, ἥλλασεν ὁμως συχνὰ διοικητὴν· διότι ἀπέβη τὸ μῆλον τῆς ἐριδος μεταξὺ τῶν διαμαχομένων δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου καὶ τῶν βασιλέων τῆς Νικαίας. Ἡ ἐναλλαγὴ δ' αὕτη κυρίου διήρκεσε μέχρι τοῦ 1259, ὅτε ἡ Καστορία ὑπῆχθη ὀριστικῶς ὑπὸ τοὺς βασιλεῖς τῆς Νικαίας καὶ εἶτα τοὺς αὐτοκράτορας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατόπιν τῆς ἐν τῇ γειτονικῇ Πελαγονίᾳ ἡττης τοῦ δεσπότη τῆς Ἡπείρου Μιχαὴλ Β' καὶ τῆς ζωορήσεως τοῦ Φράγκου συμμάχου του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου².

Παρέμεινε δ' ἡ Καστορία ὑπὸ τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ ἓνα περίπου αἰῶνα, καθ' ὃν ἐγνώρισε νέαν ἀκμὴν καὶ ἀνθῆσιν τῆς τέχνης, ἣν μαρτυροῦσι τὰ μνημεῖα. Τὴν ἀνθῆσιν δὲ ταύτην οὐδόλως διέκοψε ἡ κατὰ τὸ 1345, κατόπιν προδοσίας τοῦ Συργιάννη, στρατηγοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρόνικου Παλαιολόγου τοῦ Γ' γενομένη παράδοσις τῆς Καστορίας εἰς τοὺς Σέρβους, ὧν ὁ κρᾶλης Στέφανος Δουσὰν ἔσπευσε νὰ τὴν καταλάβῃ³. Πράγματι κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἐγένετο ἡ εἰκονογραφίαις τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν, ὧς καὶ ἄλλων ναῶν, ὑπὸ Ἑλλήνων ὁμως τεχνιτῶν καὶ κατὰ καθαρῶς βυζαντινὴν τεχνοτροπίαν.

Οἱ Σέρβοι ἐδέσποσαν τῆς Καστορίας μέχρι τοῦ 1380, ὁπότε ἡ πόλις παρεδόθη κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τοὺς Ἀλβανούς⁴, ὀλίγον δ' ὕστερον εἰς τοὺς Τούρκους, ὑφ' οὓς καὶ παρέμεινε μέχρι τῆς κατὰ τὸ 1912 ἀπελευθερώσεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Καίτοι δ' ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας διετέλεσεν ἡ Καστορία ὑπὸ τὸ πέλαμα τοῦ κατακτητοῦ, ὁμως δὲν ἔπαυσεν ἀκμάζουσα καὶ εὐημεροῦσα, λόγῳ κυρίως τῆς βιομηχανίας τῶν γουναρικῶν, χάριν τῆς ὁποίας ἐξενιτεύοντο εἰς πόλεις τῆς Εὐρώπης πολλὰ αὐτῆς τέκνα, ἅτινα, πλουτοῦντα ἐκεῖ, δὲν ἐλησμόνουν τὴν πατρίδα καὶ τὰς παραδόσεις των, ἀλλ' ἀφειδῶς δαπανῶντα ἀνήγειραν ἐν αὐτῇ καὶ πλούσια ἀρχοντικὰ διὰ τὰς οἰκογενείας των καὶ πληθὸς μικρῶν ναῶν, οὓς ἐφρόντιζον νὰ κοσμήσῃ δι' ἀξιολόγων τοιχογραφιῶν, περὶ ὧν θὰ διαλάβωμεν ἐν τέλει.

¹ Chalandon, Les Comnène II Paris 1912 σ. 409.

² Ἀκροπολίτης 181,20 Φραντζῆς 17,8 Παχυμέρης 86,16 (Βόννης).

³ Καντακουζηνός I, 451 (Βόννης).

⁴ Χαλκοκονδύλης, 209, 19 (Βόννης).

Συνοψίζοντας παρατηρούμεν ότι ἡ Καστορία κατὰ τὸν ὑπερδιοχλιετῇ αὐτῆς βίον καθ' ὃν ἐπανειλημμένως ἔπασεν εἰς χεῖρας ποικίλων ξένων κατακτητῶν (Βουλγάρων, Σέρβων, Ἀλβανῶν καὶ Τούρκων) οὐδαμῶς ποτε ἀπώλεσε τὴν ἑλληνικότητά της. Εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ ἀστική ἀρχιτεκτονικὴ της ὑπέστη κατὰ τὴν μακραίωνα Τουρκοκρατίαν ἱκανῶς ζωηρὰν τὴν μουσουλμανικὴν ἐπίδρασιν, ἡ γραπτὴ ὁμως διακόσμησις τῶν ναῶν της διετήρησε σταθερῶς διὰ μέσου τῶν αἰώνων τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, χάρις εἰς τὰ ἐν Μακεδονίᾳ καλλιτεχνικὰ ἐργαστήρια, δι' ὧν ἡ χώρα αὕτη ἀπέβη κέντρον χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, ἀργότερον δὲ καὶ ἀγνώως ἐθνικοῦ φρονήματος.

Ἡ σημερινὴ Καστορία εἶναι μία τῶν ὀλίγων πόλεων τῆς Ἑλλάδος, αἵτινες διατηροῦσιν ἀκόμη ζωηρὸν τὸν βυζαντινὸν χαρακτήρα. Ἐκτισμένη, ὡς προείπομεν (σελ. 3) ἐπὶ τῶν δύο ῥάχεων τῆς λοφώδους χερσονήσου της, ἔχει, λόγῳ τῆς περιορισμένης της ἐκτάσεως καὶ τῆς φυσικῆς ἀνωμαλίας της, δρόμους στενοὺς καὶ δαιδαλώδεις, πλαισιουμένους ἀπὸ σπίτια σωρευμένα τὸ ἐν ἐπὶ τοῦ ἄλλου εἰς σχήματα ἀλλόκοτα καὶ γραφικά. Ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ πυκνοκτισμένα αὐτὰ σπίτια προβάλλουν ἀναρίθμητοι, μικροὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ναοί, βυζαντινοὶ καὶ ὑστερώτεροι, πολλοὶ τῶν ὁποίων οὐδόλως διαφέρουσιν ἑξωτερικῶς ἀπὸ κοινὰς ἰσογείους κατοικίας. Ἐκ τῶν ναῶν αὐτῶν ἄλλοι μὲν προβάλλουσιν ἀπροσδοκῆτως εἰς τὴν διασταύρωσιν δύο ἢ περισσοτέρων δρόμων, ἄλλοι δ' ὀρθοῦνται εἰς τὴν ἄκραν μιᾶς μικροσκοπικῆς πλατείας, οἱ πλεῖστοι δὲ τέλος εἶναι κεκρυμμένοι εἰς τὸ βάθος ἐσωτερικῆς αὐλῆς· διότι μέγα μέρος αὐτῶν εἶναι παρεκκλήσια οἰκογενειακά, ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται καὶ τὸ πλῆθος των. Ἐπιγραφαὶ γεγραμμέναι ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων τῶν ναῶν μᾶς ἐξηγοῦσιν, ὅτι ἡ ὕδρυσις ἢ ἡ διακόσμησις των ὠφείλετο ἄλλοτε μὲν εἰς τὴν εὐλάβειαν ξενιτευμένων Καστοριανῶν ἢ ἐξορίστων ἀκόμη ἀρχόντων τῆς Πρωτευούσης (Λημνιώτης, Κασνίτζης), ἢ τῶν κατοίκων μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς συνοικίας, (ἥτις καὶ ἐκ τοῦ ὀνόματός των γενικῶς χαρακτηρίζεται) ἢ τέλος ὀλοκλήρου συντεχνίας. Οἱ πλεῖστοι τῶν ναῶν αὐτῶν ἐχρησίμευσαν ἐπίσης καὶ ὡς ἐπιτύμβια μνημεῖα· τοῦτο τοῦλάχιστον μᾶς ἀποδεικνύει ἡ πέραξ αὐτῶν ἀνεύρεσις τάφων ἢ ἡ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν των τοιχωμάτων ἀπεικόνισις πολλῶν «κοιμηθέντων δούλων τοῦ θεοῦ».

Καίτοι ὁμως τοσοῦτον πλῆθος ναῶν ὑφίσταται ἐν Καστορίᾳ ἐντούτοις ἐλάχιστα σχετικῶς ἐγράφησαν περὶ τῆς τέχνης των μέχρι τοῦδε. Πράγματι ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὸν Ρῶσον ἀρχιμανδρίτην Ἀντωνῖνον, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν Καστορίαν τὸ 1865 καὶ ἐδημοσίευσε τὸ 1886 ἀδρομερεῖς κατόψεις καὶ ἀπόψεις μετὰ συντόμου περιγραφῆς τῶν κυριωτάτων αὐτῆς ναῶν¹, μόνον ὁ Γάλλος καθηγητὴς Millet ἐπέστησε τὸ 1916 τὴν προσοχὴν τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου

¹ Ἀρχιμ. Ἀντωνίνου, Ἐν Ρούμελη (Ρωσ.) Πετρούπολις 1886, σελ. 142-157 καὶ πίν. XI.

ἐπὶ τοῦ μακεδονικοῦ τύπου βασιλικῆς, ὃν ἀντιπροσωπεύουσιν οἱ ναοὶ τῆς Καστορίας δημοσιεύσας κατόψεις μόνον καὶ φωτογραφίας τῶν κυριωτάτων αὐτῆς ναῶν καὶ ταῦτα οὐχὶ ἐν ἰδιαιτέρᾳ περὶ Καστορίας μονογραφίᾳ ἀλλ' ἐν τῇ καθολικῇ περὶ τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς ἐν τῇ βυζαντινῇ ἀρχιτεκτονικῇ μελέτῃ του¹. Προόηλον λοιπὸν ἀποβαίνει πόσον ἐπιτακτικὴ ὑπῆρχεν ἀνάγκη λεπτομεροῦς δημοσιεύσεως τῶν μνημείων τῆς Καστορίας τόσον ἀπὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὅσον καὶ ἀπὸ τῆς εἰκονογραφικῆς καὶ τῆς ἐπιγραφικῆς ἀκόμη πλευρᾶς, ἀφ' οὗ καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ πανοσιολογιωτάτου ἀρχιμανδρίτου κ. Γερμανοῦ Χριστίδου γενομένη πρό τινων ἐτῶν δημοσίευσις τῶν ἐπιγραφῶν² — ἀξιόπαινος κατὰ τὰλλα ἐργασία — καὶ ἑλλιπὴς τυγχάνει καὶ διορθώσεων εἰς τὰς ἀναγνώσεις ἀνάγκην ἔχει.

Ἀσχολούμενοι ἀπὸ τριετίας εἰς τὴν μελέτην τῶν μνημείων τῆς Καστορίας κατεμετρήσαμεν, ἐσχεδιάσαμεν καὶ ἠρευνήσαμεν ἀπὸ πάσης πλευρᾶς πάντα αὐτῆς τὰ μνημεῖα καὶ φέρομεν ἤδη τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν μας τούτων εἰς τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος διὰ τοῦ Ἀρχείου τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος. Ὁφείλομεν δ' ἐνταῦθα νὰ διατρανώσωμεν τὴν εὐγνωμοσύνην ἡμῶν τόσον πρὸς τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Καστορίας κύριον Νικηφόρον, ὅσον καὶ πρὸς τὸν φίλον καθηγητὴν τοῦ Γυμνασίου Καστορίας κ. Κωνσταντῖνον Πηχιῶν διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν φιλοξενίαν καὶ θετικὴν βοήθειαν, ἣν εὐηρεστήθησαν νὰ μοι παρασχωσι κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐν Καστορίᾳ διατριβῶν μου.

Κατὰ τὴν μελέτην τῶν μνημείων τῆς Καστορίας θέλομεν ἀκολουθήσει τὸ ἐξῆς σύστημα: Κατ' ἀρχὰς θὰ ἐξετάσωμεν ἐνὸς ἐκάστου μνημείου τὰ ἀρχιτεκτονικά, διακοσμητικὰ καὶ ἐπιγραφικὰ στοιχεῖα, μετὰ ταῦτα δὲ θὰ συνοψίσωμεν τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ συνόλου τῶν μνημείων.

Εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν μνημείων θέλομεν ἀκολουθήσει κατὰ τὸ ἐφικτὸν τὴν χρονολογικὴν σειρὰν αὐτῶν ἢ τὴν σειρὰν σπουδαιότητος. Ἐκαστὸν δὲ μνημεῖον θὰ φέρει τὸν ἀριθμὸν, ὅστις ἐν τῷ ἐπισυναπτεμένῳ γενικῷ τοπογραφικῷ σχεδίῳ (πίν. 1) ἀναγράφεται παραπλευρῶς τῆς κατόψεως αὐτοῦ ἐντὸς κύκλου.

¹ L'École Grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 22-29. Μετάφρασιν τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν Καστορίαν περιγραφῶν τοῦ Millet ὡς καὶ τὰς κατόψεις αὐτοῦ τῶν 4 κυριωτάτων ναῶν τῆς Καστορίας περιέλαβεν ὁ κ. Φ. Παπακωνσταντίνου εἰς τὸ περὶ Καστορίας ἀρθρον του ἐν τῇ Μ. Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ. Τὰς αὐτὰς κατόψεις τοῦ Millet ἀνεδημοσίευσεν ἐν τῇ μονοσελίδῳ τῶν μνημείων τῆς Καστορίας μνείᾳ, ἣν ἔκαμεν ἐν τῷ μακρῷ περὶ τῶν ναῶν καὶ μοναστηρίων τῆς Βουλγαρίας πονήματι αὐτῆς ἡ Vera Ivanova, ἐνθ' ἂ. σ. 555.

² Γρηγορ. Παλαμῆς τ. 6 (1922) σ. 128-132, 165-176, 277-281, 342-345, 388-392.

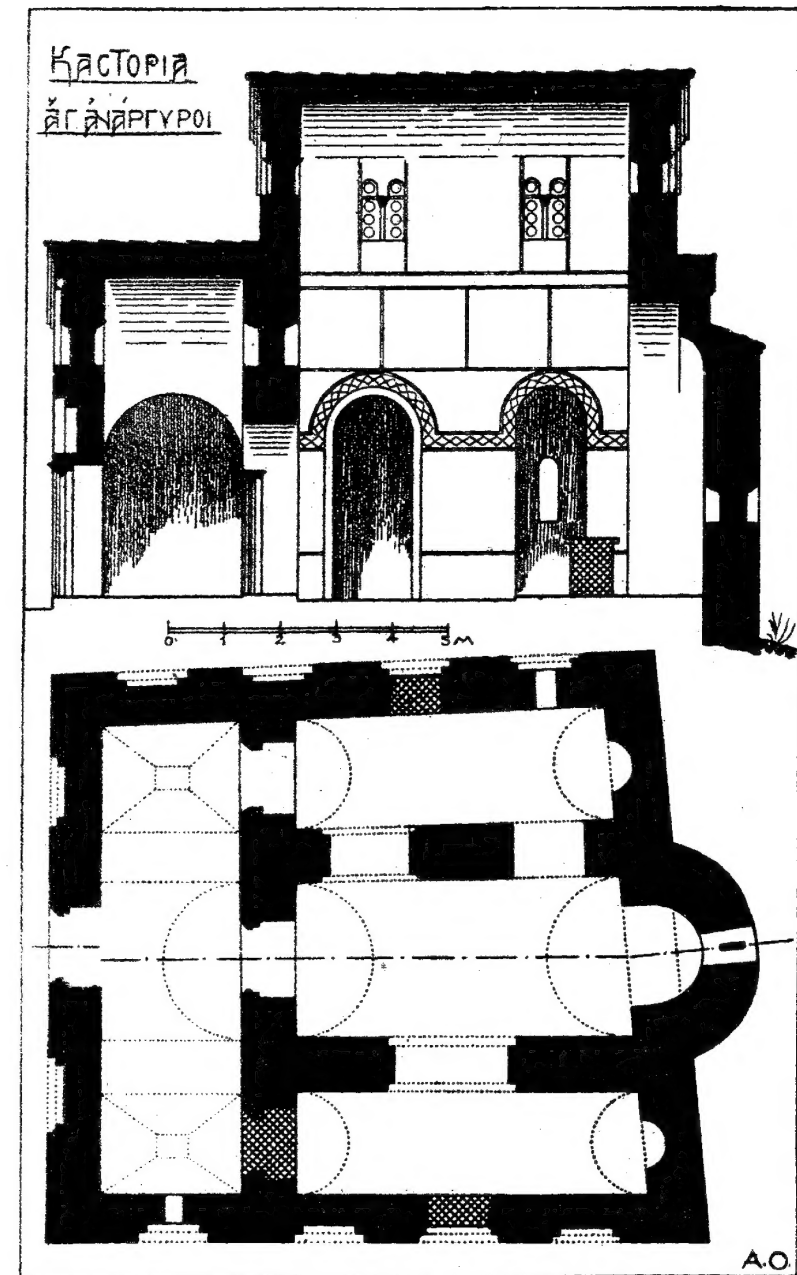
1. ΟΙ ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΓΥΡΟΙ

Ὁ ναὸς οὗτος κεῖται ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς Καστοριανῆς χερσονήσου, ἐν τῇ συνοικίᾳ Βαρλαάμ, εἶναι δ' ἐκτισμένος ἐπὶ ἀρκούντως ἀποτόμου κλιτύος, οὕτως ὥστε ἡ νοτία αὐτοῦ πλευρὰ νὰ εἶναι πολὺ χαμηλότερον τῆς βορείου θεμελιωμένη. (Ὅρα τομὴν κατὰ πλάτος, εἰκ. 4). Ὡς πρὸς τὰς διαστάσεις εἶναι ἡ μεγαλύτερα τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καστορίας, καίτοι τὸ μήκος της εἶναι κατὰ μέσον ὅρον μόνον 11.35 μ. τὸ δὲ πλάτος περίπου 10 μ.

Κάτοψις. Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 3) σχῆμα ἀκανονίστου τετραγώνου¹ καὶ τοῦτο διότι ἡ βόρειος αὐτοῦ πλευρὰ εἶναι κατὰ 1.07 μ. βραχυτέρα τῆς νοτίας. Τὸ κτήριο ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ συγχρόνως πρὸς αὐτὸν κατασκευασθέντος νάρθηκος. Ὁ κυρίως ναὸς διαιρεῖται κατὰ τὸ πλάτος του εἰς τρία κλίτη: ἐν μέσον, ἀνοίγματος 2.90 μ. καὶ δύο πλάγια, ἀνοίγματος 2.05 (τὸ βόρειον) καὶ 1.82 (τὸ νότιον). Ὁ χωρισμὸς τῶν κλιτῶν γίνεται ἐνταῦθα διὰ τοίχων πάχους 0.95-1.00 μ. διατρυπωμένων ἀπὸ ἀσύμμετρα τοξωτὰ ἀνοίγματα, δύο μὲν κατὰ τὴν βόρειον πλευράν, ἐν δὲ κατὰ τὴν νοτίαν. Τὸ μέσον κλίτος καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὴν ἐξέχουσαν μεγάλην ἡμικυλινδρικήν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, τὰ δὲ πλάγια εἰς μικρὰς ἡμικυλινδρικάς κόγχας ἀνοιγομένας εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 3).

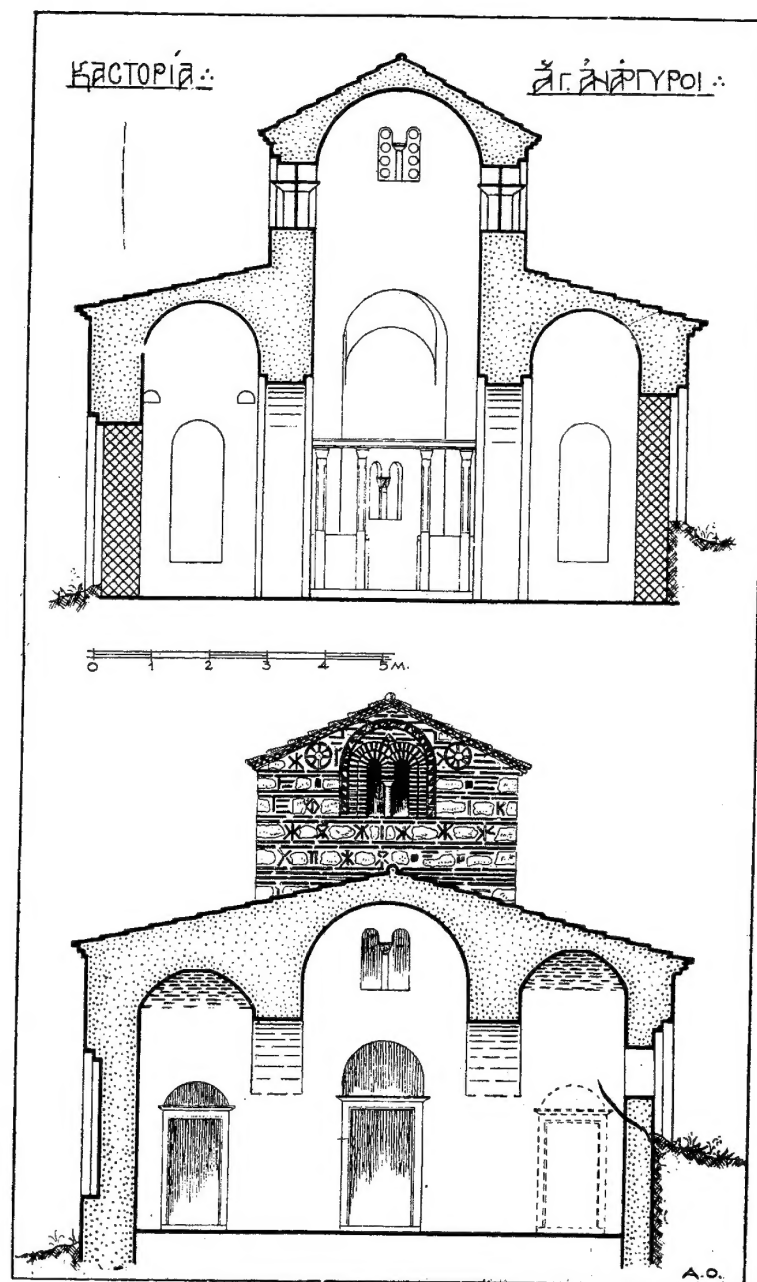
Ὁ κυρίως ναὸς συγκοινωνεῖ σήμερον διὰ δύο θυρῶν πρὸς τὸν νάρθηκα: ἡ μία τούτων τελεῖ τὴν συγκοινωνίαν τοῦ μέσου κλίτους, ἡ δ' ἄλλη τοῦ βορείου· εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι ἀρχικῶς ὑπῆρχε καὶ τρίτη θύρα συγκοινωνίας τοῦ νοτίου κλίτους πρὸς τὸν νάρθηκα, ἥτις ἐφράχθη μεταγενεστέρως. Ὁ νάρθηξ, καταλαμβάνων ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, φέρει μίαν καὶ μόνην θύραν εἰσόδου εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς (εἰκ. 3).

Τομή. (εἰκ. 3 καὶ 4). Καὶ τὰ τρία κλίτη τοῦ κυρίως ναοῦ ἐστεγάζοντο διὰ κτιστῶν κυλινδρικῶν θόλων, οἵτινες σήμερον ἔχουσι καταπέσει διατηρουμένων μόνον μικρῶν ὑπὲρ τὴν γέννησιν αὐτῶν τμημάτων. Ἐκ τῶν θόλων τούτων ὁ τοῦ μέσου ἦτο πολὺ ὑψηλότερος τῶν ἄκρων, σχηματίζων εἶδος τι φωταγωγοῦ ἢ τρούλλου (τρούλλοκαμάρα) φέροντος παρᾶθυρα καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτοῦ πλευρὰς ἦτοι ἀνὰ δύο μὲν ἐπὶ τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας, ἀνὰ ἓν δ' ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς. Τὴν ἐντύπωσιν τρούλλου γεννᾷ

Εἰκ. 3. Κάτοψις καὶ κατὰ μήκος τομή τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων.

¹ Ἐν τῇ κατόψει τοῦ Millet, École grecque, Paris 1916 σ. 24 εἰκ. 7, ὁ ναὸς παρίσταται ἀπολύτως ἰσοπλευρὸς.

Εἰκ. 4. Τομαὶ κατὰ πλάτος κατὰ τὸν κυρίως ναὸν (ἄνω)
καὶ τὸν νάρθηκα (κάτω).

διὰ τὸν φωταγωγὸν τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ μεγάλη του ὑπερύψωσις, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ πρὸς τὸ τετράγωνον πλησιάζον σχῆμά του καὶ τέλος ἡ εἰς χαμηλὴν στάθμην τήρησις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ φωταγωγὸς συνδέεται· διὰ χαμηλοῦ τινος ἀτροφικοῦ ἀετώματος (εἰκ. 5), ὅπερ ἐνταῦθα οὐδένα πληροῦ ὀργανικὸν σκοπὸν (ὄρα τομὴν εἰκ. 4 ἄνω), ἀλλ' εἶναι

Εἰκ. 5. Ἀποψὶς τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων ἀπὸ Ν. Α.

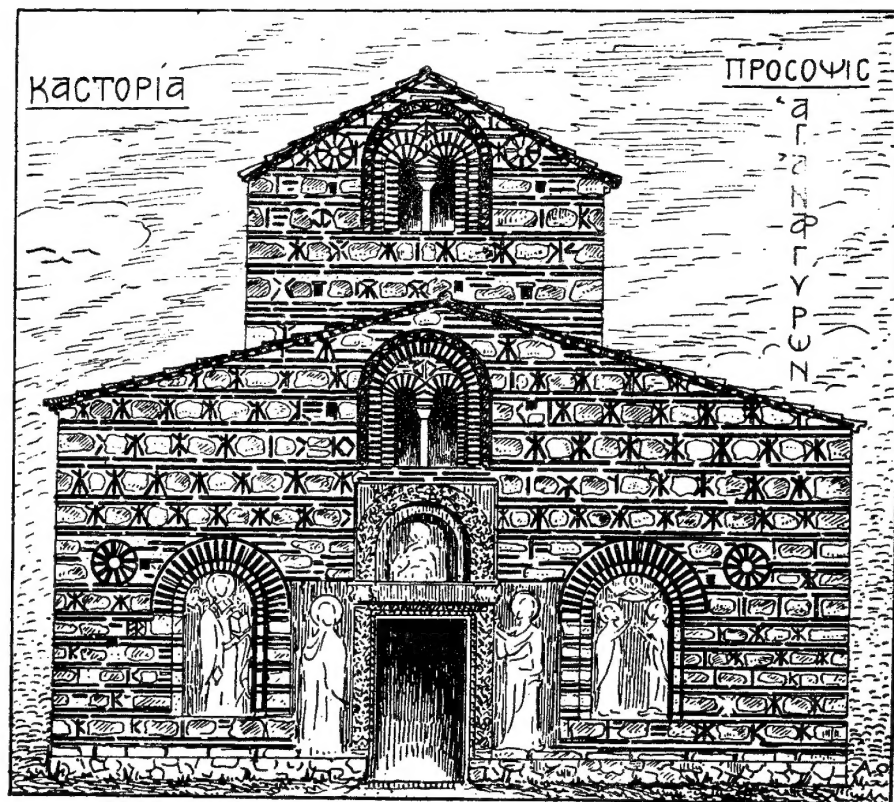
λείψανον μακρᾶς παραδόσεως ἥτοι τῆς τοποθετήσεως κυλινδρικοῦ θόλου πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ὡς, βλέπομεν εἰς τὸν γειτονικὸν Ἀγ. Στέφανον, ἐνθα ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ φωταγωγοῦ δὲν εὐρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῶν πλαγίων κλιτῶν ἀλλ' εἶναι κατὰ τι ὀπισθοχωρημένος, τοῦ ὑπολειπομένου τμήματος στεγαζομένου διὰ χαμηλοῦ ἀετώματος.

Διὰ θολωτῶν ὀροφῶν ἐκαλύπτετο ὡσαύτως καὶ ὁ νάρθηξ (εἰκ. 4 κάτω). Οὗτος διαιρεῖται εἰς τρία κατὰ τὸ μῆκος αὐτοῦ τμήματα, ἐξ ὧν τὸ μὲν μέσον εἶναι μεγαλύτερον καὶ στεγάζεται διὰ κυλινδρικῆς καμάρας βαινούσης ἐπὶ δύο ἐγκαρσίων τόξων, τὰ δὲ ἄκρα καλύπτονται διὰ χαμηλοτέρων¹ σκαφοειδῶν

¹ Τὸ ὕψος τῆς κλειδὸς τοῦ μὲν κυλινδρικοῦ θόλου ἀπὸ τοῦ δαπέδου εἶναι 5.63, τῶν δὲ σκαφοειδῶν 4.44 μὲν τοῦ βορείου, 4.84 δὲ τοῦ νοτίου.

ἡ μοναστηριακῶν θόλων¹ (Klostergewölbe) κατεσκευασμένων ἐξ δλοκλήρου διὰ πλίνθων. Τὰ τρία διαμερίσματα τοῦ νάρθηκος ἐστεγάζοντο καὶ ἀρχικῶς διὰ μιᾶς καὶ μόνης δικλινοῦς στέγης (εἰκ. 6).

Φωτισμός. Ὁ φωτισμὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ἐπετυγχάνετο κυρίως μὲν διὰ τῶν ἐξ διλόβων παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ, ἃν καὶ ταῦτα οὐ μόνον

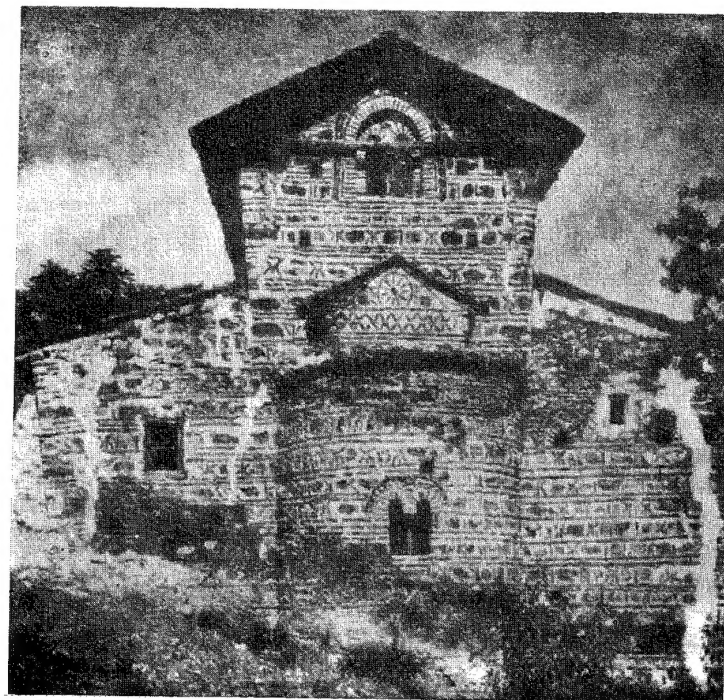

Εἰκ. 6. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων ἀναπαρεσταμένη.

στενὰ εἶναι ἀλλὰ καὶ σχετικῶς ὀλίγα καὶ πολὺ ὑψηλὰ τοποθετημένα. Τὸ ἱερὸν ἐφωτίζετο διὰ τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς μεγάλης κόγχης (εἰκ. 7) καὶ δι' ἐνὸς μικροῦ μονολόβου ἀνοιγόμενου παρὰ τὴν Β. Α. γωνίαν τῆς προθέσεως. Δύο

¹ Οἱ θόλοι οὗτοι ἀποτελοῦσι τὸ ἀρχαιότερον γνωστὸν μοι παράδειγμα χρήσεως σκαφοειδῶν θόλων εἰς ναοὺς. Ἔτερα παραδείγματα ὁμοίων θόλων γνωρίζω τὰ ἑξῆς: Προσκήσια τοῦ ναοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας ἐν Μυστρᾷ, Σκευοφυλάκιον καὶ Τράπεζα μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων, Ὁρλάνδος, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927 σ. 29 καὶ εἰκ. 44.

μικροσκοπικοὶ ἡμικυκλικοὶ φεγγῖται ἀνοιγόμενοι εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς προθέσεως προσέθετον ὀλίγον φῶς εἰς τὸ σκοτεινὸν τοῦτο μέρος¹. Δίλοβον παράθυρον ὑπῆρχεν ἐπίσης καὶ ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ μέσου κλίτους, ὅπερ ὅμως μόνον ἐμμέσου φωτὸς ἐπέτρεπε τὴν διόδον. Τέλος ὁ νάρθηξ ἔφερεν ἀνὰ ἓν μονόλοβον, στενὸν παράθυρον κατὰ τε τὴν βόρειον καὶ τὴν νοτίαν αὐτοῦ

Εἰκ. 7. Ἡ ἀνατολ. πλευρὰ τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων.

στενὴν πλευρὰν ἀνοιγόμενον² ὥς καὶ ἐν δίλοβον ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εισόδου³ (εἰκ. 6).

Τὰ δίλοβα παράθυρα ἐφράσσοντο δι' ἐγκαρσίων πλακῶν ἐκ γύψου πάχους 0.05 διατρυπωμένων ὑπὸ στρογγύλων ὀπῶν (εἰκ. 8). Ὅμοιαν διά-

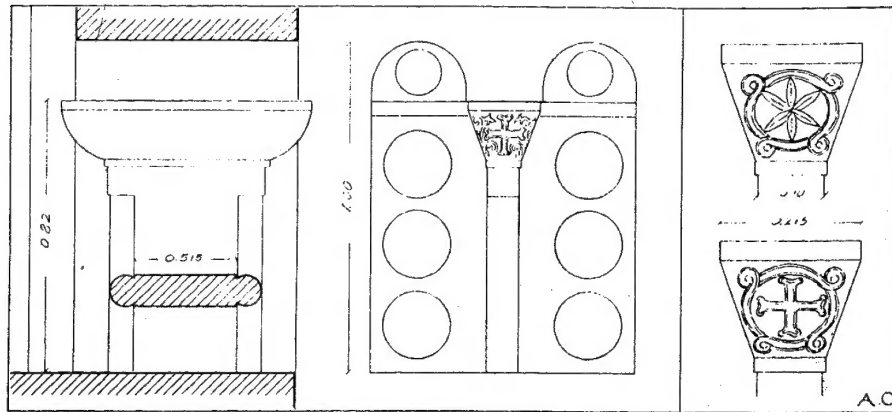
¹ Σήμερον οἱ φεγγῖται οὗτοι εἶναι ἐσωτερικῶς πεφραγμένοι, διακρίνονται ὅμως σαφέστατα ἐξωτερικῶς (ᾶρα εἰκ. 7).

² Τὸ τῆς νοτίας πλευρᾶς παράθυρον εὐρυνθὲν μεταγενεστέρως ἀπέβη μέγα ὀρθογώνιον νεωτερικὸν κούφωμα.

³ Τὸ παράθυρον τοῦτο φραχθὲν μεταγενεστέρως ἠνοίχθη κατὰ τὰς γενομένας ἐν ἔτει 1938 στερεωτικὰς ἐργασίας, περὶ ὧν ἴδε ἐν τέλει τοῦ τόμου τούτου.

ταξιν φεγγιτῶν συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς ὡς π.χ. εἰς τὴν Παντάνασσαν τῆς Μονεμβασίας¹, εἰς τὴν Ἀγίαν Θεοδώραν² καὶ τὸν ναὸν Βουργαρελίου Ἀρτης³, Νερέδιτσι Ρωσίας⁴, εἰς Στουδένιτσαν Σερβίας⁵, ἀπεικονίζονται δὲ καὶ ἐπὶ τοιχογραφιῶν⁶.

Ἐξωτερικὴ διάπλασις. Πλὴν τῆς ἀνατολικῆς πᾶσαι αἱ λοιπαὶ πλευραὶ τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι ἐπίτεδοι ἀλλὰ διηρθρωμένοι διὰ κλιμακωτῶν τυφλῶν ἀψίδων⁷ (εἰκ. 10), ὧν τὸ ἄνοιγμα ποικίλλει ἀπὸ 1,25 μέχρι 1,30. Καὶ ἐπὶ μὲν τῶν μακρῶν πλευρῶν ἔχομεν ἀνὰ 4 τυφλὰς ἀψίδας (εἰκ. 9), κατὰ δὲ τὴν

Εἰκ. 8. Τύπος παραθύρων τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων.

δυτικὴν δύο, ἥτοι ἀνὰ μίαν ἑκατέρωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου (εἰκ. 6). Σημειωτέον δ' ὅτι αἱ τυφλαὶ αὗται ἀψίδες δὲν διήκουσι μέχρι τοῦ ἐδάφους ἀλλὰ διακόπτονται εἰς ὕψος ἑνὸς περίπου μέτρου ἀπὸ τούτου (εἰκ. 9).

Ἡ διὰ τυφλῶν ἀψίδων διαμόρφωσις τῶν τοίχων εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν σχολὴν τῆς Πρωτευούσης, ἀπαντᾷ δ' οὐ μόνον ἐν Κωνσταντινουπόλει⁸ ἀλλὰ καὶ εἰς πλείστους ναοὺς χωρῶν ὑποκειμένων εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ

¹ Ὁρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 144 εἰκ. 6.

² Ὁρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σ. 203.

³ Ὁρλάνδος, Ἑπειρωτικὰ χρονικά τ. Β' σ. 159 εἰκ. 8.

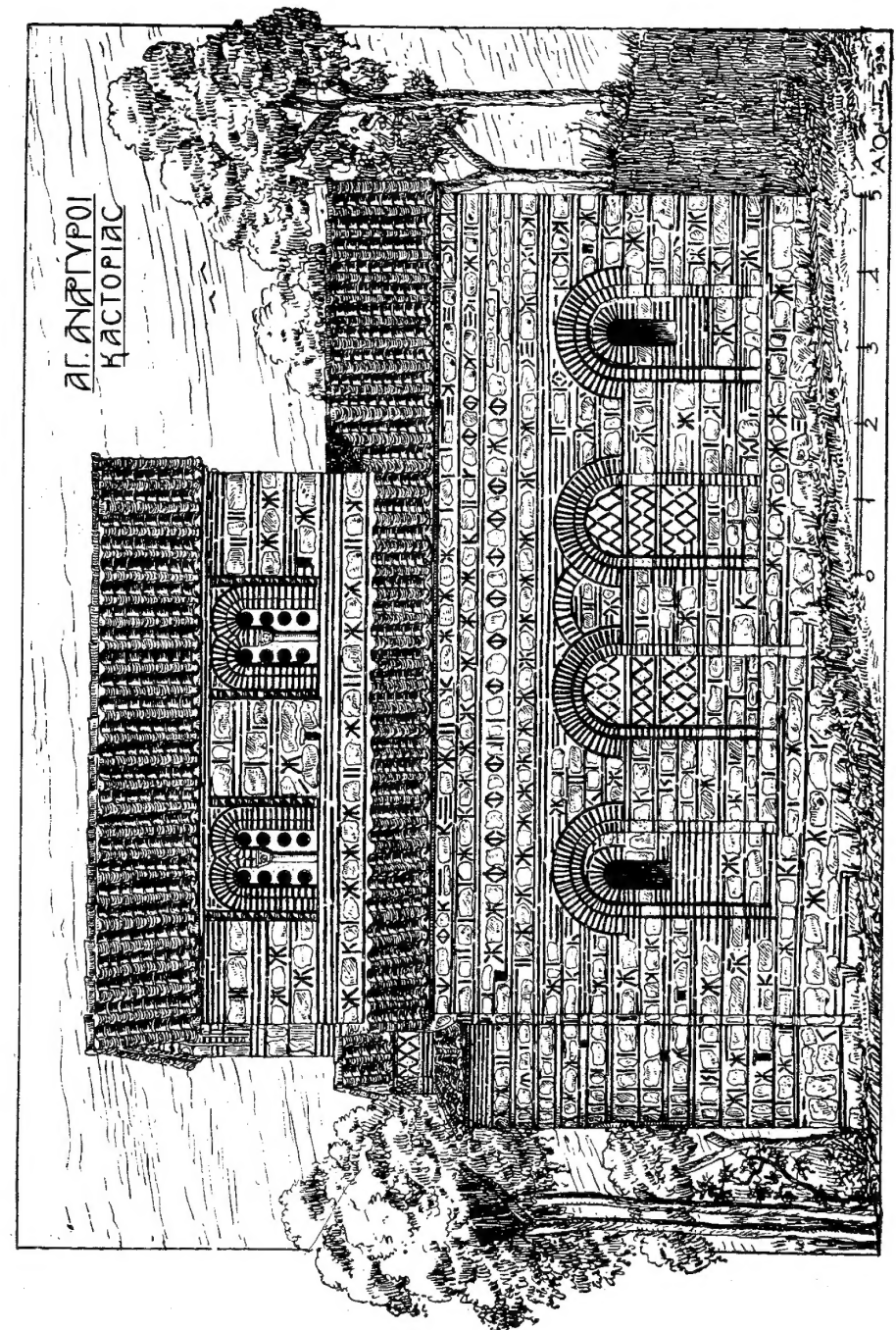
⁴ Ebersolt, Monuments Piot 13 (1906) πίν. IV καὶ σ. 37 εἰκ. 2.

⁵ Pokryskin, Pravoslavnaia arhitektura πίν. VIII καὶ ἐν Ρώμῃ (S. Lorenzo) Holtzinger, Die altchristliche Architektur, Stuttgart 1889 εἰκ. 56.

⁶ A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1929 πίν. XVII καὶ σ. 168. H. Omont, Évangiles avec peintures byzantines du XIe s. πίν. 81.

⁷ Ἐν τῇ κατόψει τοῦ Millet, (École grecque σ. 24 εἰκ. 7) οὐδόλως ἐδηλώθησαν αἱ τυφλαὶ ἀψίδες, τῶν τοίχων παρασταθέντων ἐντελῶς ἐπιπέδων.

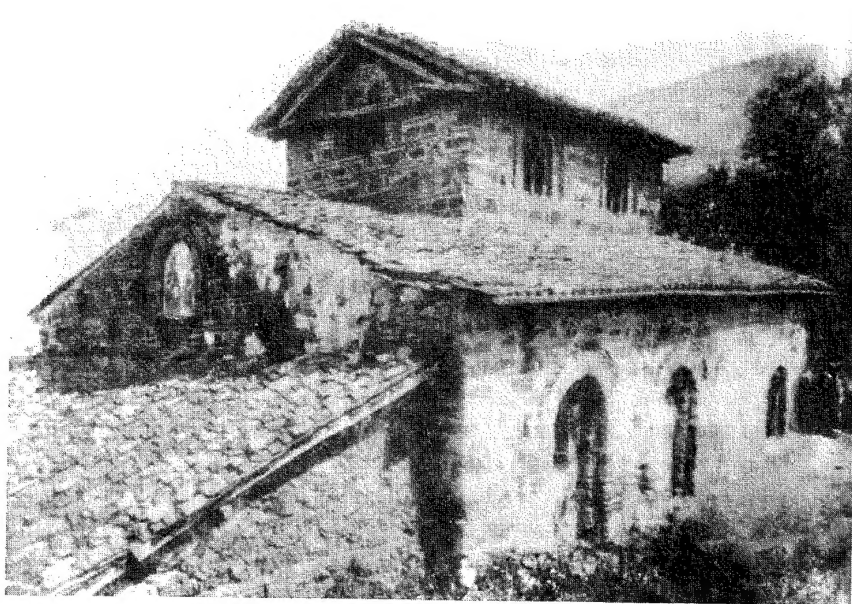
⁸ Van Millingen, Byzantine Churches in Constantinople, London 1912 σ. 212, 219, 243, 288.

Εἰκ. 9. Ἡ βορειὸς πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων ἀνακατασκευασμένη.

Βυζαντίου ως π. χ. ἐν Βουλγαρία¹, Μακεδονία², παλαιᾷ Σερβία³, Ἡπείρῳ⁴, Χίῳ⁵, Μυστρᾷ⁶ κλπ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι καθ' ἣν ἐποχὴν ἐκτίσθησαν οἱ Ἁγ. Ἀναργυροί, ἡ Καστορία ὑφίστατο πλήρως τὴν οἰκοδομικὴν ἐπίδρασιν τῆς πρωτεύουσας.

Τοιχοδομία καὶ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις. Ἡ τοιχοδομία τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων εἶναι γενικῶς ἰσόδομος, ἀλλ' οὐχὶ αὐστηρῶς κανονικὴ διότι

Εἰκ. 10. Ἀποψὺς τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων ἀπὸ Ν.Δ.

οἱ λίθοι, οὓς χρησιμοποιεῖ — σκληροὶ σκοτεινόχρωμοι ἀσβεστόλιθοι — δὲν εἶναι κατάλληλοι πρὸς κανονικὴν λάξευσιν. Οἱ λίθοι σχήματος ὀρθογωνίου μὲ γωνίας ἀπεστρογγυλευμένας, εἶναι τοποθετημένοι δι' ἀφθόνου κονιάματος καθ' ὅρι-

¹ Filov, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919 πίν. IV καὶ εἰκ. 19, 20. A. Rachenov, Églises de Mesemvria, Sofia 1932 πίν. 11-19, N. Mavrodinov, L'église à nef unique et l'église cruciforme en Bulgarie, Sofia 1931, σποράδην.

² Θεσσαλονίκη, Diehl-Le Tourneau-Saladin, Les monuments, chrétiens de Salonique, Paris 1916 πίν. LXIII καὶ LVI, Ἑλασσών, Ὁλυμπιώτισσα Σωτηρίου. Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Δ' σ. 321 εἰκ. 7.

³ Millet, L'ancien art serbe, Paris 1919 εἰκ. 113-124.

⁴ Ευγγέπουλος, Ἡπειρωτικὰ Χρονικά τ. Α' σ. 41 εἰκ. 16 καὶ 17 (Παναγία Ντίλιου).

⁵ Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Ἀθήναι 1930 τ. II πίν. 12, 31, 32, 34, 39, 41, 44, 45, 46, 49, 51, 52, 55.

⁶ Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910. πίν. 24, 3 (Βροντόχιον).

ζοντίας στρώσεις, χωριζόμενας διὰ διπλῆς σειρᾶς πλίνθων, πάχους 0.03-0.04. Κατακορύφως οἱ λίθοι χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων εἴτε διὰ πλίνθων ἀπλῶν, συνηθέστερον ὅμως διὰ πλίνθων σχηματιζουσῶν τὰ σχήματα <|> ἢ <|>, ὧν τὸ δευτερον δύναται νὰ θεωρηθῇ οὐ μόνον ὡς διακοσμητικὸν ἀλλὰ καὶ ὡς συμβολικὸν (μονογράφημα Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστοῦ)) ἀφ' οὗ μετὰ τήσεως ἐπιμονῆς καὶ εἰς τοὺς ἁγίους Ἀναργύρους καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Καστορίας ἐφηρμόσθη (Ἁγ. Στέφανος, Παναγία Μαυριώτισσα, Ταξιάρχης Γυμνασίον) ἐτι δὲ καὶ ἐν Β. Μακεδονία¹ καὶ Β. Ἡπείρῳ² καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Πελοποννήσῳ³.

Τὸ περιγραφέν σύστημα τοιχοδομίας ἀποτελεῖ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸν διακοσμητικὸν κῆρυκα τοῦ μνημείου ἐφ' οὗ ἐγγράφονται χάριν ποικιλίας καὶ ἄλλα τινὰ κοσμήματα. Οὕτω τὰ μὲν τύμπανα τῶν τυφλῶν ἀψίδων (ὧν τὰ τόξα εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου διὰ πλίνθων κατεσκευασμένα) κοσμοῦνται διὰ ρομβοειδῶν ἐντὸς ἀφθόνου κονιάματος τοποθετημένων πλίνθων μεθ' ὀριζοντίων χωριστικῶν ταινιῶν (εἰκ. 9) εἰς δὲ τὰ τύμπανα τῶν ἀετωμάτων τοῦ φωταγωγοῦ καθὼς καὶ εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ νάρθηκος παρεμβάλλεται τὸ διακοσμητικὸν θέμα τῶν «ἡλίων»⁴ (εἰκ. 6 καὶ 9). Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ πλινθίνη διαμόρφωσις τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ, ἥτις ἀποτελεῖται ἐκ διπλοῦ κλιμακωτοῦ πλαισίου φθάνοντος κάτω μέχρι τῆς ποδιᾶς καὶ περιβαλλομένου ὑπὸ ἐξεχούσης ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις εἰς μὲν τὰ παράθυρα τῶν μακρῶν πλευρῶν δὲν παρακολουθεῖ τὴν ἀντυγα αὐτῶν ἀλλ' ὑψομένη μέχρι τῶν στεγῶν σταματᾷ ἀποτόμως (εἰκ. 9), εἰς δὲ τὰ παράθυρα τῶν στενῶν πλευρῶν σχηματίζει μέγα ἡμικυκλικὸν τόξον, οὗτινος τὸ τύμπανον πληροῦται διὰ πλίνθων εἰς διάφορα σχέδια (εἰκ. 6). Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τὰ παράθυρα τῶν στενῶν πλευρῶν ἐγγράφονται ἀρμονικώτερον ἐντὸς τῆς ὑπὸ τῶν στεγῶν σχηματιζομένης ἀμβλείας γωνίας. Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ὀδοντωτὴν ταινίαν, ἥτις περιβάλλει τὸ ὑπὲρ τὴν θύραν τοῦ νάρθηκος δίλοβον παράθυρον (εἰκ. 10) μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἐνταῦθα ἡ ταινία δὲν ἐξέχει τοῦ ἐπιπέδου τοῦ τοίχου.

Γενικῶς παρατηροῦμεν ὅτι καίτοι μεγάλη γίνεται χρῆσις ὀπτοπλίνθων (πάχους 0.03-0.05) διὰ τε κατασκευαστικoὺς (θόλοι) καὶ διὰ διακοσμητικoὺς σκοποὺς, ὅμως ἱκανὴ παρατηρεῖται φειδῶ περὶ τὴν χρῆσιν ὀδοντωτῶν ταινιῶν.

¹ Πρέσπα, Miljukov ἐν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἰνστ. Κων πόλεως τ. IV, 1 Σόφια 1899 σ. 48 εἰκ. 11.

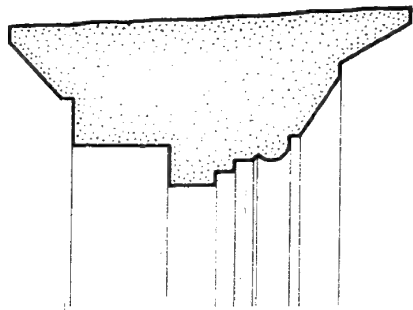
² Ναὸς Κομήσεως Θεοτόκου ἐν Ἀνω Λαμπόρῳ Βερσάκης. Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1916 σ. 113 εἰκ. 8α.

³ Ναὸς Ἁγ. Γεωργίου Βίγλας, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σπάρτης-Γυθείου Lampakis. Mémoire sur les antiqu. chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902 σ. 43 εἰκ. 80.

⁴ Τὸ θέμα τῶν ἡλίων ἀπαντᾷ καὶ εἰς ναοὺς τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνος ὡς π. χ. ἐν τῷ νάρθηκι τῆς Ἁγ. Θεοδώρας ἐν Ἀρτῇ (Ὁρλάνδος. Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Β' σ. 102 εἰκ. 13), εἰς τὸ ἱερὸν τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (Lampakis, Mémoire sur les antiqu. chrétiennes de la Grèce. Athènes 1902 σ. 51 εἰκ. 94).

Πράγματι αὗται περιορίζονται μόνον εἰς ἐξωτερικά περιβλήματα τῶν παραθύρων καὶ εἰς γείσα κάτωθεν τῶν στεγῶν, ἅτινα ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει κατεσκευάσθησαν διὰ λαξευτῶν λίθων.

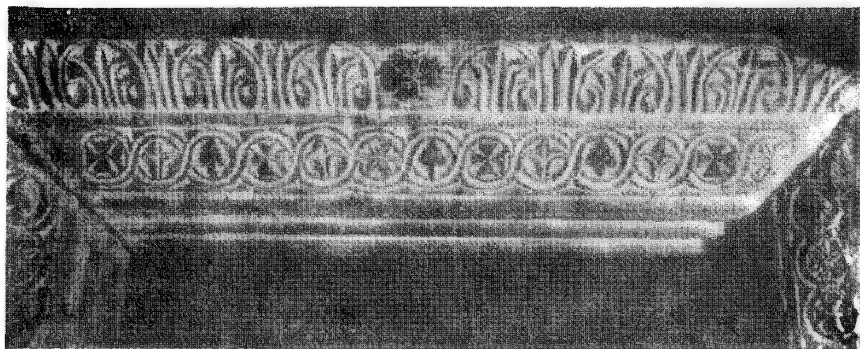
Ἡ ἀναγλύπτος διακόσμησις. Οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι εἶναι ἡ μόνη ἐκκλησία τῆς Καστορίας, ἣτις ἔφερε πλούσιον μαρμάρινον διάκοσμον—κιονίσκους

Εἰκ. 11. Τομή τοῦ μαρμαρίνου πλαισίου τῶν θυρῶν.

παραθύρων, θυρώματα, τέμπλον κλπ. Καὶ οἱ μὲν κιονίσκοι τῶν διλόβων παραθύρων ἔχουσι τὴν συνήθη μορφήν (ἀμφικιονίσκοι) φέροντες ὑπεράνω λίαν ἑξέχον κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπιθήμα, οὗτινος αἱ στεναὶ πλευραὶ κοσμοῦνται εἴτε δι' ἀναγλύπτου σταυροῦ ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποῖου ἐκφύονται ἀνθέμια (εἰκ. 8), εἴτε διὰ κύκλων ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζεται ρόδαξ ἑξάφυλλος ἢ σταυρὸς (εἰκ. 8). Τὸ θέμα τοῦτο εὑρεται καὶ ἐπὶ τῶν ἐπιθημάτων τῶν κιονίσκων τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος.

Τὰ δὲ θυρώματα ἴτοι τὰ μαρμάρινα πλαίσια τῶν τριῶν εἰκονιζομένων ἐσωτερικῶν καὶ τῆς μιᾶς ἐξωτερικῆς θύρας τοῦ νάρθηκος, ἔχοντα τὴν ἐν τῷ

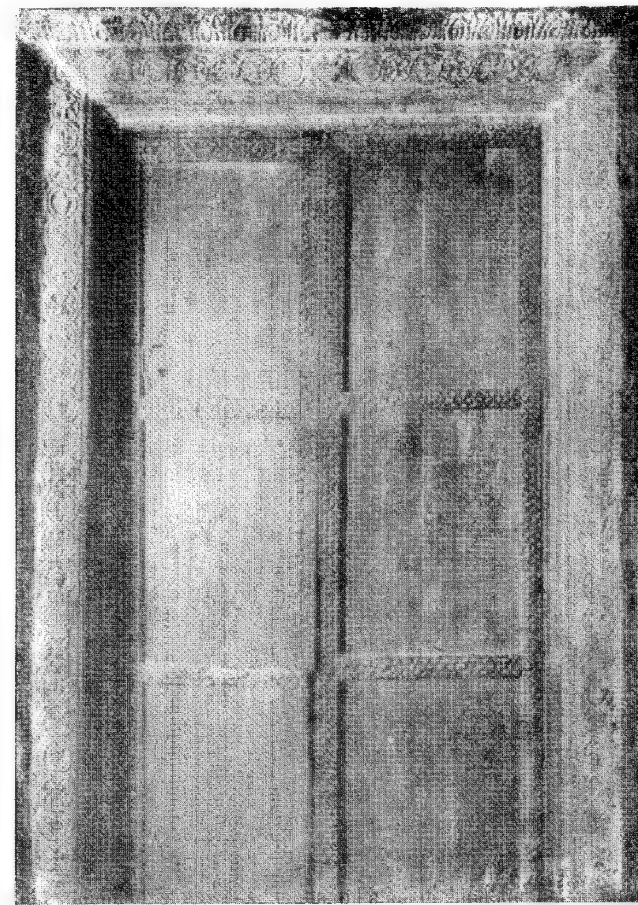

Εἰκ. 12. Τὸ ὑπερθύρον τῆς βορείου θύρας.

σχεδίῳ (εἰκ. 11) τομὴν, ἀποτελοῦνται ἐκ δύο κατακορύφων σταθμῶν καὶ ἐνὸς ὀριζοντίου ὑπερθύρου ἐφ' οὗ ἐπικάθηται ἑξέχον λοξότμητον γείσον (εἰκ. 12). Τῶν δύο κατὰ χώραν σήμερον σωζομένων θυρωμάτων οἱ μὲν κατακόρυφοι σταθμοὶ καὶ τὸ ὀριζόντιον ὑπερθύρον κοσμοῦνται δι' ἀναγλύπτου κοσμήματος ἀποτελουμένου ἐκ σειρᾶς ἐφαπτομένων κύκλων ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐσχεδιά-

σθησαν ἄλλοτε ρόδακες, ἄλλοτε φύλλα κισσοῦ καὶ ἄλλοτε σταυροὶ (εἰκ. 13), τὸ δὲ ἑξέχον γείσον φέρει κόσμημα ἐξ ἐσχηματοποιημένων ὀρθῶν φύλλων ἀκάνθης.

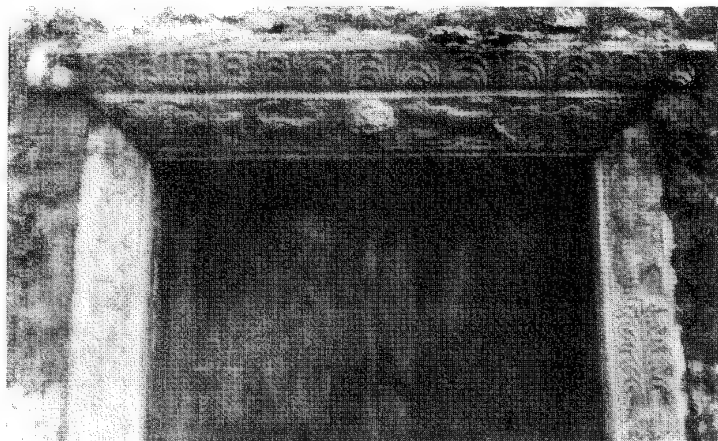
Τῆς πεφραγμένης σήμερον θύρας τοῦ νοτίου κλίτους τὸ μαρμάρινον πλαίσιον, μὴ σωζόμενον κατὰ χώραν, ἀπέκειτο μέχρι πρὸ τεσσαρακονταετίας εἰς τὸ

Εἰκ. 13. Ἡ βασιλικὴ τὴν.

προαύλιον τοῦ ναοῦ, μετηνέχθη δ' ἐκείθεν ἵνα χρησιμοποιηθῇ εἰς τὸν γειτονικὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, οὗτινος σήμερον κοσμεῖ τὴν βόρειον θύραν. Αἱ διαστάσεις του εἶναι ἀκριβῶς ὅμοιαι (0.99 × 1.86) πρὸς τὰς τῆς θύρας τοῦ βορείου κλίτους ἀλλ' ἡ διακόσμησις τῶν σταθμῶν καὶ τοῦ ὑπερθύρου του εἶναι τελείως διάφορος· διότι φέρει ἀντὶ τῶν κύκλων ἐλάφους, λέοντας, κύνας, ἀετοὺς καὶ ἄλλα ζῷα πρὸς δὲ τοῦτοις καὶ ρόδακας καὶ σταυροὺς καὶ φύλλοφόρους κλάδους

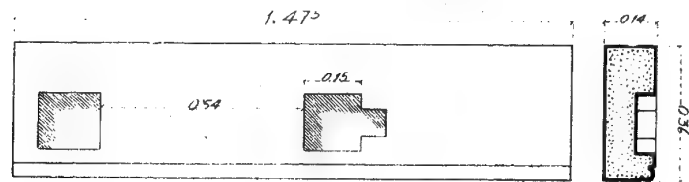
ἐν δὲ τῷ μέσῳ τοῦ ὑπερθύρου καὶ ἐξέχον κομβίον κοσμούμενον διὰ πλεγμάτων (εἰκ. 14). Τοῦ δὲ γείσου του ἡ διακόσμησις εἶναι μὲν παραπλησία πρὸς τὴν τῶν ἄλλων θυρῶν, διότι ἀποτελεῖται ἐξ ἐσχηματοποιημένων φύλλων ἀκάνθης (εἰκ. 14), διαφέρει ὅμως κατὰ τὴν τεχνικὴν καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα.

Εἰκ. 14. Τὸ μαρμαρινὸν πλαίσιον τῆς ἄλλοτε νοτίας θύρας τοῦ νάρθηκος.

Τὰ ἐπὶ τῶν θυρωμάτων κοσμήματα συνηθίζονται ἰδίᾳ κατὰ τὸν 11^{ον} μ. Χ. αἰῶνα¹.

Οἱ Ἁγ. Ἀναργυροὶ εἶχον ἀρχικῶς μαρμαρινὸν τέμπλον, ὅπερ καταστραφέν, τίς οἶδε πότε, ἀντικατεστάθη διὰ ξυλογλύπτου. Καίτοι ὅμως τὸ παλαιὸν

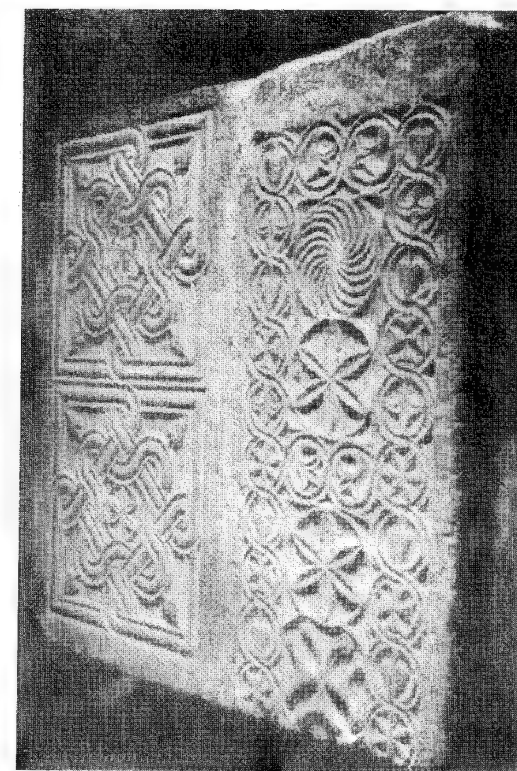
Εἰκ. 15. Τὸ ἀριστερὸν τεμάχιον τῆς βάσεως τοῦ τέμπλου.

τέμπλον τελειῶς ἐξεβλήθη, ἐντούτοις διεσώθησαν τμήματά τινα αὐτοῦ καὶ ἄλλα ἔχνη, ἅτινα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὸ ἀναπαραστήσωμεν μετ' ἀρκετῆς πιθανότητος (εἰκ. 4). Οὕτω π.χ. ἐν τῷ νάρθηκι καὶ ἐν τῇ προθέσει διετηρήθησαν δύο τεμάχια ἐκ τῆς βάσεως αὐτοῦ, ἀναγνωριζόμενα εὐκόλως ὥς τοιαῦτα ἐκ τῶν τετραγώνων

¹ Πρβ. τὰ γλυπτὰ κοσμήματα τῶν θυρῶν τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ Παναγίας τῶν Χαλκείων (Καζαντζιάρ τζαμι) καὶ τῆς Μ. Βατοπεδίου εἰκὼν παρὰ G. Schlumberger, L'épopée byzantine τ. 3 Paris 1905, σ. 341 καὶ 649.

ἐγκοπῶν, ἃς φέρουσιν ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν (εἰκ. 15) καὶ αἵτινες προσωρίζοντο πρὸς στερέωσιν τῶν πεσσίσκων τοῦ τέμπλου. Ἡ βάσις, ὕψους 0.14, ἔχει τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς τομὴν, (ἴτοι μετὰ βεργίου κατὰ τὴν ἔξω ἄνω γωνίαν) ἣν συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλα τέμπλα τοῦ 11^{ου}-12^{ου} αἰῶνος, ὥς π.χ. ἐν τῷ καθολικῷ τῆς ἐν Φωκίδι μονῆς τοῦ ὁσίου Λοικᾶ¹ καὶ ἐν τῷ ἀνεκδότῳ εἰσέτι ναῷ τῆς Ἁγ. Τριάδος ἐν τῇ παρὰ τὰ Ψαχνὰ τῆς Εὐβοίας κτήματι Κριεζώτη. Τὸ ἐν τῶν τεμαχίων τῆς βάσεως, σωζόμενον ἀκέραιον, φέρει ἐπ' αὐτοῦ δύο ἐγκοπάς, ἐξ ὧν ἡ μία εἶναι ἀπλοῦν τετράγωνον, ἡ δ' ἑτέρα ὅμοιον τετράγωνον φέρον προκεκολλημένον μικρότερον τετράγωνον, (εἰκ. 15), σχῆμα ὅπερ ὑποδηλοῖ, ὅτι ἡ ἐγκοπὴ αὕτη προσωρίζετο διὰ τὸν κεντρικὸν πεσσόν, ὅστις ἔφερε συνήθως ἐκ τοῦ αὐτοῦ τεμαχίου προσκεκολλημένον τὸν πεσσίσκον τοῦ βημοθύρου². Κατὰ ταῦτα τὸ σωζόμενον τεμάχιον ἀπετέλει τὸ ἀριστερὸν ἡμισυ τῆς βάσεως τοῦ τέμπλου τοῦ μέσου κλίτους, πρὸς τὸ ἡμισυ τοῦ πλάτους τοῦ ὁποίου ἀντιστοιχεῖ καὶ τὸ μῆκος του 1,475 (ὄρα εἰκ. 4).

Ἐκ δὲ τῆς μεταξὺ τῶν ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ τέμπλου ἐγκοπῶν τῶν πεσσῶν ἀποστάσεως συνάγομεν, ὅτι τὸ πλάτος τῶν μεταξὺ τῶν πεσσῶν τιθεμένων πλακῶν τῶν θωρακίων ἦτο 0.54. Τόσον ὅμως ἀκριβῶς εἶναι καὶ τὸ πλάτος δύο πλακῶν θωρακίων, αἵτινες, συνηνωμένοι σήμερον, ἀποτελοῦσι τὴν καλυπτήριον πλάκα τῆς Ἁγίας Τραπέζης (εἰκ. 16). Ἐπὶ τῶν πλακῶν δ' αὐτῶν εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς (εἰκ. 16 δεξιὰ) δύο τετράγωνα πλαίσια ἐξ ἀλύσεως

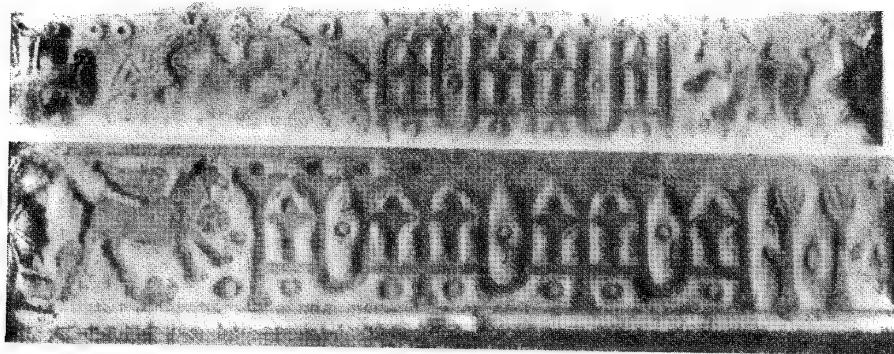
Εἰκ. 16. Θωράκια τοῦ μαρμαρινοῦ τέμπλου τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων.

¹ Schultz and Barnslev The monastery of St. Luke of Stiris in Phocis, London 1901 πίν. 22.

² Πβλ. προχέτως τὸν ὅμοιον στύλισσον τοῦ τέμπλου τοῦ παρὰ τὴν Ἀμφισσαν ναοῦ τοῦ Σωτήρος Ὁρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 192 εἰκ. 9.

κύκλων (ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζονται τρίφυλλα καὶ σταυροὶ) περιβάλλοντα πυροστροβίλον, ἐξαφύλλους ρόδακας καὶ σταυρὸν ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας (εἰκ. 16 ἀριστερὰ) πάλιν δύο ἐπάλληλα πλαίσια περιβάλλοντα πλέγματα ρομβοειδῆ καὶ ἄλλα ἐκ τριμεροῦς ταινίας, εἰς τὸ κέντρον τῶν ὁποίων εἰκονίζονται ἐξαφύλλος ρόδαξ καὶ ἀετὸς (εἰκ. 16 ἀριστερὰ). Τὸ πᾶχος τῶν πλακῶν εἶναι 0.08 τὸ δὲ ὕψος τῆς ἐξ αὐτῶν ἀκεραίας (ἀριστερᾶς) 0.85.

Ἐκ τῶν κιονίσκων δυστυχῶς οὐδὲν περιεσώθη τεμάχιον, γνωρίζομεν ὅμως τὸ ὕψος των (2,60) ἐκ τοῦ ὕψους, εἰς ὃ εὐρίσκονται ἐπὶ τῶν κτιστῶν πεσσῶν

Εἰκ. 17. Τμήματα τοῦ μαρμαρίνου ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.

τοῦ ναοῦ αἱ ὁπαὶ ἐν αἷς ἐπακτοῦτο τὸ ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου. Τοῦ ἐπιστυλίου τούτου διετηρήθησαν εὐτυχῶς δύο μεγάλα τεμάχια (εἰκ. 17) ἐντετειχισμένα σήμερον τὸ μὲν ἐν τῷ πεζουλλίῳ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, τὸ δὲ ἐν τῇ ἀγίᾳ Τραπέζῃ κάτωθεν τῶν πλακῶν τῶν θωρακίων ἔχουσι δὲ τὰ ἐπιστύλια τὴν συνήθη λοξόμητον τομὴν (ὑψ. 0.155) καὶ φέρουσι ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτῶν ἐπιφανείας διαφόρους ἀναγλύπτους παραστάσεις ἥτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν παγώνια πίνοντα ἀπὸ περιρραντηρίου, ἔπειτα δὲ κοσμήματα ἐπιπεδόγλυφα ἐνθυμίζοντα τὰ κουφικά¹ καὶ τέλος ζῶα φανταστικά (γρύπας), μεθ' οὓς ἀκολουθεῖ ζωηρῶς ἔξεργος ρόδαξ. Τόσον τὰ ἐπὶ τῶν θωρακίων ὅσον καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου κοσμήματα εἶναι ἐκ τῶν κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα συνηθιζομένων.

Ὁ γραπτὸς διάκοσμος. α) διάταξις τῶν εἰκονογραφικῶν. Ὁ ναὸς τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος, φέρει δ' ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος αὐτοῦ τοιχογραφίας² (εἰκ. 6). Αἱ

¹ Πβλ. Γ. Α. Σωτηρίου, Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περίοδος Γ' τόμ. Β' (1933) σ. 75.

² Τοιχογραφίας εἰς τὰ ἐξωτερικά αὐτῶν τοιχώματα φέροσι καὶ ἄλλοι ναοὶ τῆς Καστορίας (Ταξιάρχης Μητροπόλεως, Κουμπελίδικη, Ἀγ. Νικόλαος τοῦ Κασνίτζη, Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Προδρόμος κλπ.) ὡς καὶ πολλοὶ ἄλλοι ναοὶ τῆς Βορείου Μακεδονίας

τοιχογραφίαι ὅμως τῶν διαφόρων αὐτοῦ τμημάτων ἀνήκουσιν εἰς διαφόρους ἐποχὰς καὶ εἶναι μὲ διάφορον τεχνοτροπίαν ἐκτελεσμένοι. Οὕτω αἱ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ νάρθηκος εἶναι διάφοροι τῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ, αὗται δὲ πάλιν ἐξωγραφῆθησαν ὑπεράνω παλαιότερου στρώματος, οὕτινος ὀλίγα μόνον τμήματα ἀπεκαλύφθησαν ἐν τῷ νάρθηκι, ἀποδεικνύοντα ὅτι ὁ νεώτερος τεχνίτης ἠκολούθησε πιστῶς τὴν εἰκονογραφικὴν διάταξιν τοῦ πρώτου. Ἡμεῖς ἐνταῦθα θὰ ἐξετάσωμεν τὰς τοιχογραφίας τῶν διαφόρων μερῶν κατ' ἀρχὰς μὲν ἀπὸ καθαρῶς εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως, ἔπειτα δὲ θὰ μελετήσωμεν τὴν τεχνοτροπίαν τῶν διαφόρων περιόδων καὶ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς ἐκάστου τῶν τμημάτων.

Νάρθηξ. Ἡ θύρα τῆς εἰσόδου φέρει ἐκατέρωθεν τοῦ μαρμαρίνου αὐτῆς πλαισίου τὴν γραπτὴν παράστασιν κιόνων ἐξ ἀνθέων καὶ κλάδων, ἀπομίμησιν δηλαδὴ τῆς φυτικῆς διακοσμήσεως, δι' ἧς καὶ σήμερον ἔτι περιβάλλουσι τὰ ἀνοίγματα τῶν ναῶν κατὰ τὰς ἐορτασίμους ἡμέρας. Ὑπεράνω τῶν κιόνων αὐτῶν εἶναι ἐξωγραφημένον ἄνθινον ὁμοίως τόξον, ὅπερ περιβάλλει τὴν ἀβαθῆ τοξωτὴν κόγχην, ἥτις εἶναι κατεσκευασμένη ὑπεράνω τῆς θύρας (εἰκ. 6). Ἐν τῇ κόγχῃ ταύτῃ εἰκονίζονται οἱ δύο ἐν τῷ ναῷ τιμώμενοι ἅγιοι Ἀναργυροὶ Κοσμάς καὶ Δαμιανὸς οἱ ἐξ Ἀσίας (1^η Νοεμβρίου).

Εὐθὺς παρὰ τοὺς ἀνθίνους κιόνας εἰκονίζονται ἐκατέρωθεν τῆς θύρας δεξιᾷ μὲν ὁ ἅγ. Παῦλος, ἀριστερᾷ δ' ὁ ἅγ. Πέτρος ἀμφότεροι ὁλόσωμοι καὶ βλέποντες πρὸς τὴν εἴσοδον. Τέλος ἐντὸς τῶν δύο τυφλῶν κογχῶν ἐγράφησαν δεξιᾷ μὲν πάλιν οἱ ἅγιοι Ἀναργυροὶ ὁλόσωμοι, τείνοντες ἱκετευτικῶς τὰς χεῖρας πρὸς τὸν ὑπεράνω αὐτῶν ἐν προτομῇ εἰκονιζόμενον καὶ εὐλογῶντα αὐτοὺς Χριστόν, δεξιᾷ δ' ὁ ἅγιος Νικόλαος ὁλόσωμος ἐπίσης ἀλλὰ κατ' ἐνώπιον φορῶν τὴν ἀρχιερατικὴν αὐτοῦ στολὴν καὶ κρατῶν διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εὐαγγέλιον διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν. Ἐπιγραφὴ γεγραμμένη ἐπὶ τοῦ κυανοῦ ἀέρος τῆς εἰκόνος λέγει: ἅγ. Νικόλαος ὁ θερμὸς προστάτης. Εἰς τὸ ἄνω ἐπίσης μέρος τῆς εἰκόνος ταύτης εἰκονίζονται ἐν προτομῇ δεξιᾷ μὲν ὁ Χριστὸς φέρων εἰς τὸν ἅγιον τὸ Εὐαγγέλιον, δεξιᾷ δ' ἡ Παναγία κομίζουσα εἰς αὐτὸν τὸ ἀρχιερατικόν του ὠμοφόριον. Ἡ παράστασις αὕτη εἰκονίζει ἐν τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου, ὅπερ συνέβη κατὰ τὴν Α' Οἰκουμένην Σύνοδον, ὅτε ὁ Ἀγ. Νικόλαος ἐρράπισε τὸν Ἀρειὸν καὶ καθηρέθη τούτου ἕνεκα ὑπὸ τοῦ βασιλέως, ριφθεὶς εἰς τὴν φυλακὴν. Τὴν νύκτα ὅμως παρουσιάσθησαν εἰς τὸν

Miljukof, Izvestija Ρωσ. Ἀρχ. Ἰνστ. Κ/πόλεως τ. IV, 1 Σόφια 1899 πίν. 11, 12, Stransky, Actes du IV Congrès International des Études byz. (=Izv. Boulg. Ἀρχ. Ἰνστ. τ. 10) Σόφια 1936 τ. II σ. 42 εἰκ. 5 καὶ Ἡπειρῶν (Ἀρτης) Ὁρλάνδος Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος τ. Γ' (1936) σ. 175. Ἀκόμη καὶ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι ἡ αὕτη φαίνεται ἐπεκράτει συνήθεια, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων τῆς Παναγίας Γοργοεπηκόου ἐν Ἀθήναις ἄλλοτε ὑπαρξίς τοιχογραφίαν, ἧς ἀπεικόνισεν ὁ Gailhabaud, (Monuments anciens et modernes, Paris 1850 τ. II, 1).

φυλακισμένον Ἅγιον ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Παναγία καὶ προσέφεραν εἰς αὐτὸν τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὸ ὁμοφόριον ἥτοι τὰ σύμβολα τοῦ ἀρχιερατικοῦ του ἀξιώματος¹. Τὸ θαῦμα τοῦτο παρίσταται ἰδίᾳ ἐπὶ φορητῶν μεταβυζαντινῶν εἰκόνων ὡς π.χ. ἡ τῆς ἐν Μόσχᾳ Συλλογῆς Ὁστρούχωφ², αἱ τοῦ ἐν Ἀθήναις μουσείου Μπενάκη³ κλπ. Ἡ ἐνταῦθα ἐπὶ μεγάλης τοιχογραφίας ἀπεικονίσις του ἀποτελεῖ, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, τὴν ἀρχαιότεραν αὐτοῦ ἐμφάνισιν.

Ἐν τῷ κάτω ἀριστερῷ μέρει τῆς εἰκόνος ὑπάρχει γεγραμμένη διὰ λευκῶν μεγάλων γραμμάτων ἡ ἐξῆς ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή:

Μνήσθητι Κ(ύριε)

τὴν ψυχὴν τῆς

δούλης τοῦ Θεοῦ

Ιρήνης τῆς

Ραφαζοῦς

Ἐισερχόμενοι εἰς τὸν νάρθηκα ἀντικρύζομεν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ ἀριστερᾷ τῆς βασιλείου πύλης μορφὰς ἁγίων οἰκτρῶς διὰ νεωτέρων «ἐπισκευῶν» παραμορφωμένας. Τὴν καταστροφὴν ταύτην ἀπέφυγον εὐτυχῶς αἱ τοιχογραφίαι τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἥτις καταλαμβάνεται εἰς τὸ κάτω αὐτῆς μέρος⁴ ὑπὸ ὁλοσώμων ἁγίων, κατὰ τὸ πλεῖστον γυναικῶν, ἱσταμένων κατ' ἐνώπιον. Ἡ ἀπεικόνισις γυναικῶν ἁγίων ἐν τῷ νάρθηκι καὶ δὴ παρὰ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου, ἐφαρμοσθεῖσα ἤδη ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος⁵, δὲν εἶναι ἐστειρωμένη σημασίας· μαρτυρεῖ σαφῶς, ὅτι ἐνταῦθα ἱσταντο κατὰ τὴν λειτουργίαν αἱ γυναῖκες· γνωρίζομεν δ' ἅψ' ἐτέρου ὅτι παρθέναι καὶ διακόνισσαι ἦσαν ἐπιτετραμμέναι τὴν εἰς τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ναοῦ τήρησιν τῆς τάξεως καὶ τῆς εὐπρεπείας⁶. Ὁ ἅγ. Ἰγνατίος ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς γράφει: «*Ἀσπάζομαι τὰς φρουροὺς τῶν ἁγίων πυλῶνων, τὰς ἐν Χριστῷ διακόνους*»⁷. Αἱ εἰκονιζόμεναι λοιπὸν ἐνταῦθα ἁγίαι γυναῖκες, ὧν αἱ πλεῖστοι ἦσαν «παρθένοι», ἐπέχουσι τὴν θέσιν τῶν ζωντανῶν παλαιῶν παρθένων καὶ διακονισσῶν, δι' ὃ καὶ λιτὴν αἱ πλεῖστοι καὶ «παρθένῳ πρέπουσαν» φοροῦσι τὴν ἐσθῆτα.

¹ Ὅρα τὰ σχετικὰ τοῦ θαύματος τούτου παρὰ Κ. Δουκάκη, Μ. Συναξαριστὴς ἐν Ἀθήναις 1886, Μὴν Δεκέμβριος σ. 179.

² Schweinfurt, Geschichte der russischen Malerei im Mittelalter, Haag 1930 εἰκ. 105 (16^{ου} αἰ.).

³ Ξυγγόπουλος, Κατάλογος εἰκόνων τοῦ Μουσείου Μπενάκη Ἀθῆναι 1936, πίν. 34Α, σ. 69 (1^{ον} ἡμισυ 17^{ου} αἰ.) καὶ 86.

⁴ Μέχρις ὕψους 0.80 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους εἰκονίζεται κακότεχνος πολυχρῶμων μαρμάρων ἀποιμίμησις, μεθ' ἣν ἀρχονται αἱ εἰκόνες τῶν ἁγίων.

⁵ Π.χ. ἐν Ὁσίῳ Λουκᾷ τῆς Φωκίδος Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901, πίν. 36, 37.

⁶ J. Wilpert, Die gottgeweihten Jungfrauen in den ersten Jahrhunderten der Kirche 1892 σ. 30. Ὅρα καὶ Cabrol, Dictionnaire ἐν λ. Diaconisse τ. IV, σ. 727.

⁷ Migne, Patr. Gr. τ. 5 σ. 908.

Ἄς ἴδωμεν ἤδη ποῖαι εἶναι αἱ ἐνταῦθα εἰκονιζόμεναι ἁγίαι γυναῖκες, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς ΒΔ. γωνίας: 1) Ἡ ἅγ. Θεοδόρα φοροῦσα καλύπτραν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν μικρὸν σταυρὸν τοῦ μαρτυρίου. 2) Ἡ «καλλιπάρθενος» ἁγία Μαρίνα κρατοῦσα διὰ τῆς ἀνυψωμένης χειρὸς σφύραν, ἣν ἐτοιμάζεται νὰ καταφέρει κατὰ τοῦ ἐπ' αὐτῆς ἐφορμῶντος κυνοκεφάλου πειρασμοῦ¹. 3) Ἡ ἁγία Ἰουλήτα ἔχουσα παρ' αὐτὴν τὸν νεαρὸν μάρτυρα υἱὸν της Κήρικον. 4) Ἡ ἅγ. Κυριακὴ κρατοῦσα διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μαρτυρίου, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχουσα ἀνυψωμένην εἰς στάσιν δεήσεως². Μετὰ δὲ τὴν μεσολαβοῦσαν θύραν. 5) Ἡ ἁγία Ἀναστασία ἡ Φαρμακολύτρια, κρατοῦσα τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος. 6) Ἡ πρωτομάρτυς παρθένος³ ἅγ. Θέκλα, κρατοῦσα ὁμοίως τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος. 7) Ἡ μεγαλομάρτυς ἁγία Ἐφημία ἡ πανέφημος. 7) Ὁ ἅγ. Σεκένδικος κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μαρτυρίου διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σπάθην. 8) Ἡ ἅγ. Ἰερουσαλὴμ (26 Ἰουλίου) κρατοῦσα διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀπτομένη τῆς κεφαλῆς μικροτέρου πρὸ αὐτῆς ἱσταμένου ἁγίου καὶ τέλος 9) ὁ ἅγιος Σέκενδος κρατῶν ὁμοίως τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος.

Περίεργος εἶναι ἡ μεταξὺ τῆς σειρᾶς τῶν γυναικῶν παρεμβολὴ τῶν δύο ὁμωνύμων περίπου ἀρρένων ἁγίων Σεκούνδου καὶ Σεκενδίκου. Οἱ συναξαρίζονται ἀναφέρουσι μόνον δύο μάρτυρας Σεκούνδους, ὧν ἡ μνήμη τιμᾶται τὴν 28^{ην} Δεκεμβρίου καὶ τὴν 1^{ην} Φεβρουαρίου, οὐδένα ὅμως Σεκένδικον, ὅστις ἀγνοῶ ἂν ἀπαντᾷ καὶ ἀλλαχοῦ.

Γυναῖκες ἁγίαι εἰκονίζονται ἐν μέρει καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος, εἰς τὴν θέσιν ἀκριβῶς τῆς φραχθείσης θύρας τοῦ νοτίου κλίτους. Παρίστανται δ' ἐκεῖ ἅψ' ἐνὸς μὲν ἡ ἁγία Εἰρήνη, ἥς διατηρεῖται μόνον τὸ στέμμα καὶ ἡ συνοδεύουσα ἐπιγραφή, περαιτέρω δέ, ἥτοι παρὰ τὴν Ν.Α. γωνίαν, ἡ ἁγία Ἄννα κρατοῦσα ἐν ταῖς χερσὶ τὴν Παναγίαν.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν ὑπεράνω ζώνην, ἐνθα εἰκονίζονται μεγάλαι συνθέσεις ἥτοι ἅψ' ἐνὸς μὲν σκηναὶ εἰλημμένοι ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου, ἅψ' ἐτέρου δὲ τινες τῶν μεγάλων δεσποτικῶν ἐορτῶν.

Ἀρχίζοντες πάλιν ἀπὸ τοῦ βορείου διαμερίσματος τοῦ νάρθηκος συναντῶμεν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου μίαν παράστασιν, ἥτις σπανίως ἀπεικονίζεται⁴,

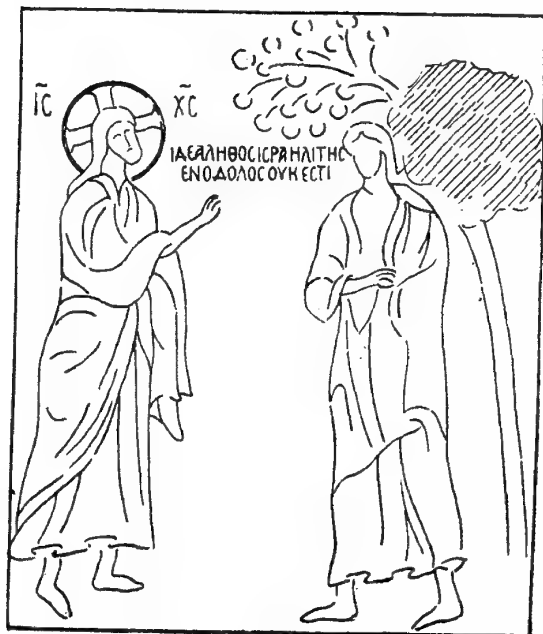
¹ Πβλ. Δουκάκη, Μ. Συναξαριστὴν μηνὸς Ἰουλίου Ἀθῆναι 1893 σ. 230.

² Περί τῆς ἁγίας Κυριακῆς δὲν λέγεται ἐν τοῖς συναξαρίοις ῥητῶς ὅτι ἦτο παρθένος, ὡς τοιαύτην ὁμοῦς χαρακτηρίζει αὐτὴν ἐν τῷ εἰς αὐτὴν λόγῳ του ὁ Πατριάρχης Βουλγαρίας Εὐθύμιος. Πβλ. Em. Kaluzniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393) Wien 1901 σ. 151.

³ C. Tischendorf, Acta apostolorum apocrypha Lipsiae 1851 σ. 43.

⁴ Ὡς μόνον παράδειγματα γνωρίζω τὰς δύο ἐπὶ τοῦ παρισ. ἑλλην. κώδικος 115 φ. 369 ὅπ. λίαν ἐφθαρμέναις μικρογραφίαις, ὧν ἀπεικόνισιν παρέχει ὁ Millet ἐν Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris 1916 σ. 188 εἰκ. 154, 155 καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ παρισ. νοῦ ἐπίσης ἑλλ. κώδ. 510 μικρογραφίαν, ἥς ἀπεικόνισιν ὄρα παρὰ H. Oumont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibl. Nationale Paris, 1929 pl. XXX.

ἦτοι τὴν συνάντησιν τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὸν Ναθαναήλ. Ὅτι δὲ περὶ ταύτης τῆς σκηνῆς πρόκειται μᾶς ἐξηγεῖ ἡ διὰ μεγάλων λευκῶν γραμμάτων προσγεγραμμένη ἐπιγραφή (εἰκ. 18) λέγουσα: «*Ἴδε ἀληθὺς Ἰσραηλίτης ἐνὸ δόλος οὐκ ἔστι*» (Ἰωάν. α', 48). Ἡ σκηνὴ περιλαμβάνει δύο μόνον πρόσωπα ἦτοι ἀριστερὰ τὸν Ἰησοῦν ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ τείνοντα τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὸν ἔναντι αὐτοῦ «ὑποκάτω τῆς συκῆς» ἱστάμενον Ναθαναήλ, νέον ἀγένειον εἰκονιζόμενον

Εἰκ. 18. Ὁ Ἰησοῦς διαλεγόμενος πρὸς τὸν Ναθαναήλ.

ἀνευ φωτοστεφάνου μὲ τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους. Ἡ διάταξις τῆς εἰκόνης εἶναι ἐντελῶς ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ παρ. κώδ. 115, ἐν ᾧ τουναντίον ἐν τῷ κώδ. 510 ὁ Χριστὸς εἶναι δεξιὰ ὁ δὲ Ναθαναήλ ἀριστερὰ. Ἡ δὲ παράστασις τοῦ δένδρου εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ δένδρου ἐν τῇ σκηνῇ τῆς προσευχῆς τοῦ Ἰωσκαίμ ἐν τῷ ναῷ τῆς Εὐαγγελιστρίας ἐν Μυστρᾷ¹.

Ἐναντι τῆς περιγραφείσης σκηνῆς ἦτοι ἐπὶ τοῦ ἄνωθεν τῆς βορείου θύρας ἀνατολικοῦ τοῖχου εἰκονίζεται ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην (η', 3) σκηνή, καθ' ἣν οἱ Γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι ἤγαγον πρὸς τὸν Ἰησοῦν γυναῖκα «ἐν μοιχείᾳ κατειλημμένην» καὶ εἶπον εἰς αὐτόν: «Διδάσκαλε, αὕτη ἡ γυνὴ κατελήφθη ἐπ' αὐτοφώρῳ μοιχευομένη. Ἐν δὲ τῷ νόμῳ Μωσῆς ἡμῖν ἐνετείλατο τὰς τοιαύτας λιθοβολεῖσθαι· σὺ οὖν τί λέγεις; Ὁ δὲ Ἰησοῦς κάτω κύψας, τῷ δακτύλῳ ἔγραφεν εἰς τὴν γῆν· ὡς δὲ ἐπέμενον ἐρωτῶντες αὐτόν, ἀνακύψας εἶπε πρὸς αὐτούς: Ὁ ἀναμάρτητος πρῶτος τὸν λίθον ἐπ' αὐτῇ βαλέτω. Καὶ πάλιν κύψας ἔγραφεν εἰς τὴν γῆν».

Εἰς τὴν ἡμετέραν παράστασιν εἰκονίζονται δεξιᾷ μὲν ἔξερχόμενοι ἀπὸ οἰκίας μὲ σαμμαρωτὴν στέγην γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι ἔχοντες πρὸ αὐτῶν γυναῖκα, ἀριστερὰ δὲ ὁ Ἰησοῦς καὶ ὀπισθεν αὐτοῦ ὁ Πέτρος. Ὁ Χριστὸς κύπτων ἔμπρὸς δεικνύει διὰ τῆς προτεταμένης χειρὸς τὴν διὰ λευκῶν γραμμάτων γεγραμμένην ἐπιγραφὴν: *Ἰότι (=εἵ τις) οὐχ ἡμαρτεν βαλέτω λίθον ἐπ' αὐτήν*.

¹ Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 135,5.

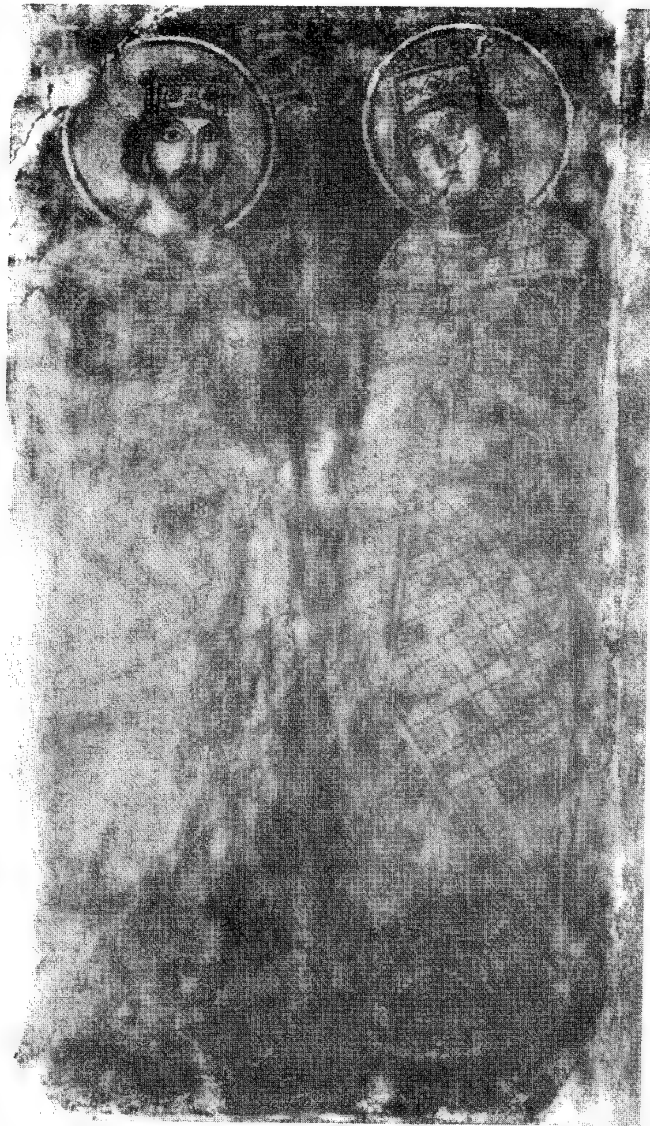
Ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου εἰκονίζεται ἡ παράστασις τῶν Τριῶν Παίδων ἐν τῇ καμίνῳ, πρὸς οὓς Ἄγγελος Κυρίου (ὁ ἀρχ. Μιχαήλ) ἄνωθεν αὐτῶν ἱστάμενος χεεὶ δρόσον, ἐν ᾧ πλήθος ἐκπλήκτων ἀνθρώπων θεᾶται τὸ θαῦμα. Ἡ ἱστορία τῶν Τριῶν Παίδων ἔχει ὡς βάσιν τὸ βιβλίον τοῦ Δανιὴλ καὶ τὰς μεταγενεστέρας αὐτοῦ διασκευὰς (βλ. Νέον Θησαυρὸν ἐκδ. Βενετίας 1851 σ. 113 ἔ.).

Κάτωθεν τῆς παραστάσεως τῶν τριῶν παίδων καὶ δεξιᾷ τοῦ παραθύρου εἰκονίζονται ἐπὶ τοῦ παλαιότερου στρώματος οἱ Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη φοροῦντες πλουσίας βασιλικὰς στολὰς καὶ κρατοῦντες τὸν ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν Τίμιον Σταυρόν, (εἰκ. 19) εἰς δὲ τὴν γωνίαν εἰς ἅγιος στυλῖτης. Τέλος ἐφ' ἐκάστου τομέως τοῦ σκαφοειδοῦς θόλου, ὅστις καλύπτει τὸ βόρειον διαμέρισμα, εἰκονίζονται ἐντὸς δίσκων (piédailons) ἅγιοι ἐν προτομῇ, λίαν ὅμως ἐφθαρμένοι καὶ διὰ τοῦτο δυσδιάγνωστοι.

Πολὺ ὀλιγώτεραι παραστάσεις σώζονται εἰς τὸ νότιον διαμέρισμα τοῦ νάρθηκος, ἐνθα διετηρήθησαν εἰκόνες μόνον ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου ἦτοι ἐπὶ τοῦ φραχθέντος ἀνοίγματος τῆς νοτίας θύρας καὶ ἐπὶ τοῦ ὑπερθεν αὐτοῦ τυμπάνου. Καὶ κάτω μὲν, ὡς εἵπομεν, εἰκονίζεται ἡ ἁγία Εἰρήνη καὶ ἡ ἁγία Ἄννα κρατοῦσα τὴν μικρὰν Παναγίαν· ἄνω δὲ παρίσταται ἡ σκηνὴ τῆς εἰς τὸν ἀρχιερέα προσφορᾶς τῶν δώρων ἐκ μέρους τῶν γονέων τῆς Παναγίας. Ἐπὶ τῆς εἰκόνης δεξιὰ μὲν θὰ εἰκονίζετο ὁ ἀρχιερεὺς, πρὸς ὃν ὁ Ἰωσκαίμ σπεύδει νὰ προσφέρῃ τὸ ἐντὸς κανίστρου τεθειμένον «ζεῦγος τρυγόνων», ἐν ᾧ ἡ ἁγία Ἄννα ἱσταται ἀκίνητος καὶ κατ' ἐνώπιον εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς εἰκόνης, ἔμπροσθεν πλουσίου ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους, ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλει καὶ ἡ κεφαλὴ τῆς παρακολουθούσης τὴν σκηνὴν «παιδίσκης».

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ εἵπωμεν περὶ τῶν παραστάσεων, αἵτινες καλύπτουσι τὸ μέσον διαμέρισμα τοῦ νάρθηκος. Τὸ τμήμα τοῦτο στεγάζεται, ὡς ἤδη εἵπομεν, δι' ὑψηλοῦ κυλινδρικοῦ θόλου βαίνοντος ἐπὶ δύο ἐγκαρσίων τόξων. Ἐπὶ τῆς ἀνत्यγος τῶν τόξων τούτων παρίστανται εἰκόνες μεμονωμένων ἁγίων καὶ δὴ ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου εἰκονίζονται ἀντίνωτοι καὶ ὁλόσωμοι ἄλλ' ἐπὶ τοῦ παλαιότερου στρώματος ὁ ἅγ. Βασίλειος (εἰκ. 20) καὶ ὁ ἅγ. Νικόλαος, φοροῦντες τὰς ἀρχιερατικὰς αὐτῶν στολὰς, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου δύο πάλιν ἅγιοι ἦτοι ὁ 1) ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ἄπτερος, σύννους καὶ μὲ μακρὰν ἄτακτον κόμην καταπίπτουσιν ἐπὶ τῶν ὤμων του· φορεῖ δὲ χιτῶνα ροδόχρουν καὶ ἐπ' αὐτοῦ μανδύαν ἐπενδεδυμένον ἐσωτερικῶς διὰ μηλωτῆς καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἅφ' ἐνὸς μὲν τὴν εἰς σταυρόν ἄνω ἀπολήγουσαν μακρὰν ράβδον ἅφ' ἑτέρου δ' ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή «*μετανοεῖται ἐγγίς εἰσιν ὁ κρήνων*» καὶ 2) ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἀρχιερεὺς ἅγ. Ζαχαρίας, φέρων ἀνοικτοπράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐρυθρὸν μανδύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς τὸ γνωστὸν μικρὸν

ἐβραϊκὸν κάλυμμα καὶ κρατῶν εἰς τὰς χεῖρας συνεπτυγμένον εἰλητάριον.

Εἰκ. 19. Οἱ ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη
(τοιχογραφία τοῦ παλαιότερου στρώματος).

Μεταξὺ τῶν δύο, ἥτοι εἰς τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου εἰκονίζεται ὡραῖον κυκλικὸν βυζαντινὸν κόσμημα.

Εἰς τὸ δυτικὸν τύμπανον τοῦ μέσου διαμερίσματος ἦτοι τὸ ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου εἰκονίζετο ἡ Πεντηκστή. Οἱ Ἀπόστολοι, διηρημένοι εἰς δύο ἡμιχόρια, κάθηνται ἐπὶ κυκλοτεροῦς θρανίου, ἐν ᾧ ἀκτῖνες τοῦ ἁγίου

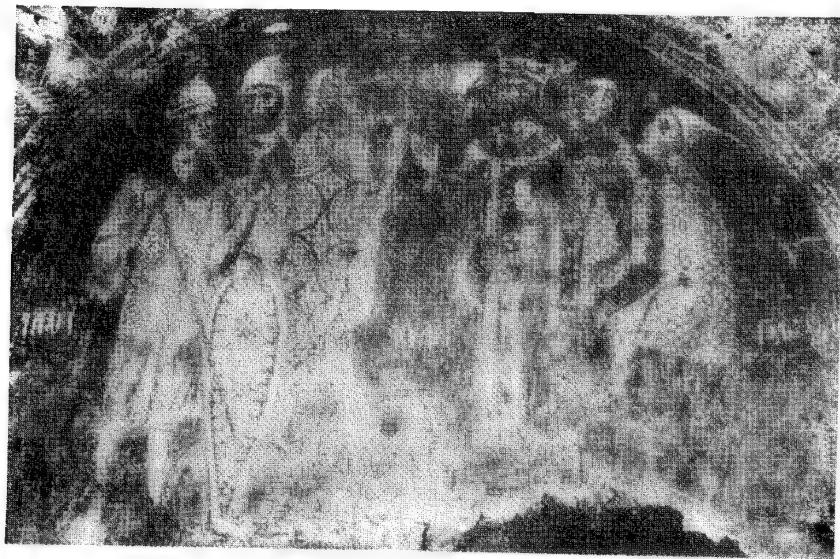

Εἰκ. 20. Ὁ ἅγ. Βασίλειος (τοιχογραφία
τοῦ παλαιότερου στρώματος).

Πνεύματος ἐπιφοιτῶσιν ἐπ' αὐτούς. Κάτωθεν ἐντὸς ἡμικυκλίου δὲν εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ὁ Κόσμος, ἀλλὰ τρεῖς ὅμιλοι ἀνθρώπων ἐνδεδυμένων ποικίλας ἐνδυμασίας χαρακτηριζόμενοι δὲ δι' ἐπιγραφῶν ὡς γλῶσσαι, λαοὶ καὶ φυλαὶ

(εἰκ. 21). Συχνὰ ὁ ὁμιλος οὗτος εἰκονίζεται κάτωθεν τοῦ Κόσμου¹. Ἡ παράστασις αὕτη, λίαν ἐνδιαφέρουσα καὶ ἀπὸ ἐνδυμασιολογικῆς ἀπόψεως², εἶναι πιθανώτατα εἰλημμένη ἐξ ἑνὸς χωρίου τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ (Δαν. 7, 13) Tischendorf) ἔνθα λέγεται: *Καὶ πάντες οἱ λαοί, φυλαὶ καὶ γλῶσσαι αὐτῷ δουλεύουσιν*.

Ἐπὶ δὲ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ,

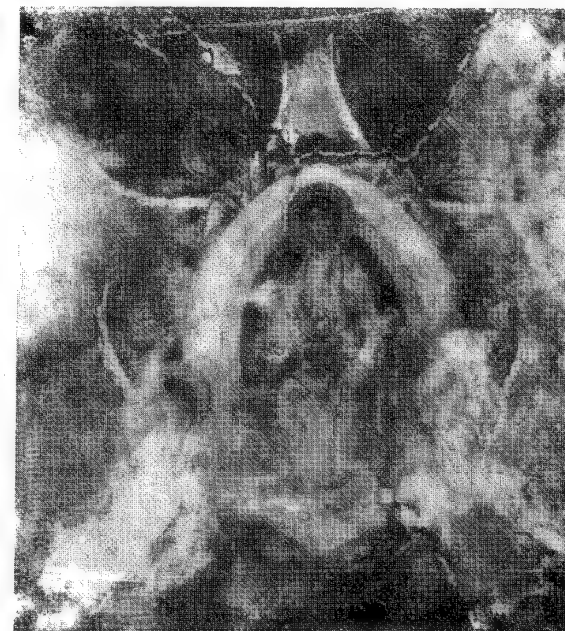
Εἰκ. 21. Ἡ κάτωθεν τῆς Πεντηκοστῆς παράστασις λαῶν, γλωσσῶν καὶ φυλῶν.

καθ' ἣν ὁ Χριστὸς παρίσταται καθήμενος ἐντὸς ἑλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla) φερομένης ὑπὸ τεσσάρων πετώντων ἀγγέλων (εἰκ. 22). Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ χειρὸς εὐλογεῖ διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς στηρίζει τὸν κύλινδρον τοῦ Εὐαγγελίου ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ γόνατος. Εἰς τὰς δύο πλευρὰς τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου εἰκονίζονται ἐν μέσῳ ἑλαιῶν ἀνὰ ἑξ Ἀπόστολοι προσβλέποντες τὸν Χριστὸν καὶ τείνοντες πρὸς αὐτὸν τὴν χειρὰ των μετὰ θάμβους. Εἰς τὰς συνήθεις παραστάσεις τῆς Ἀναλήψεως μεταξὺ τῶν Ἀποστόλων εἰκονίζεται καὶ ἡ Θεοτόκος δεομένη μεταξὺ δύο ἀγγέλων, οἵτινες δεικνύουσι πρὸς τοὺς Ἀποστόλους τὸν ἀναλαμβανόμενον Χριστόν. Ὅταν ἡ παράστασις τοποθετῇται, ἐπὶ κυλινδρικοῦ θόλου, τότε οἱ Ἀπόστολοι κατανέμονται εἰς δύο ἡμιχόρια-

¹ J. Strzygowski, Die Miniaturen des Serbischen Psalters, Wien 1906, πίν. IX, 22.

² Ἐχομεν πράγματι ἐν αὐτῇ στολὰς βασιλικὰς, ἀστικὰς καὶ στρατιωτικὰς.

ἡ δὲ Θεοτόκος τοποθετεῖται εἰς τὸ ἕτερον ἐξ αὐτῶν μεθ' ἑνὸς ἢ δύο ἀγγέλων¹, τοῦ ἑτέρου συνοδεύοντος τοὺς ἐν τῷ ἑτέρῳ ἡμιχόριῳ Ἀποστόλους. Ἐνταῦθα ὁμως ἑλλεῖπει ἐξ ἀμφοτέρων τῶν ἡμιχόριων ἡ Θεοτόκος ὥς καὶ οἱ ἄγγελοι. Τὰ τρία ταῦτα πρόσωπα, καινοτομήσας, ἐτοποθέτησεν ὁ τεχνίτης τῆς Καστορίας εἰς τὸ πρὸς ἀνατολὰς τύμπανον καὶ δὴ τὴν μὲν Θεοτόκον ἀπεικόνισε

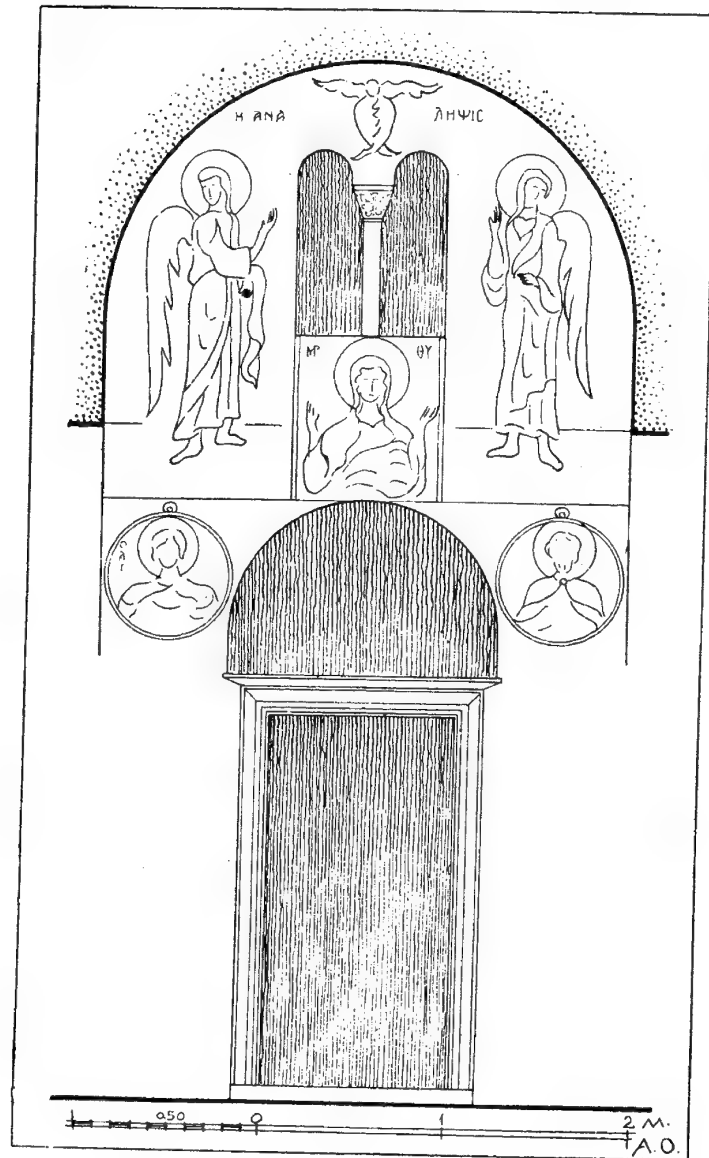
Εἰκ. 22. Τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς παραστάσεως τῆς ἀναλήψεως.

ἐν προτομῇ δεομένην κάτωθεν τοῦ παραθύρου (εἰκ. 23) τοὺς δὲ δύο ἀγγέλους ὁλοσώμους, λευκοφόρους καὶ μὲ ὑψωμένην πρὸς τὸν Χριστὸν τὴν χειρὰ ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου, τὸ ὑπεράνω τοῦ ὁποίου κενὸν ἐπλήρωσε διὰ τῆς παραστάσεως ἑνὸς Σεραφεῖμ. Ὅτι δ' εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Ἀναλήψεως ἀνήκουσιν αἱ εἰκόνες τοῦ τυμπάνου ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἡ μεταξὺ τῶν ἀγγέλων προσηγεγραμμένη ἐπιγραφή: Ἡ ἀνάληψις.

Εἰς τὸ κυανοῦν βάθος τοῦ πρὸς βορρᾶν ἡμιχόριου τῶν Ἀποστόλων ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή: *Υγραὴν τὴν ἐμὴν*, ἥτις, ἀναφερομένη εἰς ἄλλην σκηνὴν τοῦ Εὐαγγελίου², δὲν ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ

¹ Ὅρα τὴν περὶ ἀναλήψεως μελέτην τοῦ Ernest Dewald ἐν American Journal of Archaeology XIX 1915 σ. 291.

² «Εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν» (Ἰωάν. ιδ', 27). Ἐκ τῶν τελευταίων λόγων τοῦ Σωτῆρος μετὰ τὴν σκηνὴν τοῦ κατήφορος καὶ πρὸ τῆς παραδόσεως αὐτοῦ.

Εἰκ. 23. Ἡ Παναγία δεομένη μεταξὺ δύο ἀγγέλων.

Σωτήρος, ἐν ᾗ συνήθως τίθεται ἡ ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου κρατουμένη ἐπιγραφή ἄνδρες Γαλιλαῖοι, τί ἐστήκατε βλέποντες εἰς τὸν οὐρανόν;¹.

¹ Πβλ. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων, ἔκδοσις Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 113.

Ὑπὸ τοὺς πόδας τῶν ἀγγέλων ἐγράφη διὰ μεγάλων λευκῶν γραμμάτων ἐπὶ κυανοῦ βάθους, ἡ κάτωθι ἑμμετρος κτιτορικὴ ἐπιγραφή συντεταγμένη εἰς στίχους τριμέτρους ἱαμβικούς δωδεκασυλλάβους¹.

- Σπορεὺς ὁ πάντων καὶ φθορεὺς πάλιν χρόνος
ἔσπευσεν καὶ σοῦ τὸν περικλυτὸν δόμον
διαβασίᾳ² τῇ φθορᾷ κατακλῦσαι
Ἐγὼ δὲ πιστὸς εὐτελὲς ὑμῶν λάτρεις,
5 Θεόδωρος κλὼν Λημνιωτῶν ὁσφύος
ἀντιπαλαίσας τῇ φθορᾷ τῇ τοῦ χρόνου
βάθρων ἀπ' αὐτῶν³ μέχρι καὶ στέγης φθάνω,
τὴν εὐπρέπειαν τοῦ ναοῦ παριστάνων
πλὴν ἐπ' ἀδίκου σοῦ προσιστῶ τοὺς στύλους
10 τῷ τῆς ἐμῆς δὲ τριμεροῦς ψυχῆς πόθῳ
σεπτῆς δυάδος ἐξεγείρω τὸν δόμον
σκηνὴν ἐκεῖσε τὴν αἰέδροσον χλόην,
εὐρεῖν δυσωπῶν καὶ τόπον τῶν πραέων
τανῦν δὲ ρῶσιν σαρκὸς ἡσθενημένης
15 καὶ σωματικῆς δωρεὰν εὐεξίας
τὴν χάριν αἰτῶν σὺν συνεύνῳ καὶ τέκ[νῳ]⁴.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς διδασκόμεθα α) ὅτι ὁ ναὸς ἀνεκαινίσθη ἐκ βάθρων μέχρι τῆς στέγης ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Λημνιώτου καὶ β) ὅτι ἀφιερώθη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν «σεπτὴν δυάδα», ἣτις δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν τῶν ἱατρῶν ἁγίων Ἀναργύρων, ἀφ' οὗ ρητῶς ἐπικαλεῖται παρ' αὐτῶν ὁ κτίτωρ τὴν «ρῶσιν σαρκὸς ἡσθενημένης» καὶ τὴν «δωρεὰν σωματικῆς εὐεξίας» δι' ἑαυτόν, τὴν σύζυγόν του καὶ τὸ τέκνον του.

Ὁ Θεόδωρος Λημνιώτης καὶ ἡ οἰκογένεια αὐτοῦ εἰκονίζονται ὡς κτίτορες τοῦ ναοῦ ἐν τῷ βορείῳ κλίτει τῶν ἁγ. Ἀναργύρων. Δὲν εἶναι ὅμως οἱ ἀρχικοὶ κτίτορες τοῦ ναοῦ ἀλλ' οἱ δαπανήσαντες διὰ τὴν νέαν αὐτοῦ ἁγιογράφειν, ἣν χαρακτηρίζει ἡ ἐπιγραφή ὡς ἀνακαίνισιν⁵. Τὸ αὐτὸ πρόσωπον παρουσιάζεται καὶ ὡς κτίτωρ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Στεφάνου· φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἦτο πλούσιός τις ἄρχων, ἴσως ἐξόριστος ἐκ τῆς Πρωτευούσης. Τὸ ἐπώνυμον αὐτοῦ

¹ Ὁ Πανοσιολ. Γερμ. Χρηστίδης δὲν ἀντελήφθη ὅτι πρόκειται περὶ ἑμμέτρου ἐπιγραφῆς Γρηγ. Παλαμᾶς Γ' (1922) σ. 131.

² Χρηστίδης: ἀναβατία ἐνθ' ἀν. σ. 131.

³ Χρηστίδης: ἀπάντων ἐνθ' ἀν. σ. 131.

⁴ Ὁ Χρηστίδης συμπληρώνει τέκνοις, ἀλλ' ἡμεῖς ἔχοντες ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐσωτερικῶς εἰκονίζεται ὁ κτίτωρ μετὰ τῆς συζύγου καὶ ἐνὸς μόνοι τέκνου συνεπληρώσαμεν τέκνῳ.

⁵ Πράγματι κάτωθεν τοῦ στρώματος, ἐφ' οὗ εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή, ὑπάρχει δεύτερον, πολὺ παλαιότερον.

φέρει και ὁ ἐν ὁσίοις πατήρ και ὁμολογητῆς τοῦ 8^{ου} αἰῶνος Γεώργιος ὁ Λιμνιώτης¹ ἢ Λιμναιώτης², οὗ ἡ μνήμη τιμᾶται τὴν 24^{ην} Αὐγούστου. Ἡ ἄξια παρατηρήσεως εἶναι τὰ μετὰ περισσῆς κομψείας ἀποδοθέντα γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς ὡς και αἱ πολλαὶ συμπτύξεις.

Ἀμέσως κάτωθεν τῆς ἐπιγραφῆς εὐρίσκονται ἑκατέρωθεν τοῦ ἡμικυκλικοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου τῆς μεσαίας θύρας, τὰ στηθάκια δύο ἁγίων ἐντὸς μεταλλίων (médaillons), ὧν μάλιστα ἀπεικονίζεται και ὁ δακτύλιος, δι' οὗ αἱ εἰκόνες ἐκρεμῶντο. Εἶναι δ' οἱ ἅγιοι οὗτοι: ἀριστερῶς μὲν ὁ Φώτιος ἀγένειος, δεξιῶς δ' ὁ Ἀνύκητος γενειοφόρος. Τοὺς δύο τούτους ἁγίους, ὧν ἡ μνήμη τιμᾶται τῇ 12^ῃ Αὐγούστου, οἱ μὲν συναξαρισταὶ μνημονεύουσιν ὡς ἀπλοῦς μάρτυρας, μία ὁμως ἔκδοσις τῆς ἐρμηνείας τῶν ζωγράφων³ καταλέγει μεταξὺ τῶν ἀναργύρων. Ἄν δ' ἀποβλέψωμεν και εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν θέσιν εἰς ἣν ἐξωγραφῆθησαν, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ἂν μὴ ὅτι αὐτοὶ ἀποτελοῦσι τὴν *σεπτὴν δυνάδα*, ἣν ἀναφέρει ἡ ἄνωθεν αὐτῶν ἐπιγραφή, ἀλλὰ τοῦλάχιστον ὅτι ὡς Ἀνάργυροι και οὗτοι ἐνταῦθα ἐτιμῶντο.

Εἰσερχόμενοι ἤδη εἰς τὸν κυρίως ναὸν θὰ ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὴν εἰκονογραφίαν τοῦ μέσου κλίτους. Κατὰ τὸ ἐπικρατοῦν ἐν Μακεδονίᾳ σύστημα ἡ εἰκονογράφησης τῶν τοίχων ἀκολουθεῖ τὴν κατ' ἐπαλήθους ὀριζοντίας ζώνας διάταξιν. Ἐκ τῶν ζωνῶν δὲ τούτων ἡ μὲν κατωτάτη, ἀρχομένη εἰς ὕψος 0.80 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, περιλαμβάνει ὁλοσώμους στρατιωτικούς ἁγίους, αἱ δὲ δύο ἀνώτεροι, συνθέσεις ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου και τέλος ἡ ἀνωτάτη, ἣτοι ἡ μεταξὺ τῶν παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ, ἀποτελεῖται πάλιν ἀπὸ μεμονωμένας εἰκόνας προφητῶν μὲ στάσεις γραφικὰς και κεκινημένας. Τί εἰκονίζετο ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου δὲν γνωρίζομεν, διότι οὗτος ἔχει καταπέσει· ἂν κρίνωμεν ὁμως ἐκ τῆς εἰκονογραφίσεως τοῦ θόλου τοῦ ἁγ. Στεφάνου θὰ εἰκονίζετο πιθανῶς και ἐνταῦθα ὁ Σωτὴρ ὑπὸ τὰς τρεῖς αὐτοῦ μορφάς (Ἑμμανουήλ, Χριστοῦ και Παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν).

Προβαίνοντες ἤδη εἰς τὴν κατὰ ζώνας ἐξέτασιν τῶν εἰκόνων τοῦ μέσου κλίτους θὰ ἀρχίσωμεν ἀπὸ τῆς κατωτάτης ἣτις, ὡς εἴπομεν, περιέχει μορφὰς ἁγίων μεμονωμένας. Καὶ δὴ ἐπὶ μὲν τοῦ δυτικοῦ τοίχου, συναντῶμεν δεξιῶς τῆς θύρας (νοτίως) τὸν ἁγ. Προκόπιον και ἀριστερῶς τὸν ἁγ. Χριστόφορον ἐν ἀσπίδι και δόρατι. Εὐθὺς δ' ὑπεράνω τῶν ἁγίων τούτων εἰκονίζονται ἀντιστοίχως ἀλλ' ἐν προτομῇ δύο ἄλλοι ἀνάργυροι, οἱ ἱατροὶ ἅγιοι Κῦρος, κρατῶν φιάλην, και Ἰωάννης, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται τὸ ἀνακουφιστικὸν τῆς θύρας τόξον, φέρον ἐπὶ τῆς ἀντιπαραστάσεως αὐτοῦ ἐξωγραφημένας δύο

¹ Πβλ. Δουκάκη, Μ. Συναξαριστὴν Αὐγούστου, Νικοδήμου Συναξαριστὴν.

² H. Dehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae 922,13 Μ. Γεδεών, Βυζαντινὸν ἑορτολόγιον, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899 σελ. 42.

³ Διοφύσιου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων, ἔκδ. Ἀνέστη Κωνσταντινίδη σελ. 196.

ταινίας κοσμημάτων ἥτοι μίαν ἐξωτερικὴν μετὰ ρομβοειδῶν σχεδίων και μίαν ἐσωτερικὴν μετ' ἐλικοειδῶν πλοχμῶν και ἀνθέων (εἰκ. 24).

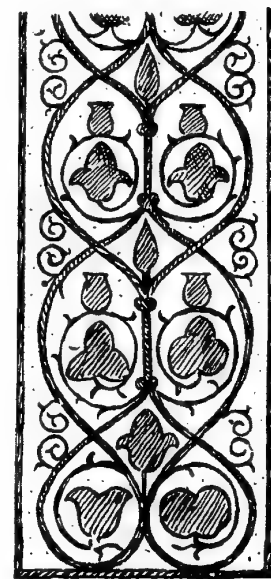
Ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ζώνης τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζονται εἰς μὲν τὸν δυτικὸν πεσσὸν οἱ ἅγιοι Θεόδωροι: *Τήρων* και *Στρατηλάτης*, φοροῦντες τὰς στρατιωτικὰς αὐτῶν στολάς, παρ' αὐτοὺς δ' ἐπὶ τοῦ ἀνοίγματος κάτω ἡ Παναγία και ἐπὶ τῆς ἀντιπαραστάσεως τοῦ ἄνωθεν τόξου οἱ ἱατροὶ ἅγιοι *Παρτελεήμων*, νέος ἀγένειος, και *Ἐρμόλαος* γενειοφόρος — ἀνάργυροι και αὐτοί. Ἐπὶ περαιτέρω ἐπὶ τοῦ πρὸς τὸ ἱερὸν τμήματος τοῦ αὐτοῦ τοίχου εἰκονίζονται ἱεράρχαι κατ' ἐνώπιον: ὁ ἁγ. Ἰερόθεος, ὁ ἁγ. Γρηγόριος ὁ νέος και ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων. Οἱ ἱεράρχαι οὗτοι ἀποτελοῦσι τρόπον τινὰ συνέχειαν τῶν ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ ἀπεικονιζομένων ἱεραρχῶν ἁγίων, — *Νικολάου*, *Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, *Βασιλείου* και *Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου* (εἰκ. 25), — οὔτινες, τεταγμένοι εἰς δύο ἑκατέρωθεν τοῦ μέσου ἡμικόρια και κρατοῦντες ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια, ἐφ' ὧν ἐπιγραφαί¹, εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὸν θεατὴν κατὰ τὰ τρία τέταρτα (εἰκ. 25).

Ὑπεράνω τῶν ἱεραρχῶν τῆς κόγχης εἰκονίζεται ἐν μέσῳ τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ και Γαβριὴλ ἡ Πλατυτέρα, καθήμενη ἐφ' ἀπλοῦ θρόνου και φέρουσα εἰς τὰς ἀγκάλας τὸν Χριστόν. Ἐν τῷ εὐθὺς ὑπεράνω τῆς Πλατυτέρας μνηοειδεῖ τυμπάνῳ εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ἀγένειος (Ἑμμανουήλ), ἐπὶ δὲ τοῦ πέριξ κυλινδρικοῦ θόλου ὁ Θρόνος (Ἑτοιμασία) ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου εὐλαβῶς προσκλίνουν οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ και Γαβριὴλ, εἰκονιζόμενοι ἐν προτομῇ. Ἡ ὑπεράνω τοῦ βήματος ἀπεικόνισις τοῦ θρόνου δὲν εἶναι ἁμοιῶς σημασίας· κατὰ τὸν ὀρισμὸν τοῦ [Ψευδο]γερμανοῦ² τὸ βῆμα παριστάνει τὸν θρόνον, ἐφ' οὗ θὰ καθήσῃ ὁ Χριστὸς, ἵνα κρίνῃ τὰς δώδεκα φυλάς τοῦ Ἰσραὴλ.

Εἰς τὰς ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ δύο στενὰς λαορίδας εἰκονίζονται κάτω δύο διάκονοι ἅγιοι ἥτοι δεξιῶς μὲν ὁ ἁγ. Εὐπλοῦς, ἀριστερῶς δ' ὁ ἁγ. Στέφανος, ὑπεράνω δ' αὐτῶν ἀντιστοίχως δύο διάκονοι μελωδοί: ὁ ἁγ. Ρωμανὸς και ὁ ἁγ. Ἰωάννης ὁ Λαμασκηνός.

¹ Ἡ ἐπιγραφή τοῦ εἰληταρίου τοῦ ἁγ. Νικολάου λέγει: 'Ο (Θεὸς) ἡμῶν, οὗ πο κράτος ἀνείκαστον και ἡ δόξα ἀκατάληπτος, οὗ τὸ ἔλεος ἀμέτρητον και ἡ φιλαν(θροπ)ία ἡ δὲ τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου *Κ(ύριε) δ(ε) Θ(εὸς) ἡμῶν ὁ ἐν ὑψηλοῖς κατοικῶν και τὰ ταπεινὰ ἐφορῶν*.

² Migne, Patr. Gr. τ. 98 στ. 389 CD.

Εἰκ. 24. Κόσμημα ἐπὶ τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου.

Προχωρούντες νῦν ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον συναντῶμεν εἰς τὸ πρῶτον (ἀνατολικὸν) τοξοειδὲς ἄνοιγμα τὸν ἅγ. Ἀχίλλιον καὶ ἐπὶ τῆς ἄντυγος τοῦ τόξου τὸν ἅγ. Λέοντα (Δαίον) πάπαν Ρώμης (εἰκ. 26) καὶ τὸν ἐπίσης πάπαν Ρώμης ἅγ. Ἐλευθέριον (εἰκ. 27). Ἐτι περαιτέρω εὐρίσκονται

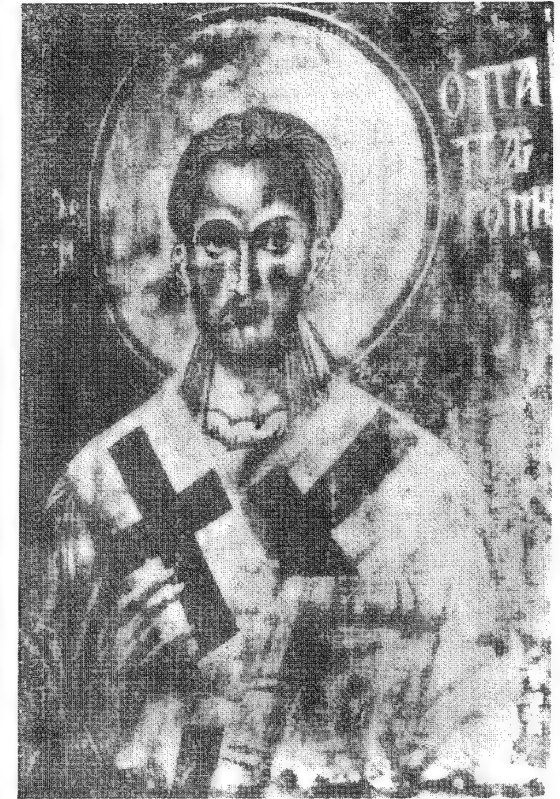

Εἰκ. 25. Ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

οἱ ἅγιοι Δημήτριος καὶ Γεώργιος (εἰκ. 28) πεζοί, φοροῦντες τὰς στρατιωτικὰς αὐτῶν στολὰς καὶ κρατοῦντες ἀσπίδα καὶ δόρυ (εἰκ. 28). Ἐπὶ δὲ τοῦ δευτέρου τοξωτοῦ ἀνοίγματος (δυτικῷ) εἰκονίζονται κάτω μὲν οἱ λιθοξόοι δίδυμοι ἅγιοι Φλώρος καὶ Λαῦρος, ἐπὶ δὲ τῆς ἄντυγος ὁ ἅγ. Νικόλαος καὶ ὁ ἅγ. Νέστωρ. Τέλος ἐπὶ τῆς πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον παραστάδος εὐρίσκεται ἡ εἰκὼν Δανιὴλ τοῦ Συλλίτου.

Αἱ δύο ὑπερθεῖν τῆς κατωτάτης ζῶναι περιλαμβάνουσι παραστάσεις τῶν θεομητορικῶν καὶ δεσποτικῶν ἐορτῶν, εἰκονιζομένων κατὰ χρονολογικὴν περίπου σειρὰν ἀρχομένην ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ καὶ συνεχιζομένην ἐπὶ τοῦ νοτίου, τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ βορείου τοῖχου. Πρώτη ἐκ τῶν παραστάσεων τούτων ἔρχεται ἡ ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου εἰκὼν τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ* τῆς Θεοτόκου. Ἐνταῦθα ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ παρίσταται κατὰ κρόταφον ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ μόλις πατήσας ἐπὶ τῆς γῆς καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς τεταμένης δεξιᾶς του τὴν ἔναντι αὐτοῦ δεξιᾶ, κατ' ἐνώπιον εἰκονιζομένην Παρθένον. Αὕτη παρίσταται μόλις ἐγεγνημένη ἀπὸ τὸ ὀπισθεν αὐτῆς σκαμνίον, φέρει δ' ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους καὶ δὴ τὴν μὲν δεξιάν ὀρθίαν καὶ μὲ τὴν παλάμην τεταμένην καὶ ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω, τὴν δὲ ἀριστεράν κεκαμμένην καὶ κρατοῦσαν τὴν ἡλακᾶτην. Παρὰ πλεύρως τοῦ καθίσματος, ὅπερ φέρει ἄνω μαξιλλᾶριον καὶ ἔμπρὸς ποδέαν, εἰκονίζεται κάλαθος πλήρης ἐρίων(;) εἰς δὲ τὸ βάθος καθαρῶς διακοσμητικῆς συνθέσεως οἰκίαι μετὰ πολλῶν ὀρόφων φερόντων ποικιλόσχημα παράθυρα (ὀρθογώνια, τοξωτὰ καὶ στρογγύλα) ἥτοι παρακυπτικὰς καὶ φωτιστικὰς θυρίδας. Ἡ αὐστηρῶς κατενώπιον στάσις καὶ ἡ διάταξις τῶν χειρῶν τῆς Παρθένου ἰδιάζει εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τοῦ 9^{ου}-11^{ου} αἰῶνος¹.

Μεταβαίνοντες ἤδη εἰς τὸν γειτονικὸν νότιον τοῖχον συναντῶμεν ἀριστερᾷ τοῦ πρώτου τοξωτοῦ ἀνοίγματος ἑτέραν παράστασιν Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτό-

Εἰκ. 26. Ὁ ἅγ. Λέων, Πάπας Ῥώμης.

¹ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile ἔ. ἀ. σ. 70.

κου, την του Εὐαγγελισμοῦ παρὰ τὸ φρέαρ (εἰκ. 29). Αὕτη χρονολογικῶς εἶναι προγενεστέρα τῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐν τῇ οἰκίᾳ, συνηθίζεται ὁμως πολὺ ὀλιγώτερον τῆς ἄλλης καὶ δι' αὐτὸ ἐκείνη ἐτέθη εἰς ἐμφανέστερον ταύτης μέρος.

Ἡ σκηνὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ παρὰ τὸ φρέαρ εἶναι εἰλημμένη ἐκ τοῦ ἀποκρύφου πρωτευαγγελίου τοῦ Ἰακώβου¹, συνηθίζεται δ' ἡ ἀπεικονίσις αὐτῆς

κυρίως κατὰ τὸν 5^{ον} καὶ 6^{ον} μ. Χ. αἰῶνα². Ἀργότερον ἡ χοῆσις τῆς ἐλαττοῦται παρὰ Βυζαντινοῖς περιοριζομένη κυρίως εἰς μικρογραφίας χειρογράφων ὡς π.χ. ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 74 ἑλληνικῷ κώδικι τῶν Παρισίων³ καὶ τῷ ὑπ' ἀρ. 1162 ἑλληνικῷ κώδικι τοῦ Βατικανοῦ⁴ (12^{ον} αἰῶνος). Ἐν τῇ ἡμετέρᾳ παραστάσει ἡ μὲν Παναγία εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μεταξὺ οἰκήματος, ὅπερ ἔχει ἀνοικτὴν τὴν θύραν καὶ ἐνὸς φρέατος, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται βαροῦλκον ἔχον περιτυλιγμένον σχοινίον εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ὁποίου εἶναι δεδεμένη κάλπη, ἣν κρατεῖ ἡ Παναγία διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ἐν ᾗ ἡ δεξιὰ τῆς διευθύνεται λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω, συμφώνως πρὸς τὴν ὅλην πρὸς τ' ἀριστερὰ κίνησιν,

ἣν ἔχει τὸ σῶμα τῆς. Ὁ δὲ ἀρχάγγελος εἰκονίζεται δεξιᾷ κατὰ τὰ τρίτα τέταρτα, πατῶν ἐπὶ τῆς γῆς καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς του χειρὸς τὴν Θεοτόκον.

Εἰκ. 27. Ὁ ἅγ. Ἐλευθέριος.

¹ C. Tischendorf, *Evangelia apocrypha* ἐκδ. Λιψίας 1853 σ. 21.

² G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris 1916 σ. 71.

³ [H. Omont] *Évangiles avec peintures byzantines du XIe s* Paris 1929 τ. II πίν. 93.

⁴ Stornajolo, *Le miniature delle omilie di Giacomo monaco* (Vat. Gr. 1162 φ. 117) πίν. 50.

Ἡ ἡμετέρα παράστασις διαφέρει τῶν ἐν ταῖς μικρογραφίαις α) διότι ὁ ἄγγελος ἐνταῦθα πατεῖ ἐπὶ τῆς γῆς, ἐν ᾗ εἰς ἐκείνας, ὑποτιθέμενος ἀόρατος, ἵπταται διευθυνόμενος πρὸς τὸ φρέαρ καὶ β) διότι τὸ φρέαρ ἐνταῦθα ἔχει κατάκοσμον τὴν περιστομίδα καὶ φέρει ὑπὲρ αὐτὴν βαροῦλκον, στοιχεῖον οὐτινος στεροῦνται πᾶσαι αἱ ἐπὶ τῶν μικρογραφιῶν ἀπεικονίσεις τῆς σκηνῆς.

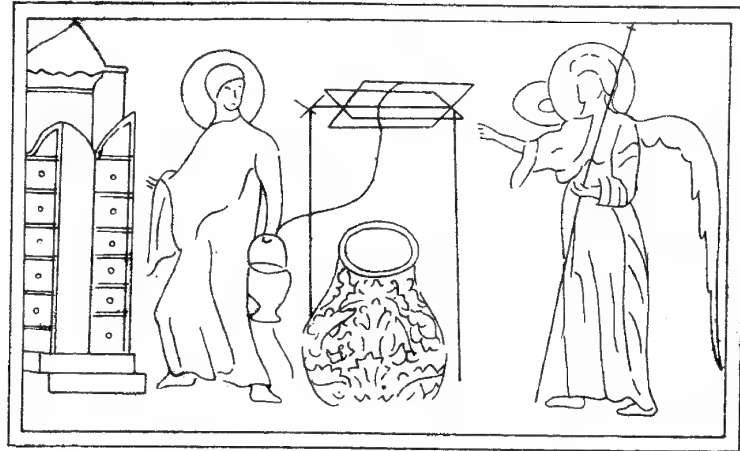
Ἀμέσως ὑπεράνω τοῦ Εὐαγγελισμοῦ παρὰ τὸ φρέαρ εἰκονίζεται ἡ ἐπίσκεψις τῆς Μαρίας πρὸς τὴν Ἑλισάβετ (Λουκ. α', 40). Αἱ δύο γυναῖκες εἰκονίζονται ἀριστερᾷ ἐναγκαλιζόμεναι ἀλλήλας (εἰκ. 30). Τὴν σκηνὴν τοῦ ἀσπασμοῦ παρακολουθεῖ, δεξιᾷ εἰς τὸ βάθος, ἡ «παιδίσκη» τῆς Ἑλισάβετ, ὑπεγείρουσα ταῦτοχρόνως τὸ βῆλον τῆς θύρας τῆς οἰκίας παρὰ τὴν ὁποίαν ἴσταται (εἰκ. 30). Ἀντιστοίχως πρὸς τὴν οἰκίαν ταύτην εἰκονίζεται εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον ἑτέρα οἰκία, ὁμοίως μὲ βηλόθυρον ἑφωδιασμένη, ἥτις ὑποτίθεται ὅτι θὰ εἶναι ἡ τῆς Μαρίας. Ἐπιγραφὴ ὑπεράνω τῶν γυναικῶν λέγει: Ὁ ἀσπασμός τῆς Ἑλισάβετ. Τὸ θέμα τοῦ ἀσπασμοῦ εἰκονίζεται κατὰ τὸν συνήθη εἰς τὸν 11^{ον} καὶ τὸν 12^{ον} αἰῶνα τρόπον.

Παραπλεύρως τοῦ ἀσπασμοῦ παρίσταται ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ. Ἡ παράστασις αὕτη ἔχει ὡς κύριον θέμα τὴν Θεοτόκον κάτωθεν σπηλαίου, ἔχουσαν δεξιᾷ αὐτῆς τὸ θεῖον βρέφος, ὅπερ θερμαίνουν διὰ τῆς ἀναπνοῆς των ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος, ὧν φαίνονται μόνον αἱ κεφαλαί. Ἡ Θεοτόκος, εἰκονίζεται ἡμιανακακλιμένη ἐπὶ κλίνης, βλέπουσα πρὸ αὐτῆς καὶ ἔχουσα τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους. Πέριξ τοῦ κεντρικοῦ τούτου θέματος ἀπεικονίζονται τέσσαρα ἄλλα ἐπεισόδια, ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο εἶναι σχετικὰ πρὸς τὰ προεόρτια, τὰ δὲ δύο ἄλλα πρὸς τὰ μεθεόρτια. Εἶναι δὲ τὰ θέματα ταῦτα: α) (ἄνω ἀριστερᾷ) Ἡ ἀφιξις εἰς Βηθλεὲμ τῶν τριῶν μάγων ἐφίππων, ὁδηγουμένων ὑπὸ τοῦ ἀστέρος. β) (ἄνω καὶ δεξιᾷ) Ἡ ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου ἀναγγελία τοῦ χαρμοσύνου γεγονότος τῆς Γεννήσεως εἰς τοὺς ἐν τοῖς ἀγροῖς παραμένοντας ποιμένας.

Εἰκ. 28. Ὁ ἅγ. Γεώργιος.

Ἐπιγραφή προσγεγραμμένη ἐνταῦθα λέγει: *Παύσαστε ἀγραβλόντες*¹. Ποιμένες εἰκονίζονται ἐνταῦθα δύο: εἷς νέος ἄνω, φορῶν βραχὺ ἐνδύμα, ὅστις κάθηται αὐλῶν καὶ εἷς γέρον κατὰ μετὰ τῶν βοσκόντων προβάτων του, ἐνδεδυμένος μηλωτὴν καὶ στηριζόμενος ἐπὶ καλαύροπος² (ἀγκλίτσας) ὁμοίου ἀκριβῶς πρὸς τὰς σημερινάς. γ) (κάτω δεξιᾷ) Τὸ λουτρὸν τοῦ νεογνοῦ, ὅπερ εἰκονίζεται μετὰ φωτοστεφάνου, ὄρθιον ὑπὲρ τὴν κατάκοσμον λεκάνην κρατούμενον ἀπὸ τὴν μαῖαν καὶ τὴν Σαλώμην καὶ τέλος δ) (κάτω ἀριστερᾷ) ὁ Ἰωσήφ καθή-

Εἰκ. 29. Ὁ Εὐαγγελισμὸς παρὰ τὸ φρέαρ.

μενος, ὡς συνήθως, σκεπτικὸς ἐπὶ βράχου καὶ στηριζὼν διὰ τῆς δεξιᾶς τὴν κεφαλὴν του.

Ἡ ὅλη σύνθεσις τῆς εἰκόνος ἔχει συλληφθῆ συμφώνως πρὸς ἀνατολικά πρότυπα· ἡ ἡμιανακεκλιμένη Παναγία, οἱ μάγοι προσερχόμενοι ἐφιπποί, οἱ δύο μόνον ποιμένες ἀποτελοῦσι στοιχεῖα ἀνήκοντα κυρίως εἰς τὴν Ἀνατολήν³.

Ἡ τρίτη παράστασις τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζει τὴν Ὑπαπαντήν. Ἐκατέρωθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ ὀρθομένου κιβωρίου καὶ τῆς ὡραίας πύλης τοῦ τέμπλου, ἴστανται ἀνὰ ἓν ζευγὸς προσώπων ἥτοι δεξιᾷ μὲν ὁ Συμεὼν κρατῶν εἰς τὰς ἀγκάλας του τὸ θεῖον βρέφος καὶ ὀπισθεν αὐτοῦ ἡ θυγάτηρ τοῦ

¹ Ἡ φράσις αὕτη εἶναι ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ αὐτομέλου, ὅπερ ψάλλεται τὴν παραμονὴν τῶν Χριστουγέννων καὶ ὅπερ ἔχει οὕτω: «αὐλῶν ποιμενικῶν καταπαύων ἄσμα στρατὸς ἀγγελικὸς ἐπεφώνει λέγων: Παύσασθε ἀγραυλοῦντες οἱ τῶν θρεμμάτων ἡγεμονεύοντες (=ποιμένες)· κρᾶξατε ἀνυμνοῦντες ὅτι ἐτέχθη Χριστὸς ὁ Κύριος, εὐδοκήσας σῶσαι, ὡς Θεός, τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων» *Μηναῖον Δεκεμβρίου* ἔκδ. Ἀθηνῶν σ. 198 ἔκδ. Βενετίας σ. 173.

² Τὸν καλαύροπα τοῦ γηραιοῦ ποιμένος ἀναφέρει καὶ *Χορίκιος* ὁ Γαζαῖος (Choricii Gazaei, *Orationes, declamationes* κλπ. ἔκδ. Boissonade, Παρίσι 1846 σ. 92.

³ Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile* Paris 1916 σ. 148.

Φανουήλ γηραιά προφήτις Ἄννα, ἔχουσα τὴν δεξιὰν ὑψωμένην κάτωθεν τοῦ ἱματίου της, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦσα ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: «*Τοῦτο τὸ βρέφος οὐρανὸν καὶ γῆν ἐστερέωσέ*»· ἀριστερᾷ δὲ ἡ Θεοτόκος τείνουσα τὴν χεῖρα πρὸς τὸ βρέφος καὶ ὀπισθεν αὐτῆς ὁ Ἰωσήφ κρατῶν νεοσσὸς περιστέρων ἢ τρυγόνων (Λουκ. β, 24—Λευιτ. ε, 11).

Ἡ συμμετρικὴ διάταξις, ἣν ἐμφανίζει ἡ ἡμετέρα παράστασις τῆς Ὑπαπαντῆς, εἶναι ἡ συχνότερον ἐφαρμοζομένη κατὰ τὰς μέσους βυζαντινὰς καὶ τοὺς μετέπειτα χρόνους¹.

Πρὸς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ νοτίου τοίχου ἔχομεν πάλιν δύο ἐπαλλήλους παραστάσεις ἥτοι κατὰ μὲν τὴν *Βαῖοφόρον*, ἄνω δὲ τὴν *Μεταμόρφωσιν* τοῦ Σωτήρος. Ἡ *Βαῖοφόρος* δὲν παρουσιάζει ἐνταῦθα τι τὸ ἰδιαίτερον· ὁ Χριστὸς καθήμενος ἐπὶ πάλου ὄνου καὶ ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ Πέτρου καὶ ἑνὸς ἑτέρου μαθητοῦ, εἰσέρχεται εἰς Ἱεροσόλυμα γινόμενος δεκτὸς ὑπὸ τῶν πρὸ τῆς πύλης τῆς πόλεως ἱσταμένων Ἑβραίων.

Τρεῖς μικροὶ παῖδες στρώνουσι τάπητας, ἵνα διέλθῃ ἐπ' αὐτῶν ὁ Χριστὸς, ἄλλοι δ' ἔχουσιν ἀνέλθει ἐπὶ δένδρων.

Εἰς δὲ τὴν *Μεταμόρφωσιν* εἰκονίζεται εἰς μὲν τὸ ἄνω μέρος ὁ Χριστὸς εὐλογῶν, περιβαλλόμενος ὑπὸ κυκλοτεροῦς δόξης φερούσης ἑξ λευκᾶς ἀκτίνας· δεξιᾷ του ὄρθιον ἐπὶ ἀποτόμου ὄρους ἴστανται ὁ προφήτης Ἡλίας, ἐνδεδυμένος μηλωτὴν, καὶ συμμετρικῶς ἀριστερᾷ ὁ Μωϋσῆς, κρατῶν τὰς πλάκας τοῦ νόμου. Ἀμφότεροι προσκλίνουν πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν Ἰησοῦν. Εἰς

¹ Περὶ τῶν διαφορῶν τύπων τῆς Ὑπαπαντῆς δρ. Α. Ξυγγόπουλον ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν τ. Γ' σ. 328 ἔ.

Εἰκ. 30. Ὁ ἀσπασμὸς Ἑλισάβετ καὶ Μαρίας.

δὲ τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνης παρίστανται, ἐντὸς δασώδους τοπείου, οἱ τρεῖς μαθηταί, Πέτρος Ἰάκωβος καὶ Ἰωάννης. Ἐκ τούτων ὁ μὲν Πέτρος εἰκονίζεται (ἀριστερῶ) ἀνεγειρόμενος καὶ ὁμιλῶν πρὸς τοὺς δύο ἄλλους, εἰς οὓς δεικνύει τὸν Χριστόν, ὁ δὲ Ἰάκωβος (ἐν τῷ μέσῳ), ὡς γηραιότερος, ἔχει πέσει εἰς τὰ γόνατα, στηρίζων ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας εἰς τὴν γῆν καὶ στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἄνω. Τέλος ὁ Ἰωάννης ἵσταται ἔμφορος δεξιῶ.

Ἡ σχετικῶς ἡρεμος παράστασις αὕτη τῶν ἀποστόλων συνηθίζεται εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ τὸν 12^{ον} αἰῶνα, ἐν ᾧ κατὰ τὸν 14^{ον} καὶ ἔξῃς ἀποβαίνει δραματικώτερα μὲ τοὺς δύο ἢ καὶ τοὺς τρεῖς ἀκόμη ἀποστόλους πεσμένους κατὰ γῆς εἰς στάσεις ὀρμητικὰς καὶ ἀπιθάνους.

Ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἰκονιζομένη παράστασις τῆς *Ἑγέρσεως* τοῦ *Λαζάρου* εἶναι κατανεμημένη εἰς δύο ἡμίση ἑκατέρωθεν τοῦ πρὸς τὸν νάρθηκα βλέποντος διλόβου παραθύρου. Καὶ ἐν μὲν τῷ ἀριστερῷ ἡμίσει εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς μετὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ τείνων τὴν δεξιὰν πρὸς τὸν Λάζαρον καὶ παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ ἡ Μάρθα καὶ ἡ Μαρία, ἐν δὲ τῷ δεξιῷ ὁ Λάζαρος ὀρθὸς καὶ ἐσπαργανωμένος (οὐχὶ ἐντὸς σαρκοφάγου) καὶ παρ' αὐτὸν θεαταὶ Ἑβραῖοι, ἔξ ὧν εἰς κρατεῖ διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς τὴν ταινίαν τοῦ σπαργάνου, ἐν ᾧ τὴν ἐτέραν φέρει πρὸ τῆς ρινὸς του διὰ τὴν δυσοδίαν.

Καὶ ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν βόρειον πλευράν, ἣτις εἶναι ἔξ ὁλοκλήρου ἀφιερωμένη εἰς τὸ πάθος καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου. Οὕτω ἡ πρώτη ἀπὸ δυσμῶν εἰκὼν παριστᾷ τὴν σταύρωσιν τοῦ Σωτῆρος.

Ἐν τῷ μέσῳ τῆς εἰκόνης ὁ Χριστὸς ἐσταυρωμένος παρίσταται μόλις ἐκπνεύσας. Φορεῖ μόνον τὸ περιζῶμα καὶ πατεῖ ἐπὶ τοῦ ὑποποδίου. Ὑπερῶν του δύο ἄγγελοι ἐν προτομῇ πειῶσιν εἰς τὸ διάστημα. Ἐπὶ τοῦ κυανοῦ ἄνω ἀέρος εὐρίσκεται ἡ ἐπιγραφή «ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης». Ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται ἀριστερῶ μὲν ἡ Παναγία ὑψοῦσα μετὰ σεβασμοῦ πρὸς τὸν Χριστόν τὴν δεξιὰν τῆς χειρὸς, ὀπισθεν δ' αὐτῆς αἱ δύο ἄλλαι Μαρίαι (ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ἡ τοῦ Ἰακώβου) θεώμεναι μακρόθεν μετὰ δέους τὴν σκηνήν. Δεξιῶ τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στηρίζων, ὡς συνήθως, διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τὴν παρεῖάν του καὶ ὀπισθεν αὐτοῦ ὁ Ἐκατόνταρχος (Λουκ. κγ', 47-48), φορῶν τὸ κλιβάνιον καὶ κρατῶν παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ ἀσπίδα, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ χειρὸς δεικνύει τὸν Ἐσταυρωμένον.

Ἡ διάταξις τῆς εἰκόνης ἀνάγεται εἰς παλαιότερους, καθαρῶς βυζαντινοὺς τύπους. Ἡ συμμετρικὴ ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος τοποθέτησις τῶν ὀλίγων² προσώπων τῆς εἰκόνης, ἡ ἐλαφρὰ καὶ ἁρμονικὴ καμπύλη, ἣν παρουσιάζει τὸ σῶμα τοῦ ἡσύχως ἐκπνεύσαντος Χριστοῦ, αἱ συγκρατημέναι στάσεις τῆς

¹ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile Paris 1916 σ. 216.

² Δὲν ὑπάρχουσιν πράγματι οὔτε οἱ δύο λησταί, οὔτε ὁ λογιζόμενος τὸν Ἰησοῦν, οὔτε ὁ φέρων τὸν σπόγγον.

Παναγίας, τοῦ Ἰωάννου καὶ τῶν Μυροφόρων, εἶναι πάντα χαρακτηριστικὰ τῶν πρὸ τοῦ 14^{ου} αἰώνων¹.

Τὴν σταύρωσιν ἀκολουθεῖ εἰς τὸν γειτονικὸν πίνακα ἡ Ἀποκαθλίωσις. Ὁ Ἰησοῦς, νεκρὸς πλέον, καταβιβάζεται ἀπὸ τοῦ σταυροῦ, τὸ δὲ θεῖον φορτίον δέχεται μὲ προσοχὴν ἐπὶ τῶν ὤμων του ὁ Ἰωσήφ, ἀναβάς ἐπὶ κλίμακος στηριζομένης εἰς τὸ ὀπισθεν μέρος τοῦ σταυροῦ. Ὁ Νικόδημος καὶ εἰς ἄλλος, κρατοῦντες μεγάλας ἡλάγρας (τανάλιας), ἀσχοιοῦνται νὰ ἐκβάλωσι ὁ μὲν καθήμενος κατὰ γῆς, ὁ δὲ ἀναβιβασμένος ἐπὶ δευτέρας κλίμακος, τοὺς ἡλούς ἀπὸ τῶν ποδῶν καὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τοῦ Χριστοῦ. Ἀριστερῶ ἵσταται ἡ Παναγία, ἥτις λαμβάνουσα δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν αὐτῆς ἀσπάζεται τὴν καταπίπτουσαν δεξιὰν χεῖρα τοῦ Ἰησοῦ, κάτωθεν τῆς μασχάλης τοῦ ὁποῖου προβάλλει ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἰωσήφ. Ὀπισθεν τῆς Παναγίας ἵσταται μία καὶ μόνη μυροφόρος, Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ. Δεξιῶ τοῦ σταυροῦ ὁ Ἰωάννης φέρει τὴν δεξιὰν χεῖρα εἰς τὴν παρεῖάν, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει καθεμένην. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς εἰκόνης ἵπτανται ἄγγελοι, ἔχοντες κεκαλυμμένας τὰς χεῖρας κάτωθεν τοῦ ἱματίου των. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή *Ἡ ἀποκαθλίωσις*.

Ὅπως ἡ Σταύρωσις οὕτω καὶ ἡ ἀποκαθλίωσις χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰς συγκρατημένας στάσεις τῶν παρισταμένων προσώπων. Οὕτω π. χ. ἡ Παναγία φιλεῖ ἀπλῶς μετὰ σεβασμοῦ τὴν χεῖρα τοῦ Χριστοῦ ἐν ᾧ κατὰ τοὺς ὑστερωτέρους χρόνους ἀσπάζεται τὸ μέτωπόν του. Ἐπίσης ὁ Ἰωάννης κλαίει σιωπηλῶς καὶ εἰς ἀπόστασιν, ἐν ᾧ ἀργότερον φιλεῖ τὸ θεῖον μέτωπον ἢ τὴν χεῖρα ἢ τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ². Τέλος ἡ μυροφόρος δὲν κάμνει ἀπελπιστικὰς χειρονομίας ἀλλ' ἵσταται συγκρατημένη ὀπισθεν τῆς Παναγίας.

Ἡ συνέχεια τῆς ἀποκαθλίψεως εὐρίσκεται εἰς ἓνα πίνακα τῆς ὑποκάτω (δευτέρας) ζώνης (ἦτοι ὑπὲρ τὰς εἰκόνας τῶν ἁγίων Γεωργίου καὶ Δημητρίου) ἐνθα εἰκονίζεται ὁ ἐνταφιασμός (ἐπιτάφιος θρῆνος). Ἐπὶ τοῦ κατὰ γῆς, πρὸ τῆς χαινούσης εισόδου τοῦ μνημείου, ἀποτεθειμένου νεκροῦ τοῦ Ἰησοῦ ἡ Παναγία, περιβάλλουσα διὰ τῶν χειρῶν τὸ στήθος του, κύπτει ἐπὶ τοῦ προσώπου του. Μετ' αὐτὴν, περιβάλλοντες ὁμοίως διὰ τῶν χειρῶν τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, εἰκονίζονται ὁ Ἰωσήφ καὶ ὁ Ἰωάννης, ἐν ᾧ ὁ Νικόδημος ἱστάμενος παρὰ τοὺς πόδας, εἶναι ἕτοιμος νὰ παραλάβῃ τὸ σκῆνος πρὸς ἐνταφιασμόν. Ὀπισθεν τοῦ ἐτέρου τῶν εἰς τὸ βάθος τῆς σκηνῆς εἰκονιζομένων δύο βουνῶν ἐμφανίζονται αἱ μορφαὶ τῶν δύο «ἁγίων γυναικῶν» Μαρίας τῆς Μαγδαληνῆς καὶ Μαρίας τοῦ Ἰωσή (Μάρκ. ιε', 47). Ὑψηλὰ εἰς τὸ διάστημα πετῶσιν ἄγγελοι κλαίοντες καὶ ἀποκρύπτοντες δι' ὑφάσματος τὸ πρόσωπόν των.

Χαρακτηριστικὰ ἀρχαῖζοντα στοιχεῖα δὲν λείπουν καὶ ἀπὸ τὴν παράστασιν τοῦ ἐνταφιασμοῦ. Οὕτω π. χ. ὁ νεκρὸς ἀπόκειται ἐντελῶς κατὰ γῆς, ὡς κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα, αἱ δὲ ἅγαι γυναῖκες εἰκονίζονται ἐρχόμεναι μακρόθεν.

¹ Millet, Iconographie de l'Évangile, Paris 1916 σ. 425.

² Millet, Iconographie σ. 482.

Ἡ ἐπομένη ἐπὶ τῆς τρίτης ζώνης σκηνὴ εἰκονίζει τὰς Μυροφόρους. (ἐ μυροφόρε) ἐλθούσας εἰς τὸ μνήμα μετὰ τὴν ἀνάστασιν (Μάρκ. ις', 5. Λουκ. κδ', 5). Ἐν τῇ ἡμετέρᾳ εἰκόνι ἡ σκηνὴ αὕτη φέρει τὴν ἐπιγραφὴν ὁ λίθος. Πράγματι ἄγγελος Κυρίου λευκοφόρος, καθήμενος δεξιᾷ, δεικνύει εἰς τὰς δύο ἀριστερᾷ εἰκονιζομένας γυναῖκας (Μαρίας) τὸν τάφον, ἀπὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ὁποίου ἔχει ἀποκυλισθῆ ὁ λίθος καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ὁποίου φαίνονται μόνον τὰ «ὀθόνια»¹, δι' ὧν ἦτο ἐνδεδυμένος ὁ νεκρὸς καὶ τὸ σουδάριον, ἦτοι τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς. Κάτωθεν τοῦ τάφου εἰκονίζονται κοιμώμενοι μὲ τὰς στολὰς καὶ τὰ ὄπλα των πέντε στρατιῶται, σχετικῶς πρὸς τοὺς ὁποίους ἐπιγραφὴ προσγεγραμμένη λέγει: καὶ ἡ φιλάσποντος ἀπενεκρόθησαν. Ἐτέρα δ' ἐπιγραφὴ παρὰ τὸν ἄγγελον ἀναγράφει: Τί ζητεῖτε οὐκ ἔστιν ὧδε.

Ἡ εἰκὼν ἐμφανίζει τὸν καθαρῶς βυζαντινὸν τύπον. Ὁ ἄγγελος ἔχει τὴν συνήθη εἰς τὴν παράστασιν τῶν Μυροφόρων στάσιν· κάθηται ἐπὶ τοῦ λίθου μὲ τὴν μίαν πτέρυγα ἀνεπτυγμένην πρὸς τὴν ὁποίαν εὐτυχῇ προέκτασιν κάμνει ἡ δεικνύουσα τὸ μνημεῖον καὶ ἐγκαρσίως πρὸς τὸ σῶμά του διευθυνομένη δεξιᾷ χεὶρ του. Ἡ στάσις τῶν μυροφόρων, αἵτινες ἔμποβοι ἐναγκαλίζονται ἀλλήλας ἐπὶ τῇ θέρᾳ τοῦ ἀγγέλου καὶ τοῦ κενοῦ μνημεῖου, εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῶν μυροφόρων τοῦ ὑπ' ἀρ. 21 ἑλλην. κώδικος τῆς Πετροποπόλεως².

Ἡ τελευταία κατὰ σειρὰν παράστασις τῆς τρίτης ζώνης ἀναφέρεται εἰς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Σωτῆρος, ἣν οἱ Βυζαντινοὶ ὀνομάζουσιν εἰς Ἀδου κἀθοδον. Ὁ Χριστὸς, ὑπερμεγέθης, κρατῶν τὸν σταυρὸν τῆς Σταυρώσεως καὶ πατῶν ἐπὶ τοῦ Σατανᾶ καὶ τῶν τεθραυσμένων θυρῶν τοῦ Ἀδου, ἀποτελεῖ τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος. Ὁ Σωτὴρ βαίνων πρὸς τ' ἀριστερὰ ἀνεγείρει διὰ τῆς δεξιᾶς ἀπὸ τῆς σαρκοφάγου τὸν Ἀδὰμ, ὅπισθεν τοῦ ὁποίου ἵσταται ἡ Εὐα, τείνουσα πρὸς τὸν Χριστὸν τὰς χεῖρας κεκαλυμμένας διὰ τοῦ ἱματίου της. Εἰς τὸ δεξιὸν μέρος εἰκονίζονται ἐξερχόμενοι ἀπὸ σαρκοφάγων οἱ δύο προφητάνакτες ὁ Δαυὶδ γενειοφόρος καὶ ὁ νεαρὸς Σολομῶν ὑπεράνω δ' αὐτῶν ὁ Προδρόμος εὐλογῶν.

Ὁ αὐστηρὸς ρυθμὸς, ὃν παρουσιάζει ἡ σύνθεσις τῆς εἰς Ἀδου καθόδου μὲ τὴν ἑξαρσιν τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰς ὁμοιομόρφους στάσεις ἱεσίας τῶν ὀλίγων προσώπων τὰ ὁποῖα τὴν ἀπαρτίζουν, εἶναι δηλωτικὰ τῶν πρὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος χρόνων.

Ἡ τετάρτη ζώνη περιλαμβάνει κατὰ μὲν τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ φωταγωγοῦ ἀνὰ μίαν σύνθεσιν, κατὰ δὲ τὰς μακρὰς σειρὰν προφητῶν.

Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἡ ἄνωθεν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ εἰκονιζομένη σύνθεσις δὲν εἶναι σήμερον ὁρατὴ, λόγῳ τῆς παρεμβολῆς τῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας κατασκευασθείσης ξυλίνης πολυχρώμου μεθ' ἐξαγώνων φατωμάτων ὁροφῆς. Μόνον δὲ τὸ κάτω αὐτῆς τμήμα, τὸ ὑπὸ τὸ δῖλοβον παραθύρον, εἶναι ὁρατόν, εἰκονίζον ἐν προτομῇ τὸν Χριστὸν ὡς Παλαιὸν τῶν ἡμερῶν

¹ Ἰωάνν., κ' 7.

² Εἰκὼν αὐτοῦ παρὰ Millet, Iconographie de l'Évangile σ. 520 εἰκ. 570.

ἦτοι μὲ λευκὰ γένεια, εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον.

Ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἰκονίζεται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Ἐπὶ κλίνης ἐχούσης τορνευτοὺς τοὺς πόδας καὶ καλυπτομένης διὰ κατακόσμου ποδῆας εἶναι ἐξηπλωμένη ἡ Παναγία, ἔχουσα τὴν κεφαλὴν πρὸς τ' ἀριστερᾷ ἐλαφρῶς ἀνωρθωμένην. Ὅπισθεν τῆς κλίνης εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ ὁ Ἰησοῦς ὄρθιος ἀτενίζων τὴν μητέρα του καὶ κρατῶν ἐν τῇ ἀριστερᾷ αὐτοῦ ἀγκάλῃ βρέφος ἐσπαργανωμένον, ὃπερ συμβολίζει τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας. Ἀριστερᾷ παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς κλίνης ἵσταται θυμῶν διὰ μεγάλου θυμιατηρίου ὁ Πέτρος, παρὰ δὲ τοὺς πόδας ὁ Παῦλος. Ὅπισθεν τῆς κλίνης φαίνεται ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἰωάννου προσκλίνοντος πρὸς τὴν Θεοτόκον. Τὸ δεξιὸν μέρος τῆς εἰκόνος καταλαμβάνει ἡ ὁμὰς τῶν ὑπολοίπων Ἀποστόλων, ὡς ἀντίκρουσμα τῆς μάξης τῶν ὁποίων εἰκονίζονται ἀριστερᾷ εἰς ἐπίσκοπος¹ — διακρινόμενος ἐκ τοῦ πολυσταυρίου φελονίου, ὃπερ φέρει καὶ τοῦ Εὐαγγελίου, ὃπερ κρατεῖ — καὶ πέντε ἄγγελοι, ἐνδεδυμένοι πλουσίας βασιλικὰς στολὰς, καὶ βλέποντες κατ' ἐνώπιον. Ἐκ τούτων ὁ πλησιέστερος πρὸς τὴν κλίνην κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ἐνσταυρον σφαῖραν καὶ ἀκουμβᾷ τὴν ἄλλην χεῖρά του ἐπὶ τῆς κλίνης. Θὰ εἶναι πιθανώτατα ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Ἡ ἐνταῦθα παρουσία τῶν ἀγγέλων ἐμπνέεται ἐκ τῶν ἀποκρύφων περὶ τοῦ θανάτου τῆς Θεοτόκου διηγήσεων, καθ' ὧς ὁ Χριστὸς ἐνεφανίσθη περιστοιχισμένος ὑπὸ ἀγγέλων καὶ δεχθεὶς τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας παρέδωκεν αὐτὴν εἰς τὸν ἀρχάγγελον Μιχαήλ². Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀπὸ τῆς σκηνῆς ἀπουσία τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου.

Καὶ ἤδη ἐρχόμεθα εἰς τὴν ἀνωτάτην ζώνην τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἣτις χωριζομένη ἀπὸ τῆς τρίτης διὰ πολυχρώμου τεθλασμένης ταινίας, εἰκονίζει τοὺς Προφήτας. Οὗτοι ἔχοντες στάσεις ποικίλας ἀνδρῶν ἐμπνευσμένων, φοροῦσι — πλὴν τοῦ Δανιὴλ καὶ τῶν προφητανάκτων — τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν στολὴν καὶ κρατοῦσιν ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια, ἐφ' ὧν ἐπιγραφαὶ εἰλημμένοι ἐκ τῶν προφητειῶν των. Ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς εἰκονίζονται ἀνὰ ἑξ προφῆται, ἐξ ὧν ἀνὰ τρεῖς μὲν εἰς τὸ μεταξὺ τῶν παραθύρων διάστημα, ἀνὰ εἰς δὲ παρ' ἐκάστην τῶν τεσσάρων γωνιῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ζώνη, ἣν καταλαμβάνουσιν οἱ προφῆται, εἶναι ὑψηλότερα τῶν παραθύρων, τὸ ὑπεράνω τούτων καταλειπόμενον κενὸν τετράγωνον πληροῦται διὰ τῆς προτομῆς ἑνὸς τῶν τεσσάρων ἀρχαγγέλων — Μιχαήλ, Γαβριήλ, Ραφαὴλ καὶ Οὐριήλ — κρατοῦντος σκῆπτρον καὶ ἀνὰ χεῖρας σφαῖραν.

¹ Ὁ ἐπίσκοπος οὗτος εἶναι ὁ ἁγ. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, ὅστις παρίστατο, ὡς γνωστόν, εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου μετὰ τοῦ ἁγ. Ἰεροθέου καὶ τοῦ ἁγ. Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, πρώτου Ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων.

² C. Tischendorf, Apocalypses apocryphae, Lipsiae 1866, 97-99.

Ἀρχόμενοι λοιπὸν καὶ πάλιν ἀπὸ τῆς Ν.Α. γωνίας τοῦ φωταγωγοῦ συναντῶμεν πρῶτον τὸν λευκογένειον, προφητάνακτα *Δαβίδ*, ἐπὶ τοῦ εἰληταρίου τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

*Ἀκουσον θύγατερ κέ ἦδε κέ κληῖνον τὸ οὖσον
κέ ἐπιλάθου τοῦ λαοῦ σου κέ τοῦ ἥκου [τοῦ πατρός σου]
(Ψαλμ. μδ', 11).*

Ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν, παρὰ τὸν ὁποῖον πράγματι εἰκονίζεται ὁ *Δαβίδ*.

Μεταξὺ τῶν παραθύρων εὗρηται ἡ ἐξῆς προφητικὴ τριάς:

1) *Ἰσαΐας* μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν:

*Πεδίον ἐγενήθη ἡμῖν ὥς κέ ἐδώθη ἡμῖν, οὗ ἡ
ἀρχὴ ἐγενήθη ἐπὶ τοῦ ὄμου αὐτοῦ
(Ἡσ. θ', 6).*

Σημειωτέον ὅτι τὸ χωρίον τοῦτο ἀναφέρεται εἰς τὴν Γέννησιν, ἀνωθεν τῆς ὁποίας ἀκριβῶς εἰκονίζεται ὁ προφήτης *Ἰσαΐας*.

2) *Ζαχαρίας*, μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν:

*Οὗτος ὁ/ θεὸς ἡμῶν, οὗ λογισθήσεται ἕτερος
πρὸς αὐτὸν
(Βαρουχ γ', 36).*

3) *Ἰωνᾶς*, μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν:

*Ἔστε ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ὀγδόης κέ ἐπέκυνα
(Ἰεζ. μγ', 27).*

Τελευταῖος παρὰ τὴν Ν.Α. γωνίαν εἰκονίζεται προφήτης κρατῶν εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

*Ραῦδος ἐκ τῆς ρήξης Ἰεσὲ καὶ ἀνδί[σης]
ἐξ αὐτῆς Χ(ριστ)έ ἐκ τῆς Παρθένου.*

(Ἡσ. ια', 1).

Συνεχίζοντες ἤδη τὴν ἐξέτασιν ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς συναντῶμεν πρῶτον παρὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν τὸν προφήτην *Δανιήλ* ἐνδεδυμένον τὴν πλουσίαν περσικὴν στολὴν του, μετὰ τὰς στενὰς ἀναξυρίδας πεποικιλμένας δι' ἀνθεμωτῶν ἐξεμπλίων (εἰκ. 31) φέροντα δὲ περὶ τὰς κνήμας εἰλητὰς ταινίας. Ὁ Προφήτης κρατεῖ εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἡμισβεσμένη ἐπιγραφή:

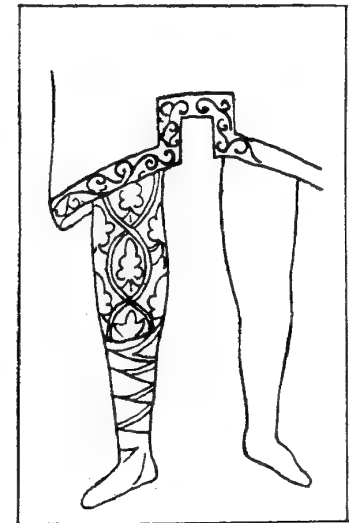
ΓΥ
CΘ
CABI
ENK
ΓΙΚΟ
ΑΓΙ
CΘ

Ἀκολουθοῦσι μεταξὺ τῶν παραθύρων τρεῖς προφῆται τοποθετημένοι κάτωθεν τόξων στηριζομένων ἐπὶ κιονίσκων. Κρατοῦσι πάντες εἰλητάρια, ἀπὸ

τῶν ὁποίων ὅμως ἔχουσι σβεσθῇ πλέον αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ παραμένουσιν οὕτω οἱ Προφῆται οὗτοι ἀδιάγνωστοι. Γνωρίζομεν ἐντούτοις τὸν τελευταῖον, κατὰ τὴν Β.Α. γωνίαν, εἰκονιζόμενον προφήτην, ὅστις ἀντικρύζων τὸν *Δαυὶδ* καὶ φορῶν βασιλικὴν στολὴν καὶ στέμμα, εἶναι ὁ *Σολομῶν*. Ἐπὶ τοῦ ἀνεπτυγμένου εἰληταρίου, ὅπερ κρατεῖ σώζεται ἡμισβεσμένη ἐπιγραφή περατουμένη ὡς ἐξῆς:

... καὶ κατικοῦντα.

Μετὰ τὴν εἰκονογράφησιν τοῦ μέσου κλίτους θὰ ἐξετάσωμεν τὴν τῶν πλαγίων ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ νοτίου. Ἐνταῦθα ἐπὶ μὲν τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὅστις ἔφερεν ἄλλοτε τὴν πρὸς τὸν νάρθηκα θύραν ἐπικοινωνίας, εἰκονίζεται εἰς ὑπερφυσικὸν μέγεθος ὁ Χριστός, δλόσωμος, φέρων τὴν ἐπιγραφὴν ὁ *Παντοκράτωρ*. Τὸ ἱμάτιόν του εἶναι ἐρυθρόν, ὁ δὲ χιτὼν κυανοῦς. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατεῖ τὸ Εὐαγγέλιον ἀνοικτόν, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ. Αἱ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους εἰκόνες εἶναι ἀλλότριαι πρὸς τὴν παλαιὰν βυζαντινὴν τέχνην· φαίνεται διὰ τοῦτο — καθὼς ἄλλως τε μαρτυρεῖ καὶ ἡ χαλαρὰ τέχνη τῆς εἰκόνας, — ὅτι ὁ εἰρημένος ὑπερμεγέθης Χριστὸς ἐξωγραφήθη πολὺ ἀργότερον, τοῦτου δ' ἡ τοιχογράφησις ἐπήνεγκε τὴν ἔμφραξιν τῆς νοτίας θύρας ἐπικοινωνίας πρὸς τὸν νάρθηκα.

Εἰκ. 31. Οἱ πόδες τοῦ προφήτου *Δανιήλ*.

Εἰκ. 32. Πτερωτοὶ δαίμονες μετ' ἐργαλείων.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, παρὰ τὴν Ν.Α. γωνίαν, εἰκονίζετο τὸ ἐν τῇς *Χώνας* θαῦμα τοῦ ἀρχαγγέλου *Μιχαήλ*, τοῦ ὁποίου ὅμως δλόκληρον τὸ κάτω μέρος εἶναι κατεστραμμένον· μόνον δ' ἐκ τοῦ ἄνω τμήματος, ὅπερ εἰκονίζει βουνὸν

Εἰκ. 33. Ὁ ἅγ. Δαυὶδ ὁ ἐν Θεσ/νίκη (·)

διακρίνονται, ἐσχεδιασμένοι διὰ λευκοῦ χρώματος ἐπὶ σκοτεινοῦ κάμπου, ὀλίγοι γυμνοὶ πετρωτοὶ δαίμονες (εἰκ. 32) κρατοῦντες τριαινοειδῇ ἐργαλεῖα, ἐκτελεσμένοι δὲ μὲ ἄνεσιν καὶ ἐλευθερίαν ἐνθυμίζουσιν παλαιὰ ἑλληνιστικὰ πρότυπα¹. Περαιτέρω πρὸς ἀνατολὰς αἱ εἰκόνες εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένοι, διατηροῦνται ὅμως εἰσέτι ἅγιοι τινὲς ὁλόσωμοι, μὲ παρειὰς ἠὺλακωμένας ὑπὸ τῶν ρυτίδων, εἶναι δ' οὗτοι οἱ ἅγιοι Ἐφροσίνος, Θεόδωρος, Σάβας καὶ Ἐφρεμ ὁ Σῖρος οἵτινες ἀντικρύζουσιν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ἄλλην ὁμάδα ἀσκητῶν ὁσίων. Οἱ δεῦτεροι οὗτοι ὅσοι, πάντες ὄρθιοι καὶ κατ' ἐνώπιον εἰκονιζόμενοι, κρατοῦσιν εἰλητάρια, ἐφ' ὧν εἶναι γεγραμμένοι αἱ ἐξῆς χαρακτηριστικαὶ ἐπιγραφαί:

α) Ἁγ. Ἀρσενίου: Ἀρσένιε φεῦγε τοὺς ἀν[θρώπ]ους· σιώπα, ἡσυχάζ· αἰται γὰρ εἶσιν αἰετίζαι τῆς ἀναμαρτησίας.

β) Ἁγ. Εὐθυμίου: Τὰ ὄπλα τοῦ μοναχοῦ ἡ μελέτη ἐστὶν καὶ ἡ διάκρισις καὶ ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ κατὰ Θε[ο]ν ὑπακοή².

γ) Ἁγ. Ἀντωνίου: ὥσπερ οἱ ἰχθύες ἐγχερονίζοντες τῇ ξιρᾷ τελευτῶσιν, οὕτω καὶ οἱ μοναχοὶ βραδύνοντες ἔξω τοῦ κελίου.

Παρὰ τὴν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου μεγάλην εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται, ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, πελώριος ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ ἐνδεδυμένος

¹ Ὅμοιοι περίπου δαίμονες εἰκονίζονται καὶ εἰς τὴν σκηνὴν τῆς δευτέρας παρουσίας ἐν τῷ νάρθηκι τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρά Millet, Monum. byz. de Mistra πίν. 82, 1. Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ Ἐρμηνεία τῶν ζωγράφων ἀντὶ δαιμόνων ἀναφέρει ὅτι εἰκονίζονται «ἐπάνω εἰς τὰ βουνὰ μὲ τζαπία καὶ σκαλιστήρια ἄνθρωποι παστρεύοντες τὸν δρόμον τῶν ποταμῶν» ἔκδ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως Πετρούπολις 1909 σ. 175.

² Τὸ ρητὸν τοῦτο ἀναφέρει διὰ τὸν ἅγ. Εὐθύμιον καὶ ἡ Ἐρμηνεία τῶν ζωγράφων (ἔκδ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Πετρούπολις 1909 σ. 162) ἐν ᾧ τὰ τῶν ἁγ. Ἀρσενίου καὶ Ἀντωνίου ρητὰ εἶναι ἐνταῦθα διάφορα τῶν τῆς Ἐρμηνείας.

βασιλικὴν στολὴν πεποικιλμένην διὰ λίθων καὶ μαργαριτῶν καὶ κρατῶν εἰς τὴν δεξιὰν τὸ σκήπτρον εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν τὴν σφαῖραν τοῦ κόσμου. Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνης εἶναι ὁμοίως χαλαρὰ ὥς ἡ τῆς γειτονικῆς τοῦ Χριστοῦ, Παντοκράτορος, πρὸς ἣν θὰ εἶναι βεβαίως σύγχρονος.

Ἐπὶ τοῦ καλύπτοντος τὸ κλῖτος κυλινδρικοῦ θόλου ἀπεικονίζοντο τὰ

Εἰκ. 34. Ἡ Παναγία ἐν μέσῳ τῶν κυτόρων τοῦ ναοῦ.

θαύματα τοῦ Σωτῆρος, ὧν σώζονται, λόγῳ πτώσεως ὁλοκλήρου σχεδὸν τῆς καμάρας, μόνον τμήματα τῶν κάτω μερῶν. Διακρίνεται σαφῶς εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον ἡ Ἱασις τοῦ ὑδροπικοῦ.

Εἰς δὲ τὸ βόρειον κλῖτος εἰκονίζεται ἐντὸς μὲν τῆς κόγχης τῆς προθέσεως ὁ Χριστὸς ὁλόσωμος, εἰς τὴν ἡλικίαν, ἣν εἶχεν ὅταν ἐν τῷ ναῷ παρεκάθησε μεταξύ τῶν σοφῶν. Καὶ ἀριστερᾷ μὲν αὐτοῦ, ἔξω τῆς κόγχης, εἰκονίζεται ἐστραμμένη πρὸς αὐτὸν ἐν στάσει δεήσεως ἡ Παναγία, δεξιᾷ δ' ἐν ὁμοίᾳ στάσει ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Προδρόμος. Ἐχομεν δηλ. ἐνταῦθα τὸ ἀποκαλυπτικὸν θέμα τῆς Δεήσεως. Ἀκολουθεῖ ἔπειτα ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου μία ζωφόρος ἐξ ὁλοσώμων ἱεραρχῶν φορούντων ὠμοφόρια καὶ κρατούντων ἐν τῇ δεξιᾷ Εὐαγ-

γέλιον, ἐν οἷς ὁ ἅγ. Ἡπάτης, ὁ ἅγ. Πατάπιος καὶ ἄλλοι, ὧν ἔχουσιν ἀποσβεσθῇ τὰ ὀνόματα¹. Ἔτι περαιτέρω ἔχομεν παρὰστασιν τοῦ ἁγ. Γεωργίου ἐφίππου, τοῦ αὐτοῦ δ' ἁγίου τὸ μαρτύριον εἰκονίζετο πιθανώτατα ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου τοῦ κλίτους, ὡς εἰκάζω ἐκ τῶν σωζομένων κάτω τμημάτων τῶν παραστάσεων.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ ἴδωμεν τί εἰκονίζετο ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ

Εἰκ. 35. Τὸ ἄνω μέρος τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσης.

βορείου κλίτους. Ἐνταῦθα πλὴν τοῦ παρὰ τὴν θύραν τοῦ νάρθηκος εἰκονιζομένου μὲ λίαν χαρακτηριστικὴν φυσιογνωμίαν μακρογενεῖου ἁγίου Δαυὶδ πιθανῶς τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ (εἰκ. 33) ἔχομεν, ἐπὶ τοῦ χωρίζοντος τὰ δύο τόξα πεσσοῦ, τὰς εἰκόνας τῶν κτιτόρων τοῦ ναοῦ (εἰκ. 34) διατεταγμένας ἑκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου, ἣτις παρίσταται ὁλόσωμος καὶ κατ' ἐνώπιον κρατοῦσα ἐν ταῖς ἀγκάλαις τὸν νεαρὸν Χριστόν, (εἰκ. 35) εὐλογοῦντα δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τοὺς ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἱσταμένους κτίτορας.

Καὶ ἡ μὲν ἀριστερᾷ τῆς Παναγίας εἰκονιζομένη γυνή, εὐσωμος καὶ ὑψηλὴ (εἰκ. 34), φορεῖ ἐσωτερικῶς χιτῶνα ὑφασμένον ἢ κεντημένον μὲ ἀνθέμια, καὶ ἐπ' αὐτοῦ

¹ Εἰς τὸ μέσον τόσον τοῦ βορείου ὅσον καὶ τοῦ νοτίου τοίχου φαίνεται ὡς νὰ ὑπῆρχε θύρα ἐξόδου τοξωτῇ, ἣτις ἐφράχθη ἀργότερον· διότι ἡ τοιχοποιία ἐνταῦθα χωρίζεται σαφῶς ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου τοίχου· τούτου ἕνεκα ἐσημείωσα ἐν τῇ κατόψει (εἰκ. 3) τὸ ἀντίστοιχον τμήμα τοῦ τοίχου διὰ διαγραμμίσσεως. Τώρα ἐν τούτοις πιστεύω, ὅτι δὲν ὑπῆρχον ἀνοίγματα κατὰ τὰς πλευρὰς ὁ δὲ ἐκτισμένος ἀρμός εἶναι ἀποτέλεσμα σεισμοῦ, ὅστις ἀπεχόρισε τὸ τύμπανον τῆς μέσης τῶν τυφλῶν ἀψίδων ἀπὸ τοῦ σκελετοῦ τοῦ ναοῦ.

καίπερ βλέπουσα κατ' ἐνώπιον, ἔχει πλαγίως τεταμένας τὰς χεῖρας εἰς στάσιν δεήσεως πρὸς τὴν Θεοτόκον. Ἀνάλογον στάσιν ἔχει καὶ ὁ δεξιὰ τῆς Παναγίας ἱστάμενος σφηνοπώγων ἀνὴρ, ὅστις προσφέρει εἰς τὴν Θεοτόκον ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων. Φορεῖ δ' ὁ ἀνὴρ οὗτος μακρὸν πορφυροῦν στιχάριον, σχιστὸν ἐμπρὸς καὶ μετὰ βραχειῶν χειρίδων, κάτωθεν τῶν ὁποίων φαίνεται ἐσωτερικῶς κεκοσμημένον ὑποκάμισον. Ἐπὶ τῆς ῥαχέως του φέρει ἐρριμμένον μακρὸν πρᾶσινον μανδύαν. Καὶ τοῦ ἀνδρὸς ἡ κεφαλὴ ἀρχικῶς μὲν ἦτο ἀσκεπὴς μὲ τὴν μακρὰν κόμην πίπτουσαν ἐπὶ τῶν ὤμων, ἀργότερον δ' ἐφωδιάσθη διὰ μέλανος μαλακοῦ καλύμματος (εἰκ. 36). Πλὴν τοῦ μνημονευθέντος ζεύγους εἰκονίζεται παρὰ τὸν ἄνδρα, ἐστραμμένος κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν θεατὴν ἐν στάσει δεήσεως καὶ ὁ νεαρὸς υἱὸς (εἰκ. 34)· φορεῖ δ' οὗτος μακρὸν πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ βραχύτερον κλειστὸν ἐμπρὸς ἐπενδύτην μετὰ βραχειῶν χειρίδων, χρώματος πρασίνου, ἐφ' οὗ εἶναι κεντημένα ἢ ἐνυφασμένα κίτρινα ἀνθύλλια. Τὸν ἐπενδύτην περιβάλλει κατὰ τὴν μέσην ζώνῃ δερματίνῃ μετὰ πόρτης σιδηρᾶς, ὁμοίας πρὸς τὰς συγχρόνους (εἰκ. 34). Ἡ κόμη τοῦ παιδίου καταλήγει εἰς οὐλοὺς βοστρύχους.

Εἰκ. 36. Ἡ προσωπογραφία τοῦ κτίτορος Θεοδώρου τοῦ Ἀμνιώτου.

Ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῶν εἰκόνων τῶν κτιτόρων δὲν παρουσιάζει τὴν εἰς ἄλλας προσωπογραφίας κοσμικῶν προσώπων ἐμφανιζομένην ἐλαφράν, ἐπὶ ἑνὸς σχεδὸν μονοχρώμου προπλασμοῦ τιθεμένην φωτοσκίασιν¹. Ὁ τεχνίτης τῶν ἁγ. Ἀναργύρων ἐξετέλεσε καὶ τὰ κοσμικὰ πρόσωπα κατὰ τρόπον πλα-

¹ Πβλ. τὴν εἰκόνα τοῦ Παλαιολόγου τῆς Μ. τοῦ Μεγ. Σπηλαίου Millet, *Revue de l'art chrétien* 1911 σ. 5 καὶ Γ. Α. Σωτηρίου, *Ἀρχ. Δελτ.* τ. 4 (1918) σ. 36.

στικόν, μὴ παρουσιάζοντα μεγάλην διαφορὰν ἀπὸ τὸν τῶν ἐκκλησιαστικῶν μορφῶν, ὡς συντροφεύουσιν. Οἱ κτίτορες προφανῶς «ἐστάθησαν» πρὸ τοῦ τεχνίτου διὰ ν' ἀποδόσῃ ὁ ζωγράφος μὲ πιστότητα τὰ χαρακτηριστικά των,

Εἰκ. 37. Ἡ εἰκὼν τοῦ υἱοῦ τοῦ κτίτορος Ἰωάννου.

εἰς τὰ ὁποῖα ἐπέτυχεν ὁ τεχνίτης νὰ δώσῃ κάποιαν ἔκφρασιν ὑπερηφάνου γαλήνης. Μόνον εἰς τὰ ἐνδύματα ὑστέρησε, παραστήσας αὐτὰ ξηρὰ καὶ ἄκαμπτα, ἄνευ οἰασθῆ-ποτε δυναμικῆς πτυχολογίας. Ἡ πιστότης ἐντούτοις τῆς ἀποδόσεως των εἶναι εἰς ἡμᾶς λίαν χρήσιμος ἀπὸ ἐνδυμασιολογικῆς ἀπόψεως. Χαρακτηριστικὸν ἰδίᾳ εἶναι τὸ ὑστερώτερον προστεθὲν ὑψηλὸν κάλυμμα τῆς κεφαλῆς τῆς Ἄννης, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σλαβικὸν «κοκόσνικ».

Ποῖοι ἦσαν οἱ κτίτορες διδάσκουσιν ἡμᾶς αἱ προσγεγραμμέναι ἄνωθεν καὶ πλησίον ἑκάστου προσώπου ἐπιγραφαὶ (εἰκ. 38). Αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται εἶναι σήμερον δυσανάγνωστοι, διότι εἶναι διπλαῖ· εἰς τὴν θέσιν δηλαδὴ τῆς ἀρχικῆς ἐπιγραφῆς ἐγράφη κατὰ τὴν γενομένην μετασκευὴν τῆς εἰκόνος ἑτέρα, διαφόρου περιεχομένου, χωρὶς ν' ἀπαλειφθῇ ἡ πρώτη, τῆς ὁποίας τὰ γράμματα, γεγραμμένα διὰ κιτρίνου χρώματος, διακρίνονται διὰ μέσου τῶν διὰ λευκοῦ χρώματος γραφέντων γραμμάτων τῆς δευτέρας. Ἀκριβῶς δ' ἡ διαφορὰ τοῦ χρώματος βοηθεῖ τὸν μεθ' ὑπομονῆς ἀναγινώσκοντα εἰς τὴν μετὰ πλήρους ἀσφαλείας ἀνάγνωσιν ἀμφοτέρων τῶν ἐπιγραφῶν.

Ἐν τῇ παρατιθεμένῃ εἰκόνι 38 παρέχω πανομοιότυπον ἑκατέρας τῶν ἐπιγραφῶν τοποθετήσας ἄνω μὲν τὰς διὰ λευκῶν γραμμάτων γεγραμμένας, ἥτοι τὰς πρὸ τῆς μετασκευῆς, κάτω δὲ τὰς διὰ κιτρίνων.

Ἡ μεταγραφὴ τῶν ἐπιγραφῶν ἔχει οὕτω:

α) Ὑπεράνω τῆς γυναικὸς τοῦ κτίτορος	
διὰ κιτρίνου χρώματος	διὰ λευκοῦ χρώματος
Ἄννα ἡ Ραδηνή καὶ	Δέσις τῆς δούλης Θ(εο)ῦ
σύμβιος τοῦ κτήτορος	Ἄννης καὶ κτητόρισας

β) Ἄνωθεν τοῦ ἀνδρός

διὰ κιτρίνου χρώματος	διὰ λευκοῦ χρώματος
Θεόδωρος ὁ Λημνι	Δέσις τοῦ δούλου τοῦ
ώτης καὶ κτήτωρ	Θ(εο)ῦ Θεοδώρου τοῦ Λει
	μνηότου καὶ κτήτορος

γ) Ὑπεράνω τοῦ παιδίου

διὰ κιτρίνου χρώματος	διὰ λευκοῦ χρώματος
Ἰω(άννης) ὁ ἰδὸς	Δέσις τοῦ δού-
τοῦ κτήτορος	λου τοῦ Θ(εο)ῦ Ἰω(άννου)
	καὶ ἡοῦ τοῦ κτή-
	τωρος

ΑΝΝΑΡΑΔΗΝΗΚΑΙ	ΘΕΟΔΩΡΟΣΟΛΗΜΝΙ	ΙΩΟΙΟΣ
ΣΥΜΒΙΟΣ ΚΑΙ ΚΤΗΤΩΡ	ΩΤΗΣ ΚΑΙ ΚΤΗΤΩΡ	ΚΑΙ ΚΤΗΤΩΡ
ΔΕΣΙΣ ΤΗΣ ΔΟΥΛΗΣ	ΔΕΣΙΣ ΤΗΣ ΔΟΥΛΗΣ	ΔΕΣΙΣ ΤΗΣ ΔΟΥΛΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΥ	ΘΕΟΔΩΡΟΥ	ΘΕΟΔΩΡΟΥ
ΚΑΙ ΚΤΗΤΩΡ	ΚΑΙ ΚΤΗΤΩΡ	ΚΑΙ ΚΤΗΤΩΡ
ΚΑΙ ΚΤΗΤΩΡ	ΚΑΙ ΚΤΗΤΩΡ	ΚΑΙ ΚΤΗΤΩΡ

Εἰκ. 38. Αἱ ἄνωθεν τῶν κτιτόρων γεγραμμέναι ἐπιγραφαί.

Κατὰ ταῦτα τ' ἀπεικονιζόμενα ἐνταῦθα τρία πρόσωπα εἶναι: Θεόδωρος ὁ Λημνιώτης, ἡ σύζυγός του Ἄννα καὶ τὸ τέκνον των Ἰωάννης ἥτοι ἡ αὐτὴ οἰκογένεια, ἣτις ἀναφέρεται καὶ ἐν τῇ μεγάλῃ ἐμμέτρῳ ἐπιγραφῇ τῆς εἰσόδου (ὄρα σελ. 35). Ἀξιὸν σημειώσεως εἶναι, ὅτι ὁ κτίτωρ προσφέρει ἐνταῦθα τὸν ναὸν εἰς τὴν Παναγίαν καὶ οὐχί, ὡς θ' ἀνέμενέ τις, εἰς τοὺς πατέρας τῆς ἐκκλησίας ἀγ. Ἀναργύρους. Δὲν εἶναι δι' αὐτὸ ἀπίθανον ἀρχικῶς ὁ ναὸς νὰ ἐσεμνύνετο εἰς ὄνομα τῆς Θεοτόκου, εἰς ταύτην δὲ νὰ ἀναφέρεται ὁ ἐνικὸς «σοῦ» τοῦ 2^{ου} στίχου τῆς ἐπιγραφῆς τῆς εἰσόδου «σοῦ τὸν περικλυτὸν δόμον» (ὄρα σελ. 35).

Ἡ σύζυγος τοῦ Λημνιώτου Ἄννα φέρεται ἐν τῇ διὰ κιτρίνου χρώματος γεγραμμένῃ ἐπιγραφῇ τὸ ἐπίθετον Ραδηνή. Τὸ καθαρῶς βυζαντινὸν τοῦτο ἐπίθετον ἔφερον ὁ ἐπὶ Ρωμανοῦ τοῦ Λακαπηνοῦ δρουγγάριος τῶν πλωίμων Ἰωάννης¹, ὁ τὸ 1204 μετὰ τὴν ἔκπτωσιν τῶν Κομνηνῶν Ἀγγέλων ἐκλεγείς κατὰ πλειονοψηφίαν αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος² καί, ἐν ἐγγράφῳ τοῦ ἔτους 1421 τῆς Μονῆς Βατοπεδίου³, ἱερωμένος τις Στέφανος Δούκας. Πρὸς τινα

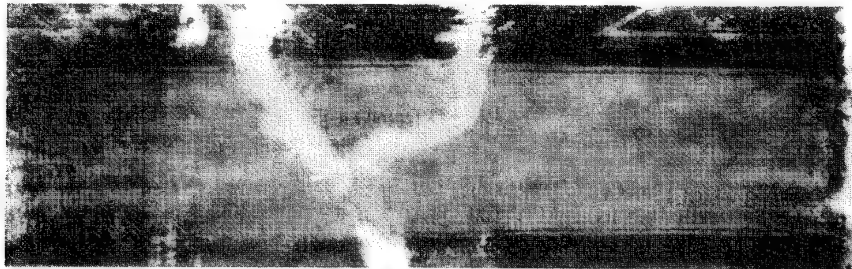
¹ Σπ. Π. Λάμπρου, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τ. Δ' σ. 329.

² Ν. Α. Βέης, Ἐγκυκλ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη τ. 11 σ. 61.

³ Ἀλέξανδρος Βατοπαιδινός, Γεηγόρ. Παλαμᾶς τ. Γ' σ. 87.

τέλος Ραδηνὸν ἀπευθύνεται καὶ ἐπιστολὴ περιεχομένη ἐν τῷ ὑπ' ἀριθμ. 198 ἑλληνικῷ κώδικι τοῦ Μονάχου τῶν μέσων τοῦ 14^{ου} αἰῶνος¹.

Εἰς τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω κτίτορα Θεόδωρον ἀναφέρεται καὶ ἐπιγραφὴ (εἰκ. 39) γεγραμμένη ὑπεράνω τῆς βορείου θύρας ἐπικοινωνίας τοῦ κλίτους πρὸς τὸν νάρθηκα. Εἶναι δ' ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη γεγραμμένη διὰ μέλανος ἐξι-
τήλου χρώματος, δι' ὃ καὶ μετὰ μεγάλης δυσκολίας κατώρθωσα ν' ἀναγνώσω

Εἰκ. 39. Ἡ ἄνωθεν τῆς θύρας τοῦ βορείου κλίτους ἐπιγραφὴ.

τινὰ μόνον αὐτῆς μέρη, ἐξ ὧν προκύπτει ὅτι καὶ αὕτη ἦτο ἔμμετρος, συνε-
ταγμένη εἰς τριμέτρους ἱαμβικούς δωδεκασυλλάβους². Ἴδου δὲ πῶς ἔχει τὸ
κείμενον αὐτῆς:

- 1 Ἐφθασα μὲν γράψαι σε πρὶν ἐν καρδίᾳ
πολύτλα μάρτι μυστικαῖς - - πόθου
τανῦν δὲ καὶ οὐ - ἰν ἐλκωτέ[ρων]
τῶν θανμάτων οὐ ζωγραφῶ τὰς εἰκόνας
5 δι' ὧν τε πολλ' ἐρύσω σὺ - - -
πολὺν φέροντες - - κῶν μοι τὸν - -
- - - μαθέντα τῶν ἐκ βρεφικῶν
παιδί σε προστάτην ἔσχηκα φιλά[τῳ]
ρύστην, βοηθὸν ἐν - - - σὺ μοι
10 τῶν λαθῶν ὑρεοῖς, σὺ μοι παρέσχες χαρμονήν,
σὺ ἰσχύν' ἀνθ' ὧν νι - - ἐνώσον πάθημ[α]
- - - ναοῦ καὶ τοῦ θεοῦ τόπου
ζητῶν κακέϊσε σὴν ἀρωγὴν - - -
Θεόδωρος σὸς οἰκέτης - - -

Ἡ ἔκφρασις ἔφθασα μὲν... συνηθίζεται ὡς ἐναρκτήριος φράσις εἰς
ἐπιγραφὰς τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Οὕτω π.χ. ἄρχονται οἱ δύο ἐκ τῶν

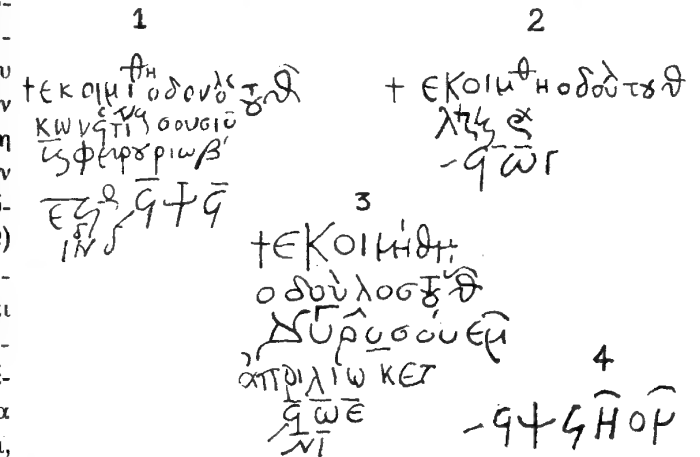
¹ K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München 1897 σ. 485.

² Ὁ πανοσιολογ. Γερμ. Χρηστίδης οὐδόλως ἀναφέρει τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην.

τεσσάρων ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ ἐν Μυστρᾷ ναοῦ τοῦ Βροντοχίου ἀναγεγραμμένων
χρυσόβουλλοι λόγοι τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τῶν ἐτῶν 1320 καὶ 1321¹.

Ὁ «πολύτλας μάρτις», ὅστις ἀναφέρεται ἐν στ. 2 πρέπει ἀσφαλῶς νὰ

εἶναι ὁ μεγαλο-
μάρτυς ἅγ. Γεώρ-
γιος διότι τούτου
οὐ μόνον ἡ εἰκὼν
εἶναι γεγραμμένη
παρὰ τὴν κάτωθεν
τῆς ἐπιγραφῆς θύ-
ραν (ὄρα σελ. 52)
ἀλλὰ καὶ τὰ μαρ-
τύρια εἰκονίζονται
ἐπὶ τοῦ θόλου, σω-
ζόμενα νῦν ἐν μέ-
ρει τὰ δὲ θανάματα
δὲν ζωγραφοῦνται,
ὡς ἀναφέρει ἐν στ.
4 καὶ ἡ ἐπιγραφὴ.
Λόγῳ δὲ ἅφ' ἐνὸς
μὲν τῆς μεγάλης ἐκτάσεως, ἣν καταλαμβάνει ἡ σχετικὴ πρὸς τὸν ἅγ. Γεώργιον
εἰκονογραφία καὶ ἅφ' ἑτέρου λόγῳ τῆς
ἐπιγραφῆς, εἶναι πιθανώτατον ὅτι τὸ βό-
ρειον κλίτος ἦτο ἀφιερωμένον εἰς τὸν ἅγ.
Γεώργιον.

Εἰκ. 40. Ἐνθυμήσεις ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῖχου τοῦ νάρθηκος
τῶν ἁγ. Ἀναργύρων.

Εἰκ. 41. Δράκων χαρακτός.

τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ἐξωγραφημένης εἰκόνης τοῦ ἁγ. Παύλου, ὅπερ παριστᾷ
περωτὸν δράκοντα (εἰκ. 41) ἐξ ἐκείνων, τοὺς ὁποίους ἀγαπᾶζον οἱ Βυζαντινοὶ

¹ K. Ζησίου, Σύμμικτα, Ἀθήνησιν 1892 σ. 57 καὶ 60.

ν' ἀπεικονίζουν εἰς εἰκονογραφήσεις ἰδίᾳ μυθιστορημάτων¹. Ἐκ δὲ τῶν ἐνθυμήσεων, ὧν αἱ πλεῖσται εὐρίσκονται ἐπὶ τῆς ἐν τῇ δεξιᾷ τῆς θύρας τῆς εἰσόδου τυφλῆς ἀψίδος, ἐν ᾗ εἰκονίζονται οἱ ἄγ. Ἀνάργυροι, σημειῶ τὰς σπουδαιότητας, αἵτινες τυγχάνουσι καὶ χρονολογημένοι καὶ διὰ τοῦτο εἶναι εἰς ἡμᾶς πολύτιμοι.

Τὸ ὑπ' ἀρ. 1 τῆς εἰκόνος 40 ἐνθύμημα λέγει:

† Ἐκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ θ(εο)ῦ
Κωνσταντῖνος ὁ Σούσιο[ς]
μηνὶ Φεβρουαρίῳ β'
ετους ς'ψς'
ινδ. δ'

Τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ς'ψς' (=6706) ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριοιον ἔτος 1198, ὅπερ ἀνήκει πράγματι εἰς τὴν 4^{ην} Ἰνδικτιῶνα, ἣν σημειώνει καὶ τὸ ἐνθύμημα. Σημειωτέον δ' ὅτι πρὸς τὴν τοιαύτην χρονολογίαν συμφωνεῖ τελείως καὶ ἡ μετ' ὀριζοντίας κεραίας μορφή τοῦ ψ².

Τὸ ὑπ' ἀρ. 2 ἐνθύμημα ἀναγινώσκω οὕτω:

† Ἐκοιμ(ι)θη ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ
Δάζαρος (μον)αχ(ός)
ς'ωγ

Τὸ ς'ωγ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριοιον ἔτος 1295/6.

Τὸ ὑπ' ἀρ. 4 χάραγμα ἀποτελεῖ ἀπλὴν χρονολογίαν ς'ψ'ηε' = 6798 ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἥτοι 1290 ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως.

Τέλος τὸ ὑπ' ἀρ. 3 ἐνθύμημα λέγει:

† Ἐκοιμήθη
ὁ δοῦλος τοῦ θ(εο)ῦ
δωροσου ἐ(ν) μ(ηνί)
ἀπριλίῳ κ' ἔτ(ους)
ς'ωε'
ιν[δικτιῶνος] ι'.

Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ κοιμηθέντος ὁ μὲν κ. Καλογερόπουλος ἀναγινώσκει Γεώργιος, εἰς ἡμὲς ὅμως φαίνεται ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ [Θεο]δώρου. Τὸ ἔτος ς'ωε' (=6805) ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ὑπὸ γεννήσεως Χριστοῦ ἔτος 1297, ὅπερ ὅμως δὲν συμπίπτει πρὸς Ἰνδικτιῶνα ι', ὥς λέγει τὸ χάραγμα³, ἀλλὰ πρὸς ιγ'.

¹ Οὕτω π.χ. εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 1128 ἑλλήν. κώδικα τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (14^{ον} αἰῶνος), οὗ εἰκόνα βλέπε προχείρως παρὰ J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters, Wien 1906 σ. 97 εἰκ. 36.

² Λίνος Πολίτης, Byzantinisch-Neugr. Jahrbücher τ. 8 σ. 35 (τέλος 12^{ου} ἡ ἀρχαὶ 18^{ου} αἰῶνος).

³ Τὸ χάραγμα τοῦτο ἐσημείωσε πρῶτος ὁ κ. Νικ. Καλογερόπουλος ἐν τῇ βραχείᾳ περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Καστορίας δημοσιεύσει του (Ἐφημερίς «Πρωτὰ» τῆς 7^{ης} Δεκεμβρίου 1936 ἀρ. φ. 1237).

Ἡ παρουσία χαραγμάτων χρονολογουμένων ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰ. (ὑπ' ἀρ. 1) ὑποδηλοῦν, ὅτι αἱ ἐξωτερικαὶ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος ἀνήκουσιν εἰς χρόνους προγενεστέρους, πιθανώτατα δὲ εἰς τὸ 2^{ον} ἡμισυ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος.

Ἡ τεχνοτροπία καὶ ἡ χρονολόγησις τῶν τοιχογραφιῶν. Ἐξετάζοντες τὴν εἰκονογραφίαν τοῦ νάρθηκος ἀνεφέραμεν (σ. 29), ὅτι κάτωθεν τοῦ νῦν σωζομένου στρώματος ὑπάρχει καὶ δεύτερον, ἄρα παλαιότερον. Τοῦτο εἶχεν ἤδη πρὸ πολλοῦ παρατηρήσει καὶ ὁ Millet¹, ὅστις μάλιστα καὶ ἐδημοσίευσεν τὴν κατὰ τὴν ἀντυγα τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου τόξου εὐρισκομένην εἰκόνα τοῦ ἄγ. Βασιλείου, ἧς καὶ ἡμεῖς παρέχομεν ἐνταῦθα φωτογραφίαν εἰς μεγαλύτεραν κλίμακα (εἰκ. 20). Πλὴν ὅμως τοῦ ἄγ. Βασιλείου ἀπεκαλύψαμεν κατὰ τὴν τελευταίαν ἐν ἔτει 1938 ἡμετέραν ἐπίσκεψιν καὶ ἄλλην εἰκόνα τοῦ παλαιότερου στρώματος, ἥτοι τὴν παρὰ τὴν Β. Δ. γωνίαν τοῦ νάρθηκος παραστάσιν τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, εὐρισκομένην, ὥς καὶ ἡ τοῦ ἄγ. Βασιλείου, κάτωθεν εἰκόνας τῶν αὐτῶν ἁγίων τοῦ δευτέρου στρώματος, τουθ' ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ δεύτερος ζωγράφος ἠκολούθησε πιστῶς τὴν εἰκονογραφικὴν διάταξιν τοῦ πρώτου.

Ἡ τέχνη τῶν δύο εἰκόνων τοῦ παλαιότερου στρώματος ἔχει πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ἥτοι τὰ ἐπιμήκη ὀρειδῆ πρόσωπα, τοὺς μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς μὲ τὰ ἡμικυκλικά τόξα τῶν ὀφρύων, τὰς ἐπιμήκεις ῥίνας, τὴν σκληρὰν καὶ σχηματικὴν ἀπόδοσιν τῶν ρυτίδων, ἧτις προσδίδει ἰσχύνητα εἰς τὰς φυσιογνωμίας κλπ. Ἀλλὰ πλὴν τῆς ἐκφράσεως τῶν φυσιογνωμιῶν καὶ ἄλλα ἐξωτερικὰ γνωρίσματα εἰς τὸ αὐτὸ ἄγουσιν ἡμᾶς συμπέρασμα. Οὕτω π.χ. οἱ ἐντὸς σκοτεινῶν τετραγώνων λεπτοὶ χιαστοὶ σταυροί, οὓς φέρει ἐπὶ τοῦ ὁμοφορίου του ὁ ἄγ. Βασίλειος (εἰκ. 20) εἶναι χαρακτηριστικοὶ διὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα. Ὡσαύτως τὸ σφικτῶς ἐπὶ τοῦ σώματος προσηρμοσμένον βασιλικὸν ἐνδυμα τῆς ἁγ. Ἑλένης μὲ τὰ πλούσια αὐτοῦ κεντήματα, τὸν στοργγύλον λαιμὸν (μανιάκην) καὶ ἰδίᾳ τὸ «θωράκιον»² ἥτοι τὸ καρδιόσχημον, διὰ τετραγώνων κεκοσμημένον τεμάχιον ὑφάσματος, ὅπερ προσηλωμένον ἐπὶ τῆς ζώνης καταλήγει δεξιὰ κάτω εἰς ὀξύ, εἶναι πάντα χαρακτηριστικὰ τοῦ 11^{ου} μ. Χ. αἰῶνος³. Εἰς τὸν αὐτὸν δ' αἰῶνα ἀνήκουσι

¹ École Grecque σ. 23 εἰκ. 5.

² Τὴν ταύτην τοῦ καρδιοσχήμου ὑφάσματος, ὅπερ φέρουσι βασιλικά πρόσωπα, πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Κ. Πορφυρογεννήτου (Περὶ βασιλ. τάξ.) μνημονευόμενον «θωράκιον» ἐπέτυχεν πρῶτος ὁ Ebersolt, ὅρα Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines, Paris 1917 σ. 65 καὶ Arts somptuaires de Byzance, Paris 1923 σ. 75.

³ G. de Jerphanion, Le «thorakion» caractéristique iconographique du XI s. ἐν Mélanges Ch. Diehl τ. II Paris 1930 σ. 71-79 καὶ διεξοδικώτερον ἐν Voix des monuments, Nouvelle série Roma - Paris 1938 σ. 263-278. Σημειωτέον ἐντούτοις ὅτι τὴν μετὰ θωρακίου παράστασιν τῆς Εὐδοκίας τοῦ μουσείου Κωνσταντινουπόλεως χρονολογεῖ προσφάτως ὁ Grabar ἀπὸ τοῦ 13^{ου} ἢ 14^{ου} αἰ. (L'art byzantin, Paris 1938 πίν. 47) καὶ ὅτι τὸ θωράκιον ἐμφανίζεται καὶ εἰς μεταγενέστερα μνημεῖα ὥς π. χ. ἐν Kalenič τῆς Σερβίας (ἀρχῶν 15^{ου}) (Petkovič-Tatič, Manastir Kalenič 1926 σ. 58 εἰκ. 49).

καὶ τὰ μετὰ πραιπενδουλίων ἢ κατασείστων ἐφωδιασμένα, ἀνοικτὰ ἄνωθεν, κυκλικά στέμματα, ἅτινα φέρουσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὅτε ἄγ. Κωνσταντῖνος καὶ ἡ ἁγ. Ἐλένη. Τέλος καὶ αὐτὸς ὁ χαρακτήρ τῶν γραμμῶν τῶν ἐπιγραφῶν, ἅτινα εἶναι λεπτὰ καὶ ὥσεὶ χαρακτὰ, (εἰκ. 19) ἀνάγει τὴν εἰκόνα εἰς τὰ μέσα περίπου τοῦ 11^{ου} αἰῶνος. Κατὰ ταῦτα αἱ τοιχογραφίαι τοῦ πρώτου στρώματος εἶναι σύγχρονοι περίπου πρὸς τὴν κατασκευὴν τοῦ ναοῦ, ἥτις θὰ συμπίπτει πρὸς τὴν περίοδον, ἥτις ἠκολούθησε τὴν ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου ἀπελευθέρωσιν τῆς Καστορίας ἀπὸ τῶν Βουλγάρων (1018) δηλαδή πρὸς τὸ 2^{ον} ἢ 3^{ον} τέταρτον τοῦ 11^{ου} αἰῶνος.

Ὅσον ἄφορᾷ εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἐσωτερικοῦ μέσου κλίτους αὗται, ὡς ἦδη ἐγνωρίσαμεν μελετῶντες τὴν εἰκονογραφίαν των (σελ. 44), παρουσιάζουσιν ἀρχαῖα στοιχεῖα τάσσοντα αὐτὰς εἰς χρόνους παλαιότερους τοῦ 14^{ου} αἰ. Πρὸς τοιαύτην δὲ χρονολόγησιν συμφωνεῖ καὶ ἡ τεχνικὴ αὐτῶν ἐκτέλεισις καὶ ἡ τεχνοτροπία. Πράγματι τὸ πλάσιμον τῶν μορφῶν ἐπιτυγχάνεται διὰ καστανῶν σκιῶν διαφόρων τόνων τιθεμένων ἐπὶ ἑνὸς γενικοῦ κιτρινερούθρου προσπλάσμου μὲ διαβάθμισιν μὴ παρουσιάζουσιν ἀποτόμους ἀντιθέσεις. Ἡ ἐκτέλεισις τῶν μορφῶν εἶναι ἐπιμελὴς καὶ λεπτολογημένη. Τὰ πρόσωπα μὲ τὸ μαλακὸν τῶν πλάσιμον παρουσιάζονται μᾶλλον σαρκώδη καὶ οὐχὶ ἀσκητικά, φέρουσι δὲ πάντα χαρακτηριστικὴν σκιαστικὴν κηλίδα κάτωθεν τῶν μῆλων τῶν παρεῶν¹ (πβλ. εἰκ. 26, 27, 28). Ἡ κόμη καὶ τὰ γένεια ἀποδίδονται διὰ πυκνῶν παραλλήλων κυματοειδῶν γραμμῶν, λευκῶν ἢ καστανῶν εἰς ποικίλας διατάξεις. Αἱ ὀφρύνες σχεδιάζονται ζωνηῶς καμπύλαι· οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ μεγάλοι μὲ μελαίνας κόρας μὴ ἀτενίζουσας τὸν θεατὴν. Ἡ πτύχωσις τῶν ἐνδυμάτων ἂν καὶ εὐρεῖα, ὅμως δὲν ἔχει τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸν πλοῦτον τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Τέλος αἱ συνθέσεις στεροῦνται γενικῶς γραφικότητος καὶ δραματικότητος. Τούτων πάντων ἔνεκα ἀποκλίνω νὰ χρονολογήσω τὰς εἰκόνας τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} ἢ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 13^{ου} αἰῶνος². Καὶ εἰκονογραφικῶς δὲ εἰς τὸ αὐτὸ ἀγόμεθα συμπέρασμα· διότι ἐλλείπουσι συνθέσεις συνηθέσταται ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰ. καὶ ἐξῆς ὡς π.χ. ἡ τῆς Θείας λειτουργίας καὶ ἡ τοῦ Μελισμοῦ εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ.

Πολὺ ἀργότερον (ἴσως τὸν 15^{ον} αἰ.) φαίνεται ὅτι κατεσκευάσθησαν αἱ εἰκόνες τοῦ νοτίου παρεκκλησίου (ὑπερμεγέθης Παντοκράτωρ καὶ ἀρχάγγελος Μιχαήλ) ὡς καὶ αἱ τῆς κάτω ζώνης τοῦ νάρθηκος. Τέλος αἱ ἐξωτερικαὶ τοῦ νάρθηκος τοιχογραφίαι εἶναι, ὡς ἐκ τῶν χαραγμάτων ἀποδεικνύεται, ἔργα τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰῶνος.

¹ Ὁμοίως κηλίδας συναντῶμεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος π.χ. ἐν S. Angelo in Formis (Muratof, La peinture byzantine, Paris 1928 πίν. 82, 83).

² Τὸ γεγονός ὅτι ἐν τῇ παραστάσει τῆς Ὑπαπαντῆς κρατεῖ τὸ βρέφος ὁ Συμεὼν δὲν εἶναι ἀσφαλὲς χρονολογικὸν τεκμήριον· διότι ἡ τοιαύτη στάσις συναντᾶται ἤδη ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος εἰς τε μικρογραφίας καὶ τοιχογραφίας (Wulff ἐν Latmos σ. 211).

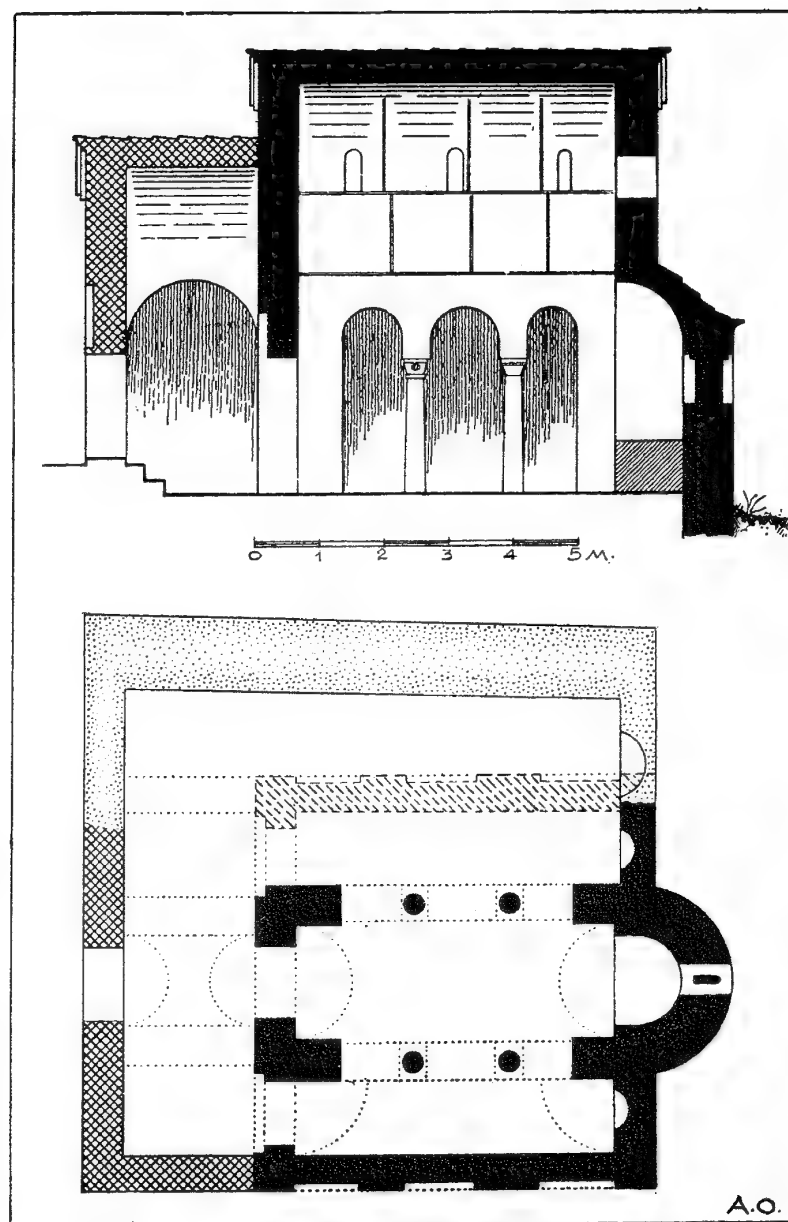
2. Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ

Ὁ ναὸς οὗτος εὐρίσκεται εἰς τὸ νότιον μέρος τῆς πόλεως (πίν. 1 ἀρ. 2) εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ μεγάρου τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἀπόστασιν. Εἶναι μικρὰ τρίκλιτος βασιλική, μήκους ὀλικοῦ 8.75 καὶ πλάτους 8.94 ἤτοι σήμερον περίπου τετράγωνος. Τοιοῦτο ὅμως δὲν ἦτο καὶ τὸ ἀρχικόν της σχῆμα· διότι ὁ σημερινὸς βόρειος τοῖχος της δὲν εἶναι ὁ ἀρχικὸς, ἀλλὰ νεώτερος, κατασκευασθεὶς διὰ κοινῆς ἀκανονίστου τοιχοποιίας εἰς πολὺ μεγαλυτέραν ἀπόστασιν ἢ ὁ νότιος ἀπὸ τοῦ ἄξονος τοῦ ναοῦ, κατόπιν κατεδαφίσεως τοῦ παλαιοῦ βορείου τοίχου χάριν εὐρύσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου. Ἡ θέσις τοῦ ἀρχικοῦ βορείου τοίχου σημειοῦται ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 42) διὰ διακεκομμένης διαγραμμίσεως. Τὸ πλάτος ἄρα τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ἦτο μόνον 5.50 μ. Τὸ ὅλον κτήριο ἀπηρτίζετο ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ ἐκτεινομένου νάρθηκος.

Ὁ κυρίως ναὸς διαιρεῖται ἐσωτερικῶς εἰς τρία κατὰ μῆκος κλίτη διὰ δύο κιονοστοιχιῶν, ὧν ἑκάτερα ἀποτελεῖται ἐκ δύο κίωνων ἀντικρυζόντων ἀντιστοιχῶς ζωνηῶς ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἐξεχούσας παραστάδας. Τὸ πλάτος τοῦ μέσου δρόμου μετρούμενον μεταξὺ τῶν παραστάδων εἶναι μόνον 1.75, τὸ δὲ τῶν πλαγίων κλιτῶν μόλις 1.10. Καὶ τὸ μὲν μέσον κλίτος ἐκβάλλει πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὴν ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα τοῦ κυρίως ἱεροῦ, τὰ δὲ πλάγια καταλήγουσιν εἰς ἡμικυκλικά κογχάρια, κατεσκευασμένα ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 42).

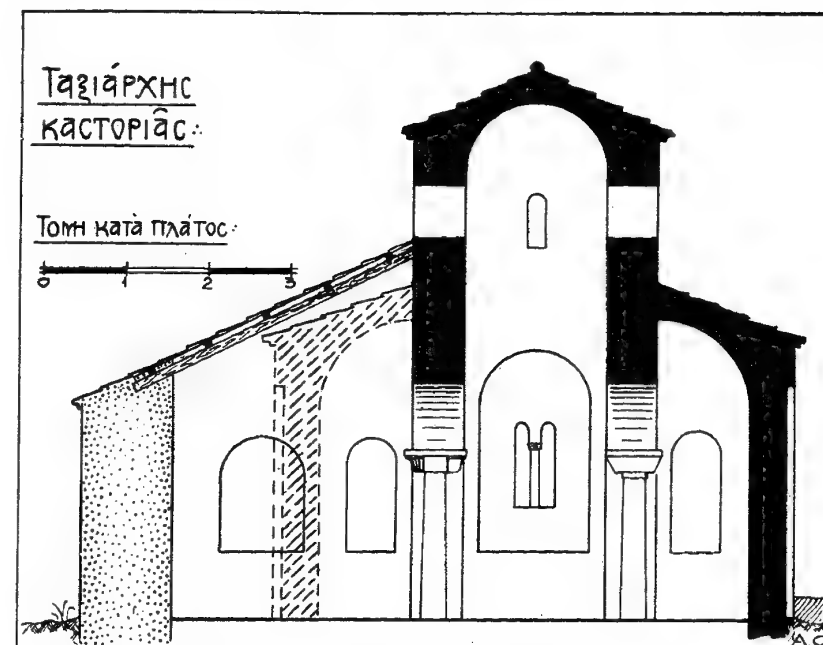
Ὁ πλάγιος νότιος τοῖχος φέρει ἐξωτερικῶς κατὰ μὲν τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν κυρίως ναὸν τμημὰ του τρεῖς διαδοχικὰς τυφλὰς ἀψίδας¹, ἱσοῦψεῖς καὶ ἔσοχῆς 0.15, κατὰ δὲ τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν νάρθηκα τμημα εἶναι ἀδιάρθρωτος. Ἡ διαφορὰ αὕτη κατασκευῆς τῶν δύο μερῶν ἐμβάλλει ἤδη εἰς ὑπονοίας μήπως ὁ νάρθηξ προσετέθη μεταγενεστέρως, ὅποτε ὁ ἀρχικὸς ναὸς, στερούμενος νάρθηκος, θὰ εἶχεν ὥς τοῖχον προσόψεως τὸν ἐσωτερικὸν τοῖχον, ὅστις σήμερον χωρίζει τὸν κυρίως ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος. Ὅτι δὲ πράγματι τοῦτο συνέβαινε, ἀποδεικνύει ἡ προσεκτικὴ ἐξέτασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου τούτου, ὅστις παρουσιάζει ἑκατέρωθεν τῆς μεσαίας θύρας καὶ ἀντιστοιχῶς πρὸς τὰ πλάγια κλίτη ἀνὰ μίαν ἔσοχὴν 0.15 ἀποτελοῦσαν τὸ πρὸς τὸν ἄξονα ποδαρικὸν ἀψίδος ἱσοῦψοὺς πρὸς τὰς ἐξωτερικάς, τοῦ ἐτέρου ποδαρικοῦ καλυπτό-

¹ Αἱ ἀψίδες αὗται δὲν σημειοῦνται ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Millet, École Grecque σ. 25 εἰκ. 9 παρασχεθείσῃ κατόψει τοῦ Ταξιάρχου.

Είχ. 42. Κάτοψις καὶ κατὰ μήκος τομή τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου.

μένον ὑπὸ τῆς προσθήκης τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος (εἰκ 42). Αἱ δύο αὐταὶ ἀψίδες δὲν εἶναι σήμερον τυφλαὶ καθ' ὅλον τὸ ὕψος των ἀλλὰ μόνον κατὰ τὸ τοξωτὸν των τμήμα, τοῦ κάτω ἀνοιχθέντος ἵνα δημιουργηθῶσι θύραι ἐπικοινωνίας τοῦ νάρθηκος πρὸς τὰ κλίτη· θὰ ἦσαν ὅμως ἀρχικῶς αἱ ἀψίδες τυφλαί, ὡς αἱ τοῦ νοτίου τοίχου, μιᾶς μόνον θύρας—τῆς μεσαίας—ἐπαρκούσης διὰ τὴν κυκλοφορίαν τῆς μικρᾶς ταύτης ἐκκλησίας, ὡς ἄλλως τε συμβαίνει καὶ εἰς τὸν

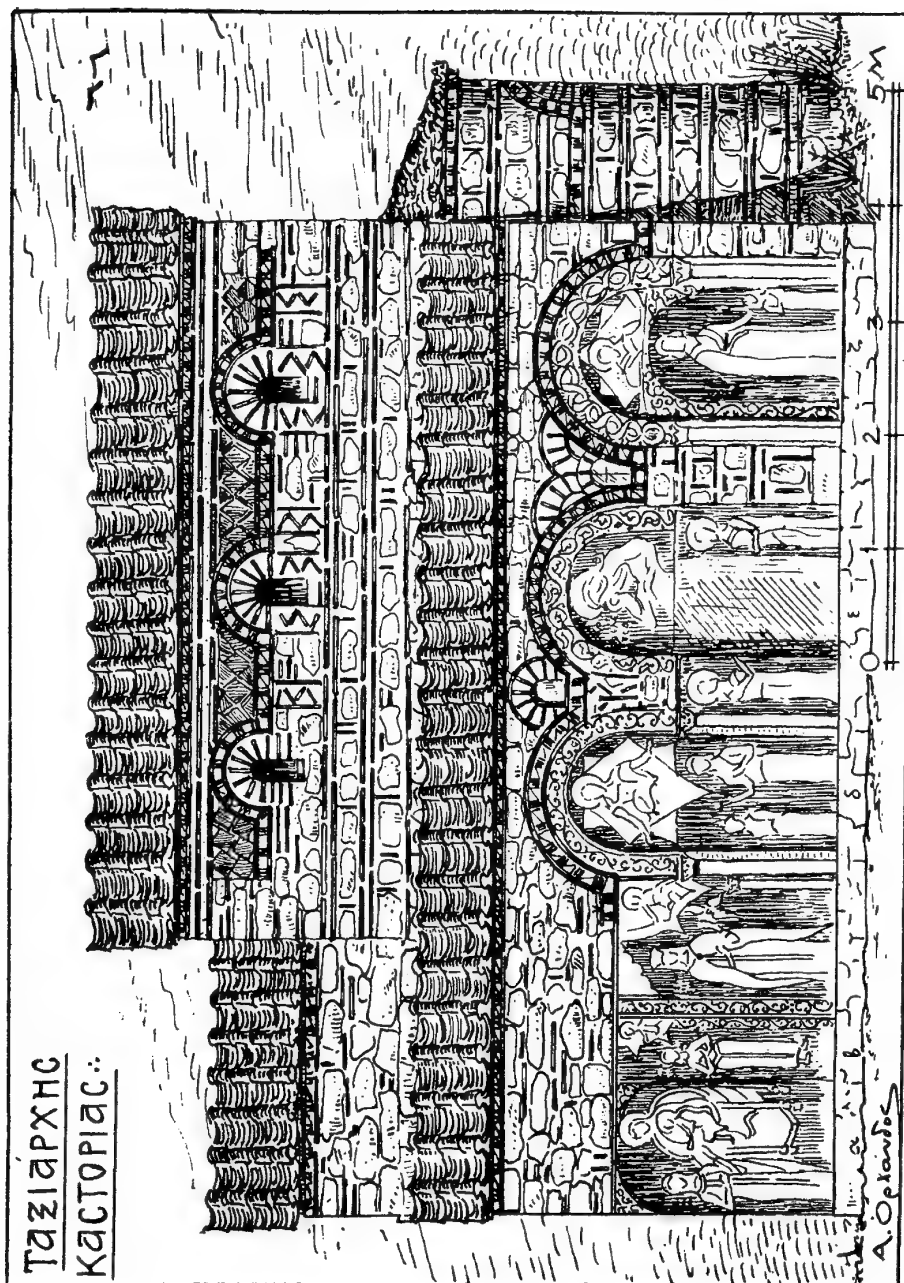
Είχ. 43. Κατὰ πλάτος τομή τοῦ Ταξιάρχου.

νάρθηκα τῶν ἁγ. Ἀναργύρων, ἐνθα ὁμοίως παρουσιάζονται εἰς τὴν πρόσοψιν, χάριν ὁμοιομορφίας τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀνὰ μία τυφλὴ ἀψὶς ἐκατέρωθεν τῆς ἐν τῷ ἄξονι θύρας¹. Τρίτην δ' ἀπόδειξιν, ὅτι ἀρχικῶς νάρθηξ δὲν ὑπῆρχε παρέχει ἡ ὑπεράνω τῆς μέσης θύρας τοῦ περὶ οὗ λόγος τοίχου ὑπαρξίς ἀβαθοῦς τοξωτῆς κόγχης, ἣτις συνήθως τοποθετεῖται ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ ἐξωτερικοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ κοσμουμένη διὰ τῆς εἰκόνης τοῦ τιμωμένου ἐν τῷ ναῷ ἁγίου². Κατὰ ταῦτα ὁ ἀρχικὸς ναός, στερούμενος νάρθηκος, ὡς πολλοὶ ἄλλοι βυζαντινοὶ ναοί³, εἶχε τὴν μορφήν, ἣν παρέχει ἡ παρατιθεμένη προοπτικὴ αὐτοῦ ἀναπαράστασις (εἰκ. 45).

¹ Παράβαλλε ὁμοίας τυφλὰς ἀψίδας ἐν τῇ πρόσοψι τοῦ ἐν Χίῳ ναοῦ τῆς Παναγίας Σικελιάς Orlandos, *Monuments byzantins de Chios Athènes*, 1930 τ. II πίν. 46.

² Πβλ. ναοὺς ἁγ. Ἀναργύρων, ἁγ. Ἀποστόλων, Ταξιάρχου παρὰ τὸ Γυμνάσιον κλπ.

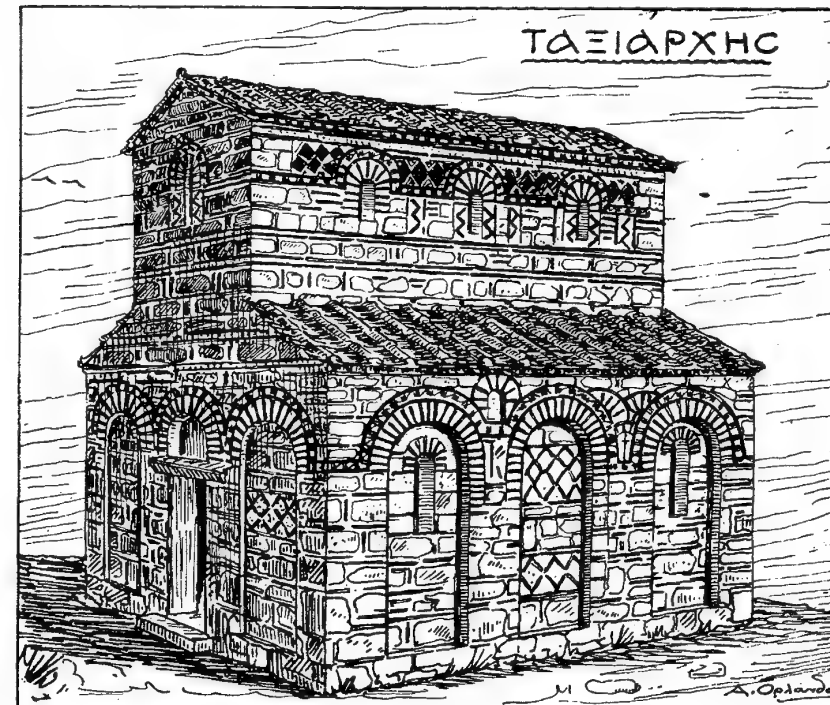
³ Π. χ. Παναγία Γοργοεπήκοος Ἀθηνῶν.

Εἰκ. 44. Ἡ Νοτία ὄψις τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μητροπόλεως.

Ὁ νάρθηξ, κατὰ τ' ἀνωτέρω, εἶναι προσθήκη μεταγενεστέρα εἰς τὸν ἀρχικὸν ναόν, πάντως ὅμως ἀρχαιότερα τοῦ 1436, ἔτους σημειομένου ἐπὶ ἐπιταμβίου τοιχογραφίας ἐκτελεσθείσης ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς νοτίου παρειάς αὐτοῦ¹.

Οἱ τέσσαρες κίονες τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι μαρμαρίνοι καὶ μονόλιθοι, μέσης διαμέτρου 0.34, φέρουνσι δὲ ὡς κιονόκρανα στενοεπιμήκη κολουρο-

Εἰκ. 45. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις τῆς πρώτης μορφῆς τοῦ Ταξιάρχου.

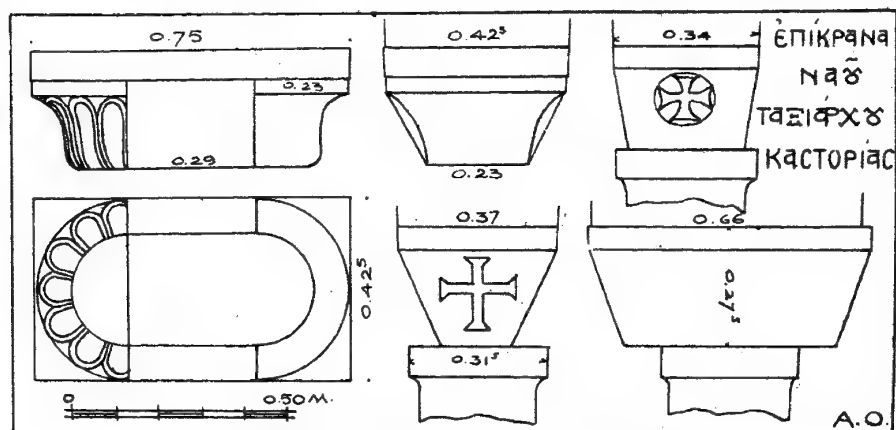
πυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, κοσμούμενα κατὰ τὰς στενάς, πρὸς τὸ μέσον κλίτος βλεπούσας πλευρὰς δι' ἀναγλύπτων σταυρῶν, ἐλευθέρων ἢ ἐντὸς κύκλου (εἰκ. 46). Ἐν τῶν ἐπιθημάτων - τὸ τοῦ Β.Α. κίονος - προέρχεται ἀσφαλῶς ἐκ παλαιότερου κτηρίου, οὐ μόνον διότι εἶναι δυσαναλόγως μέγα πρὸς τὸν κορμόν, ὃν στέφει, ἀλλὰ καὶ διότι ἔχει τὴν χαρακτηριστικὴν καμπύλην καὶ τὴν ραβδωτὴν διακόσμησιν, ἣν ἐπανευρίσκωμεν εἰς κιονόκρανα διαχωριστικῶν κιονίσκων πολλῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν². Πρέπει ἐπομένως νὰ δεχθῶμεν, ὅτι πλησίον τοῦ νέου ναοῦ ἢ καὶ ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἕως θέσεως θὰ ὑπῆρχεν ἄλλοτε παλαιοχριστιανικὸς τις ναὸς ἐξ οὗ, ἐρειπωθέντος, θὰ ἐλήφθη τὸ μέλος

¹ Ὅρα περὶ ταύτης κατωτέρω σελ. 103.

² Πβλ. ἐπίκρανα βασιλ. Στουδίου Κ' πόλεως, Ebersolt-Thiers, *Égl. de C/ple* πίν. IV.

τούτο, ὅπερ μετὰ τῶν σωζομένων ἐν τῷ λαιμῷ τῆς χερσονήσου τειχῶν ἀποτελοῦσι μέχρι τοῦδε τὰ μόνα λείψανα τῆς Ἰουστινιανείου περιόδου τῆς Καστορίας.

Τομή. (εἰκ. 43) Τὰ τε κλίτη καὶ ὁ νάρθηξ τοῦ ναοῦ ἐκαλύπτοντο διὰ κτιστῶν θόλων· καὶ τὸ μὲν μέσον κλίτος τοῦ ναοῦ διασώζει εἰσέτι ἐν μέρει τὴν καλύπτουσαν αὐτὸ κυλινδρικήν καμάραν, ἧς ἡ κλεῖς εὐρίσκετο εἰς ὕψος 6.35 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, τῶν πλαγίων ὁμως κλιτῶν οἱ θόλοι ἔχουσι τελείως καταπέσει σωζομένων μόνον τῶν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου γεννήσεων αὐτῶν, εἰς ὕψος 3.10 ἀπὸ τοῦ δαπέδου· ἐπειδὴ δ' ἐπὶ τοῦ ἀντιστοίχου τοιχώματος τοῦ

Εἰκ. 46. Κιονόκρανα τῶν κίωνων τοῦ Ταξιάρχου.

μέσου κλίτους οὐδεμία παρατηρεῖται καμπύλωσις μέχρις ὕψους 3.65 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι τὰ πλάγια κλίτη ἐκαλύπτοντο διὰ θόλου τομῆς τετάρτου κύκλου, σχήματος, ὅπερ οὐχὶ σπανίως ἐφήρμοσαν οἱ Βυζαντινοὶ καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς¹ καὶ δὴ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Καστορίᾳ².

Τοῦ δὲ νάρθηκος ἡ ὁροφή ἐκαλύφθη διὰ θόλων βαινόντων ἐπὶ τόξων, ἅτινα ἐσθριχθήσαν ἀφ' ἐνὸς ἐπὶ τῆς παλαιᾶς προσόψεως καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ τοῦ νέου τοίχου. Οἱ θόλοι τοῦ νάρθηκος διαιροῦσι τὸ μῆκος αὐτοῦ εἰς τρία

¹ Κορινθίας Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α' σ. 61 εἰκ. 8, σ. 62 εἰκ. 9, σ. 71 εἰκ. 20, σ. 72 εἰκ. 21, σ. 87 εἰκ. 36, σ. 89 εἰκ. 38, Βλαχερνῶν Ἡλείας Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Ἑφημ. 1923 σ. 14, Πλάσας Μάνης Traquair BSA, (1908-9) πίν. XV, Ἡπειροῦ Βλαχογοραντζή Φρ. Βερσάκης, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑτ. 1914 σ. 246, Οὐζντίνας Δημ. Εὐαγγελίδης, Ἡπειρωτικά Χρονικά 6 σ. 261, Κ/πόλεως Μαγγάνων Wulzinger, Byz. Baudenkmäler zu K'pel Hanover 1925 σ. 11 καὶ εἰκ. 4 καὶ τέλος Ἀπουλίας (Terra di Bari 11ου-12ου αἰ), Gr. Jonescu, Ephem. Dacoromana VI (1935) σ. 57 εἰκ. 4, σ. 70 εἰκ. 16, σ. 101 εἰκ. 43, 47.

² Ὁροφος τοῦ νάρθηκος τοῦ ἁγ. Στεφάνου Ὁ Millet τὰ πλάγια κλίτη τοῦ Ταξιάρχου δέχεται καλυπτόμενα δι' ἡμικυλινδρικών θόλων· ὅρα κάτωψιν Ταξιάρχου ἐν École Grecque σ. 25 εἰκ. 9.

τμήματα, ἔξ ὧν τὸ μὲν μέσον ἀνταποκρίνεται κατὰ τὸ πλάτος πρὸς τὸ μέσον κλίτος τοῦ ναοῦ οὐχὶ ὁμως καὶ κατὰ τὸ ὕψος (διότι εἶναι πολὺ χαμηλότερον

Εἰκ. 47. Ὁψις τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου.
(τὸ βόρειον κλίτος ἐν ἀναπαραστάσει)

ἐκείνου), τὰ δὲ ἄκρα θὰ ἐκαλύπτοντο πιθανώτατα καὶ αὐτὰ διὰ θόλων τομῆς τετάρτου κύκλου, ὧν σώζονται αἱ γεννήσεις ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου (εἰκ. 42).

Τοιχοδομία και κεραμίνη διακόσμησης τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων.

Ἡ τοιχοδομία τοῦ Ταξιάρχου εἶναι μὲν ἰσόδομος ἀλλ' οὐχὶ αὐστηρῶς κανονική, ὡς ἡ τῶν ναῶν τῆς νοτίου Ἑλλάδος τοῦ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰῶνος. Διότι ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀριζοντίας στρώσεις ἐξ ἀκανονίστων σκληρῶν ἀσβεστολίθων ἐγγραφομένων, τῇ βοηθείᾳ ἀφθόνου κονιάματος, ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου σχηματιζομένου δι' ὀριζοντίων καὶ κατακορύφων πλίνθων, τῶν μεταξὺ τῶν λίθων καὶ τοῦ πλαισίου δημιουργουμένων κενῶν πληρουμένων συχνάκις διὰ τεμαχίων ὀριζοντίων ἢ κατακορύφων πλίνθων, ὡς αἱ εἰκόνες 42 καὶ 47 δεικνύουσι. Αἱ ὀριζόντιαι στρώσεις τῶν πλίνθων εἶναι διπλαῖ, ἔχουσι δ' αἱ πλίνθοι πᾶχος 0,035.

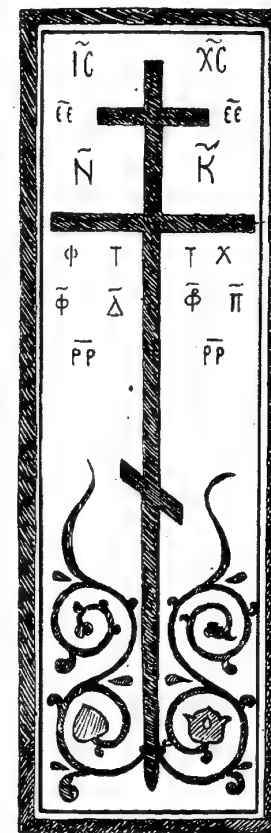
Πλὴν τῶν πριονωτῶν ταινιῶν, αἵτινες ἄλλοτε μὲν περιβάλλουσι τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῶν παραθύρων τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ φωταγωγοῦ, ἄλλοτε δὲ πλαισιοῦσιν ἐξωτερικῶς τὰς τυφλὰς ἀψίδας καὶ ἄλλοτε πάλιν σχηματίζουν κατ' ὅθεν τῶν κεράμων τῆς στέγης τὰς στέψεις τῶν τοίχων (γεῖσα), ὑπῆρχον ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ σώζονται εἰσέτι καὶ μικραὶ διακοσμητικαὶ κόγχαι, (εἰκ. 44) ὡς καὶ ὀλίγα τινὰ κεράμια κοσμήματα. Τοιαῦτα π.χ. εἶναι τὰ σχηματίζοντα τὰς στενὰς διακοσμητικὰς μεταξὺ τῶν παραθύρων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ φωταγωγοῦ ζώνας τετράγωνα ἁβάκια εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς τεταγμένα, (εἰκ. 42) οὕτως ὥστε αἱ διαγώνιοί των νὰ εἶναι ἀντιστοίχως ὀριζόντιοι καὶ κατακόρυφοι. Τοιαῦται διακοσμητικαὶ ζῶναι ἀπαντῶσιν ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος εἰς πλείστους ναοὺς τῶν Βαλκανίων¹. Τοιαῦτα τέλος διακοσμητικὰ στοιχεῖα εἶναι καὶ τὰ κατ' ὅθεν τῶν τοξωτῶν πλαισίων τῶν παραθύρων κατὰ τε τὰς μακρὰς καὶ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν παρατηρούμενα κοσμήματα, ἅτινα σχηματίζονται διὰ πλίνθων τοποθετουμένων κατὰ γραμμὴν τετλασμένην, κατακορύφως βαίνουσιν, ὡς καὶ τὸ κατ' ὅθεν τοῦ ἀνατολικοῦ παραθύρου τοῦ φωταγωγοῦ κόσμημα, ὅπερ ἀπομιμεῖται κλάδον φοίνικος, διὰ τοποθετήσεως ἐκατέρωθεν κατακορύφου ἄξονος λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω βαίνουσιν πλίνθων (εἰκ. 47).

Ἡ ἐσωτερικὴ γραπτὴ διακόσμησης. 1) Διάταξις καὶ περιγραφή τῶν θεμάτων.

Ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τοῦ Ταξιάρχου καλύπτονται σήμερον διὰ καλῶς διατηρουμένων τοιχογραφιῶν μόνον τὰ τοῦ μέσου κλίτους¹ καὶ τοῦ ἱεροῦ, ἐν ᾧ ἐκ τῶν ἄκρων κλιτῶν μόνον τὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου εἶναι τοιχογραφημένα. Ἡλλοιωμένοι καὶ ἐν μέρει κατεστραμμένοι εἶναι καὶ αἱ καλύπτουσαι τὸν νάρθηκα τοιχογραφίαι. Ὡς δὲ συμβαίνει συνήθως εἰς τὰς βαλκανικὰς τοιχογραφίας τοῦ 14^{ου} αἰῶνος τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα εἶναι καὶ ἐνταῦθα διατεταγμένα κατ' ἐπαλλήλους ὀριζοντίας ζώνας², ἐκάστου θέματος ἀποχωριζομένου ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου διὰ παχείας ἐρυθρᾶς ταινίας.

Αἱ ζῶναι εἶναι ἐνταῦθα τέσσαρες: Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς κατωτάτης, ἣτις φθάνει ἄνω μέχρι τοῦ ὕψους τῆς θύρας, εἰκονίζονται ὁλόσωμοι, στρατιωτικοὶ κατὰ τὸ πλεῖστον, ἄγιοι καὶ ἱεράρχαι, ἐπὶ δὲ τῆς δευτέρας, καταλαμβανούσης τὴν μεταξὺ τῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων ἐπιφάνειαν, εἰκονίζονται μάρτυρες τῆς πίστεως καὶ μελωδοὶ καὶ τέλος ἐπὶ τῶν δύο ἀνωτάτων συνθέσεις ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ καὶ τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου.

Ἀς ἴδωμεν ἤδη ποῖα θέματα ἀπαρτίζουν εἰς ἑκάστην ζώνην, ἀρχὴν ποιούμενοι ἀπὸ τῆς κυρίας εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου. Καὶ ἐν πρώτοις σημειώνομεν τοὺς ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματος κατακορύφων σταθμῶν ἐντὸς ὀρθογωνίων πλαισίων ἐξωγραφημένους μεγάλους διπλοὺς σταυροὺς (Σταυρώσεως ἢ Ἀναστάσεως) (εἰκ. 48) ἀπὸ τῆς βάσεως τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἐλικοειδεῖς ὄρπηκες καταλήγοντες εἰς ἄνθη³. Ἐπὶ τοῦ ὑπολεύκου πεδίου τῆς εἰκόνος ὑπάρχουσι γεγραμμένα διάφορα γράμματα, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὰ ἀρχικὰ στοιχεῖα γνωστῶν ἐκκλησιαστικῶν ρητῶν.

Εἰκ. 48. Σταυρὸς μετὰ κρυπτογραφημάτων.

¹ Τινὲς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μέσου κλίτους ἔχουσι κακοτέχνως ἐπισκευασθῇ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους (εἰκόνες ἀγ. Γεωργίου, ἀγ. Δημητρίου κλπ.).

² Κατὰ τὸν Millet ἡ διάταξις αὕτη ἀνάγεται εἰς τοὺς κύκλους ἱστορήσεως τῶν ἀλεξανδρινῆς καταγωγῆς κυλίνδρων (rotuli) *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris 1916 σ. 633.

³ Τοιοῦτοι σταυροὶ εἰκονίζονται συνήθως καὶ ἐπὶ θυροφύλλων πβλ. θυροφύλλα Ἀγ. Σοφίας Νοβογροδ παρὰ Schweinfurt, *Geschichte der Russischen Malerei* Haag 1930 σ. 22 εἰκ. 4.

¹ "Ορα τὸν σχετικὸν κατάλογον ἐν τῷ Β' τόμῳ τοῦ Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος (σ. 121), εἰς δὲ πρόσθετες νῦν καὶ τὸν ἐν Βέλες τῆς νοτίου Σερβίας ναὸν τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Simič, *Veleški manastir Sv. Dimitrija* σ. 11-14, Bosković, *Actes du IV Congrès Internat. des Études Byz.* τ. II σ. 67 εἰκ. 28.

Οὕτω π. χ. ἐν τῷ ἄνω τμήματι τῆς εἰκόνης ἔχομεν ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν λίαν συχνάκις ἀπαντῶσαν φράσιν Ι(ησοῦ)C Χ(ριστοῦ)C Ν(ι)Κ(ᾱ), ἀφ' ἑτέρου δ' ἑκατέρωθεν τῆς μικρᾶς ἐγκαρσίας κεραίας τέσσαρα Ε, ἀρχικά τῆς φράσεως 'Ε(λένη) 'Ε(κ Θεοῦ) Ε(ὕρημα) 'Ε(δόθη)¹. Ὡσαύτως κάτωθεν τῆς μεγάλης ἐγκαρσίας κεραίας τὰ μὲν τέσσαρα ἄκρα γράμματα τῶν δύο πρώτων στίχων εἶναι τὰ ἀρχικά τῆς κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν προηγουμένων ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἐκφωνουμένης φράσεως Φ(ῶς) Χ(ριστοῦ) Φ(αίνει) Π(ᾶσιν), τὰ δὲ τέσσαρα μέσα τῶν αὐτῶν στίχων γράμματα εἶναι τὰ ἀρχικά τῆς ρήσεως Τ(οῦτο) Τ(ὸ ξύλον) Δ(αίμονες) Φρ(ίτουσιν). Τέλος τὰ τέσσαρα Ρ τοῦ τελευταίου στίχου ἐρμηνεύονται ὡς τὰ ἀρχικά τῆς φράσεως Ρ(αββὶ) Ρ(ῦσαι) Ρ(. . .) Ρ(αθυμίας)².

Εἰκ. 49. Ὁ ἅγ. Νέκτωρ.

στάσιν δεήσεως. Ἀριστερᾷ δὲ τῆς θύρας βλέπομεν τὸν ἅγ. Νέκτορα (εἰκ. 49) νέον ἀρχιγένηιον, εἰκονιζόμενον κατ' ἐνώπιον μὲ ἀστικήν ὡσαύτως περιβολὴν

¹ Πβλ. μικρογραφίαν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Monte Cassino παρὰ Μυηόζ, L'art byzantin à l'exposition de Grotta Ferrata, Rome 1906 σ. 84 εἰκ. 54.

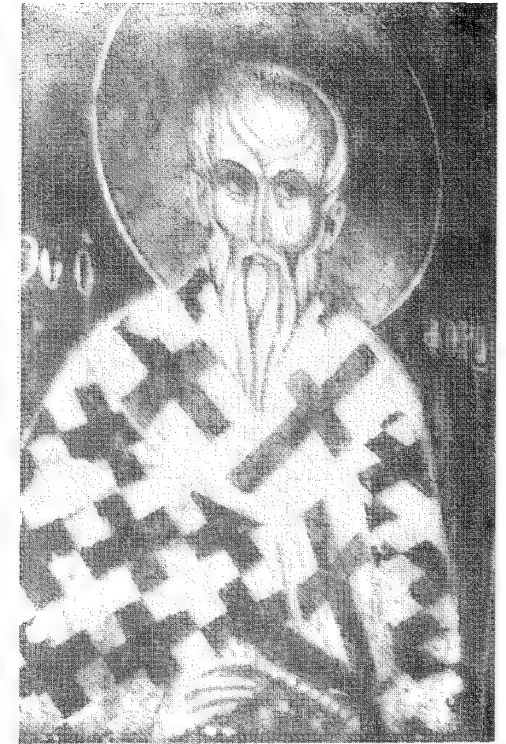
² Ὅρα ὅμοιον κρυπτογράφημα παρὰ Λαμπάκη, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἐταιρ. Β', 49.

καὶ μανδύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Κρατεῖ δ' ὁ ἅγ. Νέκτωρ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν φέρει πρὸ τοῦ στήθους ὀρθὴν μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔσω. Προσχωροῦντες συναντῶμεν ἐπὶ τῶν πρὸς τὰ ἔσω βλέπουσων πλευρῶν τῶν παραστάδων τοὺς δύο ἁγίους Θεοδώρους ἥτοι πρὸς νότον μὲν τὸν Στραυλάτην πρὸς βορρᾶν δὲ τὸν Τήρωνα. Ἀμφότεροι εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὸν θεατὴν κατὰ τὰ τρία τέταρτα καὶ φέρουσι τὰς στρατιωτικὰς αὐτῶν στολὰς. Ἐπὶ τῆς ράχεως ἔχουσιν ἀνηρτημένην μεγάλην ἀσπίδα εἰς δὲ τὴν χεῖρα κρατοῦσι ξίφος ἐντὸς θήκης.

Ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ τόξον ἐστραμμένης πλευρᾶς τῶν αὐτῶν παραστάδων εἰκονίζονται πρὸς νότον μὲν ὁ ἅγ. Γεώργιος πεζός, βλέπων κατ' ἐνώπιον, φορῶν τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ στολὴν καὶ φέρων διὰ τῆς πρὸ τοῦ στήθους ἀνωρθωμένης δεξιᾶς γυμνὸν τὸ ξίφος, πρὸς βορρᾶν δ' ὁ ἅγ. Δημήτριος ὁμοίως πεζὸς καὶ περιβεβλημένος τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ ἐνδυμασίαν.

Πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ κλίτους εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τῆς νοτίας παραστάδος ἔμπρὸς μὲν ὁ ἅγ. Ὑγνάτιος ὁ Θεοφόρος γέρον ἁγιογένης (εἰκ. 50) ἐνδεδυμένος πολυσταύριον φελόνιον καὶ ὁμοφόριον καὶ κρατῶν κεκλεισμένον εὐαγγέλιον, πλαγίως δὲ ὁ ἅγ. Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας, μὲ μέλανα ὄξυν πώγωνα. Κεκαλυμμένος τὴν κεφαλὴν διὰ τοῦ χαρακτηριστικοῦ σκυφωτοῦ πύλου, φορεῖ ὁμοίως πολυσταύριον φελόνιον μετ' ὁμοφορίου καὶ κρατεῖ διὰ τῆς κεκαλυμμένης χειρὸς του ὀρθὸν τὸ Εὐαγγέλιον.

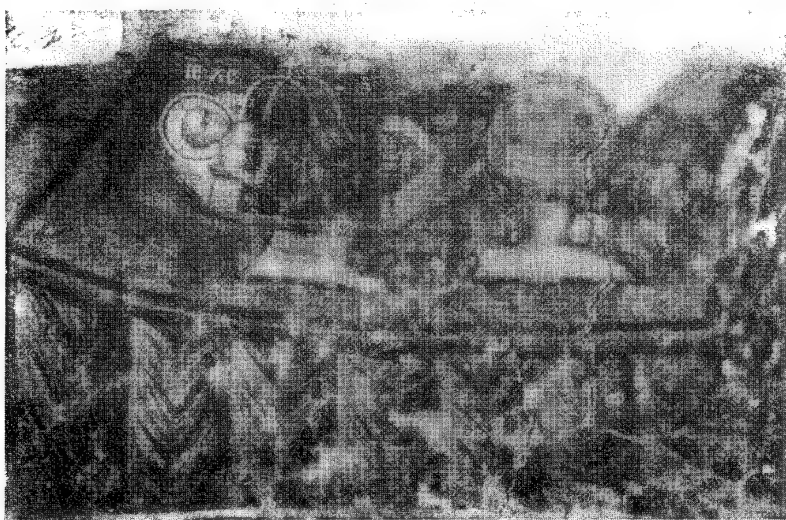
Δύο ἱεράρχαι εἰκονίζονται ἐπίσης καὶ ἐπὶ τῆς βορείου παραστάδος ἥτοι ἔμπρὸς μὲν ὁ ἅγ. Σοφρόνιος γέρον ὁξυγένης, μὲ πολυσταύριον φελόνιον καὶ ὁμοφόριον, κρατῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὸ Εὐαγγέλιον, πλαγίως δὲ ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἅγ. Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων ἐνδεδυμένος ὁμοίως

Εἰκ. 50. Ὁ ἅγ. Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος.

εὐλογῶν δὲ διὰ τῆς δεξιᾶς ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸ Εὐαγγέλιον. Ἐπὶ τῶν σταυρῶν τοῦ ὠμοφορίου του εἶναι κεντημένα τὰ ἀρχικά τῆς κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν προηγιασμένων ἐκφωνουμένης ὑπὸ τοῦ ἱερέως φράσεως Φ(ῶς) Χ(ριστοῦ) Φ(αίνει) Π(αῖν)¹.

Ἡ κάτω ζώνη τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καταλαμβάνεται ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς κυρίας στιγμῆς τῆς λειτουργίας ἥτοι τῆς εὐλογίας τῶν τιμίων δώρων. Πράγματι ἐν τῷ μέσῳ τῆς παραστάσεως εἰκονίζεται ἡ ἁγία τράπεζα μετὰ

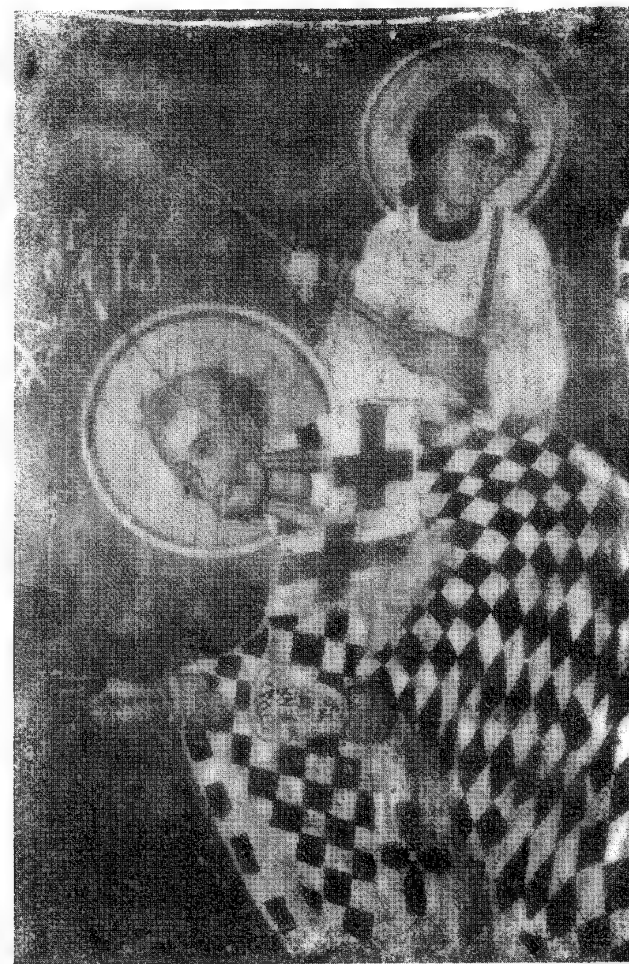
Εἰκ. 51. Παράστασις τῶν τιμίων δώρων.

πολυτελοῦς «ἐνδυτῆς» ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς ὁποίας εἶναι τεθειμένα ἀφ' ἐνὸς μὲν δισκάριον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ἐξηπλωμένον τὸ παιδίον Ἰησοῦς — ὁ ἄμνός τοῦ Θεοῦ (Ἰωάν. α' 29, 36) — γυμνόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ποτήριον κεκαλυμμένον δι' ἐρυθροῦ ὑφάσματος (καλύμματος) (εἰκ. 51). Ἔχομεν λοιπὸν ἐν τῷ μέσῳ τὴν παράστασιν τοῦ «μελισμοῦ», καθ' ἣν ὁ ἅγιος ἄρτος εἰκονίζεται ὑπὸ μορφὴν παιδίου ἡμιεκαλυμμένου διὰ τοῦ «ἀέρος» καὶ φέροντος ἐπ' αὐτοῦ τὸν ἀστερίσκον. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς² λέγει: «ὁ μετὰ πίστεως βλέπων τὴν μυστικὴν τράπεζαν καὶ τὸν ἄρτον τῆς ζωῆς ἐπ' αὐτῆς, βλέπει τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ἐν προσώπῳ γινόμενον σάρκα δι' ἡμᾶς». Ἐκατέρωθεν τῆς μυστικῆς τραπέζης εἰκονίζονται ἄνω μὲν ἀνὰ εἰς Ἄγγελος Κυρίου ἐνδεδυμένος στολὴν διακόνου καὶ κρατῶν ριπίδιον, κάτω δέ, προσκλίνοντες, δεξιᾷ μὲν ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (εἰκ. 52) φέρων ἀβακωτὸν φελόνιον καὶ

¹ Αἱ θεῖαι λειτουργίαι, Βενετία 1852 σ. 61.

² Migne, Patr. Gr. τ. 151 στ. 272.

ὠμοφόριον, ἀριστερᾷ δ' ὁ ἅγ. Βασίλειος μὲ πολυσταύριον φελόνιον. Ἀμφότεροι διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦσι ὁ μὲν τὸν ἅγιον ἄρτον, ὁ δὲ τὸν ἅγιον οἶνον, κρατοῦσι δ' εἰς τὰς χεῖρας εἰλητάριον ἐφ' οὗ αἱ ἐξῆς ἐκ τῶν σχετικῶν λειτουργ-

Εἰκ. 52. Ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εὐλογῶν τὰ τίμια δῶρα.

γιῶν εἰλημμένοι ἐπιγραφαί: 1) ἅγ. Βασίλειος «καὶ ποιήσον τὸν ἄρτον τοῦτον τίμιον σῶμα τοῦ Χριστοῦ σου», 2) τοῦ ἅγ. Ἰωάννου «τὸ δὲ ἐν τῷ ποτηρίῳ τούτῳ τίμιον αἷμα τοῦ Χριστοῦ σου»¹.

¹ Αἱ θεῖαι λειτουργίαι, Βενετία 1852 σ. 18 καὶ 19. Διὰ τὸν μελισμὸν πβλ. καὶ Σωφρονίου, Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Λόγον περὶ τῶν ἐν τῇ Θ. Λειτουργίᾳ τελουμένων παρὰ Migne Patr. Gr. τ. 87 3989 B.

Ἐπισθεν τοῦ ἁγ. Βασιλείου ἵσταται ὁ ἁγ. Γρηγόριος φέρων πολυσταύριον φελόνιον μετ' ὠμοφορίου καὶ προσβλέπων τὴν μυστικὴν τράπεζαν. Κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐκ τῆς λειτουργίας ἐπιγραφή:

Εἰκ. 53. Ὁ ἁγ. Βασίλειος εὐλογῶν τὸν τίμιον ἄρτον καὶ ὀπισθεν αὐτοῦ ὁ ἁγ. Γρηγόριος.

Ἐπι προσφερόμέν σοι τὴν λογικὴν ταύτην καὶ ἀνέμακτον λατρίαν καὶ παρακαλοῦμεν... Ὁμοίαν ἐνδυμασίαν καὶ στάσιν ἔχει καὶ ὁ ὀπισθεν τοῦ ἁγ. Ἰωάννου ἱστάμενος ἁγ. Ἀθανάσιος, ὅστις κρατεῖ εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπίσης ἐκ τῆς λειτουργίας εἰλημμένη ἐπιγραφή: «Ὅστε γενέσται τοῖς μεταλαμβάνουσιν εἰς νῆψιν».

Ὁ μελισμὸς καὶ ἡ εὐλογία τῶν τιμίων δώρων ἀπεικονίζονται τυπικῶς ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος εἰς τοὺς πλείστους τῶν ναῶν τῶν Βαλκανίων¹.

Ἡ δευτέρα ζώνη τῶν εἰκόνων ἄρχειται ἀπὸ τοῦ ὕψους τῶν κιονοκρανῶν καὶ φθάνει μέχρι 0.47 μ. ὑπεράνω τῆς κλειδὸς τῶν τόξων. Περιλαμβάνει δ' αὕτη κατὰ μὲν τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τὴν Παναγίαν ὁλόσωμον, ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, εὐθὺς ὑπὲρ τὴν θύραν, τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν καὶ ἑκατέρωθεν αὐτῆς μικρὰς εἰκόνας ἁγίων ἐν προτομῇ (Μαρτυρίου, Μαρκιανοῦ κλπ.), ὑπεράνω δὲ τὴν μεγάλην σύνθεσιν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἀντιστοιχῶς ἐπὶ τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τοῦ μέσου κλίτους καὶ τῆς ἄντυγος τῶν τόξων εἰκονίζονται ἅγιοι μελωδοὶ καὶ μάρτυρες τῆς πίστεως ἔτι δὲ καὶ οἱ τέσσαρες εὐαγγελισταί. Ἐκ τῶν ἁγίων δὲ τούτων ἄλλοι μὲν παρίστανται ὁλόσωμοι, ἄλλοι δ' ἐν προτομῇ, εἰκονιζόμενοι ἐντὸς ὀρθογωνίων πλαισίων μιμουμένων τὰ ξύλινα τῶν φορητῶν εἰκόνων πλαίσια, ὧν μάλιστα ζωγραφεῖται καὶ αὐτὸ ἔτι τὸ σιδηροῦν ἄγκιστρον, δι' οὗ ἀνηρτῶντο ἀπὸ τῶν τοίχων (εἰκ. 58)².

Ἡ ἐπὶ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ εἰκονιζομένη Παναγία (εἰκ. 54) πληροῖ τὴν κόγχην διὰ τῆς μεγαλοπρεποῦς τῆς ἐμφανίσεως. Ὁρθία, ἐν στάσει δεήσεως, ἄνευ τοῦ παιδιοῦ καὶ τῶν ἀγγέλων, συμβολίζει κατ' ἐξοχὴν τὴν Παρθένον³. «Ἀπλοῦσα τὰς ἀχράντους αὐτῆς χεῖρας» πρὸς τὸν Ὑψιστον δέεται ἡ Θεοτόκος ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας σωτηρίας. Οὕτω μεμονωμένη καὶ ἐν κατανυκτικῇ προσευχῇ παρίσταται ἡ Παναγία συνήθως εἰς τὴν κόγχην ναῶν τοῦ 11^{ου} αἰῶνος ὡς π. χ. εἰς τὴν Ἀγ. Σοφίαν τοῦ Κιέβου⁴ καὶ εἰς τὴν Ν. Μονὴν τῆς Χίου⁵.

Ἐν τῇ ἡμετέρᾳ εἰκόνι φορεῖ ἡ Θεοτόκος ἐσωτερικῶς λευκὸν χειριδωτὸν χιτῶνα ἐξωσμένον, ἔχει δὲ τὸ στήθος καὶ τὴν ράχιν κεκαλυμμένα διὰ τοῦ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς πίπτοντος καὶ ἀναδιπλουμένου ἐρυθροῦ μαφορίου, ὃπερ σχηματίζει κατὰ τοὺς κροτάφους χαρακτηριστικὰςγωνιώδεις πτυχάς, ἐπιτυχῶς πλαισιούσας τὸ ὠραῖον ὠσειδὲς τῆς παρθένου πρόσωπον. Μικρὸν στόμα, μακρὰ οἶς, ὀφθαλμοὶ πλήρεις γλυκύτητος παρέχουσιν εἰς τὴν Θεοτόκον ζωηρὰν ἑκφρασιν εὐγενείας καὶ σεμνότητος. Εἰκονιζομένη ἐντὸς τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος ἡ Θεοτόκος παρουσιάζει σχέδιον μὲ σχήματα ὁμόλογα καὶ ρυθμικά.

¹ Π. χ. ἐν Ὁμορφῇ Ἐκκλησιᾷ, Ὁρλάνδος ἡ Ὁμορφῇ ἐκκλησιᾷ Ἀθῆναι 1921 σ. 26, Μονὴ Προφ. Ἡλιοῦ Μεσσηνίας Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Β' (1894) σ. 12 κλπ.

² Τοιαῦτα ἄγκιστρα ἢ κρεῖτους ἀναρτήσεως στρογγύλων ἢ ὀρθογωνίων εἰκόνων συναντῶμεν ἀπεικονισμένα καὶ εἰς τοὺς Ἀγ. Ἀναργύρους τῆς Καστορίας (εἰκόνες Ἀγ. Φωτίου καὶ Ἀνικήτου) καὶ ἀλλαχοῦ ὡς π. χ. ἐν Βατοκόβῳ τῆς Βουλγαρίας (G r a b a r, La peinture religieuse en Bulgarie Paris 1928 πίν. I, Β). Μίμησιν φορητῶν εἰκόνων παρέχουσιν ἐπίσης καὶ τινες τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρά (Millet, Monuments byzantins de Mistra Paris 1910 πίν. 86, 14).

³ Πβλ. Strzygowski, Maria Orans, Römische Quartalschrift 1893 σ. 9.

⁴ F. Š m i t, La basilique de Ste Sophie de Kiev, Moscou 1914.

⁵ A. Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930 πίν. 18, 1.

Εἰκ. 54. Ἡ δεομένη Παναγία τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ.

Οὕτω π. χ. τὸ περίγραμμα τοῦ μαφορίου τῆς διαγράφει κύκλον ἑφαπτόμενον εἰς τὸν κύκλον τοῦ περιβάλλοντος τὴν κεφαλὴν φωτοστεφάνον, αἱ δὲ εἰς δέξιν

Εἰκ. 55. Ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου παράστασις τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

ἀνατεταμέναι χεῖρες σχηματίζουνσι μετὰ τῆς ζώνης δεύτερον μέγαν κύκλον ὁμόκεντρον τοῦ φωτοστεφάνου καὶ τέμνοντα τὸν πρῶτον.

Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 55) -- σύνθεσις προελθοῦσα ἐκ τῆς ἀποκρύφου διηγήσεως περὶ τοῦ θανάτου τῆς Παναγίας, — εἰκονίζεται καὶ ἐνταῦθα ἐν τῇ τυπικῇ αὐτῆς ὑπερθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου θέσει, ἣν κατέλαβεν ἡδη ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος. Εἰς τὸν πίνακα τοῦ Ταξιάρχου ἡ νεκρὰ Παναγία, ἐνδεδυμένη τὸν συνήθη χιτῶνα καὶ τὸ μαφόριον, εἶναι ἐξηπλωμένη ἐπὶ νεκρικῆς κλίνης ἐπενδεδυμένης διὰ κεντητοῦ ὑφάσματος καὶ λευκῆς πτυχωτῆς σινδόνης. Τὴν κεφαλὴν ἔχει πρὸς τ' ἀριστερᾷ ἀγκουμβῶσαν ἐπὶ προσκεφαλαίῳ μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἡμιοίκοιτους¹, τὰς δὲ χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Ὅπισθεν τῆς κλίνης, σχηματίζουσα τὸν κατακόρυφον ἄξονα τῆς εἰκόνος εὗρηται ὑπερμεγέθης ἡ μορφή τοῦ Ἰησοῦ προβαλλομένη ἐπὶ ρομβοειδοῦς φωτεινοῦ πλαισίου. Ὁ Χριστὸς ἐστραμμένος κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τ' ἀριστερὰ προσβλέπει τὴν μητέρα του κρατῶν εἰς τὰς διὰ τοῦ ἱματίου κεκαλυμμένας χεῖρας τοῦ βρέφους περιτετυλιγμένον διὰ κειριῶν. Τὸ βρέφος τοῦτο συμβολίζει, ὡς γνωστόν, τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας², ἣν ἐτοιμάζονται νὰ παραλάβωσιν εἰς τοὺς οὐρανοὺς, οἱ ἄνωθεν τοῦ Ἰησοῦ ἐκατέρωθεν ἐν προτομῇ εἰκονιζόμενοι ἄγγελοι, οἵτινες ἔχουσι καὶ αὐτοὶ τὰς χεῖρας πρὸς τοῦτο κεκαλυμμένας διὰ τοῦ ἱματίου τῶν (εἰκ. 55).

Τὸν ὑπόλοιπον τῆς εἰκόνος χώρον πληροῦσι κάτω μὲν ἀνδρικοὶ ἀσκεπεῖς μορφαί, ἄνω δὲ γυναικεῖαι — αἱ ἄγιοι σύντροφοι τῆς Παναγίας παρθένοι³, προβάλλουσαι τὰς κεφαλὰς αὐτῶν ἀπὸ τῶν παραθύρων τῆς εἰς τὸ βάθος εἰκονιζομένης οἰκίας, ἥτις ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ σκηνὴ ὑπόκειται εἴτε ἐν τῇ οἰκίᾳ τῆς Μαρίας ἢ ἐν τῷ λεγομένῳ δωματίῳ τῆς Σιών ἐν τῷ ὄρει Σιών τῆς Ἱερουσαλήμ. Σημειωτέον δ' ὅτι ἐν τῇ ὁμιλίᾳ τοῦ Ἰωάννου Θεσσαλονίκης ἀναφέρονται παρθένοι παριστάμεναι εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου (Tischendorf, Apocalypses apocryphae Lipsiae 1866, σ. 97-99).

Ἐκ τῶν ἀνδρικῶν μορφῶν ὁκτὼ μὲν εἰκονίζονται δεξιᾷ ἥτοι πρὸς τὸ μέρος τῶν ποδῶν τῆς κλίνης, ἕξ δὲ ἀριστερᾷ. Ἐκ τῆς πρώτης ομάδος εὐκόλως ἀναγνωρίζεται εἰς τὸ πρῶτον κάτω ἐπίπεδον ἡ προσκλίνουσα μορφή τοῦ Παύλου, ἐκ τῆς φαλακρᾶς αὐτοῦ κεφαλῆς, ἐκ δὲ τῶν τῆς δεξιᾶς ἢ τοῦ ποιοῦ

¹ Ὅμοιος εἰκονίζονται οἱ ὀφθαλμοὶ τῆς Παναγίας καὶ ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 1 χ/φ τῆς Μ. Ἰβήρων καὶ ἐν Queledjar τῆς Καππαδοκίας G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce 1er Album Paris 1925 πίν. 60, 3.

² Ἡ τοιαύτη παράστασις τῆς ψυχῆς τῆς Παναγίας συμφωνεῖ πρὸς τὰς περὶ ψυχῆς δοξασίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, καθ' ὅς ἡ ψυχὴ ὑφίσταται κεχωρισμένη τοῦ σώματος πβλ. A. Dumont, ἐν Revue Archéologique Nouv. Serie XXII Paris 1870-71 σ. 343.

³ Ἀνάλογοι παραστάσεις τῶν ἁγίων γυναικῶν ἀπαντῶσιν ἤδη ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰ. ὡς π. ἐν χ/φ τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (Harley 1810) Dalton, Byzantine art and Archaeology, Oxford 1911, σ. 265 εἰκ. 161, ἐνθα αἱ τρεῖς Παρθένοι εἰκονίζονται προκύπτουσαι ἀπὸ ἐνὸς πᾶσαι παραθύρου. Ὅμοιος κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα βλέπομεν τὰς ἁγίας γυναῖκας καὶ εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ, Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 116, 4 καὶ ἄλλαχού.

Πέτρου θυμιῶντος καὶ ἡ τοῦ ὀπισθεν τῆς κλίνης προσκύπτοντος Ἰωάννου. Τέλος ἐκ τῶν λοιπῶν ἀποστόλων, οἵτινες εἰκονίζονται κατὰ ποικίλας στάσεις θλίψεως, (ὅν τινες ἀποδίδει λεπτομερέστερον ἡ εἰκὼν 56), δύναται τις νὰ ταυτίσῃ

Εἰκ. 56. Ἡ δεξιὰ ομάδα τῶν ἀποστόλων. Λεπτομέρεια ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

πρὸς τὸν Φίλιππον καὶ τὸν Θωμᾶν τὰς δύο παρίσους ἀγενεῖους νεανικάς μορφάς¹, αἵτινες εἰκονίζονται εἰς τὸ ἄνω ἀριστερὸν καὶ τὸ ἄνω δεξιὸν ἄκρον

¹ Πβλ. σχετικῶς τὴν Ἑρμενείαν τῆς ζωγραφικῆς τέχνης Διονυσίου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, ἐκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 151.

τῆς εἰκόνης. Μεταξὺ τῆς πρὸς τ' ἀριστερᾷ ομάδος τῶν ἀποστόλων εὐρίσκονται καὶ δύο μορφαί, αἵτινες, ὡς περιβεβλημέναι φαιλόνια καὶ ἐπιτραχήλια καὶ κρατοῦσαι ἀνὰ χεῖρας εὐαγγέλια, ἀνήκουσιν ἀσφαλῶς εἰς ἐπισκόπους. Γνωρίζομεν δὲ πράγματι ἐκ σχετικῆς ὁμιλίας τοῦ Ἰωάννου Θεσσαλονίκης, ὅτι κατὰ τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου παρίσταντο καὶ τινες ἐπίσκοποι ὡς π. χ. ὁ Ἀγ. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, ὁ Ἀγ. Ἰερόθεος, ὁ Ἀγ. Τιμόθεος καὶ ὁ Ἀγ. Ἰάκωβος ὁ ἀδελφότης, πρῶτος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων¹. Δύο λοιπὸν ἐκ τούτων θὰ εἰκονίζονται ἀναμφιβόλως καὶ ἐπὶ τῆς ἡμετέρας εἰκόνης.

Ἡ περιγραφεῖσα παράστασις τῆς Κοιμήσεως περιλαμβάνει καὶ ἱκανὰ ἀρχαῖα στοιχεῖα: Οὕτω π. χ. ἔχομεν ἐν τῷ ἄνω μέρει τῆς εἰκόνης δύο μόνον ἀγγέλους πετιώντας, τοῦθ' ὅπερ ἀπαντᾷ συνήθως εἰς παραστάσεις τοῦ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰ. Ἐπειτα πλὴν τῶν ἀποστόλων εἰκονίζονται ἐνταῦθα δύο μόνον ἐπίσκοποι, καὶ οὐδὲν ἄλλο ξένον πρόσωπον, ἐν ᾧ ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς καὶ πλείονες ἐπίσκοποι εἰκονίζονται², καὶ ἄλλα ξένα πρόσωπα παρεμβάλλονται. Ἡ μεγάλη κλίμαξ ὡσαύτως, ὅφ' ἦν σχεδιάζεται τὸ οἶκημα τοῦ βάθους, εἶναι ἐνδεικτικὴ ἀρχαϊκότητος τοῦτ' αὐτὸ δὲ λεκτέον καὶ περὶ τῆς ἀπουσίας ἐκ τῆς εἰκόνης τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου³. Ἐν τούτοις τὰ ἀρχαῖα ταῦτα στοιχεῖα δὲν πρέπει νὰ ἀγάγωσιν ἡμᾶς εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ τοιχογραφία τῆς Κοιμήσεως ἀνήκει εἰς παλαιότερους τοῦ 14^{ου} αἰῶνος χρόνους· διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ ζωγράφοι τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων φιληδοῦσιν εἰς τὴν μίμησιν παλαιῶν προτύπων.

Ἰδιαίτερος ἀρμονικὸς καὶ ἀπαλὸς παρουσιάζονται οἱ χρωματικοὶ συνδυασμοὶ τῆς εἰκόνης τῆς Κοιμήσεως. Κυριαρχεῖ ἰδίᾳ ὁ γλυκὺς γαλάζιος τόνος διὰ τοὺς χιτῶνας, ὁ χρυσοκίτρινος καὶ ὁ ἀνοιχτὸς ἰόχρους διὰ τὰ ἱμάτια.

Ἐνίοτε διὰ συνδυασμοῦ χρωμάτων ἀποδίδονται καὶ ἀντανακλάσεις μαρτυροῦσαι τὴν ὑφὴν τῶν ὑφασμάτων. Οὕτω π. χ. τὸ γαλάζιον φόρεμα τῆς Παναγίας μὲ τὰς καστανὰς τοῦ ἀποχρώσεως μαρτυρεῖ προφανῶς τὴν μεταξωτὴν ὑφὴν του. Πλάσιμον τῶν σαρκῶν μὲ ἰσχυρὰς ἀντιθέσεις δὲν ὑπάρχει, τῆς ἀπὸ τοῦ φωτὸς εἰς τὴν σκιάν μεταβάσεως γινομένης ἡρέμα καὶ ἐλαφρῶς, ὡς συνηθίζεται ἄλλως τε κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων. Ὁ προπλασμοὸς τῶν σαρκῶν εἶναι γενικῶς σιτόχρους, ἐπ' αὐτοῦ δὲ τίθενται ὀλίγαι πράσιναι σκιαί καὶ λευκαὶ ψιμμυθιαὶ εἰς τὰ φωτιζόμενα σημεῖα. Αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων παρουσιάζουσι καὶ αὐταὶ μαλακότητα, ἀποδίδονται δὲ διὰ γραμμῶν τοῦ αὐτοῦ χρώματος πρὸς τὸ ὕφασμα ἀλλὰ σκοτεινότερου τόνου.

¹ Ὅρα τὰς σχετικὰς μνείας παρὰ Wratisslav Mitrovič-Okunev, Byzantinoslavica τ. III (1931) σ. 139.

² Ἐν τῇ Περιβλέπτῳ τοῦ Μυστρά π. χ. ἔχομεν τέσσαρας Millet, Monum. byz. de Mistra, Paris 1910 πίν. 116, 4.

³ Ὡς γνωστὸν τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο ἐμφανίζεται μόνον ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, Wratisslav-Mitrovič-Okunev, Byzantinoslavica τ. III (1931) σ. 151 ἐπικρατεῖ δὲ κυρίως ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰ., Millet, Rev. Archéol. XX, 1912.

Ἀξίαι προσοχῆς εἶναι αἱ τρυφεραὶ χειρονομίαι καὶ αἱ πλήρεις συγκινήσεις στάσεις τῶν ἀποστόλων, ὧν ἐκάστη εἶναι διάφορος τῆς ἄλλης. Ἡ ἔκφρασις ἐπίσης τῶν μορφῶν εἶναι εὐγενής, τῆς ἐσωτερικῆς ὁδύνης ἀποδιδομένης ζωηρῶς διὰ τῆς γωνιώδους συσπάσεως τῶν βλεφάρων.

Γενικῶς εἰπεῖν ἡ Κοίμησις τοῦ Ταξιάρχου πρέπει νὰ θεωρηθῇ πλησιέστερα πρὸς μνημεῖα προηγουμένων αἰώνων ἢ πρὸς τοὺς πλέον ἀνεπτυγμένους τύπους τῆς Κοιμήσεως, οὓς συναντῶμεν εἰς μνημεῖα τοῦ 14^{ου}, 15^{ου} καὶ 16^{ου} μ. Χ. αἰῶνος.

Ἐκατέρωθεν τῆς εἰκόνης τῆς Κοιμήσεως ἀλλ' ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κλίτους, ἤτοι κατὰ τὰς γωνίας, εἰκονίζοντο ἀνὰ εἰς μελωδὸς καὶ δὴ κατὰ μὲν τὴν Ν. Δ. γωνίαν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς κατὰ δὲ τὴν Β. Δ. ὁ ποιητὴς Κοσμάς ὁ Μαΐουμα. Οἱ Σῦροι οὗτοι ποιηταὶ ἤδη ἀπὸ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος περιλαμβάνονται, ὡς ἴσως ὑπάρχει διαθέσιμος χώρος, ἐντὸς τῆς παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως¹, ἐνταῦθα ὅμως, λόγῳ ἐλλείψεως χώρου, ἐποποθετήθησαν ἐπὶ τῶν ἀμέσως γειτονικῶν τοίχων. Ἡ δ' ἐν τῇ εἰκόνι τῆς Κοιμήσεως παρουσία τῶν μελωδῶν ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ μὲν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἔγραψεν ὕμνους εἰς τὴν Κοίμησιν, ὁ δὲ Κοσμάς ἦτο σύντροφος καὶ θετὸς ἀδελφὸς τοῦ Δαμασκηνοῦ. Εἰκονίζονται δ' οἱ ποιηταὶ οὗτοι ἐνταῦθα φοροῦντες ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὰ ἀνατολικά φακίλια (σαρίκια) καὶ κρατοῦντες ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἀναγράφονται ἀποσπάσματα ἐξ ὕμνων ἢ κανόνων. Οὕτω π. χ. ἐν τῷ εἰληταρίῳ τοῦ Κοσμά ἀναγινώσκομεν τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα ἐξ ὕμνου πρὸς τὴν Θεοτόκον «Πεπηκῆλ|μένη τῇ θ|οίᾳ δόξῃ | ἱερὰ καὶ | εὐκλεῆς | παρθένε».

Προχωροῦντες ἤδη περαιτέρω ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κλίτους ἀντικρὺζομεν ὑπεράνω μὲν ἐκάστου τόξου ἀνὰ ἓν ζεύγος «φορητῶν» εἰκόνων μὲ ἁγίους ἐν προτομῇ, μεταξὺ δ' αὐτῶν, ἤτοι ὑπὲρ τοὺς κίονας καὶ τὰς παραστάδας, ὀλοσώμους ἁγίους. Εἶναι δ' οἱ ἅγιοι οὗτοι οἱ ἐξῆς κατὰ σειρὰν ἀρχομένην ἀπὸ τῆς Ν. Δ. γωνίας: Ὁ μνημονευθεὶς ἤδη ποιητὴς Κοσμάς, ὁ ἅγιος Πηγάσιος, ὁ ἅγ. Ἀκίνδυνος, ὁ ἅγ. Ἀνεμπόδιστος, (εἰκ. 57) ὁ ἅγ. Ἀφθόνιος, (εἰκ. 57) ὁ ἅγ. Ἐλπηδιφόρος (εἰκ. 57), ὁ ἅγ. Σώζων (εἰκ. 57) ὁ ἅγ. Ἀντίπας (εἰκ. 58) (= Ἀντίπας), ὁ ἅγ. Ἐλευθέριος (εἰκ. 58) καὶ τέλος κατὰ τὴν Β. Α. γωνίαν ὁ ἅγ. Ἐφρεὲμ ὁ Σίρος (εἰκ. 59). Ἐπὶ δὲ τῆς νοτίας πλευρᾶς κατὰ μὲν τὴν Β. Α. γωνίαν μελωδὸς τις κατεστραμμένος, πιθανώτατα ὁ Ρωμανός, ὅστις, καθ' ὃ δὲ διάκονος, ἔχει ἐνταῦθα τὴν θέσιν του, ἐφεξῆς δὲ ὁ ἅγ. Κλήμης καὶ ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ θαυματουργός, ὁ ἅγ. Τρύφων, ὁ ἅγ. Πλάτων, ὁ ἅγ. Πορφύριος, ὁ ἅγ. Γουρίας, ὁ ἅγ. Σαμωνᾶς, ὁ ἅγ. Ἀβιβος καὶ τέλος κατὰ τὴν Ν. Δ. γωνίαν ὁ μνημονευθεὶς ἤδη ἅγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός.

¹ Οὕτω π. χ. ἐν Βαῤκονο (Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928 πίν. IV). Τυρνόβφ (Grabar ἔ. ἀ. πίν. XL). Καλοτίνο (Grabar ἔ. ἀ. πίν. L). Ρογανόνο (Grabar ἔ. ἀ. πίν. XLIII) Βεροῖα (1315) (Diehl, Manuel d'art byzantin ἐκδ. 2^α Paris 1925-26 σ. 819 εἰκ. 407) Ἀθῶ (Millet, Monuments de l'Athos. Les peintures, Paris 1916 πίν. 132, 163, 197, 261).

Εικ. 57. Οί ἅγιοι Ἀνεμπόδιστος, Ἀφθόνιος, Ἐλπιδοφόρος καὶ Σώζων τοιχογραφίαι τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ μέσου κλίτους τοῦ Ταξιάρχου.

Εικ. 58. Οί ἅγιοι Ἀντίπας καὶ Ἐλευθέριος.

Πάντες οἱ μνημονευθέντες ἅγιοι εἰκονίζονται αὐστηρῶς κατ' ἐνώπιον ἀλλ' οἱ ὀφθαλμοὶ των δὲν προσβλέπουν τὸν θεατὴν. Καὶ ὅσοι μὲν ἐξ αὐτῶν εἶναι μάρτυρες τῆς πίστεως παρίστανται διαδεδεμένοι τὴν κεφαλὴν δι' ὁμοσχήμου στέφους καὶ κρατοῦντες τὸν σταυρὸν τοῦ μαρτυρίου, ἐνδεδυμένοι δὲ ἐσωτερικῶς χιτῶνα ἐξωσμένον, ἐπ' αὐτοῦ δὲ γλαμύδα πορποιμένην ἄλλοτε μὲν πρὸ τοῦ λαιμοῦ, (ἅγ. Ἀνεμπόδιστος εἰκ. 57) ἄλλοτε δὲ παρὰ τὸν ὦμον (ἅγ. Σώζων εἰκ. 57)· ὅσοι δὲ πάλιν διετελέσαν ἀρχιερεῖς φοροῦσι τὴν ἀντίστοιχον στολὴν ἥτοι φαιλόνιον μετ' ἐπιτραχηλίου κρατοῦσι δὲ πρὸ αὐτῶν ὄρθον τὸ εὐαγγέλιον (ἅγ. Ἀντίπας (εἰκ. 58) Ἐλευθέριος, (εἰκ. 58) Κλήμης, Γρηγόριος).

Ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ἡ παράστασις Ἐφραίμ τοῦ Σύρου (εἰκ. 59)· διότι οὗτος δὲν εἰκονίζεται ἐνταῦθα, ὡς συνήθως, φέρων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ ἀνατολικὸν φακιόλιον (πβλ. Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Β', 83) οὐδὲ περιβεβλημένος τὴν οἰκείαν ἀνατολικὴν στολὴν, ἀλλὰ φέρει τὴν ἀμφίεσιν ἀρχιερέως ἥτοι πολυσταύριον φαιλόνιον μετ' ὁμοφορίου, τοῦθ' ὅπερ ἀποτελεῖ ἀνακρίβειαν· διότι γνωρίζομεν, ὅτι ὁ Ἐφραίμ μόλις μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ διακόνου ἐχειροτονήθη¹.

Πλὴν τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τοῦ μέσου κλίτους κοσμοῦνται διὰ τοιχογραφιῶν καὶ αἱ ἄντυγες τῶν τόξων ἀμφοτέρων τῶν κιονοστοιχιῶν. Εἰκονίζονται δ' ἐνταῦθα ἅγιοι ἐν προτομῇ, ἀνὰ δύο ἐφ' ἑκάστου τόξου, ἀντινότως διατεταγμένοι. Εἶναι δ' οἱ ἅγιοι οὗτοι οἱ ἐξῆς κατὰ σειρὰν, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τοῦ Β. Δ. τόξου: Ὁ ἅγ. Παντελεήμων (κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ἱατρικὸν τι ἐργαλεῖον διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κιβώτιον περιέχον φάρμακα), ἀντινώτως δὲ πρὸς αὐτὸν ἕτερος ἱατρὸς ἅγιος, οὗτινος ἡ ἐπιγραφή ἔχει σήμερον ἀπόσβεσθῇ διατηρουμένων μόνον τῶν γραμμάτων ..ec.. Ἐπὶ τοῦ μεσαίου τόξου εἰκονίζονται οἱ Εὐαγγελισταὶ Λουκᾶς καὶ Ματθαῖος (εἰκ. 60), ἐπὶ

Εικ. 59. Ὁ ἅγ. Εὐφραίμ ὁ Σύρος.

¹ Ὁρα Otto Bardenhewer, Geschichte der altkirchlichen Literatur, Freiburg im Breisgau τ. 4 σ. 342.

δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ οἱ ἅγιοι Ἀφιλόχιος καὶ Νήφων. Ἀντιστοιχῶς ἐπὶ τῶν τόξων τῆς νοτίας κιονοστοιχίας εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τοῦ πρὸς τὸ ἱερὸν οἱ ἅγ. Βλάσιος καὶ Ἀχίλλιος, ἐπὶ τοῦ μεσαίου οἱ Εὐαγγελισταὶ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ Μάρκος, καὶ τέλος ἐπὶ τοῦ παρὰ τὴν Β. Δ. γωνίαν οἱ ἱατροὶ ἅγιοι Δαμιανὸς καὶ Κοσμάς. Ὡς δὲ παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης μεταξὺ τῶν ἀντιστοιχῶν τόξων ἑκατέρας τῶν κιονοστοιχιῶν ὑπάρχει καὶ ἀντιστοιχία παραστάσεων· διότι εἰς

Εἰκ. 60. Οἱ Εὐαγγελισταὶ Μάρκος καὶ Λουκάς.

μὲν τὰ πρῶτα ἀπὸ δυσμῶν εἰκονίζονται ἱατροὶ ἅγιοι ἥτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν Παντελεήμων καὶ ἀφ' ἑτέρου Κοσμάς καὶ Δαμιανός, εἰς τὰ δευτέρα Εὐαγγελισταί: Λουκάς καὶ Ματθαῖος—Ἰωάννης καὶ Μάρκος καὶ τέλος ἐπὶ τῶν δύο πρὸς τὸ ἱερὸν τόξων ἱεράρχαι τῶν γειτονικῶν τόπων: Κλήμης, Ἀχίλλιος κλπ. Ἰδιαιτέρως ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ θέσις ἐν ᾗ ἐτοποθετήθησαν οἱ Εὐαγγελισταί, οἷτινες, ἐλλείψει λοφίων, ἐφ' ὧν συνήθως εἰκονίζονται, ἐτέθησαν ὑπὸ τὰ τόξα τῶν μεσαίων μετακιονίων. Εἶναι δ' αἱ παραστάσεις τῶν Εὐαγγελιστῶν τούτων πλήρεις ζωῆς καὶ κινήσεως (εἰκ. 60) καὶ ἰσχυρᾶς ποιητικῆς ἐξάρσεως, ἥς στεροῦνται ἀπολύτως αἱ ἐν παγερᾷ ἱερατικῇ ἀκινήσίᾳ εἰκονιζόμεναι μορφαὶ τῶν μαρτύρων ἐπὶ τῶν ὑπεράνω τοιχωμάτων.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν τῶν εἰκόνων τῆς δευτέρας ζώνης παρατηροῦμεν ὅτι ὑπάρχουσι δύο ομάδες, ἐξ ὧν ἡ μὲν ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ τῆς πλειονότητος τῶν εἰκόνων τοῦ κλίτους, ἡ δὲ ὑπὸ ὀλίγων παρὰ τὸ ἱερὸν εὐρισκομένων (ἅγ. Σωφρόνιος, Ἰγνάτιος κλπ.).

Αἱ εἰκόνες τῆς πρώτης ομάδος ἀποσπῶνται πᾶσαι ἀπὸ ζωηρῶς κυανοῦ ἀέρος· αἱ μορφαὶ τῶν ἁγίων ἔχουσιν ἄλλοτε μὲν αὐστηρῶς κατὰ μέτωπον στάσιν (ἅγ. Προκόπιος, ἅγ. Νέστωρ (εἰκ. 49) ἅγ. Δημήτριος, ἅγ. Γεώργιος κλπ.) ἄλλοτε δὲ πάλιν εἶναι ἐστραμμέναι πρὸς τὸν θεατὴν κατὰ τὰ τρία τέταρτα (ἅγ. Θεόδωροι, Τήρων καὶ Στρατηλάτης). Οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν σπανίως προσβλέπουσι τὸν θεατὴν ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον· αἱ κόραι τῶν στρέφονται πρὸς ἄλλο τι σημεῖον. Τὸ περίγραμμα τῶν μορφῶν εἶναι βαθέως ἐρυθρὸν αἱ δὲ σάρκες ἔχουσι ζωηρῶς σιτόχρουν τόνον. Ἡ ἀπὸ τῶν φωτεινῶν εἰς τὰ σκοιερὰ μέρη μετάβασις γίνεται ὁμαλῶς. Τὰ ἐξέχοντα μέρη τονίζονται διὰ λευκῶν φώτων (ψιμυθιῶν) ὥς π. χ. ἡ ράχis τῆς ρινός, οἱ ῥώθωνες, ἡ σιαγών, αἱ ρυτίδες τοῦ λαιμοῦ, τὸ περίγραμμα τῶν ὠτων κλπ. Τὰ σκοτεινὰ μέρη βάφονται διὰ καστανοῦ χρώματος, παραπλεύρως τοῦ ὁποίου, χάριν ἐξάρσεως, τίθενται λευκαὶ ψιμυθιαί, ὥς π. χ. ὑπεράνω τῶν ὀφρύων. Τὰ ὅλα παρουσιάζουσιν ἰσχυρὰν σχηματοποίησιν, ἰσχυρῶς δ' ἐσχηματοποιημένη ἀποδίδεται καὶ ἡ κόμη.

Ὡς πρὸς τὰς πτυχὰς καὶ τοὺς τόνους τῶν ἐνδυμάτων ἰσχύει ὅ,τι εἵπομεν σχετικῶς πρὸς τὰ ἀποτελοῦντα τὴν παράστασιν τῆς Κοιμήσεως πρόσωπα.

Ἡ ἔκφρασις τῶν μορφῶν εἶναι πάντοτε ἥρεμος καὶ γλυκεῖα ἀλλ' ἐστερημένη πνευματικοῦ βάθους, ὅπερ ὅμως συναντῶμεν εἰς τὰς εἰκόνας τῆς δευτέρας ομάδος, αἵτινες παρουσιάζουσι πρόσωπα αὐστηρὰ καὶ ἐπιμήκη, ἄδρὸν πλάσιμον μὲ ἐντόνους φωτοσκιώσεις καὶ ἐλευθερίαν ἀποδόσεως τῆς κόμης (ὄρα εἰκ. 50 καὶ 60). Πρέπει διὰ τοῦτο νὰ δεχθῶμεν ἢ ὅτι δύο τεχνίται εἰργάσθησαν εἰς τὸν Ταξιάρχην ἢ μᾶλλον ὅτι αἱ πρὸς τὸ ἱερὸν εἰκόνες τῆς δευτέρας ομάδος εἶναι ἀνανέωσις τῶν ἐνταῦθα προϋπαρχουσῶν παλαιότερων, τὴν τεχνοτροπίαν τῶν ὁποίων διετήρησεν ὁ μεταγενέστερος τεχνίτης. Ὅτι δ' ὑπῆρχε στρώμα παλαιότερον φαίνεται σαφῶς ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ, ἔνθα, ἀποπεσόντος τμήματός τινος τοῦ νεωτέρου στρώματος, ἐνεφανίσθη κάτωθεν τὸ παλαιότερον. Τὴν προϋπαρξιν ἄλλωστε παλαιότερων τοιχογραφιῶν ὑποδηλοῖ καὶ ἡ ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου κτιτορικὴ ἐπιγραφή ἀναφέρουσα, ὅτι ἡ παρούσα τοιχογραφία ἀποτελεῖ «ἀνακαινισμόν». (Βλ. σ. 97).

Ἡ τρίτη καὶ ἡ τέταρτη ζώνη, ἥτοι αἱ δύο ἀνώταται, παρουσιάζουσαι τὰ αὐτὰ τεχνικὰ στοιχεῖα πρὸς τὰς κάτω, εἶναι ἐνδιαφέρουσαι κυρίως ἀπὸ εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως καὶ περιλαμβάνουσι συνθέσεις ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου. Εἶναι δ' αἱ συνθέσεις αὗται διατεταγμέναι χρονολογικῶς ἀρχόμεναι ἀπὸ τῆς Β. Α. γωνίας τῆς ἀνωτάτης ζώνης καὶ καταλήγουσαι εἰς τὴν Β. Α. γωνίαν τῆς τρίτης ζώνης. Ὡς πρῶτον θέμα τῆς σειρᾶς πρέπει νὰ θεωρηθῇ

ἡ ὑπὲρ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ παραστάσις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἣν ἀκολουθοῦσιν ἐπὶ τῆς ἀνω ζώνης τῆς νοτίας πλευρᾶς ἡ Γέννησις, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Βάπτισις καὶ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, σωζόμεναι πᾶσαι δυστυχῶς μόνον κατὰ τὸ κάτω αὐτῶν τέταρτον, λόγῳ καταστροφῆς τῆς καμάρας ἣν ἐκάλυπτον. Τὰς εἰρημένους παραστάσεις διαδέχονται ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης ζώνης τοῦ βορείου τοίχου αἱ παραστάσεις τῆς Βαϊοφόρου, τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, τοῦ Νιπιτήρος καὶ τῆς Προσευχῆς ἐν Γεθσημανῇ καὶ αὗται δυστυχῶς ὁμοίως πρὸς τὰς τοῦ νοτίου τοίχου κατεστραμμέναι. Ἔρχονται μετὰ ταῦτα ἐπὶ τῆς τρίτης ζώνης τῆς νοτίας πλευρᾶς αἱ εἰκόνες τῆς Προδοσίας τοῦ Ἰούδα, τοῦ Ἰησοῦ ἐλκομένου ἐπὶ σταυρόν, τῆς ἀναβάσεως ἐπὶ τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς Σταυρώσεως, μεθ' ἧς ἀκολουθοῦσιν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου αἱ τῆς Ἀποκαθλώσεως, τοῦ Ἐπιταφίου θρήνου, τῶν Μυροφόρων καὶ τέλος τῆς εἰς Ἄδου καθόδου (= Ἀναστάσεως). Πρὸς τὴν ἀνωτάτην ζώνην τῶν μακρῶν πλευρῶν ἀντιστοιχεῖ ἐπὶ μὲν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἡ παραστάσις τῆς Ἀναλήψεως, ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ ἡ τῆς Μεταμορφώσεως.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη εἰκονογραφικῶς τὰς ἀκεραίας σωζόμενας παραστάσεις τῆς τρίτης ζώνης, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὸ πάθος τοῦ Κυρίου¹. Καὶ δὴ πρῶτον ἡ παραστάσις τοῦ ἐπὶ σταυρόν ἐλκομένου Χριστοῦ (εἰκ. 61) εἰκονίζει κατὰ μὲν τὸ δεξιὸν μέρος Σίμωνα τὸν Κυρηναῖον βαίνοντα πρὸς δεξιὰ, κύπτοντα δ' ὑπὸ τὸ βάρος τοῦ πελωρίου σταυροῦ, ὃν οἱ στρατιῶται ἠγγάρευσαν αὐτόν νὰ φέρῃ (Ματθ. κζ', 32, Μαρκ. ιε', 21, Λουκ. κγ' 27). Ὅπισθεν τοῦ Σίμωνος εἰκονίζεται, διευθυνόμενος πρὸς τὰ δεξιὰ, στρατιώτης φέρων κράνος καὶ θώρακα. Οὗτος, στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω, διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς δεικνύει τὸν ἀκολουθητέον δρόμον, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ σχοινίον, δι' οὗ ἔχει δεδεμένον ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ τὸν Ἰησοῦν. Ὁ Χριστὸς περιβεβλημένος τὸν ἐσωτερικὸν μόνον ἀχειρίδωτον μακρὸν χιτῶνα², ἵσταται εὐθυτενῆς, μὲ τὰς χεῖρας ἐμπρὸς δεδεμένας διὰ κλοιοῦ ἢ πέδης. Ὅπισθεν τοῦ σπεῖρα στρατιωτῶν μὲ κράνη, ἀσπίδας καὶ λόγχας ὠθεῖ αὐτόν ἵνα προχωρήσῃ, ἄλλος δὲ στρατιώτης ἐν ξίφει καὶ λόγχῃ, ἔμπροσθεν τοῦ Ἰησοῦ ἱστάμενος τείνει πρὸς αὐτόν ἀγγεῖον ἵνα πίῃ.

Ἡ ὅλη σκηνὴ παριστᾷ προφανῶς τὴν ὑπὸ τῶν «στρατιωτῶν τοῦ ἡγεμόνος³» μεταφορὰν τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τοῦ πραιτωρίου εἰς τὸν Γολγοθᾶν. Ἡ παραστάσις στρατιωτῶν ἀντὶ Ἰουδαίων δηλοῖ, ὅτι ὁ ἡμέτερος τεχνίτης ἀκολουθεῖ τὰ κατὰ Ματθαῖον (κζ' 27) καὶ Μάρκον (ιε', 16) εὐαγγέλια διότι οἱ

¹ Λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ μέσου κλίτους τοῦ Ταξιάρχου (1.85) ἡ φωτογράφησις τῶν τοιχογραφιῶν δὲν ἦτο εὐκόλος· τούτου ἕνεκα προϋτίμησα τὴν διὰ διαφανοὺς χάρτου ἀντιγραφὴν αὐτῶν.

² Τὴν «κοκκίνην χλαμύδα» ἔχουσιν ἤδη ἀφαιρέσει ἀπ' αὐτοῦ οἱ στρατιῶται πβλ. Ματθ. κζ', 32.

³ Ματθ. κζ', 27.

λοιποὶ δύο εὐαγγελισταὶ ἀναφέρουσιν, ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι ἀπήγαγον καὶ ἐσταύρωσαν τὸν Ἰησοῦν (Λουκ. κγ', 26. Ἰωάν. ιθ', 17). Οἱ δύο πρῶτοι ἄλλως τε εὐαγγελισταὶ ἀναφέρουσι καὶ τὸ ἐνταῦθα εἰκονιζόμενον ἐπεισόδιον τοῦ στρατιώτου, ὅστις προσφέρει εἰς τὸν Ἰησοῦν δοχεῖον πεπληρωμένον ὄξους μετὰ

Εἰκ. 61. Ὁ Ἰησοῦς ἐλκόμενος ἐπὶ σταυρόν.

χολῆς κατὰ Ματθαῖον (κζ', 33-34) ἢ οἴνου ἐσμυρнисμένου κατὰ Μάρκον (ιε' 23-24).

Ἡ ἡμετέρα παραστάσις ἐμφανίζει συνδυασμὸν ἀνατολικῶν καὶ βυζαντινῶν στοιχείων. Οὕτω π. χ. ὁ πρὸ τοῦ Χριστοῦ βαδίζων Σίμων συνηθίζεται ἰδίᾳ ἐν Ἀνατολῇ¹ μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐνταῦθα δὲν φέρει φωτοστέφανον. Ὡσαύτως ἡ ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ διὰ σχοινίου πρόδεσις τοῦ Χριστοῦ ἀπαντᾷ

¹ Millet, Recherches sur l'iconographie l'évangile, Paris 1916 σ. 362.

συχνάκις εἰς Καππαδοκικὰς τοιχογραφίας¹, τῶν Βυζαντινῶν ἀρχομένων εἰς τὴν πέδησιν τῶν χειρῶν μόνον². Βυζαντινὴ ἔξ ἄλλου εἶναι καὶ ἡ μετ' ἀχειριδώτου χιτῶνος παράστασις τοῦ Ἰησοῦ³.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τοὺς στρατιώτας τούτων μεγάλη χρῆσις γίνεται κατὰ

Εἰκ. 62. Ἡ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἀνάβασις.

τὸν 14^{ον} αἰῶνα ἐν τῇ Δύσει, ἔξ Ἰταλίας δὲ μετεδόθη ἡ χρῆσις τῶν εἰς παλαιὰν Σερβίαν (Mateiča, Nagoriča). Οἱ Βυζαντινοὶ συνηθίζουσι τὴν παράστασιν τῶν στρατιωτῶν, ἐν ᾧ ἐν Ἀνατολῇ προτιμᾶται ἀντ' αὐτῶν ἡ παράστασις τῶν Ἰουδαίων. Ἀδελφὸν εἶναι ἀν' ὃ ἡμέτερος τεχνίτης ἠρύσθη τοὺς στρατιώτας ἔξ Ἰταλίας ἢ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως.

¹ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce Κελεδζάο πίν.50, 2.

² Millet, Recherches σ. 363.

³ Millet, ἔ. ἀ. σ.364. Ὁμοίως εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς καὶ ἐν τετραεναγγέλω Ἀθηνῶν κωδ. 93 φ. 84. Buberl, Die Miniaturenhandschriften der N. Bibl. in Athen σ. 17.

Τὸν Ἐλκόμενον διαδέχεται ἡ παράστασις τῆς ἐπὶ τὸν σταυρὸν ἀναβάσεως τοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 62), σκηνή, ἣτις εἰς μὲν παλαιότερα μνημεῖα παραλείπεται συνηθίζεται ὁμως κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα ἐν Σερβίᾳ καὶ Μακεδονίᾳ⁴.

Τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος σχηματίζει ἐνταῦθα μέγας, προοπτικῶς εἰκονιζόμενος σταυρός, ὁρθούμενος ἐπὶ τοῦ βράχου τοῦ Γολγοθᾶ, ἐντὸς κοιλώματος τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται κρανίον καὶ σιαγών. Δύο κλίμακες πτυκταὶ ἔχουσι στηθὴ ἡ μὲν δεξιᾷ, ἡ δὲ ἀριστερᾷ τοῦ σταυροῦ, ἐφ' ἑκατέρας δὲ τούτων εἶναι ἀναβιβασμένοι δῆμιοι Ἰουδαῖοι, ἀριστερᾷ μὲν εἰς, δεξιᾷ δὲ δύο, ἐξ ὧν οἱ μὲν δύο βοηθοῦσι τὸν Χριστὸν ν' ἀνέλθῃ, ἐν ᾧ ὁ τρίτος, κρατῶν κἀνίστρον πλήρες ἡλῶν, δίδει τὰς ἀναγκαίας διὰ τὴν σταύρωσιν ὁδηγίας. Ὁ Ἰησοῦς ἀνευ ἱματισμοῦ, εἶναι ἔξωσμένος μόνον τὸ περιζῶμα. Ἐστραμμένος ὀλίγον πρὸς τ' ἀριστερὰ προσπαθεῖ ν' ἀνέλθῃ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ δι' ὁπισθοχωρήσεως καὶ διὰ μὲν τοῦ δεξιοῦ ποδὸς πατεῖ κατὰ γῆς, ἐν ᾧ τὸν ἀριστερὸν ἔχει ἤδη τοποθετήσει ἐπὶ τοῦ ὑποποδίου. Τοῦτον δὲ τὸν πόδα ἀσχολεῖται ἤδη νὰ καθηλώσῃ ἐπὶ τοῦ ὑποποδίου μικρὸς τεχνίτης. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς εἰκόνος εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἀνὰ εἰς ἄγγελος ἐν προτομῇ, κλαίοντες καὶ τὰς χεῖρας ἔχοντες κεκαλυμμένας διὰ τοῦ ἱματίου τῶν. Μεταξὺ τῶν ἀγγέλων εἶναι γεγραμμένη ἐπιγραφή δυσανάγνωστος.

Τὴν σκηνὴν τῆς εἰς τὸν σταυρὸν ἀναβάσεως δὲν περιγράφουσι τὰ συνοπτικὰ εὐαγγέλια. Τὰ στοιχεῖα τῆς ἡμετέρας εἰκόνος εἶναι εἰλημμένα εἴτε ἀπὸ τὸ ἀπόκρυφον εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου¹ εἴτε — μέσῳ τῆς Δύσεως — ἀπὸ τὰς Meditationes, αἵτινες λεπτομερῶς περιγράφουσι τὴν προετοιμασίαν τῆς Σταυρώσεως². Εἰς τὰς παλαιότερας βυζαντινὰς παραστάσεις ὁ Ἰησοῦς ἀνέρχεται ἐπὶ τοῦ σταυροῦ τῇ βοηθείᾳ κλίμακος, ἐν ᾧ ἐνταῦθα ἐπὶ κλιμάκων ἴστανται μόνον οἱ δῆμιοι, ὁ δὲ Χριστὸς κρατούμενος ὑπ' αὐτῶν ἀναβιβάζεται βιαίως, τοῦθ' ὅπερ ἐξαίρει τὴν σκληρότητα τῶν δημίων. Τὴν παραλλαγὴν ταύτην συναντῶμεν κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα ἐν Σερβίᾳ καὶ Μακεδονίᾳ³. Μεγάλην ἰδίᾳ συγγένειαν παρουσιάζει ὁ τύπος τῆς Καστορίας πρὸς τὸν τοῦ Cuzcer τῆς Σερβίας⁴ μὲ μόνην τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐκεῖ ὁ Ἰησοῦς στηρίζει τὸν δεξιὸν πόδα ἐπὶ σκίμποδος καὶ οὐχὶ κατὰ γῆς, ὡς ἐν Καστορίᾳ, ὁ δὲ ἀρχιδῆμιος δὲν εἶναι ἀναβιβασμένος ἐπὶ τῆς κλίμακος ἀλλὰ πατεῖ κατὰ γῆς. Ὁ τεχνίτης εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη ἐπηρεασθῇ ἔξ ἰταλικοῦ προτύπου ἀλλ' ἡ ἔρμηνεία, ἣν ἔδωκεν εὐρίσκεται πάντως ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως.

Τὴν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἀνάβασιν ἀκολουθεῖ ἡ εἰκὼν τῆς Σταυρώσεως (εἰκ. 63). Ὁ Ἰησοῦς περιβεβλημένος μόνον τὸ περιζῶμα εἶναι καθηλωμένος ἐπὶ τοῦ σταυροῦ, ἰδρυνόμενος ἐπὶ τοῦ βράχου τοῦ Γολγοθᾶ, ὅστις περιλαμβάνει ἐντὸς

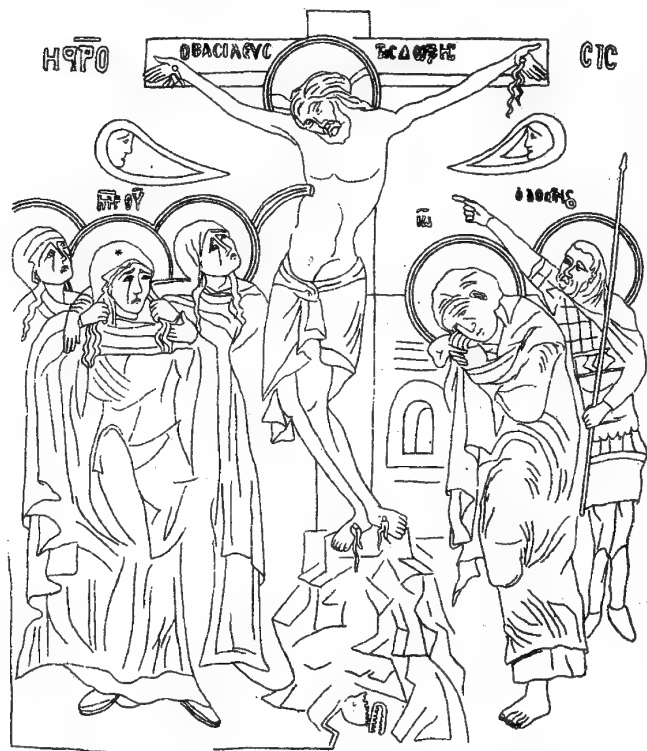
¹ Tischendorf, Evangelia apocrypha Lipsiae 1853 I B, κεφ. X, 3.

² Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile σ. 381.

³ Χελανδάρη Strzygowski, Serbischer Psalter 42.

⁴ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916, εἰκ. 420.

κοιλότητος κρανίον καὶ σιαγόνα. Τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ καμπυλοῦται μὲ ἐλαφρὰν κυματοειδῆ καμπύλην, αἱ δὲ χεῖρές του δὲν εἶναι ὀριζοντίως τεταμέναι ἀλλὰ σχηματίζουν μετὰ τῆς πρὸς τ' ἀριστερὰ κεκλιμένης κεφαλῆς ἀμβλείαν γωνίαν. Αἶμα εἰκονίζεται ρέον ἀπὸ τῶν καθηλωμένων χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν ὡς καὶ ἀπὸ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ Χριστοῦ. Ἐπὶ τῆς ὀριζοντίας κεραίας τοῦ

Εἰκ. 63. Ἡ Σταύρωσις.

σταυροῦ εὔρηται ἡ ἐπιγραφή: Ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ εἰκονίζονται μνηοειδεῖς ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη προσωποποιημένοι. Δύο ὁμάδες προσώπων ἴστανται ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἥτοι δεξιᾷ μὲν κεκαμμένος ὑπὸ τῆς θλίψεως ὁ Ἰωάννης, φέρων ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας συμπεπλεγμένας πρὸς τὴν παρειὰν αὐτοῦ¹, ὀπισθεν δ' αὐτοῦ ὁ Ἐκατόνταρχος Λογγῖνος, ἐνδεδυμένος τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ στολὴν καὶ δεικνύων διὰ τῆς τεταμένης δεξιᾶς χειρὸς τὸν

¹ Ἐκ παραδρομῆς προφανῶς γράφει ὁ Millet (Recherches σ. 450) ὅτι κατ' ἐξαιρέσειν εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Καστορίας εἰκονίζεται ὁ Ἰωάννης «λαμβάνων δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν του τὴν χεῖρα τῆς Παναγίας», ἐν ᾧ πράγματι ἴστανται χωριστά, συμμετρικῶς πρὸς τὸν σταυρὸν (εἰκ. 63), συμφώνως πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν.

ἑσταυρωμένον. Ἀριστερὰ δὲ τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται τρεῖς γυναῖκες ἥτοι ἡ Παναγία καὶ δύο μυροφόροι. Ἡ Παναγία δακρυρροοῦσα ἔλκει δι' ἐκατέρας χειρὸς τοὺς πλοκάμους τῆς κόμης της εἶναι δ' ἐτοιμὴ νὰ λιποθυμήσῃ, δι' ὃ καὶ συγκρατεῖται ἀπὸ τῶν ὤμων καὶ ὀπισθεν ὑπὸ τῶν συνοδευουσῶν αὐτὴν ἁγίων παρθένων. Εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος παρίσταται ὁ ναὸς τῆς Ἱερουσαλήμ.

Ἡ περιγραφεῖσα σύνθεσις ἀνταποκρίνεται κατὰ τὰς γενικὰς αὐτῆς γραμμὰς πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν: ὀλίγα πρόσωπα, συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ διατεταγμένα· καμπύλη τοῦ σώματος τοῦ ἑσταυρωμένου ἀπαλή, ἁρμονικὴ, μὲ πολὺ ἀνοιχτὸν τόξον. Στερεῖται ὅμως ἡ παράστασις τῆς αὐστηρότητος ἐκείνης καὶ τῆς συγκρατημένης θλίψεως, ἣν συναντῶμεν εἰς ἀρχαιότερα μνημεῖα (11^{ον} καὶ 12^{ον} αἰῶνος): διότι ὁ τεχνίτης παρέστησεν ἐνταῦθα τὴν Παναγίαν ἡττωμένην ὑπὸ τῆς συγκινήσεως καὶ τίλλουσιν τὴν κόμην¹. Τὸ δραματικὸν τοῦτο στοιχεῖον θὰ ἐνεπνεύσθη ὁ εἰκονογράφος ἐκ τοῦ ἀποκρύφου εὐαγγελίου τοῦ Νικοδήμου² ἢ ἐκ τῆς σχετικῆς περιγραφῆς Κωνσταντίνου τοῦ Ροδίου³. Ἐπειδὴ δ' ἡ σύνθεσις περιλαμβάνει καὶ τινὰς λεπτομερείας ἰδιαζούσας εἰς σύγχρονα Ἱταλικά ἔργα⁴, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἐλήφθησαν ταῦτα ἐκείθεν· πάντως ὅμως καὶ ταῦτα συνεχωνεύθησαν πλήρως ἐν τῷ ἁγνῶς βυζαντινῷ συνόλῳ τῆς εἰκόνος, ἥτις κατὰ τὰλλα παρουσιάζει μεγάλην τὴν συγγένειαν πρὸς σύγχρονον τοιχογραφίαν τοῦ Βατοπεδίου⁵.

Ὁ συνεχόμενος πρὸς τὴν Σταύρωσιν πίναξ εἰκονίζει τὴν ἀποκαθήλωσιν τοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 64). Ἡ πρᾶξις αὕτη παρίσταται ἐνταῦθα ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτῆς· διότι ἔχει ἀποκαθηλωθῆ μόνον ἡ δεξιὰ χεὶρ τοῦ Ἰησοῦ, οὗτινος τὸ σῶμα κρατεῖ ἀπὸ τῶν μασχαλῶν, ἵνα μὴ πέσῃ, ὁ ὀπισθεν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἀναβιβασμένος Ἰωσήφ⁶, ἐν ᾧ ὁ Νικόδημος⁷, κρατῶν μεγάλην ἡλάνθραν, ἀσχολεῖται ν' ἀποκαθηλώσῃ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα τοῦ Κυρίου. Τὸ πίπτον θεῖον σῶμα ὑποδέχεται ἡ δεξιὰ ἱσταμένη Παναγία, ἀσπαζομένη τὴν δεξιὰν χεῖρα τοῦ Χριστοῦ, καθ' ὃν χρόνον ὁ Ἰωάννης ἀσπάζεται τὸν ἀριστερὸν πόδα τοῦ Ἰησοῦ. Ὅπισθεν τῆς Παναγίας ἴστανται τρεῖς μυροφόροι⁸, ὧν μόνον τῆς μιᾶς διακρίνεται ἡ μορφή, τῶν ὑπολοίπων δηλουμένων μόνον διὰ τῶν φωτιστεφάνων.

¹ Τὸ θέμα τοῦτο μόνον εἰς τὴν ἐνταῦθα Σταύρωσιν ἀπαντᾷ, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω.

² Tischendorf, Evangelia apocrypha, Lipsiae 1853. Εὐαγ. Νικοδ. I B, X, 2.

³ E. Legrand, Rev. Ét. Grecques 9 σ. 64 στ. 941.

⁴ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile σ. 449. Εὐθὺς τὰς χεῖρας Λογγίνου.

⁵ Ὅρα εἰκόνα παρὰ Millet ἔ. ἀ. εἰκ. 445.

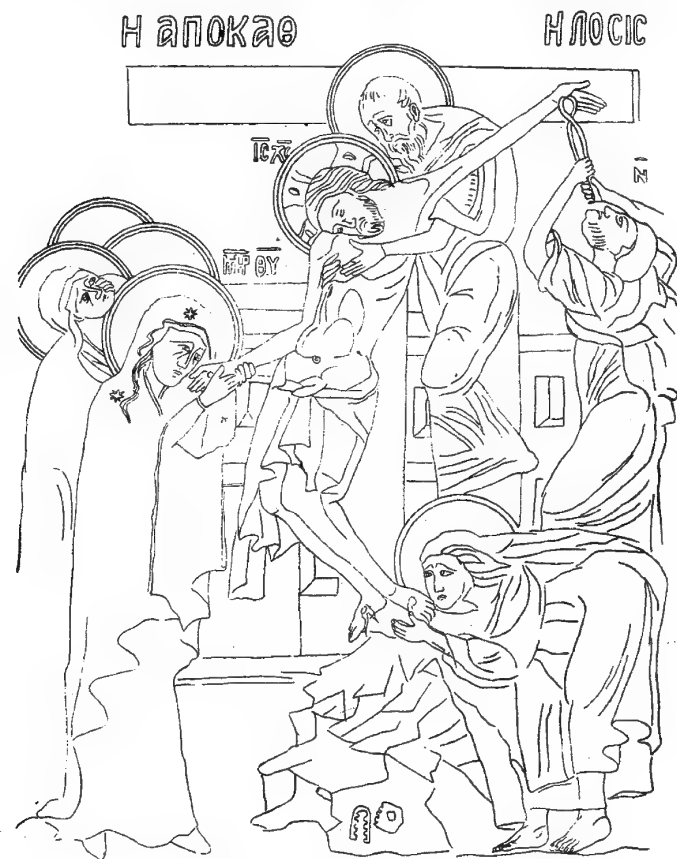
⁶ Πρόκειται περὶ Ἰωσήφ τοῦ ἀπὸ Ἀριμαθείας τοῦ «καθελόντος ἀπὸ τοῦ ξύλου σὺν Νικοδήμῳ» τὸν Κύριον πβλ. κανόνα Μ. Σαββάτου Τριῳδίου, Ἀθῆναι 1896 σ. 429Α καὶ Πεντηκοστάριον Ἀθῆναι 1897 σ. 61B.

⁷ Χαρακτηριζόμενος ἐνταῦθα διὰ τοῦ γράμματος Ν (εἰκ. 64).

⁸ Αὗται θὰ εἶναι βεβαίως «Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ἡ ἄλλη Μαρία» ἀφ' οὗ αὗται ἀναφέρονται μετ' ὀλίγον καθήμεναι «ἐναντι τοῦ μνημείου» (Ματθ. κζ'. 61).

Τέλος εἰς τὸ βάθος ὀπισθεν τοῦ βράχου τοῦ Γολγοθᾶ, εἰκονίζονται κτήρια—πιθανῶς ὁ ναὸς ἡ ἢ συναγωγή.

Ἡ περιγραφεῖσα σύνθεσις τῆς ἀποκαθήλωσης παρουσιάζει τὸν καθαρῶς βυζαντινὸν τύπον· διότι οἱ Βυζαντινοὶ ἀγαπῶσι νὰ εἰκονίζωσι τὴν ἀρχὴν τῆς

Εἰκ. 64. Ἡ ἀποκαθήλωσις.

πράξεως¹. Τὸ μόνον ἀνατολίζον αὐτῆς στοιχεῖον εἶναι ἡ στάσις τοῦ Ἰωάννου, ὅστις φιλεῖ τοὺς πόδας τοῦ Κυρίου².

Τὰ συνοπτικὰ εὐαγγέλια δὲν ἀναφέρουσιν ἂν ἡ Παναγία παρίστατο κατὰ τὴν ἀποκαθήλωσιν· τοῦναντίον τ' ἀπόκρυφα μνημονεύουσι ρητῶς τὴν παρουσίαν αὐτῆς³. Τὴν στάσιν δὲ μάλιστα, ἣν ἔχει ἐνταῦθα ἡ Παναγία ἀκριβῶς

¹ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916 σ. 469.

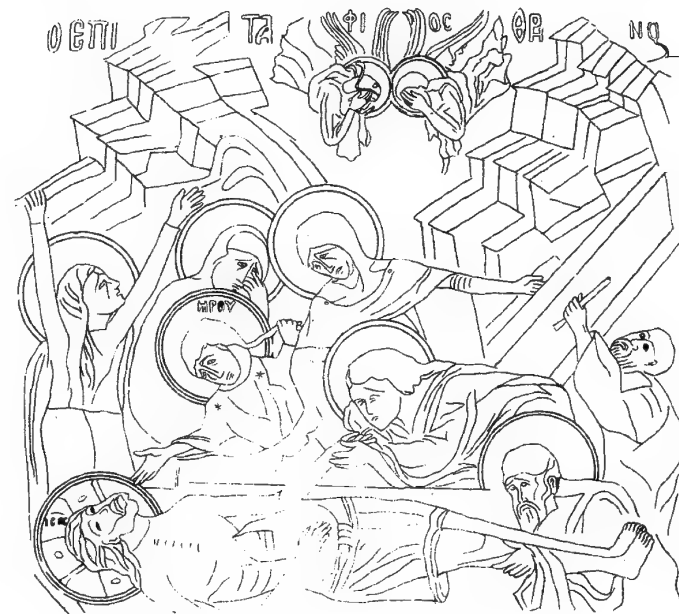
² Millet, Recherches σ. 472

³ Tischendorf, Evangelia apocrypha, Lipsiae 1853 Εὐαγ. Νικοδ. ΙΒ, Χ α.

περιγράφει καὶ Γεώργιος ὁ Νικομηδείας¹, λέγων ὅτι αὕτη «τὰ ἀπολυόμενα μέλη τοῦ Χριστοῦ περιπτυσσομένη κατεφίλει».

Ἡ ἡμετέρα εἰκὼν παρουσιάζει ὡς πρὸς τὸ δεξιὸν αὐτῆς μέρος στενὴν συγγένειαν πρὸς τὴν ἀποκαθήλωσιν τοῦ Σιμεὼν², διαφέρει ὁμως ἐκείνης ὡς πρὸς τὴν στάσιν τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἰωσήφ.

Ἡ συνέχεια τῆς εἰκονογραφίας τοῦ Πάθους παρίσταται ἐν τῷ γειτονικῷ ἐπιτάφιῳ θρόνῳ (εἰκ. 65). Ἐπὶ τοῦ τετραγώνου τούτου πίνακος εἰκονίζεται κάτω

Εἰκ. 65. Ὁ ἐπιτάφιος θρόνος.

προοπτικῶς ὁ νεκρὸς Ἰησοῦς, ὅστις ἐξηπλωμένος ἐπὶ πλακὸς ἢ σινδόνης, ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ, φορεῖ μόνον τὸ περιζώμα. Ὑπεράνω αὐτοῦ ἐν τῷ μέσῳ περίπου ἡ Παναγία ὀλοφύρεται διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δεικνύουσα τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀνασπῶσα τὴν κόμην. Πέριξ τῆς Παναγίας ἴστανται θρηνηδοῦσαι τρεῖς μυροφόροι· ἐκ τούτων ἡ πρὸς τ' ἀριστερὰ μὲ ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας ὑψωμένας εἰκονιζομένη, εἶναι ἀναμφιβόλως Μαρία ἡ Μαγδαληνή, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων συνάγομεν. Παραπλευρῶς τῆς Παναγίας εἰκονίζεται ὁ Ἰωάννης, ὅστις, κύπτων πλήρης θλίψεως, λαμβάνει ἔν' ἀσπασθῇ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα τοῦ Ἰησοῦ, καθ' ὃν χρόνον ὁ παρὰ τοὺς

¹ Migne, Patr. Gr. τ. 100 στ. 1488 Α.

² Ὅρα εἰκόνα παρὰ Millet, Recherches εἰκ. 516.

πόδας τοῦ Κυρίου εὐρισκόμενος Ἰωσήφ λαμβάνει αὐτοὺς διὰ τῶν χειρῶν του. Τέλος εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς εἰκόνος παρίσταται ἐν ἱματίῳ ἀποστόλου ἀλλ' ἄνευ φωτοστεφάνου ὁ Νικόδημος, κρατῶν διὰ τῶν ὑψωμένων αὐτοῦ χειρῶν ἐπιμήκη ὀρθογώνιον πλάκα, ἀναμφιβόλως τὸν λίθον τῆς εἰσόδου τοῦ λαξευτοῦ μνημείου, ἔνθα πρόκειται νὰ τεθῇ ὁ Ἰησοῦς. Τὸ βάθος τῆς ὅλης εἰκόνος σχηματίζουν ταὶ πλαισιούντα τὸν Γολγοθᾶν δύο βουνά, εἰκονιζόμενα κατὰ τὸν γνωστὸν κλιμακοειδῆ συμβατικὸν τρόπον. Μεταξὺ τῶν βουνῶν εἰκονίζονται πετώντες εἰς τὸ διάστημα δύο ἄγγελοι ἔχοντες ὑπὸ τῆς λύπης κεκαλυμμένον τὸ πρόσωπον διὰ τῶν χειρῶν.

Ἡ εἰκὼν τοῦ ἐπιταφίου περιλαμβάνει πάντα τὰ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν χρησιμοποιούμενα πρόσωπα, ἅτινα ἀναφέρει καὶ τὸ Τριῳδιον¹. Γεώργιος ὁ Νικομηδείας² γράφει, ὅτι ὅταν τὸ ἅγιον σῶμα κατεβιβάσθη ἀπὸ τοῦ σταυροῦ καὶ ἐτοποθετήθη κατὰ γῆς, ἡ Παναγία ἐρρίφθη ἐπ' αὐτοῦ καὶ «θερμοτάτοις κατέλουσε δακρύοις». Αὕτη λοιπὸν ἀκριβῶς ἡ σκηνὴ εἰκονίζεται ἐνταῦθα μὲ δύναμιν ὅμως δραματικὴν, ἥτις δυνατόν νὰ προέχεται ἐκ μιμήσεως ἰταλικῶν τινος προτύπου. Εἰς τοῦτο ἰδίᾳ ἄγει ἡμᾶς ἡ στάσις τῶν μυροφόρων, ἥτις ἐνθυμίζει τὰς θρηνωδούς, ὡς ὁ Giotto παρέστησε τολμηρῶς στρεφούσας τὴν ράχιν πρὸς τὸν θεατὴν ἢ ἐκείνας, ὡς ὁ Lorenzetti εἰκόνισεν ἐν Σιέννῃ κατὰ ἡρόταφον ὑψούσας τοὺς βραχίονας. Πάντως καὶ ἂν ἀκόμη ὑπάρχει τις ἰταλικὴ ἐπίδρασις τὸ σύνολον τῆς εἰκόνος παραμένει ἐντὸς τοῦ βυζαντινοῦ πλαισίου. Συγγενῇ πρὸς τὴν ἡμετέραν εἰκόνα εὐρίσκομεν ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ ὑπ' ἀρ. 735 τετραευαγγέλου τῆς Μ. Βατοπεδίου, ἔνθα ὁμοίως ἡ Παναγία ἀνασπᾷ, ὡς ἐνταῦθα, τὴν κόμην αὐτῆς.

Ἡ τελευταία σκηνή, ἣν λεπτομερῶς θὰ περιγράψωμεν εἰκονίζει τὰς μυροφόρους πρὸ τοῦ τάφου (εἰκ. 66). Ἐνταῦθα ἡ σκηνὴ αὕτη φέρει τὴν ἐπιγραφὴν ὁ λίθος· διότι οὕτω συνήθιζον οἱ Βυζαντινοὶ νὰ τὴν ἐπιγράψωσι. Πρόκειται περὶ τοῦ λίθου, ὅστις ἐκυλίσθη ὑπὸ ἁγγέλου ἀπὸ τῆς εἰσόδου τοῦ μνημείου (Μάρκ. ις', 1-4) καὶ ἐπὶ τοῦ ὁποίου συμφώνως πρὸς τὸ κατὰ Ματθαῖον (κη' 2) Εὐαγγέλιον, ἐκάθισεν ὁ ἐξ οὐρανοῦ κατελθὼν ἄγγελος. Ἐνταῦθα ὁ λίθος ἔχει σχῆμα κυβικόν, ὡς τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα σύγχρονα ἢ προγενέστερα μνημεῖα³· ἀπομιμείται μάλιστα ὁ ζωγράφος καὶ τὸ ἔγχρωμον μάρμαρον ἢ ἀμυγδαλίτην λίθον. Ὁ ἄγγελος ἐνδεδυμένος λευκὰ (Ματθ. κη', 4) καὶ κρατῶν σκῆπτρον διὰ τῆς ἀριστερᾶς εἶναι ἐστραμμένος πρὸς τὰς ἀριστερᾷ εἰκονιζόμενας τρεῖς μυροφόρους, αἵτινες πλήρεις «τρόμου καὶ

¹ Ἄγγελοι 425 Α, Μυροφόροι 428 Α, Ἰωσήφ καὶ Νικόδημος 430 Β.

² Migne, Patr. Gr. τ. 100 στ. 1488 Α.

³ Ὅρα εἰκόνα παρὰ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916 εἰκ. 548.

⁴ Millet, Recherches εἰκ. 570, 573 κλπ.

ἐκστάσεως»¹ προσβλέπουνσιν αὐτὸν καὶ τὸ ἀνοικτὸν μνημεῖον, ὅπερ δεικνύει πρὸς αὐτὰς ὁ ἄγγελος. Τὸ μνημεῖον εἰκονίζεται ἐνταῦθα ὡς λαξευμένον ἐπὶ τοῦ βραχώδους λόφου μὲ θύραν ὀρθογώνιον ὁμοιάζουσαν πρὸς ὁρθὴν σαρ-

Εἰκ. 66. Αἱ μυροφόροι πρὸ τοῦ μνημείου

κοφάγον. Ἐντὸς τοῦ θυρώματος τούτου εἰκονίζονται τὰ «ὀθόνια»² καὶ τὸ «σουδάριον» ἥτοι τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς. Εὐθὺς κάτωθεν τοῦ λίθου δεξιᾷ εἰκονίζονται κοιμώμενοι τέσσαρες στρατιῶται φέροντες τὰς στολὰς αὐτῶν καὶ τὰ δόρατα.

Εἰς τὸ βάθος σχεδιάζονται καὶ πάλιν τὰ περιβάλλοντα τὸν Γολγοθᾶν δύο σχηματικὰ βουνά.

¹ Μάρκ. ις', 8. Λουκ. κδ', 13. Ἰωάν. ιθ', 40 κ', 6.

² Ἰωάν. κ', 7.

Ὡς ἔχει ἡ σύνθεσις τῆς περιγραφείσης εἰκόνης παρουσιάζει πάντα τὰ ἐν Μακεδονίᾳ συνηθιζόμενα κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα στοιχεῖα. Εἶναι δηλ. βυζαντινὴ μὲ τρεῖς μυροφόρους καὶ τὸν ἄγγελον καθήμενον ἐπὶ μεγάλῳ κυβικοῦ λίθου, τοῦ ὁποῦ μάλιστα συνήθως ἀπεικονίζονται καὶ αἱ φλέβες¹. Ἡ ἡμετέρα εἰκὼν παρουσιάζει συνδυασμὸν τῶν χωρίων ις' 1-4 τοῦ Μάρκου καὶ κη', 2 τοῦ Ματθαίου· διότι κατὰ μὲν τὸν Μάρκον «διαγινομένου τοῦ Σαββάτου Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ καὶ Μαρία ἡ τοῦ Ἰακώβου καὶ Σαλώμη (ἦτοι τρεῖς γυναῖκες ὡς καὶ ἐνταῦθα) ἠγόρασαν ἀρώματα ἵνα ἀλείψωσιν αὐτὸν (τὸν Ἰησοῦν) ... καὶ ἔρχονται ἐπὶ τὸ μνημεῖον ... καὶ ἀναβλέψασαι θεωροῦσιν ὅτι ἀποκεκλύσται ὁ λίθος ἦν γὰρ μέγας σφόδρα καὶ εἰσελθοῦσαι εἰς τὸ μνημεῖον εἶδον νεανίσκον καθήμενον ἐν τοῖς δεξιούτοις περιβεβλημένον στολὴν λευκὴν». Κατὰ δὲ τὸν Ματθαῖον «εἰς μίαν σαββάτων ἦλθε Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ἡ ἄλλη Μαρία θεωροῦσαι τὸν τάφον. Καὶ ἰδοὺ σεισμὸς ἐγένετο μέγας ἄγγελος γὰρ Κυρίου καταβὰς ἐξ οὐρανοῦ προσελθὼν ἀπεκύλισε τὸν λίθον ἀπὸ τῆς θύρας καὶ ἐκάθητο ἐπ' αὐτοῦ· ἦν δὲ ἡ ἰδέα αὐτοῦ ὡς ἀστραπὴ καὶ τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ λευκὸν ὥσει χιῶν».

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς στρατιώτας, οἵτινες εἰκονίζονται ὥσει ἀπνεκρωμένοι παρὰ τὴν βᾶσιν τοῦ λίθου, τούτων ἡ παράστασις εἶναι συνήθης παρὰ βυζαντινοῖς συνοδεύεται δὲ πολλάκις ὑπὸ τῆς ἐκ τῶν ψαλμῶν εἰλημμένης φράσεως «καὶ οἱ φυλάσσοντες ἀπενεκρώθησαν».

Ἡ τελευταία πρὸς ἀνατολὰς παράστασις τοῦ βορείου κλίτους εἰκονίζει τὴν εἰς Ἄδου κάθοδον (Ἀνάστασιν) κατὰ τὸν συνήθη βυζαντινὸν τρόπον.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης ζώνης εἰκονιζομένης δεσποτικᾶς ἐορτᾶς ταύτας δὲν θὰ περιγράψωμεν· διότι, ὡς ἤδη εἵπομεν, εἶναι λίαν κατεστραμμένα. Θὰ προσδέσωμεν μόνον ὅτι ἐπὶ μὲν τοῦ ἀνατολικοῦ τυμπάνου εἰκονίζεται κατὰ τὴν κλεῖδα τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τὸ Ἅγιον Μανδύλιον—παράστασις τυπικῶς εἰκονιζομένη ἐν τῇ θέσει ταύτῃ ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος καὶ ἔξης—ὑπεράνω δ' αὐτοῦ ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου καὶ ἔτι ὑψηλότερον ἡ Ἀνάληψις. Ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου, εὐθύς ὑπεράνω τῆς παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως, εὐρηται ἡ εἰκὼν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος.

Γενικῶς εἰπεῖν εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Ταξιάρχου κυριαρχεῖ μία μεγαλειώδης ἐκδήλωσις πάθους, μία δραματικὴ ἀλλὰ συγκρατημένη πάντοτε συγκίνησις. Εἶναι ἔργα τεχνίτου δεξιῦ μὲ λεπτὴν τὴν αἰσθησιν, μὲ ἀβρὰν τὴν τεχνικὴν, τελειῶς δὲ κατόχου τῆς ἁρμονίας τῶν χρωμάτων, ἐν ἐνὶ λόγῳ μὲ ἀξιόλογον ζωγραφικὴν καλλιέργειαν. Καὶ τοιοῦτος τεχνίτης δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ μετεκλήθῃ ἐκ τῆς Πρωτευούσης ὑπὸ τοῦ Παλαιολόγου βασιλέως Συμεῶν, ὃν ἀναφέρει ἡ ὑπεράνω τῆς εἰς τὸν ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰσόδου κτιτορικὴ ἐπιγραφή εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ὁποίας ἤδη μεταβαίνομεν.

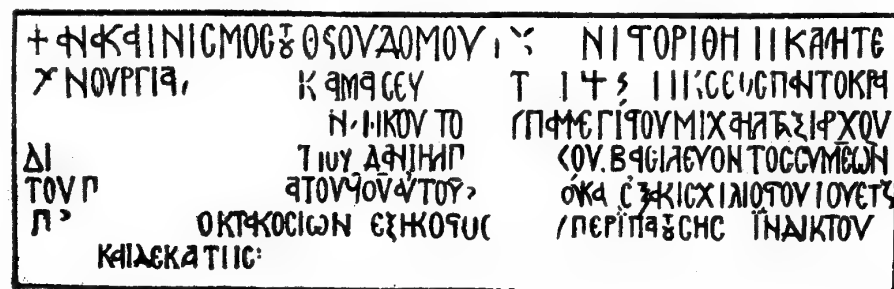
¹ Οὕτω π. χ. ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 21 κώδικι τῆς Πετρούπολεως, οὗ εἰκόνα ὄρα παρὰ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916, 570.

Η ΚΤΙΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Ἐχει σχῆμα ὀρθογώνιον (διαστάσεων 0.36×0.71) περιβάλλεται δὲ ὑπὸ ταινωτοῦ πλαισίου. Τὰ γράμματα ἔχουσι γραφὴν διὰ μελαίνης χροῖας ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους· ἐπειδὴ ὁμοῦς τὸ χρῶμα εἶναι ἐξίτηλον ἀπεπλύθησαν ἱκανὰ αὐτῆς τμήματα κατὰ τοὺς ἐκαστοτε γενομένους χάριν τῆς ἀναγνώσεως αὐτῆς καθαρισμούς.

Ἡ ἐπιγραφή τοῦ Ταξιάρχου ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον (1886) ὑπὸ τοῦ Ρώσου ἀρχιμανδρίτου Ἀντωνίνου¹, ἀργότερον δὲ (1922) ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Γερμ. Χρησιδῆ² καὶ ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ Stransky³, ὅστις ὁμοῦς δὲν ἔλαβε, ὡς φαίνεται, τὸν κόπον νὰ κάμῃ ἰδικήν του ἀνάγνωσιν ἀλλὰ μεταγράφει τὸ τε κείμενον καὶ αὐτὰ ἔτι τὰ σχόλια τοῦ Ἀντωνίνου, χωρὶς καὶ ν' ἀναφέρῃ πόθεν τὰ παρέλαβε. Ἐκ τῶν ἀναγνώσεων ἡ τοῦ Ἀντωνίνου εἶναι πολὺτιμος· διότι ἐγένετο τὸ 1865, ὅτε ἡ ἐπιγραφή εὗρίσκετο εἰς πολὺ καλυτέραν κατάστασιν· τούναντίον ἡ τοῦ ἀρχιμ. Γερμ. Χρησιδῆ οὐ μόνον χασμάτων ἀλλὰ καὶ σφαλμάτων σπουδαίων⁴ δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένη.

Παραθέτω ἐνταῦθα πανομοιότυπον τῆς σημερινῆς καταστάσεως τῆς ἐπιγραφῆς (εἰκ. 67), ὡς καὶ μεταγραφὴν αὐτῆς μετὰ τῶν σχετικῶν συμπληρώσεων, ἔχουσιν οὕτω:

Εἰκ. 67. Πανομοιότυπον τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ταξιάρχου.

ἀνακαινισμὸς τοῦ θείου δόμου τοῦτον· ἀνιστορίθῃ ἡ καλητε-
χνουργία καμασεν [θ]εὸς παντοκρά
[τωρ οἶ]κου [τούτ]υ παμμεγίστου Μιχαὴλ Ταξιάρχου
δι' [ἐξόδου τοῦ πανοσιωτ]άτου Δανιὴλ [ἐρομονάχ]ου βασιλεύοντος Συμεῶν
τοῦ Π[αλαιολόγου ἀμ]α τοῦ τοῦ αὐτοῦ [Ιωάννου τοῦ Δο]ύκα εξακισχιλιοστοῦ
τοῦ ἔτους
π[ληρουμένων] ὀκτακοσίων ἐξηκοστο[υ] δ[γδ]ό[υ] περιπατούσης ἰνδίκτου
τρισ[και]δεκάτης.

¹ Iz Rumelij, Πετρούπολις 1886 (ρωσ.) σ. 150 σημ. 1. Πβλ. καὶ πίν. IX.

² Γρηγόριος Παλαμᾶς τ. 6 σελ. 130.

³ Actes du IV Congrès intern. des Études byzantines (X τόμος τῶν Izvestija τοῦ Βουλγαρ. Ἀρχαιολ. Ἰνστιτούτου) II σ. 45.

⁴ Βαρὺ π. χ. σφάλμα εἶναι τὸ «ἰνδικτιῶνος ἐκκαδεκάτης». (σ. 130).

Ἡ ἡμετέρα ἀνάγνωσις-διαφέρει τῆς τοῦ Ἀντωνίνου κατὰ τινα σημεία: Οὕτω π. χ. ἐν τῷ πρώτῳ στίχῳ μετὰ τὸ δόμον ὁ Ἀντωνίνος ἀναγινώσκει καί, ἐν ᾧ τὰ σωζόμενα λείψανα δικαιολογοῦσι μᾶλλον τὴν ἀνάγνωσιν τούτου. Περαιτέρω ὁ Ἀντωνίνος ἀναγινώσκει «τῇ καλλιτέχνου παλάμηροι τε» ἐγὼ δὲ σαφῶς «ἡ καλὴ|τεχνουργία».

Ἐν τῷ 6^ο στίχῳ μετὰ τὴν λέξιν «ἐξηκοστο» σώζεται τὸ ἀριστερόν ἡμίσυ ἐνὸς ο μικροῦ, περαιτέρω δὲ τὸ δεξιὸν ἡμίσυ ἐνὸς υ ψιλοῦ· ἐπειδὴ δὲ τὸ μεταξὺ τῶν δύο τούτων γραμμάτων κενὸν εἶναι ὅσον χρειάζεται πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἀριθμητικοῦ ὀγδόου, συνεπλήρωσα τὴν λέξιν ταύτην, δι' ἧς εὐδοῦται καὶ ἡ τρισκαίδεκάτη ἰνδικτιῶν. Κατὰ ταῦτα τὸ ἔτος εἶναι οὐχὶ τὸ 1352, ὡς ὑπέθεσαν τινές¹, ἀλλὰ τὸ 1359/60. Συμπίπτει δὲ τὸ 1359 πρὸς τὴν ἐν Καστορίᾳ παρουσίαν τοῦ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μνημονευομένου βασιλέως Συμεὼν Οὐρεσι τοῦ Παλαιολόγου, ὅστις ἦτο κατὰ τινάς² μὲν υἱὸς τοῦ κράλη τῆς Σερβίας Στεφάνου Δουσάν καὶ Μαρίας τῆς Παλαιολογίνης, θυγατρὸς Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου, κατ' ἄλλους δὲ νόθος ἀδελφὸς τοῦ Δουσάν³. Περὶ τοῦ Συμεὼν τούτου ὁ Muralt⁴ στηριζόμενος εἰς τὰ Ἡπειρωτικά⁵ καὶ εἰς τὸν Καντακουζηνόν⁶ σημειώνει ὅτι κατέλαβεν ἐκ νέου⁷ τὴν Καστορίαν καὶ ἀνεκηρύχθη βασιλεὺς τῶν Σέρβων περὶ τὸν Μάϊον ἢ Ἰούνιον τοῦ 1359. Ὡς ὅμως ἀπέδειξεν ὁ Βογιατζίδης⁸, ἡ ἀνακήρυξις τοῦ Συμεὼν θὰ ἔλαβε χώραν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1355 καὶ 1358 ἥτοι κατὰ τὴν τριετίαν, καθ' ἣν μόνον ἤρξεν ὁ δεσπότης τῆς Ἑλλάδος Βλαχίας καὶ Αἰτωλίας Νικηφόρος, ὅστις ἐλθὼν τὸ 1355 ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἄρταν ἐξεδίωξε τὸν ἐπιβάτην τῆς ἀρχῆς, ἐπ' ἀδελφῇ γαμβρὸν αὐτοῦ Συμεὼν καὶ ἐξετόπισεν αὐτὸν εἰς Καστορίαν μετὰ τῆς Θωμαΐδος⁹, ἐκεῖ δ' ἐκεῖνος ἀνεκηρύχθη ὑπὸ τινων Σέρβων, Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανιτῶν βασιλεὺς¹⁰.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ μνημονευόμενον υἱὸν τοῦ Συμεὼν Ἰωάννην τὸν Δούκαν, οὗτος εἶναι ὁ ἔπειτα βασιλεὺς Ἰωάννης Οὐρεσις Ἀγγελος Κομνηνὸς Δούκας ὁ Παλαιολόγος, ὅστις τὸ 1381 εἶχεν ἤδη περι-

¹ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'évangile σ. 392 καὶ 450.

² Γρηγοράς XXXVII κεφ. 13.

³ Ἡπειρωτικά σ. 212 (Βόννης). Jireček, Geschichte der Serben, Gotha 1911, τ. I σ. 414.

⁴ Essai de chronographie byzantine τ. II St Petersburg (1871) σ. 662.

⁵ Ἐκδ. Βόννης σ. 212.

⁶ 30, 22 (ἐκδ. Βόννης).

⁷ Εἶχε πράγματι σταλῇ ἤδη τὸ 1356 ὡς διοικητὴς τῆς Καστορίας ὑπὸ τοῦ Δουσάν.

⁸ Ἐπετ. Ἐταιρ. βυζ. Σπουδ. τ. Α' σ. 173.

⁹ Ἡπειρωτικά (Ἐκδ. Βόννης) σ. 212, 1.

¹⁰ Ἡπειρωτικά σ. 212, 9.

βληθῇ τὸ μοναχικὸν σχῆμα¹ μετονομασθεὶς εἰς Ἰωάσαφ. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐμόνασεν ὁ Ἰωάσαφ ἐν Ἀγ. Ὀρει, ἔπειτα δ' ἀπέβη ὁ μετὰ τὸν Ἀθανάσιον κτίτωρ τοῦ κυρίως Μετεώρου, ἐνθα εὐρίσκετο ἤδη τὸ 1401². Ἀπέθανε δ' ὁ Ἰωάσαφ κατὰ τὸν καθηγητὴν κ. Ν. Βέην πιθανῶς κατὰ τὸ ἔτος 1422-3³ καὶ οὐχὶ τὸ 1410, ὡς ἀρχικῶς ὑπέθεσεν ὁ Hopp⁴ καὶ παραδέχονται εἰσέτι ἄλλοι⁵.

Περαίνοντες τὸν περὶ τῆς ἐπιγραφῆς λόγον παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ἔκφρασις ἐπιτρεχούσης ἰνδικτιῶν εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸ ἰνδικτιῶνος συντρεχομένης κλπ., ἣν εὐρίσκομεν ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1200⁶.

ΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Ἵνα περάνωμεν τὸν περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου λόγον ὑπολείπεται νὰ ὁμιλήσωμεν καὶ περὶ τῶν τοιχογραφιῶν, αἵτινες καλύπτουσι τὰ ἐξωτερικὰ τοιχώματα τῆς νοτίας καὶ τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς⁷. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται παριστᾶσι πᾶσαι λαϊκὰ πρόσωπα—ἄνδρας, γυναῖκας καὶ παιδιὰ «κοιμηθέντας» ἐν Κυρίῳ, ὡς μᾶς διδάσκουσιν αἱ προσγεγραμμένοι ἐπιγραφαί⁸. Θὰ ἔπρεπε διὰ τοῦτο νὰ δεχθῶμεν, ὅτι κάτωθεν τῶν εἰκόνων τούτων ὑπῆρχον οἱ τάφοι τῶν εἰκονιζομένων προσώπων, οἵτινες ὅμως κατὰ γενομένην πρὸ τοῦ τοίχου σκαφὴν δὲν ἀνευρέθησαν.

Ἐν τῇ πρώτῃ ἀπ' ἀνατολῶν τυφλῇ ἀψίδι τῆς νοτίας πλευρᾶς εἰκονίζεται κάτωθεν τόξου ἀνὴρ ἡλικιωμένος φέρων, ὡς συνηθίζεται τότε, μακρὰν λευ-

¹ Τοῦτο συνάγεται ἐξ ἐγγράφου τοῦ 1381 τῆς Μ. Μεγάλων Πυλῶν, ὅπερ τελευτᾷ διὰ τῆς φράσεως: «Ἰωάννης Οὐρεσις ὁ Παλαιολόγος, ὁ διὰ τοῦ θεοῦ καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος μετονομασθεὶς Ἰωάσαφ μοναχὸς» (Σακελίων, Κατάλογος χειρογράφων Ἑθν. Βιβλιοθήκης σ. 12).

² Νίκος Βέης, Βυζαντις τ. Α' (1901) σ. 236^{αβ}.

³ Βυζαντις Α' σ. 236^{αβ}.

⁴ Ersch und Gruber, Encyklop. τ. 85 σ. 40. Chroniques grécoromanes σ. 530.

⁵ Stransky, Actes du IV Congr. des Études byz. σ. 45.

⁶ Α. Πολίτης ἐν Byz. Neugr. Jahrbücher τ. 8 (1931) σ. 34.

⁷ Συνηθεστάτη εἶναι, εἰς ναοὺς τῶν Βαλκανίων, ἡ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοιχωμάτων ἀπεικόνισις δωρητῶν ἢ θανόντων ἐνοριτῶν, οἵτινες ἐθάπτοντο εἰς τὸν περίβολον τοῦ ναοῦ· ὅρα σχετικὰς εἰκόνας παρὰ Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie Paris 1928 σ. 290 εἰκ. 39, σ. 334 εἰκ. 43. Miljukov, Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἰνστ. Κ/πόλεως τ. IV, 1 σ. 92. Stransky, Actes du IV Congrès Intern. des Études byzant. Sofia 1934.

⁸ Αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται ἐδημοσιεύθησαν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ρώσου ἀρχιμ. Ἀντωνίνου (Iz Rumelij. Πετρούπολις 1886 σ. 150 σημ. 1) εἰτα δ' ὑπὸ τοῦ ἀρχιμ. Γερμανοῦ Χρηστίδη (Γρηγόριος Παλαμάς τ. 6 [1922] σ. 130) καὶ τέλος ὑπὸ τοῦ Stransky (Actes du IV Congrès Intern. des Études byzantines σ. 46) ὅστις καὶ πάλιν ἀντιγράφει τὸν Ἀντωνῖνον χωρὶς νὰ τὸν ἀναφέρῃ. Καλυτέρα ὄλων εἶναι ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ἀντωνίνου, ἀφ' ἧς ἡ ἰδική μου ἀφίσταται μόνον εἰς τινα σημεία.

μένην κόμην (εἰκ. 68) κάμπτων δὲ πρὸς τὰ ἄνω τὴν δεξιὰ χεῖρα εἰς σχῆμα δεήσεως, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς θωπεύων μικρόν, παρ' αὐτὸν ἱστάμενον παιδίον. Ὁ ἀνὴρ φορεῖ μανδύαν βαθυπράσινον ἐρριμμένον ἐπὶ ποδήρους ἀνοικτοχρώμου ἐπικαμίσσου (καφτάν) ἐξωσμένου δι' ἐρυθρᾶς ζώνης, ἥτις δένεται δεξιᾷ εἰς ἄμμα (φιόγκον)¹.

Εἰκ. 68. Τοιχογραφία ἐντὸς τῆς πρώτης ἐξ ἀνατολῶν τυφλῆς ἀψίδος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ Ταξιάρχου.

ἡμικυκλικῷ τυμπάνῳ εἰκὼν ἐν προτομῇ τῆς Παναγίας γλυκοφιλούσης.

Ἐντὸς τῆς γειτονικῆς (3^{ης}) ἀψίδος εἰκονίζονται κάτω δύο γυναῖκες ἥτοι δεξιᾷ μὲν μία ἡλικιωμένη, ἀριστερᾷ δὲ κοράσιον. Παρὰ τὴν δεξιάν γυναῖκα εὐρηται ἡ ἐπιγραφή: (εἰκ. 69, 3α).

¹ Τοιαῦτα ζῶναι συνθίζονται εἰς παραστάσεις λαϊκῶν ἀνδρῶν τοῦ 14^{ου}, 15^{ου} καὶ 16^{ου} αἰ. ἐν Μακεδονίᾳ τε καὶ ἄλλαχού· ὅρα σχετικᾶς εἰκόνας παρὰ Miljukov, Izvestija Ρωσ. Ἰνστ. Κ/πόλεως τ. IV, 1 σ. 92 εἰκ. 33 (Ἀχιλῆος), VI. Petkovič, La peinture serbe du moyen-âge, Beograd πίν. 25^α, Ἀ. Ὁρλάνδω ἐν Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. τ. ΙΔ' σ. 483 (Λογκανίκος).

Ὑπεράνω τοῦ ἀνδρὸς ἦτοι ἐν τῷ ἡμικυκλικῷ τυμπάνῳ τῆς κόγχης εἰκονίζεται ἐντὸς ἐπαλλήλων ρομβοειδῶν πλαισίων περιβαλλομένων ὑπὸ ἑξαπτερύγων ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τοὺς κάτωθεν αὐτοῦ ἱστάμενους. Ἐπιγραφή γεγραμμένη κάτωθεν τοῦ Ἰησοῦ λέγει: ὁ ἐλεήμων.

Ἀριστερᾷ τοῦ ἀνδρὸς εὐρηται ταινία κατακόρυφος κοσμουμένη διὰ συνθέτου ἑλικοειδοῦς κοσμήματος. Ἡ ὅλη ἀψὶς περιβάλλεται ὑπὸ ἑλικοειδοῦς πλέγματος φερομένου ὑπὸ δύο γραπτῶν κίωνων.

Ἡ ἐπὶ τῆς δευτέρας τυφλῆς ἀψίδος τοιχογραφία κατεστράφη λόγῳ τοῦ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ἀνοιγματος θύρας, διετηρήθησαν ὅμως δύο ἐν μικρᾷ κλίμακι ἐκτελεσμένοι ἀνδρικοί μορφαὶ ἁγίων, ὡς εἰκόζω ἐκ τῶν περιβαλλόντων τὰς κεφαλὰς αὐτῶν φωτοστεφάνων.

Διετηρήθη ἐπίσης ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω

+ ΜΗΘΙΤΗ ΚΕ ΕΚΟΙΜΗΘΑΣΘΕΥ ΜΗΘΗΛ ὙΟΣ ΜΗΧΑ ΗΛΘΗΣ ΚΙ ΕΠΙ ΝΟΜΟΛΙΣ ΜΙΘΙΩΚΑ ΤΙΣ ΕΞΗΜΕΣ 1 ΝΙ 2 ΜΗΘΗΚΕ ΜΗΙΣ ΚΕ ΙΙΧ Π ΔΑΛΧΘ ΗΛΑΧ ἄΗΘΗΘΥΓΑ ΑΗ ΡΟΛΕ 3^α 3^β

Εἰκ. 69. Πανομοίωτα ἐπιγραφῶν τῶν ἐξωτερικῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ταξιάρχου.

Μνηστ(ιη) Κ(υρι)ε (μ)ου | τῇ δουλῆς (σου) Ἀνῆς, παρὰ δὲ τὸ κοράσιον Μνηστ(ιη) Κ(υρι)ε | τῆς(ς) δουλ(ης) σου | Ἀνῆς(ς) καὶ τῆς(ς) θυγα(τρο)ς(ς) αὐτῆς

Ὑπεράνω τῶν γυναικῶν εἰκονίζεται ἐπὶ ἐπαλλήλων ρομβοειδῶν πλαισίων¹ ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον.

Ἐπὶ τοῦ συνεχόμενου ὀρθογωνίου πίνακος γεγραμμένου πλέον ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ νάρθηκος εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ἐν στάσει δεήσεως δλόσσημος ὑψηλόκορμος δέσποινα, δεξιᾷ δ' ἐντὸς πολυγώνου πλαισίου φερομένου ὑπὸ κιονίσκου καὶ περιβαλλομένου ὑπὸ ἑξαπτερύγων ὁ Χριστὸς, σπεύδων πρὸς τὴν δεομένην² (εἰκ. 71). Ἐπιγραφή παρὰ τὸν φωτοστέφανον τοῦ Χριστοῦ λέγει IC-XC ὁ ἐλεήμων

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ στολή, ἣν φορεῖ ἡ δέσποινα, ἥτις ἀποτελεῖται ἐξ ἐσωτερικοῦ πορτοκαλόχρου ὑποκαμίσσου φέροντος ἐνφυασμένα ἀνθέμια³, καὶ ἐρυθρᾶς μετὰ μαργαριτῶν παρυφᾶς ὑπεράνω δὲ μανδύαν βαθυπράσινον, πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους πεποικιλμένον δὲ διὰ λευκῶν τετραγώνων σχεδίων φερόντων ἐντὸς καὶ μεταξύ αὐτῶν τετράφυλλα. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει ἡ γυνὴ ὑψηλὸν προπόλωμα κοσμούμενον διὰ μαργαριτῶν καὶ κρήδεμνον καταπίπτον ὀπισθεν ἐπὶ τῶν ὤμων (εἰκ. 71). Τὸ κάλυμμα τοῦτο (κοκόσνικ) μιμεῖται τὰ τυμπάνια⁴, ἅτινα ἔφερον αἱ βυζαντιναὶ αὐτοκράτειραι καὶ αἱ κυρίαι τῆς αὐλῆς μέχρι τῆς πτώσεως τῆς Κ/πόλεως, καὶ ἅτινα διεδόθησαν

¹ Τοιαῦτα πλαίσια συναντῶμεν συχνά ἐπὶ τοιχογραφιῶν ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς, οὕτω π. χ. ἐν Dečani VI. Petkovič, La peinture serbe du moyen-âge, Beograd 1930 πίν. 95 B Millet, Monuments byz. de Mistra Paris 1910 πίν. 140, 2. (Παντάσασα).

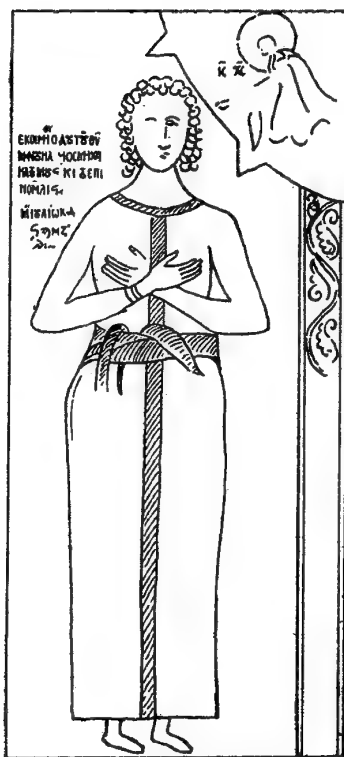
² Τοιαῦτα παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ εἶναι συνήθεις εἰς εἰκόνας δεομένων πβλ. Strzygowski, Serb. Psalter σ. 51 εἰκ. 25 κλπ.

³ Ταῦτα ἐκ παραδρομῆς παρελείφθησαν ἐκ τῆς εἰκόνης 70.

⁴ Ebersolt, Les arts somptuaires à Byzance σ. 126-8. Κ. Πορφυρογεννήτου Βασ. ταξ. παράρτ. εἰς βιβλ. I σ. 500, I 41 σελ. 214, I 50 σ. 258, 259.

ἀργότερον καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας¹, ἐνθα ἐφέροντο ὑπὸ τῶν εὐγενῶν δεσποινῶν, οἷα βεβαίως ἦτο καὶ ἡ ἐνταῦθα εἰκονιζομένη.

Δεξιᾷ τῆς γυναικὸς ἐπὶ τοῦ κυανοῦ ἀέρος ὑπάρχει γεγραμμένη διὰ λευκοῦ χρώματος ἡ ἐπιγραφή: *Εκοιμήθη ἡ δούλη τοῦ θεοῦ... μηνὶ... ετους...*

Εἰκ. 70. Προσωπογραφία τοῦ Μανουὴλ Μουστάκι.

Εἰκ. 71. Τοιχογραφία τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ Ταξιάρχου.

Ὁ ἐπόμενος πίναξ (διαστ. 0.65×1.48) εἰκονίζει νέον ἀγένειον (εἰκ. 70) ἱστάμενον κατ' ἐνώπιον καὶ ἔχοντα τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους ἦτοι ἐν στάσει προσευχῆς. Φορεῖ ἀπλοῦν ποδήρες, ἀνοικτόχρωμον ἐπικάμισον, σχιστὸν ἐμπρὸς μὲ ἐρυθρὰς παρυφὰς καὶ ἐξωσμένον διὰ ζώνης μελαίνης. Ἡ κόμη του εἶναι οὐλὴ καὶ πυρρὰ. Εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν εἰκονίζεται ἐντὸς πολυγωνικοῦ πλαισίου, ὁ Χριστὸς σπεύδων πρὸς τὸν νεανίαν. Ἀριστερὰ παρὰ

¹ Πβλ. τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς τῆς Ἑλένης Δουσάν ἐν Mateiča τῆς Σερβίας ὡς καὶ τὸ τῆς Μαρίας Λιβερίνας, συζύγου τοῦ σεβαστοκράτορος Ὀλιβέρ. Millet, L'ancien art serbe εἰκ. 13 καὶ 14. Βλέπε ἐπίσης ὅμοιον κάλυμμα καὶ ἐν Πρέσπα Miljukov, Izvestija Pwco. Tvcic. K πόλεως τ. IV, 1 σ. 105 εἰκ. 35.

τὴν κεφαλὴν τοῦ νέου ἡ ἐπιγραφή: *Εκοιμήθη ὁ δούλος τοῦ θεοῦ Μανουὴλ υἱὸς Μιχαὴλ τοῦ Μουστάκι τὸ ἐπινομα λησιτί. Μηνὶ Ιουλί[αυ] γ' 57 μζ' ινδ.*

Τὰ ἔτος 6947 ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριοιον ἔτος 1439.

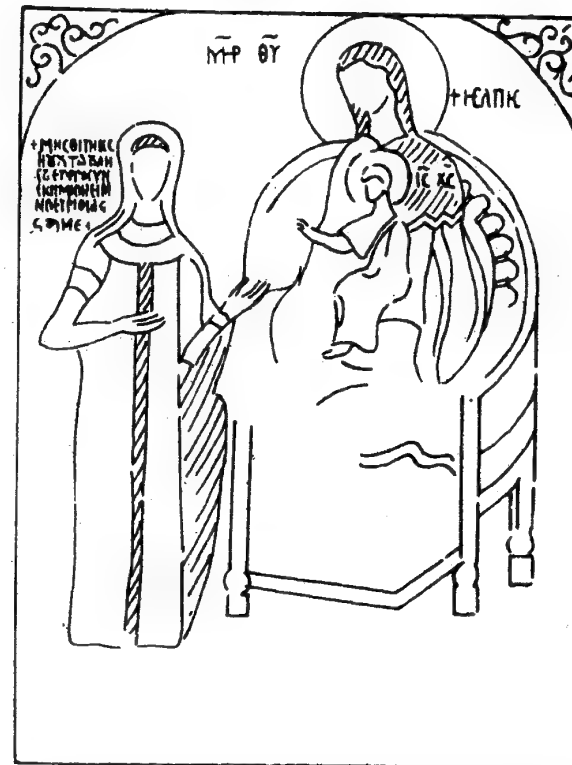
Ὁ τελευταῖος πρὸς τ' ἀριστερὰ ἦτοι ὁ κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν πίναξ (διαστ. 1.50×1.11) εἰκονίζει κάτωθεν τόξου δεξιὰ μὲν τὴν Παναγίαν καθήμενὴν ἐπὶ πολυτελοῦς θρόνου μὲ καμπύλον ἐρεισίνωτον καὶ κρατοῦσαν εἰς τὰς ἀγκάλας αὐτῆς τὸν Ἰησοῦν εὐλογοῦντα (εἰκ. 72), ἀριστερᾷ δὲ γυναῖκα ὀρθίαν τείνουσαν δεητικῶς τὰς χεῖρας πρὸς τὴν Θεοτόκον. Ἡ γυνὴ φορεῖ ἐσθῆτα ποδήρη κοκκίνην, ἐφ' ἧς εἶναι ἐρριμμένος μανδύας σκοτεινότερου χρώματος. Τὴν κόμην ἔχει λυτὴν πίπτουσαν ἐπὶ τῶν ὤμων. Ἀριστερᾷ παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς γυναικὸς εὐρῆται ἡ ἐπιγραφή:

*† Μνησθῆτι κ(υρι)ε μου Χ(ριστὲ) τη δουλῇ σου Ευφροσυνῇ
Εκμηθη ἐν μηνὶ Νοεμβριο ια' ετους 57 μζ'.*

Τὸ ἔτος 6945 ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριοιον 1436.

Κατὰ ταῦτα ἡ κατασκευὴ τοῦ νάρθηκος εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ ἔτους τούτου.

Πλὴν τῆς νοτίας καὶ ἡ δυτικὴ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Ταξιάρχου εἶναι κατάγραφος. Εἰκονίζονται δ' ἐνταῦθα οἱ Ταξιάρχαι τῶν οὐρανίων δυνάμεων ἦτοι οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ, ὁ μὲν δεξιᾷ, ὁ δὲ ἀριστερᾷ τῆς θύρας εἰς ὑπερφυσικὸν ἀμφοτέροι μέγεθος. Ἐκ τῶν δύο ἀρχαγγέλων ὁ μὲν Μιχαὴλ εἶναι ἐπεσκευασμένος, ὁ δὲ Γαβριὴλ παρίσταται, ὡς συνήθως, διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν τὴν γήινην σφαῖραν, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν.

Εἰκ. 72. Προσωπογραφία τῆς Εὐφροσύνης δεομένης. Τοιχογραφία τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ Ταξιάρχου.

Κάτωθεν τοῦ Μιχαήλ ἦτοι δεξιᾷ τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται ἐν ζεύγος δεομένων ἦτοι ἀριστερᾷ μὲν ἄνθρωπος δεξιᾷ δὲ γυνὴ ὑψοῦντες πρὸς τὰ πλάγια συμμετρικῶς τὰς χεῖράς των (εἰκ. 73). Ὁ ἄνθρωπος φέρει σχετικῶς βραχεῖαν κόμην καὶ γένειον φορεῖ ἐπικάμισον ποδῆρες μετὰ παρυφῆς¹ ἐσωτερικῶς δὲ χειριζομένων χιτῶνα μετὰ ζώνης φέροντα ἐνυφασμένα ἐξέμπλια ἦτοι λευκοὺς ἀετοῦς

Εἰκ. 73. Προσωπογραφίαι ἐκ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ Ταξιάρχου.

μονοκεφάλους ἐντὸς κύκλου. Τὰ ὑφάσματα ταῦτα ὀνομάζοντο εἰδικῶς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἀετοὶ ἢ ἀετάρια². Γενικῶς δ' εἰς τὰ ὑφάσματα ἐδίδετο συχνάκις ὀνομασία ἀπὸ τῶν διακοσμοῦντων αὐτὰ θεμάτων ὡς π. χ. *χλαμύδες λεοντάρια*³.

¹ Ὁ Grabar, (Peint. religieuse en Bulgarie σ. 304) τὸ ἐνδυμα τοῦτο ταυτίζει πρὸς τὸ καββάδιον, ὅπερ ἦτο ἡ ἐπίσημος στολὴ τῶν μεγάλων δομestικῶν καὶ τῶν ἀρχηγῶν τοῦ στρατοῦ ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος πβλ. Ebersolt, Arts somptuaires σ. 77, 122.

² Οἱ συνεχ. τὸν Θεοφάνη 19, 4 Γενέσιος, Βασιλ. 7, 2 Κ. Πορφυρογέννητος Βασιλ. ταξ. I 578, 4. Ὅρα εἰκόνας σχετικᾶς παρὰ Strzygowski, Serbischer Psalter σ. 116 εἰκ. 41 μετὰ δικεφάλων ἀετῶν Stanojevič-Mirkovič-Bochkovič, Manastir Manasija 1928 πίν. XX, B. Filov, Les miniatures de l'évangile de Jean Alexandre à Londres, Sofia 1934, πίν. 135, Miljukov, Izvestija Ρωσ. Ἰνστ. Κ/πόλεως IV, 1 σ. 92 εἰκ. 33, Ebersolt, La miniature byz. πίν. LVIII. Σπ. Λάμπρος, Λεύκωμα βυζ. αὐτοκρατόρων πίν. 84, Markovič-Tatič-Markov. manastir εἰκ. 52, Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie εἰκ. 113 καὶ σ. 165 σημ. 4.

³ Ροβ. Alb. Vogt, Le livre des cérémonies Commentaire, Paris 1935, σ. 118.

Ἡ δεξιᾷ ἰσταμένη μὲ εὐγενῆ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου γυνὴ φορεῖ ἐσωτερικῶς μακρὸν ἐπικάμισον μετὰ ζώνης καὶ ὑψηλοῦ λαιμοῦ καὶ ἐπ' αὐτοῦ σκοτεινόχρουν μανδύαν. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φορεῖ σαρικοειδὲς κάλυμμα κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἐπὶ τοῦ μετώπου προβάλλει ταινία διαδήματος. Εἰς τοὺς λοβοὺς τῶν ὠτων φέρει μεγάλα κυκλικὰ σχολαρίκια.

Παρὰ τὸ ζεύγος εἶναι προσγεγραμμένη ἐπιγραφή, ἣτις εἶναι ἐσβεσμένη¹ εἰς ἱκανὰ αὐτῆς σημεῖα. Ὡς ἔχει σήμερον ἀναγινώσκονται τὰ ἑξῆς:

† Δεσις του δου
λου του θ(εο)υ Μι
... .. με
γαλον βασιλεως
Α]σανη

Πρὸ δεκαετίας ὅμως ὁ ἐν Καστορίᾳ καθηγητὴς κ. Χ. Καραγκούννης ἀντιγράψας αὐτὴν ὅτε ἐσώζετο πληρέστερον ἀνέγνωσε:

† Δεσις τοῦ δου καὶ της μη
λου του θ(εο)υ Μιχαηλ τρος [αυτου] Ειρηνης
Α]σανι νιου του· με Θ[εοδώρου] Κυ[ριας ΚΚΤ[ορίας]
γ]αλου βασιλε[ως του
Α]σανι

Κατὰ ταῦτα πρόκειται πιθανώτατα ἐνταῦθα περὶ πριγκίπων ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Ἀσάνη.

Σημειωτέον ὅτι αἱ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος τοιχογραφίαι εἶναι ἐξωγραφημέναι ἐπὶ παλαιότερου στρώματος.

Προσθέτομεν ἐν τέλει ὅτι ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ταξιάρχου ὑπάρχουσι δι' ἀκίδος κεχαραγμένα πολλὰ ἐνδυμήματα, ὧν τινα χρονολογούνται ἤδη ἀπὸ τοῦ 17ου αἰῶνος. Εὐρίσκονται δ' ἐπίσης καὶ τὰ συνήθη σχέδια καρβίων, ἅτινα, ὡς γνωστόν, ἠρέσκοντο νὰ χαράσσωσιν οἱ μακρόθεν ἐρχόμενοι προσκυνηταί.

Σύγχρονοι πιθανῶς πρὸς τὰς ἐξωτερικὰς τοιχογραφίας τοῦ Ταξιάρχου εἶναι καὶ αἱ ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τοῦ νάρθηκος εὐρισκόμεναι, αἵτινες, δυστυχῶς, εἶναι πολὺ ἐφθαρμέναι, λόγῳ τῆς εἰσροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἐπὶ αἰῶνας. Διακρίνονται ἐντούτοις ἀμυδρῶς αἱ ἑξῆς παραστάσεις: 1) ἐν τῷ ὑπερθέν τῆς εἰς τὸν ναὸν ἀγοῦσης θύρας τυμπάνῳ ὁ Ἰησοῦς μεταξὺ τῶν δύο ἀρχαγγέλων (Ταξιαρχῶν) εἰκονιζομένων ἐν προτομῇ 2) ὑπεράνω τῆς εἰς τὸ νότιον κλίτος ἀγοῦσης θύρας ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ εὐλογῶν καὶ 3) ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τῆς μέσης θύρας τοῖχου μέγας Χριστὸς καθήμενος ἐπὶ θρόνου.

Σημειῶ δὲ ἐν τέλει ὅτι ἐν τῇ μικρᾷ κόγχῃ τοῦ διακονικοῦ εἰκονίζεται ὁ πατήρ τοῦ Προδρόμου ἱερεὺς Ζαχαρίας.

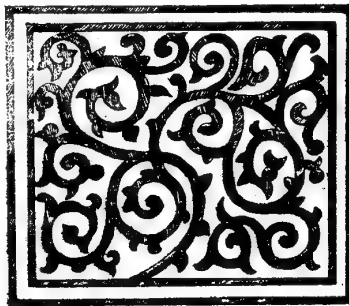
¹ Ὁ Ἀντωνῖνος καὶ οἱ λοιποὶ σὺδὸλως μνημονεύουσι τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Κατὰ τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον ὁμοιάζει πολὺ ὁ Ταξιάρχης πρὸς τοὺς ἁγ. Ἀναργύρους· διότι εἶναι καὶ αὐτὸς τρίκλιτος, θολοσκεπής, μὲ πολὺ ὑψωμένον φωταγωγὸν, διατρυπώμενον ὑπὸ ἀραιῶν παραθύρων, ὅτινα ἐδῶ, λόγῳ τῆς μικροτέρας κλίμακος τοῦ κτηρίου, εἶναι μονόλοβα· καταλήγει καὶ αὐτὸς πρὸς ἀνατολὰς εἰς μίαν καὶ μόνην ἡμικυλινδρικήν κόγχην ἱεροῦ καὶ φέρει ὁμοίως εἰς τὰς τρεῖς ἐξωτερικὰς παρειάς του τυφλὰς διακοσμητικὰς ἀψίδας. Στερεῖται ὅμως τοῦ μικροῦ αἰετώματος, ὅπερ φέρουσι πρὸς ἀνατολὰς οἱ ἁγ. Ἀναργύροι καὶ ἔχει λιτωτέραν τὴν κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν· διότι ἀντὶ τῶν πυκνῶν >< τῶν ἁγ. Ἀναργύρων συναντῶμεν εἰς τὸν Ταξιάρχην μόνον ἀβασιωτὴν ζωοφόρον.

Ἡ γενικὴ διάταξις τοῦ ναοῦ, ἡ χρῆσις κιόνων ἀντὶ πεσσῶν καὶ ἡ κλίμαξ τῆς ἐκτελέσεως προσεγγίζουν τὸν Ταξιάρχην ὅχι τόσον πρὸς τὸν ἁγ. Νικόλαον τὸν Ὁρφανὸν τῆς Θεσσαλονίκης¹—ἡ πρὸς τὸν ὁποῖον ὁμοιότης εἶναι μόνον ἐξωτερικὴ—ὅσον πρὸς τὸν ἁγ. Στέφανον (Νέαν μητρόπολιν) τῆς Μεσημβρίας² (ὅστις ὅμως φέρει ἐξωτερικῶς τρεῖς ἡμικυκλικὰς κόγχας) καὶ τὴν ἁγ. Θεοδώραν τῆς Ἀρετῆς³, ἃν καὶ ἀμφότεροι οἱ ναοὶ οὗτοι εἶναι ξυλόστεγοι καὶ μεταγενέστεροι (12^{ου} καὶ 13^{ου} αἰῶνος).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς, δύναται ὁ Ταξιάρχης νὰ θεωρηθῇ κατὰ τι μεταγενέστερος τῶν ἁγ. Ἀναργύρων, λόγῳ κυρίως τῆς ἀπουσίας τοῦ ὑπὲρ τὸ ἱερόν μικροῦ αἰετώματος, ὅπως δὲ ὅμως ἡ κτίσις του πίπτει ἐντὸς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος.

¹ Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine* σ. 30.

² A. Rachenov, *Églises de Mesembria*, Sofia 1932, σ. 14 εἰκ. 12 καὶ σ. 8

14

³ Ὁρλάνδος, *Ἀρχαῖον Βυζ. Μνημ.* Ἑλλ. Β' σ. 90 εἰκ. 3.

3. Ο ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ

Κάτοψις (εἰκ. 74). Ὁ ναὸς οὗτος εὐρίσκεται εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς πόλεως, ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἑλεούσης. Εἶναι τρίκλιτος βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος, ὀλικῶν διαστάσεων 9.50×7.45. Ὁ κυρίως ναὸς διαιρεῖται διὰ κατὰ μῆκος τοίχων εἰς τρία κλίτη, ὧν τὸ μὲν μέσον ἔχει πλάτος 2.05 τὰ δὲ ἄκρα 1.20. Οἱ χωρίζοντες τὰ κλίτη τοῖχοι διατρυπῶνται ἑκάτερος ὑπὸ δύο τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, κλιμακωτῶν ἑκατέρωθεν. Ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν πλαγίων κλιτῶν ὑπάρχουσιν ἐσωτερικῶς τυφλαὶ ἀψίδες, δύο ἑφ' ἑκάστης πλευρᾶς. Τὸ μέσον κλίτος καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὴν μεγάλην ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, τὰ δὲ πλάγια καὶ ἐνταῦθα εἰς μικρὰς κόγχας ἀνοιγομένας εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, στερουμένας δὲ παραθύρων. Ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ μέσου κλίτους σώζεται μικρὸν κτιστὸν σύνθρονον φέρον ἐν τῷ μέσῳ τὴν διὰ τὸν ἐπίσκοπον προωρισμένην ἔδραν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς λοιποὺς τρίκλιτους ναοὺς τῆς Καστορίας ὁ Ἅγιος Στέφανος παρουσιάζει ἐξωτερικῶς οὐχὶ ἡμικυλινδρικήν, ἀλλὰ τρίπλευρον τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, μὲ ἐν μονόλοβον παράθυρον ἀνοιγόμενον ἑφ' ἑκάστης πλευρᾶς.

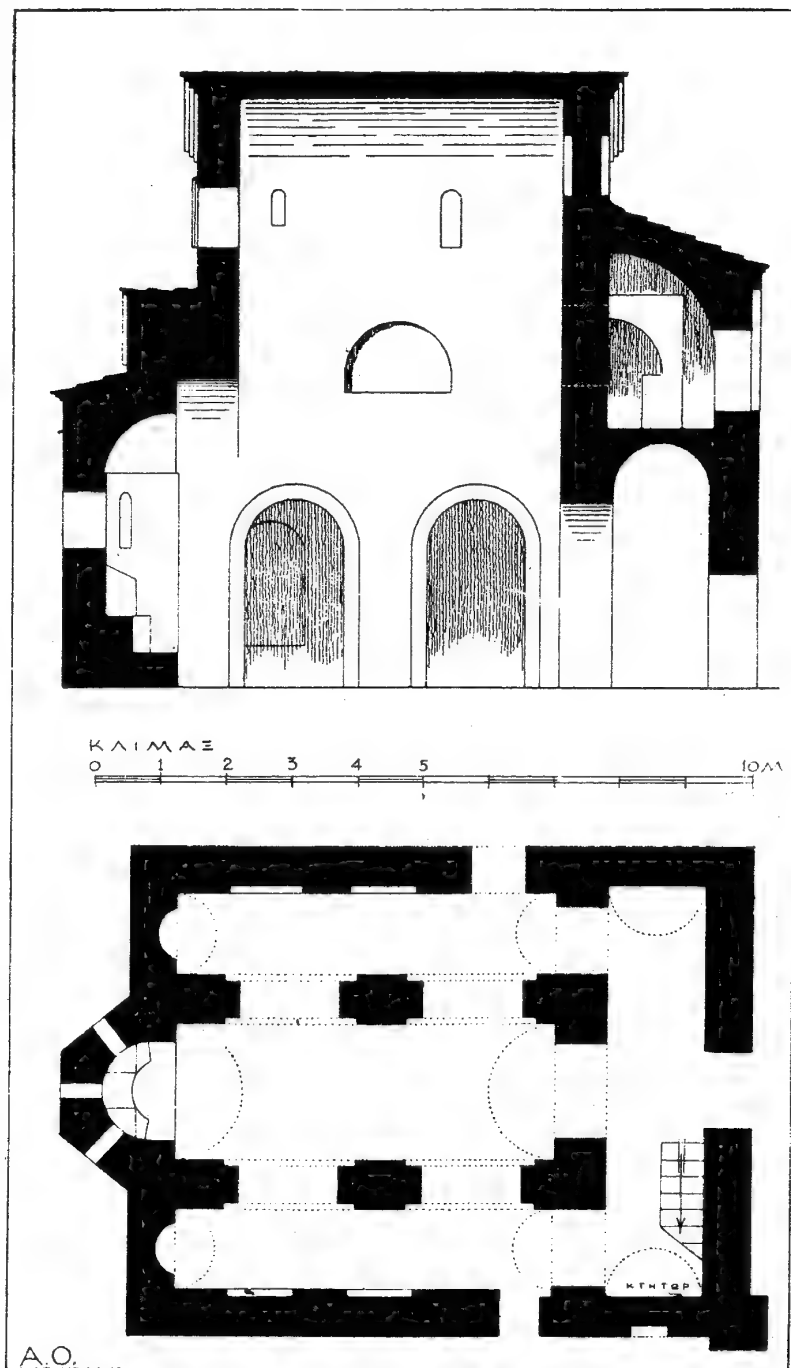
Ὁ νάρθηξ καταλαμβάνων ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, συγκοινωνεῖ πρὸς ἕκαστον κλίτος διὰ τοξωτοῦ ἀνοιγματος καὶ φέρει κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν μίαν μόνην θύραν ἐν τῷ μέσῳ. Διὰ κτιστῆς ἐσωτερικῆς λιθίνης κλίμακος, τοποθετημένης κατὰ τὴν Β. Δ. γωνίαν, συγκοινωνεῖ ὁ νάρθηξ πρὸς τὸν ὑπεράνω αὐτοῦ ὑπάρχοντα ὄροφον.

Τομὴ (εἰκ. 74). Τὰ κλίτη καλύπτονται πάντα δι' ἡμικυλινδρικῶν θόλων, ἔξ ὧν πάλιν ὁ τοῦ μέσου ὑπερέχει τῶν πλαγίων κατὰ πολὺ¹, δὲν φθάνει ὅμως, ὅπως ὁ τῶν πλαγίων κλιτῶν, μέχρι τῆς γραμμῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀλλ' εἶναι κατὰ 1.05 μ. ὀπισθοχωρημένος, τοῦ ὑπολοίπου τμήματος καλυπτομένου διὰ χαμηλὰ τοποθετημένου αἰετώματος (ὄρα εἰκ. 74 καὶ 78).

Ὁ ὑπερυψωμένος μέσος θόλος φέρει κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτοῦ πλευρὰς μονόλοβα παράθυρα ἀνὰ δύο μὲν κατὰ τὰς μακρὰς, ἀνὰ ἓν δὲ κατὰ τὰς στενάς, ἔξ ὧν τὸ δυτικὸν εἶναι σήμερον πεφραγμένον λόγῳ τῆς ὑψηλᾶ ἀνερχομένης στέγης τοῦ ὀρόφου τοῦ νάρθηκος². Τὰ παράθυρα ταῦτα εἶναι στενὰ (πλά-

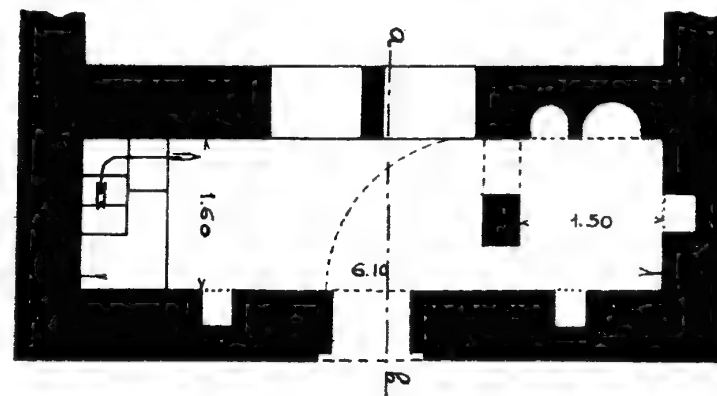
¹ Τὸ ὕψος τῆς κλειδὸς τοῦ μέσου θόλου ἀπὸ τοῦ δαπέδου ἀνέρχεται εἰς 8.95 μ.

² Ἀντὶ παραθύρου ὑπάρχει κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τυφλὴ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς κόγχη (εἰκ. 74).

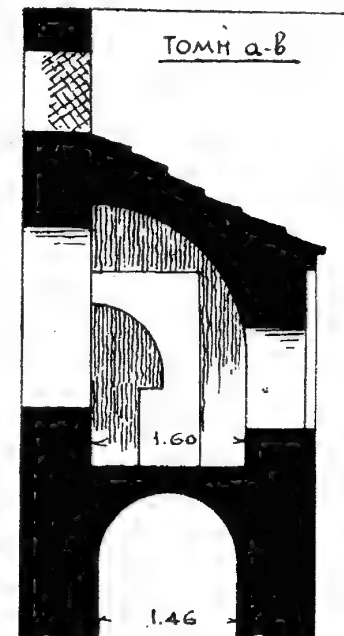
Είχ. 71. Κάτοψις καὶ κατά μήκος τομή τοῦ Ἀγ. Στεφάνου.

τους 0.20-0.30, ὕψους 0.55-0.90) καὶ ἀσυμμέτρως τοποθετημένα καὶ θὰ ἦσαν ἀνεπαρκῆ διὰ τὸν φωτισμὸν τοῦ ναοῦ ἂν δὲν ὑπῆρχον καὶ ἄλλα μονό-

Είχ. 75. Κάτοψις τοῦ γυναικωνίου.

λοβα παράθυρα εἰς τὰς ἐξωτερικὰς πλευρὰς τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἀσυμμέτρως πρὸς τὰς τυφλὰς ἀψίδας τοποθετημένα. Ὁ νάρθηξ στερεῖται παντελῶς παραθύρων εἰς τὸ ἰσόγειον καλύπτεται δὲ διὰ μιᾶς συνεχοῦς κυλινδρικής καμάρας διηκούσης ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον. Ὁ ὄροφος, ὃν φέρει ὁ νάρθηξ, βλέπει πρὸς τὸ μέσον κλίτος διὰ τοξωτοῦ ἀνοίγματος διαιρουμένον διὰ μικροῦ πεσσοῦ εἰς δύο φῶτα (εἰχ. 75). Σημειωτέον δ' ὅτι εἰς τὸ αὐτὸ μὲ τὸν γυναικωνίτην ὕψος ὑπάρχουσιν ἐπὶ τῆς τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος τοῦ φωταγωγοῦ ἡμικυκλικαὶ βαθύνσεις (εἰχ. 74), αἵτινες μόνον διακοσμητικὸν σκοπὸν δύνανται νὰ ἔχωσιν. Ὁ ὄροφος τοῦ νάρθηκος καλύπτεται διὰ θόλου τομῆς τετάρτου κύκλου, σχήματος, ὑπερσυναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς¹. Τὸ νότιον ἄκρον τοῦ γυναικωνίου εἶναι διαμορφωμένον ὡς παρεκκλήσιον (εἰχ. 75), ὅπερ οἱ ἐντόπιοι ὀνομάζουσιν ἀσκηταριό, ἵσως διότι ἡσκήτευσεν ποτὲ ἐν αὐτῷ καλόγηρός τις. Τὸ μικρὸν τοῦτο εὐκτήριον χωρίζεται ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου γυναικωνίου δι' ἰσχνοῦ καὶ χαμη-

Είχ. 76. Τομή τοῦ γυναικωνίου.

¹ Ὅρα τὰ παραδείγματα, ἅτινα κατέλεξα ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. τοῦ 1923 σ. 14 καὶ ἐν Ἀρχεῖφ τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 61 σημ. 1.

λοῦ ἐγκαρσίου τοίχου φέροντος ἄνω μικρὸν ἄνοιγμα σχήματος τετάρτου κύκλου, φέρει δ' ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου δύο ἡμικυκλικά κογχάρια (εἰκ. 76) τὸ μὲν μεγαλύτερον (διαμ. 0.65) χρησιμεῦν ὡς κυρίως ἱερόν, τὸ δὲ μικρότερον ἀριστερὸν ὡς πρόθεσις. Μικραὶ δ' ἐπίσης ὀρθογώνιοι κόγχαι ἀνοίγονται καὶ ἐπὶ

Εἰκ. 77. Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀγ. Στεφάνου.

τῶν ἄλλων τοίχων τοῦ γυναικωνίτου, ὅστις ἐφωτίζετο διὰ μεγάλου ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀνοιγομένου τοξωτοῦ παραθύρου, ὅπερ, κατεστραμμένον σήμερον, ἦτο ἀρχικῶς πιθανώτατα δίλοβον.

Ἐξωτερικὴ διαμόρφωσις καὶ διακόσμησις. Ὁ ἅγ. Στέφανος ἔχει τὰς ἐξωτερικὰς τοῦ ἐπιφανείας πᾶσας ἐπιπέδους, ἄνευ δηλαδὴ τῶν τυφλῶν διακοσμητικῶν ἀψίδων, αἷς φέρουσιν οἱ ἅγ. Ἀνάργυροι καὶ ὁ Ταξιάρχης. Ἡ τοιχοποιία του εἶναι ἰσόδομος, ἀλλὰ δι' ἀκανονίστων, σκληρῶν, λευκαζόντων λίθων κατεσκευασμένη. Αἱ στρώσεις χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων πάντοτε

διὰ δύο σειρῶν πλίνθων (εἰκ. 77 καὶ 78) οἱ δὲ λίθοι κατακορύφως εἴτε διὰ μιᾶς εἴτε διὰ δύο κατακορύφων πλίνθων εἴτε καὶ διὰ τοῦ σχήματος $\left| \begin{array}{c} \text{X} \\ \text{X} \end{array} \right|$ δεξιοστροφῆς ἢ ἀριστεροστροφῆς $\left| \begin{array}{c} \text{X} \\ \text{X} \end{array} \right|$ ἢ τέλος καὶ διὰ μικρῶν τεμαχίων πλίνθων λοξῶς τεθειμένων· τὸ σύνθετον σχῆμα $\left| \begin{array}{c} \text{X} \\ \text{X} \end{array} \right|$ εἶναι σπάνιον εἰς τὸν ἅγ. Στέφανον. Ὅδοντωται ταινίαι ὑπάρχουσιν εἰς τὰ ἀετώματα, διπλαῖ δὲ σχηματίζουσι τὸ γεῖσον τῶν μακρῶν πλευρῶν· χρησιμοποιοῦνται δ' ὡσαύτως καὶ ὡς περι-

Εἰκ. 78. Ὁ ὀψις τοῦ Ἀγ. Στεφάνου ἀπὸ Ν. Α.

βλήματα τῶν τοξωτῶν πλαίσιων τῶν παραθύρων διήκουσαι ἕως κάτω χωρὶς νὰ συνενοῦνται πρὸς ἀλλήλας. Αἱ τελευταῖαι δ' αὗται ταινίαι ἔχουσι τοῦτο τὸ χαρακτηριστικόν· ὅτι δὲν εὐρίσκονται, ὡς εἰς πάντας τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς¹ — καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ παραθύρα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἁγ. Στεφάνου — εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὰ τοξωτὰ πλαίσια, ἀλλ' ἐξέχουσιν αὐτῶν, ἥτοι τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, κατὰ 0.10 σχηματίζουσαι τρόπον τινὰ προφυλακτικὰ τῶν παραθύρων γεῖσα (εἰκ. 78).

Τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ ἁγ. Στεφάνου καθιστᾷ πλουσιωτέραν καὶ ἡ παρουσία ἄλλων κεραμοπλαστικῶν στοιχείων ὡς π.χ. τῶν κατὰ τὴν ἀνατολικὴν

¹ Ὁμοία διάταξις τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας ἀπαντᾷ, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, μόνον εἰς τὸν ἐν Σκριποῦ τῆς Βοιωτίας ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ὁρα εἰκόνα ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1931 σ. 131 εἰκ. 10.

πλευρὰν τοῦ φωταγωγοῦ δύο «ἡλίων» (διαμ. 0.84) (εἰκ. 77), ὡς καὶ τῶν πληνίων τετραγώνων ἢ ὀρθογωνίων πλακῶν, αἵτινες, κοσμούμεναι διὰ διαγωνίων χαραγῶν¹, ἐπενδύουσι τὴν ἐπιφάνειαν τῶν τριγωνικῶν ἀετωμάτων (εἰκ. 77) καὶ σχηματίζουν μίαν συνεχῆ ζωφόρον κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ φωταγωγοῦ² ὡς καὶ κάτωθεν τοῦ γείσου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ³ (εἰκ. 77). Αἰσθητικῶς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ ἁγ. Στεφάνου βλάπτει ὁ ὄροφος τοῦ νάρθηκος, ὅστις ἰψοῦμενος ὑπὲρ τὰ πλάγια κλίτη πνίγει τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ φωταγωγοῦ, ὅστις ἔχει ἐνταῦθα τὴν περισσότερον πρὸς τρουλλοκαμάραν πλησιάζουσαν μορφὴν ἐξ ὅλων τῶν τρικλίτων ναῶν τῆς Καστορίας, λόγῳ κυρίως τοῦ περιορισμοῦ τοῦ μήκους του διὰ τῆς παρέμβολῆς τοῦ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν χαμηλοῦ ἀετώματος.

Αἱ τοιχογραφίαι

Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀγίου Στεφάνου αἱ μὲν τῶν ἄνω μερῶν διατηροῦνται ἐν καλῇ ὁπωσδήποτε καταστάσει, αἱ δὲ τοῦ ἱσογείου, ἐπανεπιλημμένως διὰ κακῶν ὑλικῶν ἐπισκευασθεῖσαι, ἔχουσιν ἀλλοιωθῆ καταστᾶσαι διςδιάκριτοι. Τοῦ ἱεροῦ οἱ τοῖχοι ἔχουσι πρὸς τούτοις καὶ ἐπιχρισθῆ δι' ἀσβέστοι, διακρινομένης μόνον ἐν τῇ προθέσει ὁλοσώμου μορφῆς ἁγίου δεομένου, πιθανώτατα τοῦ Ἀγ. Στεφάνου.

Ἐκ τῶν ὀλίγων εἰς τὸ ἱσόγειον διατηρουμένων τοιχογραφιῶν ἀναφέρω τὰς ἑξῆς: ἐπὶ τῆς βορείου πεσσοστοιχίας εἰκόνα τοῦ Ἀγ. Νικολάου, ἐπὶ τοῦ παρὰ τὸ τέμπλον νοτίου πεσσοῦ παράστασιν καλυπτομένην σήμερον διὰ μεγάλης νεωτέρας φορητῆς εἰκόνης κάτωθεν τῆς ὁποίας διασώζεται ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή: *Δέσεις του δουλου του θεου Κωνσταντίνου και της σινβηου αιτου Ανης*. Ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς τῆς βασιλείου πύλης σώζεται ὠραία κεφαλὴ στυλίου τινὸς ἁγίου παρ' αὐτὴν δ' αἱ εἰκόνες τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ καὶ ἀπέναντι αὐτῶν αἱ τῶν Ἀγ. Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, ἐπὶ δὲ τῆς ἀντιγῆς τοῦ τόξου τῆς πύλης αἱ εἰκόνες τῶν Ἀγίων Χριστοφόρου καὶ... *μανητος*. Κατὰ τὴν πρὸς τὸν ναὸν βλέπουσαν παρυφὴν τοῦ τόξου τῆς βασιλείου πύλης σώζονται ὄρθιαι τινὲς μορφαὶ τείνουσαι πρὸς τὰ ἄνω τὴν δεξιάν των χεῖρα· εἰκάζω δ' ὡς ἐκ τούτου, ὅτι εὐθὺς ὑπεράνω θὰ εἰκονίζετο ἡ Σταυρώσις, ἥς μέρος ἀπετέλουν αἱ εἰρημέναι μορφαί. Εἰς

¹ Μία ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα φέρει ἐγγράφον σταυρὸν ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκρύνονται ὀρθηκες. Ὁμοίαι πλάκες μετὰ διαγωνίων χαραγῶν ἀπαντῶσι καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Καστορίας (Κουμπελίδεικη, Ἀγ. Νικόλαος Κασνίτζη, κλπ.) ὡς καὶ εἰς ναοὺς τῆς Β. Ἡπείρου (ἄνω Λαμπόρου Κοίμησις Θεοτόκου Βερσάκης, Ἀρχ. Ἐφημ. 1916 σ. 114 εἰκ. 8α).

² Ἡ τῆς βορείου πλευρᾶς καταστραφεῖσα συνεπληρώθη δι' ἀκανονίστων λίθων.

³ Διατηροῦνται ἐκεῖ εἰσέτι 2 πηλινὰ πλάκες ἀλλ' εἶναι σαφὲς ἡ κοίτη, ἐφ' ἧς εἶχον τεθῆ αἱ πλάκες τῆς ζωφόρου ταύτης.

τὸν νάρθηκα ἔχομεν ἐκατέρωθεν τῆς βασιλείου πύλης ἀφ' ἑνὸς τὸν Χριστὸν ἐν μέσῳ ἀγγέλων ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν Παναγίαν φέρουσαν τὸ βρέφος Ἰησοῦν, ἐφ' ὅλου δὲ τοῦ μήκους τῆς κυλινδρικῆς ὀροφῆς παραστάσεις οὐρανίων δυνάμεων.

Ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιαι εἶναι δύο τοιχογραφίαι εἰκονίζουσαι ἁγίους μετὰ λαϊκῶν εὐρισκόμεναι δ' ἀμφοτέραι ἐπὶ τοῦ βόρειου τοιχώματος τοῦ ἱσογείου. Ἡ μία τούτων εὔρηται εἰς τὴν δευτέραν ἀπ' ἀνατολῶν τυφλὴν ἐσωτε-

Εἰκ. 79. Ὁ ἀφιερωτὴς προσκυνῶν τὴν Θεοτόκον.

ρικὴν ἀψίδα, εἶναι δὲ δυστυχῶς λίαν ἐπεσκευασμένη· εἰκονίζεται δ' ἐνταῦθα δεξιᾷ μὲν ἡ Παναγία ἀριστεροκρατοῦσα τὸν Χριστὸν καὶ συνοδευομένη ἐκατέρωθεν ὑψηλὰ ἀπὸ δύο ἀγγέλους ἐν προτομῇ, ἔχοντας τὰς χεῖρας κεκαλυμμένας δι' ὑφάσματος εἰς ἔνδειξιν σεβασμοῦ (ἐπὶ τοῦ πεδίου εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή ΜΡ-ΘΥ ἢ *Γουργουεπήκοως*) κάτω δ' ἀριστερᾷ, εἰς μικροτέραν κλίμακα, πεσμένος εἰς προσκύνησιν ὁ ἀφιερωτὴς τῆς εἰκόνης, (εἰκ. 79) ὡς μᾶς ἐξηγεῖ ἡ κάτωθεν διὰ μελανοῦ χρώματος γεγραμμένη, ἑμμετρος ἐν μέρει, ἐπιγραφή ἔχουσα οὕτω:

*Δέσεις πρόσχω σοι αγνη Παρθεναι
εξ ολης της ψυχης προς σε τω α
γόνοι κληας Γεωργιος ο ελαχιστος και σος
ήκέτης πονα δην πεδος του Βασιβύλν
εργ(ον) Αθανασιον κρεος ετος ,ζωμς'*

Κατὰ ταῦτα ὁ μὲν δωρητής, οὗτινος ἡ στάσις εἶναι λίαν συνήθης καὶ εἰς ἄλλα σύγχρονα καὶ προγενέστερα ἔργα¹, ὠνομάζετο Γεώργιος, ὁ δὲ ζωγράφος τῆς εἰκόνος Ἀθανάσιος, τυγχάνων ἅμα — ὅπερ συνηθέστατον — καὶ ἱερεὺς. Δυσκολίαν γεννᾷ ἡ ἀνάγνωσις καὶ ἐρμηνεία τοῦ 4^{ου} στίχου *πονα δην πεδος του Βαρυβίλη*, ὅστις κατ' ἐμὲ θὰ πρέπει ἴσως ν' ἀναγνωσθῇ *πόν(ημα)· δ' ἦν παιδὸς τοῦ Βαρυβίλη*· ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει διερωτᾶται τις πῶς ἀφ' οὗ

Εἰκ. 80. Λεπτομέρεια τῆς κεφαλῆς τοῦ κτίτορος.

ἡ εἰκὼν ἦτο πόνημα τοῦ υἱοῦ τοῦ Βαρυβίλη ἦτο συνάμα καὶ ἔργον τοῦ ἱερέως Ἀθανασίου; Τὸ πρᾶγμα εὐδοῦται ἐὰν δεχθῶμεν, ὅτι ὁ ζωγράφος Ἀθανάσιος ἦτο υἱὸς Βαρυβίλη².

Τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 'ζωμς' ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριοιον 1338 ἡ τοιχογραφία ἐπομένως αὕτη εἶναι τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, εἰς ἣν ἐποχὴν πρέπει νὰ ἀναχθῇ πιθανώτατα καὶ ἡ δευτέρα εἰς τὸν νάρθηκα, κάτωθεν τῆς στενῆς εἰς τὸν ὄροφον ἀναγούσης κλίμακος, ἀπεικονιζομένη τοιχογραφία, εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ὁποίας ἤδη καὶ μεταβαίνομεν.

¹ Παράβαλε τὸν ναύαρχον τῆς Μαρτοράνας τοῦ Πατέρμου (Colasanti, *Arte bizantina in Italia* πίν. 34), τὸν ἡγούμενον ἀγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (Ξυγγόπουλος, *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1932 σ. 153) τὴν Παλαιολογίαν Μ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων (Ξυγγόπουλος, *Ἀρχ. Δελτ.* 10 σ. 45 κλπ.).

² Ἡ ἐπιγραφή ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίνου, (*Iz Rumelij*, Πετροῦπολις 1886 (Ρωσ.) σ. 152 σημ. 1 καὶ τοῦ Γερμ. Χρηστίδη Γρηγ. Παλαμᾶς τ. VI (1922) σ. 130 καὶ τοῦ Stransky, *Actes du IV Congrès des Études byz.* σ. 46, ὃν τινὲς μὲν δὲν ἀνέγνωσαν τὸν 4^{ον} στίχον ἄλλοι δὲ παρέλιπον νὰ ἐρμηνεύσουν τὸ *πονάδη*.

Ἡ παράστασις (εἰκ. 80) εἰκονίζει ἄνδρα προκεχωρημένης ἡλικίας ἀσκεπῆ, γενειοφόρον, μὲ γρυλὴν τὴν ῥίνα καὶ μεγάλους ἐκφραστικούς ὀφθαλμούς, ὅστις κύπτων ἐλαφρῶς, προσφέρει ὁμοίωμα ναοῦ εἰς τὸν ἐναντι αὐτοῦ δεξιᾷ ἰστάμενον ὄρθιον, ἐν στολῇ διακόνου ἀγ. Στέφανον, ὅστις καὶ εὐλογεῖ τὸν προσφέροντα. Πρόκειται λοιπὸν περὶ τῆς συνήθους παραστάσεως δωρητοῦ, οὗτινος τὸ ὄνομα μανθάνομεν ἐκ τῆς προσγεγραμμένης διὰ μεγάλων λευκῶν γραμμάτων ἐπὶ τοῦ κυανοῦ βάθους τῆς εἰκόνος ἐπιγραφῆς ἐχούσης οὕτω: (εἰκ. 81)

Εκοιμηθη ὁ δουλος του θ(εο)ῦ Θεοδωρος
ιερευσ ο Αν|μνεωτης
[μηνι] Ιαννουαρί|ω ἔτους...]¹.

ΕΚΟΙΜΗΘΗ Ο
ΛΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ
ΙΕΡΕΥΣ ΟΛΥ
ΜΝΕΩΤΗΣ
ΙΑΝΝΟΥΑΡΙ

Τόσον ἡ θέσις ἐν ἣ εὔρηται ἐξωγραφημένη ἡ εἰκὼν, ὅσον καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιγραφῆς δηλοῦσι σαφῶς, ὅτι ἐνταῦθα εἶχε ταφῇ ὁ δωρητής Θεόδωρος Λυμνεώτης², ὅστις, περιέργως, φέρει τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ὄνομα καὶ ἐπώνυμον πρὸς τὸν δωρητὴν τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐνταῦθα χαρακτηρίζεται ὡς ἱερεὺς. Πρόκειται ἄρα γε περὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου, ἱερωθέντος ἀργότερον, ἢ περὶ ἄλλου ὁμωνύμου; Δυστυχῶς δὲν περιεσώθη τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Λυμνεώτου· ἐκ τῆς τεχνοτροπίας ὅμως τῆς εὐτυχῶς ἀθίκτου διατηρηθείσης προσωπογραφίας τοῦ δωρητοῦ (εἰκ. 80) ἦτοι τῆς ζωντανῆς ἀποδόσεως τῶν χαρακτηριστικῶν, τῶν λίαν μελετημένων φωτοσκιάσεων τοῦ προσώπου, τῆς λεπτολόγου ἀποδόσεως τῶν τριχῶν, δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν, ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ δωρητοῦ εἶναι ἔργον τοῦ 14^{ου} ἢ τὸ πολὺ τοῦ τέλους τοῦ 13^{ου} αἰῶνος. Ὁ εἰκονιζόμενος ὅμως δωρητής δὲν εἶναι ὁ πρῶτος κτίτωρ τοῦ ναοῦ — οὗτινος ἡ κτίσις ἀνέρχεται εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα — ἀλλὰ πιθανώτατα ὁ δαπανήσας διὰ τὴν δευτέραν τοιχογράφησιν αὐτοῦ.

Ἄς ἔλθωμεν τώρᾳ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ἄνω μερῶν τοῦ ναοῦ ἦτοι τοῦ κεντρικοῦ φωταγωγοῦ. Εἰς τρεῖς ζώνας διαίρουνται αἱ ἄνωθεν τῶν πεσσοστοιχιῶν τοιχογραφίαι· ἐκ τούτων ἡ κατωτάτη, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἱψους τοῦ γυναικωνίτου, περιλαμβάνει σκηνάς ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου, ἡ δευτέρα σειρὰν προφητῶν καὶ ἡ τρίτη, ἐκτεινομένη κατὰ μῆκος τῆς κλειδὸς τῆς καμάρας, παριστάνει τὸν Χριστὸν κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ ἡλικίας.

¹ Ἡ πονδαισιτῆ ἐπιγραφή αὕτη διέλαθε περιέργως πάντας τοὺς δημοσιεύσαντας τὰς ἐπιγραφὰς τῆς Καστορίας.

² Σημειωτέον ὅτι καὶ ἡ ἐντοπία παράδοσις ἀναφέρει, ὅτι ἐντὸς τοῦ ναοῦ τοῦ ἀγ. Στεφάνου εὐρέθη τάφος ἀποδιδόμενος εἰς τὸν κτίτορα πβλ. Χρηστίδην, Γρηγ. Παλαμᾶς VI (1922) σ. 131.

Αἱ παραστάσεις τῆς κατωτάτης ζώνης ἔχουν τοῦτο τὸ ἰδιόζον: ὅτι εἶναι συντεθειμένοι εἰς μεγάλην κλίμακα, τούτου δ' ἔνεκα καὶ ὀλίγοι εἶναι καὶ εἰς μίαν μόνον σειρὰν τεταγμένοι, ἐν ᾧ, ὡς εἶδομεν, καὶ εἰς τοὺς Ἀγ. Ἀναργύρους καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην ἔχομεν δύο σειράς, ἐπομένως περισσότερα θέματα ἄλλ' εἰς μικροτέραν κλίμακα ἐκτελεσμένα.

Ἐξ ἐν συνόλῳ θέματα εἰκονίζονται ἐν τῇ κάτω ζώνῃ, ὧν ἀνὰ ἐν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἢ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου τοῦ φωταγωγοῦ καὶ ἀνὰ δύο ἐφ' ἑκατέρας τῶν μακρῶν πλευρῶν. Χρονολογικῶς τὰ θέματα ἀρχονται καὶ ἐνταῦθα ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τυμπάνου, ἐνθα εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, συνεχίζονται εἰτα ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου μετὰ τὴν Γέννησιν καὶ τὴν Ὑπαπαντήν, προεκτείνονται μετὰ τὴν Ἑγερσιν τοῦ Λαζάρου ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου καὶ τερματίζονται μετὰ τὴν Βαΐοφόρον καὶ τὴν Ἀνάστασιν εἰς τὸν βόρειον τοῖχον καὶ τὴν Μεταμόρφωσιν ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Οὐδόλῳς λοιπὸν περιλαμβάνονται εἰς τὸν εἰκονογραφικὸν κύκλον αἱ σκηναὶ τοῦ πάθους πλὴν τῆς Σταυρώσεως, ἣτις, ὡς εἶδομεν, εἰκονίζετο χαμηλότερον ὑπὲρ τὴν βασιλεῖον πύλην.

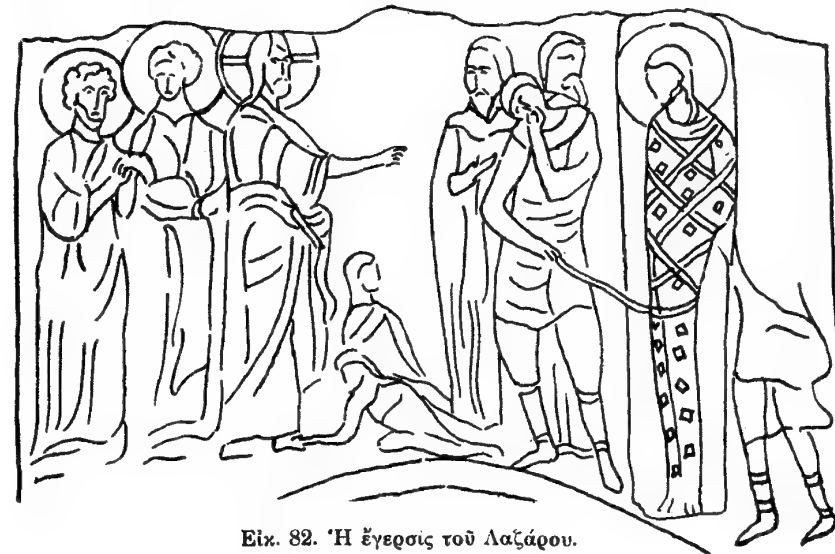
Ἡ παράστασις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ δὲν παρουνσιάζει τι τὸ ἰδιόζον. Ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ μόλις καταπτὰς ἐξ οὐρανοῦ εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς τὴν ἀπέναντι, ἐντελῶς κατενώπιον ἱσταμένην Παρθένον, ἣτις ὀρθία πρὸ τοῦ σκάμνου τῆς, διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὴν ἡλακίτην ἐν ᾧ ὑψώνει τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους μετὰ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω.

Ἡ γειτονικὴ παράστασις τῆς Γεννήσεως εἰκονίζει ἐν τῷ μέσῳ, κάτωθεν σπηλαίου, τὸ θεῖον βρέφος, ὃπερ φωτίζει ὁ ἀστήρ τῆς Βηθλεὲμ καὶ θερμαίνουσι διὰ τῆς ἀναπνοῆς τῶν ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος. Παραπλεύρως ἡ Θεοτόκος ἐξηπλωμένη φέρει τὴν χεῖρα εἰς τὴν παρειάν. Ἄνω ἀριστερᾷ εἰκονίζονται τρεῖς ἄγγελοι διευθυνόμενοι πρὸς τὸ σπήλαιον, κάτωθεν δ' αὐτῶν πεζοὶ οἱ τρεῖς μάγοι φέροντες τὸ περσικὸν κορυμβοειδὲς πιλίδιον καὶ κρατοῦντες τὰ περιέχοντα τὰ δῶρα κυλινδρικά κιβώτια. Εἰς τὸ ἄνω δεξιὸν μέρος τῆς εἰκόνος παρίσταται ἄγγελος Κυρίου ἀναγγέλλων τὸ θαῦμα εἰς τοὺς ποιμένας, οἵτινες εἶναι δύο: εἰς νεαρός, καθήμενος ἄνω ἐπὶ βράχου καὶ αὐλῶν καὶ εἰς γηραιὸς κάτω φορῶν μηλωτὴν καὶ εἰκονιζόμενος ὄρθιος μετὰ τῶν προβάτων του. Τέλος εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνος παρίσταται ἀριστερᾷ μὲν ὁ Ἰωσήφ, ἐν τῇ συνήθει σκεπτικῇ του στάσει, δεξιᾷ δὲ τὸ λουτρὸν τοῦ παιδίου, ὃπερ φροντίζουν σὺν τῇ μαῖα καὶ τῇ Σαλώμῃ.

Ἡ ἀκολουθοῦσα παράστασις τῆς Ὑπαπαντῆς εἰκονίζει ἐν τῷ μέσῳ κάτωθεν κιβωρίου¹ τὸν ἱερέα Συμεὼν κρατοῦντα εἰς τὰς ἀγκάλας του τὸ βρέφος Ἰησοῦν, ὃπερ τείνει τὰς χεῖρας πρὸς τὴν ἀριστερᾷ ἱσταμένην καὶ

προσβλέπουσαν αὐτὸ μητέρα του, ὅπισθεν τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ὁ Ἰωσήφ κρατῶν ζεύγος τρυγόνων. Δεξιᾷ τοῦ Συμεὼν εἰκονίζεται ἡ γηραιὰ προφήτις Ἀννα, ἣτις τὴν μὲν δεξιὰν ὑψώνει εἰς προφητικὴν χειρονομίαν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: τοῦτο τὸ πεδῖον οὐρανὸν καὶ γῆν ἐστερέωσεν. (Λουκ. β', 22-38).

Ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου, ὑπερθεῖν τοῦ διδύμου παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου εἰκονιζομένη Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου, (εἰκ. 82) ἔχει τὰ πρόσωπα

Εἰκ. 82. Ἡ Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου.

κατανεμημένα εἰς δύο ομάδας: μίαν ἀριστερᾷ μετὰ τὸν Ἰησοῦν εὐλογοῦντα διὰ τῆς τεταμένης δεξιᾶς του τὸν Λάζαρον, ἀκολουθούμενον ὑπὸ δύο μαθητῶν, — τοῦ ἀγενείου Θωμᾶ¹ καὶ τοῦ Πέτρου — καὶ προσκυνούμενον ὑπὸ τῆς Μάρθας καὶ τῆς Μαρίας, ἐξ ὧν ἡ μὲν Μάρθα εἶναι πρηνής, ἡ δὲ Μαρία γονατιστὴ στρέφουσα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν Λάζαρον, καὶ μίαν δεξιᾷ μετὰ τὸν νεκρὸν Λάζαρον ὄρθιον ἐντὸς τοῦ μνημείου περιτετυλιγμένον μετὰ τὰς κειρίας, ὧν τὸ ἄκρον κρατεῖ μία ἀριστερᾷ πρὸ τοῦ μνημείου ἱσταμένη ἀνδρική μορφή φέρουσα τὴν χεῖρα εἰς τὴν ρῖνα ἵνα ἀποφύγῃ τὴν ἀναδιδομένην δυσσομίαν, ἐν ᾧ ἄλλη μορφή, ἡμικατεστραμμένη, ἱσταμένη δεξιᾷ τοῦ μνημείου, θὰ ἐκράτει πιθανῶς τὴν πλάκα, ἣτις ἐφρασε τὸ μνημεῖον. Οἱ δύο ἑκατέρωθεν τοῦ μνημείου ἄνδρες φέρουσι βραχὺν χιτῶνα καὶ ὑψηλὰ ὑποδήματα.

¹ Ἡ εἰς τὴν Ἑγερσιν τοῦ Λαζάρου παρουσία τοῦ Θωμᾶ βεβαιοῦται ἐξ ἐπιγραφῶν τοιχογραφιῶν τῆς Καππαδοκίας. Ὅταν ὁ Ἰησοῦς ἐδήλωσεν, ὅτι πορεύεται ἵνα «ἐξυπνήσῃ τὸν Λάζαρον», ὁ Θωμᾶς ἐκ πάντων τῶν μαθητῶν ἀνεφάνησεν «ἄγωμεν καὶ ἡμεῖς ἵνα ἀποθάνωμεν μετ' αὐτοῦ» (Ἰωάν. ικ', 16).

¹ Τοῦτο παρὰ Κ. Πορφυρογεννήτῳ (Βασ. Ταξ.) συχνὰ ὀνομάζεται προσφυέστατα *κιμελιούχιον* πβλ. Ι σ. 66, 20, 120, 28, 170, κ. (ἐκδ. Vogt), εἰς δὲ τὴν Ἑρμηνείαν *κουβούκλιον*.

Πλήν όμως αὐτῶν εἰκονίζονται παραπλεύρως καὶ ὀπισθεν τοῦ κρατοῦντος τὰς χειρῶν δύο ἄλλαι ἀνδρικαὶ μορφαὶ με μακρὰ ἱμάτια καὶ χιτῶνας καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ λευκὰ καλύμματα τῆς κεφαλῆς. Εἶναι Ἰουδαῖοι παριστάμενοι εἰς τὸ θαῦμα. Ἐκ τούτων ὁ μὲν προσβλέπει τὸν Χριστόν, ἐν ᾧ ὁ ἄλλος φέρει πρὸ τῆς ρινὸς τὸ μανδήλιον του.

Ἡ ὅλη παράστασις εἶναι συντεθειμένη καθ' ἀγνῶς βυζαντινὰ πρότυπα. Ἐν πρώτοις ἔχει μεγάλην λιτότητα διότι ἐλαττώνει εἰς τὸ ἐλάχιστον τὸν ἀριθμὸν τῶν εἰς τὸ θαῦμα παρισταμένων προσώπων. Ἐπειτα παρουσιάζει τὰς δύο ἀδελφὰς ἀνομοίως προσκυνούσας τὸν Κύριον καὶ τέλος τὸν Λάζαρον ὄρθιον ἐντὸς τῆς θύρας τοῦ μνημείου, ἐν ᾧ οὗτος ἀργότερον ἐν Μακεδονίᾳ εἰκονίζεται ἐντὸς σαρκοφάγου¹.

Ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος δύο παραστάσεων ἡ Βαϊοφόρος ἔχει τὸν συνήθη τύπον μετὰ τὸν Ἰησοῦν ἐν τῷ μέσῳ καθήμενον ἐπὶ τεφροῦ πώλου ὄνου καὶ ἀκολουθούμενον ὑπὸ δύο μαθητῶν καὶ πρὸ αὐτοῦ τοὺς Ἰουδαίους ἱσταμένους πρὸ τῆς πύλης τῆς Ἱερουσαλὴμ, καθ' ὃν χρόνον ἄλλα μὲν μικρὰ παιδία παρακολουθοῦσι τὴν σκηνὴν ἀναρριχωμένα ἐπὶ δένδρων ἄλλα δὲ στρώνουσι τὰ ἐνδύματά των πρὸ τοῦ ζῶον.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι κυρίως ἡ τελευταία παράστασις τοῦ βορείου τοιχώματος, ἥτις εἰκονίζει τὴν Ἀνάστασιν (εἰκ. 83). Ἐνταῦθα ὁ Χριστὸς εἰκονιζόμενος ἐν τῷ μέσῳ πατῶν ἐπὶ τῶν τεθραυσμένων καὶ χιαστὶ παριστωμένων πυλῶν τοῦ Ἄδου, ἵσταται κατ' ἐνώπιον, τῆς διατάξεως τῶν ποδῶν του δηλούσης μόνον ἐλαφρὰν πρὸς τὰ δεξιὰ κίνησιν. Ἐνδεδυμένος ὁλόλευκα κρατεῖ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς μέγαν σταυρὸν (τῆς Σταυρώσεως) ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνεγείρει μετὰ ἥρεμον κίνησιν τὸν Ἀδὰμ ἀπὸ τῆς σαρκοφάγου ἐν ἣ παρίσταται μέχρι τοῦ στήθους κεχωσμένος. Ὅπισθεν τοῦ Ἀδὰμ εἰκονίζεται ἡ Εὐὰ τείνουσα ἐν ἱεσὶα πρὸς τὸν Σωτῆρα τὰς διὰ τοῦ ἱματίου κεκαλυμμένας χεῖράς της, ὀπισθεν δὲ πάλιν τῆς Εὐᾶς εἰκονίζεται ἡ νεαρὰ μορφή τοῦ Ἀβελ φέροντος φωτοστέφανον καὶ κρατοῦντος ποιμενικὴν ράβδον. Αἱ τρεῖς μορφαί: Ἀδὰμ, Εὐᾶς καὶ Ἀβελ εἶναι διατεταγμέναι μετὰ κλίσιν 45°, ἡ μία ὀπισθεν τῆς ἄλλης, προβάλλονται δ' ἐπὶ ἀποκρήμνου βράχου. Ἀντιστοίχως πρὸς τὴν ὁμάδα ταύτην ὑπάρχει δεξιᾶ ἄλλη πάρις εἰκονίζουσα ἀπ' ἐνὸς μὲν τοὺς δύο προφητὰς, φέροντας τὰ στέμματα των καὶ ἐξερχομένους ὁμοίως ἀπὸ σαρκοφάγου, ἀπ' ἑτέρου δὲ τὸν Προδρόμον, οὗτινος διακρίνεται μόνον ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ εὐλογοῦσα χεὶρ του. Καὶ ἡ δευτέρα αὕτη ὁμάς προβάλλεται ἐπὶ ὑψηλοῦ ὀπισθεν βράχου.

Ὡς παρατηρεῖ τις ἐν τῇ περιγραφείσῃ παραστάσει ἐξαίρεται κυρίως ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ, ὅστις εἰκονίζεται μετὰ μεγαλειώδη, ἥρεμον κατ' ἐνώπιον

¹ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile Paris 1916 σ. 237.

στάσιν τονίζων τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος. Ἡ ὅλη σύνθεσις ἀπ' ἑτέρου εἶναι εἰς ἄκρον ἀπλοποιημένη περιοριζομένη εἰς μέσα λιτὰ καὶ ὑποβλητικά, ἵνα ἐκδηλώσῃ τὴν διὰ τοῦ θριάμβου τοῦ Χριστοῦ λύτρωσιν ἀπὸ τοῦ θανάτου. Οὕτω π. χ. ἀντὶ τοῦ προσωποποιημένου καὶ ἀλυσσοδέτου Ἄδου, μόνον τὰ χιαστὶ τεθειμένα θυρόφυλλα τῆς πύλης ὑποδηλοῦσι τὸν τόπον τῆς δράσεως. Οἱ χοροὶ

Εἰκ. 83. Ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀναστάσεως.

τῶν ἐν τῷ Ἄδῃ δικαίων ὡς καὶ ἄλλαι ἀφηγηματικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ θέματος παραλείπονται. Τοιαύτη αὐστηρὰ σύνθεσις ἀνήκει ἀναμφιβόλως εἰς χρόνους προγενεστέρους τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, καθ' ὃν ἐπικρατεῖ ὁ νατουραλισμὸς, ἡ γραφικότης καὶ ἡ δραματικὴ συγκίνησις. Πρέπει διὰ ταῦτα ἢ νὰ θεωρήσωμεν τὸ ἔργον ὡς ἀρχαιότερον (12^{ου} ἢ 13^{ου} αἰῶνος) ἢ νὰ δεχθῶμεν μίμησιν παλαιότερων αὐστηρῶν προτύπων μετὰ νεωτέραν τεχνικὴν ἐκτέλεσιν, πράγμα ὅπερ συχνὰ παρατηρεῖται κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐνταῦθα εἰκονιζομένην μορφήν τοῦ Ἀβελ αὕτη, ἀπαντῶσα ἤδη εἰς μικρογραφίας τοῦ 11^{ου} αἰῶνος¹, εὗρηται καὶ ἀργότερον εἰς τοιχογραφίας τοῦ Ἀγ. Ὁρους².

Ὑπεράνω τῶν εὐαγγελικοῦ κύκλου παραστάσεων εἰκονίζονται οἱ Προφῆται. Ἐνδεδυμένοι τὴν συνήθη ἀρχαίαν στολὴν διὰ μὲν τῆς μιᾶς χειρὸς χειρονομοῦσι διὰ δὲ τῆς ἐτέρας κρατοῦσιν ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ἐφ' οὗ εἶναι γεγραμμένα ἀποσπάσματα προφητειῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν κάτωθεν εἰκόνα. Ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς Ν. Α. γωνίας συναντῶμεν τοὺς ἑξῆς προφήτας:

1) Δαβίδ. Ἐπὶ τοῦ εἰληταρίου του ἡ ἐπιγραφή:
Ἄκουσον θύγατερ καὶ ἦδε καὶ κλῆρον
τὸ ὅσον καὶ ἐπηλάθου [τοῦ λαοῦ σου καὶ
τοῦ οἴκου τοῦ πατρὸς σου] (Ψαλμ. μδ', 11)

2) Ἀμβακούμ (;). Ἐπιγραφή:
Ἐξ ὄρους κατασκοίου λόγε ὁ προφήτης
[πιθανῶς: ἐξ ὄρους κατασκίου δασέος]
(Προσευχ. Ἀμβακούμ. στ. 3).

3) Σολομών. Ἐπιγραφή:
Ποταὶ θηγατέρες ἐπίησαν δῆναμην ποταὶ
ἐκτὴ[σαντο πλοῦτον]
(Σολομ. Παροιμ. κθ', 29).

4) Ναούμ. Ἐπιγραφή:
Καταβίσετε Κ(ύριος) ὁσί βετὸς ἐπὶ πόκον
(Ψαλμ. σα', 6).

5) Σοφονίας. Ἐπιγραφή:
Τάδε λέγει Κ(ύριος) ἐπόμενόν με εἰς ἡμέ-
ραν [ἀναστάσεώς μου]
(Σοφονίας γ', 8).

6) Ἰεζεκιήλ. Ἐπιγραφή:
Ἔσται ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ὀγδόης καὶ ἐπέκεινα
(Ἰεζεκ. μγ', 27).

Οἱ ἐπόμενοι δύο προφῆται: 7) Ἀαρὼν καὶ 8) Ζαχαρίας εἰκονίζονται ὑπεράνω καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ διδύμου παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου. Οὗτοι ἀντὶ εἰληταρίου κρατοῦσι θυμιατήρια διὰ τῆς δεξιᾶς διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀρτοφόριον, βεβαίως λόγῳ τοῦ ὅτι ἦσαν καὶ ἱερεῖς.

¹ Π. χ. ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 74 ἑλλην. εὐαγγελίῳ τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων H. O[umont], *Evangelies avec peintures byz. du XIe s. de la Bibl. Nationale I* πίν. 53, ἐνθα ὁμοίως ὁ Ἀβελ φέρει φωτιστέφανον.

² Μονὴ Βατοπεδίου Millet, *Monuments de l'Athos, Les peintures*, Paris 1916 πίν. 92.

Ἐπὶ δὲ τῆς βορείου πλευρᾶς εἰκονίζονται οἱ ἑξῆς ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς προφῆται:

9) Μωϋσῆς. Ἐπιγραφή:
Ἐλάλησεν Κ(ύριος) πρὸς Μωσὶ ἐνώπιος ἐνωπίῳ.
(Ἐξόδ. λγ', 11)

10) Ἰωήλ. Ἐπιγραφή:
Τάδε λέγει Κ(ύριος) τὰ τέκνα Σιών χέρετε
καὶ ἐφρῆν (εσθε).
(Ἰωήλ β', 23)

11) Κατεστραμμένος. Ἐπιγραφή:
... της

12) Κατεστραμμένος. Ἐπιγραφή:
τὸν] Θεὸν ἐκκοινηθήκατε
(Κλ. ι', 19)

13) Δανιήλ. Ἐπιγραφή:
καὶ πολλοὶ τῶν καθευδόντων ἐν γῆς | χόματι ἐγεγρήσονται.
(Δανιήλ ιβ', 2)

14) Ἐπιγραφή:
... νεσ ελοσ

Ἡ ὑπεράνω τῶν προφητῶν τελευταία ζώνη εἰκονίζει, ὡς εἴπομεν, τὸν Χριστὸν ἐν προτομῇ ἐντὸς κύκλων εἰς τὰς τρεῖς αὐτοῦ ἡλικίας (εἰκ. 83) ἥτοι ἀνατολικῶς μὲν ὡς Ἐμμανουήλ, δηλαδὴ νέον ἀγένειον, ἀπλῶς ἐνδεδυμένον εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦντα κύλινδρον (rotulus) — ἐν τῷ μέσῳ ὡς Παλὸν τῶν ἡμερῶν, ἥτοι ὡς γέροντα πολιόν, περιβεβλημένον λευκὸν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον καὶ ὁμοίως εὐλογοῦντα καὶ τέλος πρὸς δυσμὰς ὡς Παντοκράτορα, ἥτοι ὡς τέλειον ἄνδρα μὲ βαθύχρωμον στολὴν καὶ χειρονομίαν εὐλογίας. Ἡ τελευταία ὁμῶς αὕτη παράστασις ἔχει δυστυχῶς πολὺν βλαβὴ ἐκ τῆς ὑγρασίας.

Ἡ παράθεσις εἰκόνων τῶν τριῶν «ἡλικιῶν» τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι συνήθης ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ συναντῶμεν ἐκάστην τούτων ἐν τῷ αὐτῷ μὲν ναῷ ἀλλὰ κεχωρισμένως ἥτοι εἰς διάφορα αὐτοῦ σημεῖα¹.

Ὁ Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν παρίσταται ἐνταῦθα οἷον ὥραματίσθη αὐτὸν ὁ Δανιήλ (ζ', 9): «καὶ παλαιὸς τῶν ἡμερῶν ἐκάθητο καὶ τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ λευκὸν ὥσει χιῶν καὶ ἡ θριξ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ὥσει ἔριον καθαρόν». Εἶναι ταῦτοχρόνως ὁ θεὸς πατήρ καὶ ὁ υἱὸς ἀνθρώπου, οἷον διείδεν αὐτὸν ἐν τῇ ἀποκαλύψει τοῦ ὁ ἁγ. Ἰωάννης γράφων (Ἀποκ. Α', 14): «Ἡ δὲ κεφαλὴ αὐτοῦ

¹ Οὕτω π. χ. ἐν Ὁμορφῇ Ἐκκλησιᾶ Ὁρλάνδος, Ἡ Ὁμορφῇ Ἐκκλησιᾶ, Ἀθήναι 1921 σ. 27, 31, 32, 33 καὶ ἄλλαχού.

καὶ αἱ τρίχες λευκαὶ ὥσει ἔριον λευκὸν ὥσει χιών». Ἐν τούτοις κατὰ τῶν εἰκονιζόντων τὸν Χριστὸν ὡς γέροντα ἐξηγέρθησάν τινες, ἐν οἷς καὶ ὁ πολὺς Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, ὅστις ἐν ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεόδουλον Κιονίτην γράφει¹:

Τινές ὑπέκρουσαν ὅτι παρὰ τὸ δέον πράττει ἡ ἀγιωσύνη σου... καὶ κατητιώντο, ὅτι αὐτὸν τὸν Χριστὸν καὶ τοῖς ἀγγέλους γηραλέους ἀνιστόρησες».

Εἰκ. 84. Τριπλῇ παράστασις τοῦ Χριστοῦ ὡς Ἐμμανουήλ, Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν καὶ Παντοκράτορος.

Ἀπομένει ἤδη νὰ δ μιλήσωμεν καὶ περὶ τῶν ὀλίγων τοιχογραφιῶν, αἵτινες διετηρήθησαν ἐν τῷ ὁρόφῳ τοῦ νάρθηκος, ὅστις βεβαίως ἐχρησίμευεν ὡς γυναικωνίτης. Τούτου, ὡς ἤδη εἵπομεν, τὸ νότιον τμήμα, ἀποχωρισθὲν τοῦ ὑπολοίπου τμήματος διὰ χαμηλοῦ ἐγκαρσίου τοίχου φέροντος, χάριν φωτισμοῦ, τεταρτοκῆλιον ἄνοιγμα, διεσκευάσθη ὡς παρεκκλήσιον μετὰ κόγχης καὶ προθέσεως· φαίνεται δ' ὅτι οὐ μόνον τὸ παρεκκλήσιον τοῦτο ἀλλὰ καὶ ὅλος ὁ ἄνω ὄροφος ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τὴν ἁγ. Ἄνναν· διότι αὕτη ὅτε μὲν βαστάζουσα, ὅτε δὲ θηλάζουσα τὴν μικρὰν Παναγίαν εἰκονίζεται οὐ μόνον ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ παρεκκλησίου, ἀλλὰ καὶ ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν πλαγίων χωρισμάτων τοῦ πεσσοῦ, ὅστις χωρίζει εἰς δύο τὸ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ βλέπον παραθύρον τοῦ γυναικωνίτου.

Ἡ ἐν τῇ κόγχῃ παράστασις (εἰκ. 85) εἰκονίζει τὴν ἁγ. Ἄνναν ὀλόσωμον καὶ κατενώπιον ἀριστεροκρατοῦσαν τὴν μικρὰν Παναγίαν, ἥτις παρίσταται περιβεβλημένη ἀποκεφαλῆς τὸ μαφόριον, ὅπερ καὶ ὡς Θεοτόκος εἰκονίζεται ἀργότερον φέρουσα καὶ τοῦτο διότι ἤδη ἀφ' ἧς τριετῆς εἰσῆχθῃ εἰς τὸν ναὸν ἐθεωρήθη ὡς καθιερωμένη τῷ θεῷ καὶ ὡς «παρθένος συζευχθεῖσα τὸν Χριστόν», δι' ὃ καὶ φέρει ἤδη τὸ μαφόριον τῶν ὑπάνδρων².

Ἡ Παναγία εἶναι ἔστραμμένη κατὰ τὰ 3/4 πρὸς τὸν θεατὴν τείνει δὲ πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὴν δεξιὰν αὐτῆς· ἐπειδὴ ὁμως

¹ Migne, Patr. Gr. τ. 99 σ. 957 c.

² Wilpert, Die gottgeweihten Jungfrauen σ. 17-18.

ἡ ἄκρα χεὶρ τῆς εἶναι κατεστραμμένη δὲν γνωρίζομεν ἂν ἐκράτει σύμβολόν τι, οἷον σταυρὸν (ὡς ἐν τῇ τοιχογραφίᾳ τῆς Sta Maria Antiqua)¹ ἢ ἄλλο τι.

Τὸ θέμα τῆς ἁγ. Ἄννης ἀπλῶς κρατούσης τὴν μικρὰν Παναγίαν δὲν εἶναι πολὺ σύνηθες, ἐμφανίζεται ὁμως ἤδη ἀπὸ τοῦ 8^{ου} αἰῶνος ἐν τῇ Sta Maria Antiqua². Κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα τὸ ἐπανευρίσκουμεν εἰς φορητὴν ψηφιδωτὴν εἰκόνα τῆς Μονῆς Βατοπεδίου³ καὶ ἐν Νοτίῳ Ἰταλίᾳ⁴ καὶ τέλος ἐν μικρογραφίᾳ τῶν δμυλίων τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου⁵ τῆς Μονῆς Κοκκινοβάφου (Cod. Vatic. gr. 1162). Καὶ ἐν αὐτῷ δὲ τῷ γυναικωνίτῃ τοῦ ἁγ. Στεφάνου εἰκονίζεται καὶ πάλιν ἡ ἁγία Ἄννα δεξιοκρατοῦσα τὴν Παναγίαν ἐπὶ τοῦ χωρίσματος τοῦ πρὸς τὸν ναὸν βλέποντος διδύμου παραθύρου.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἄλλη παράστασις τῆς ἁγ. Ἄννης ἢ εὐρισκομένη ἐπὶ τῆς ἐτέρας παρεῖας τοῦ εἰρημένου χωρίσματος παραθύρου καὶ παριστάνουσα αὐτὴν ἐν προτομῇ καὶ ἐλαφρῶς πρὸς δεξιὰ στρέφουσαν ἵνα θηλάσῃ τὴν Μαρίαν (εἰκ. 86). Ἐνταῦθα ὁμως ἡ Παναγία, καθὼς νήπιον, δὲν εἰκονίζεται φέρουσα ἐπὶ κεφαλῆς τὸ μαφόριον ἀλλ' εἶδος τι σαρκίσιον, οὗ τὸ ἄκρον πίπτει δεξιὰ ἐπὶ τοῦ ὤμου τῆς. Ἐπομένως οὔτε καὶ ὡς βρέφος εἰκονίζεται, κατὰ τὴν κρατοῦσαν ἄλλως τε παρὰ Βυζαντινοῖς

Εἰκ. 85. Ἡ ἁγία Ἄννα κρατοῦσα τὴν μικρὰν Παναγίαν.

¹ W. de Gruneisen, Ste Marie antique, Rome 1911 σ. 110 εἰκ. 84. Εἰς μεταβυζαντινὴν φορητὴν εἰκόνα (1632) τοῦ Μουσείου Μπενάκη (Ξυγγόπουλος, Κατάλογος εἰκόνων Μουσ. Μπενάκη Ἀθῆναι 1936, πίν. 20) ἡ Παναγία κρατεῖ λευκὸν ἄνθος συμβολίζον τὸν Χριστόν.

² W. de Gruneisen ἔ. ἀ.

³ N. Kondakof, Pamjatniki christijanskago iskustva na Afone, Πετρούπολις 1902 σ. 307 εἰκ. 208, O. Vulf - Alpatoff, Denkmäler der Ikonenmalerei, Hellerau bei Dresden 1925 σ. 57 εἰκ. 18.

⁴ Ch. Diehl, L'art byzantin dans l'Italie méridionale Paris 1894 σ. 87-88.

⁵ Stornajolo, Le miniature delle omilie di Giacomo monaco, Roma 1910 πίν. 15.

συνήθειαν νὰ ἐνδύουν καὶ τὰ βρέφη ὡς μεγάλους. Λαμβάνει δὲ τὸ νήπιον μόνον του τὸν μαστὸν τῆς μητρός του ἵνα θηλάσῃ. Τὴν παράστασιν ταύτην δὲ ἐνεπνεύσθησαν βεβαίως οἱ βυζαντινοὶ τεχνῖται ἐκ τοῦ ἀποκρύφου πρωτευαγγελίου τοῦ Ἰακώβου, ἐνθα λέγεται¹: «πληρωθεῖσάν δὲ τῶν ἡμερῶν ἀπεσμήξατο Ἄννα καὶ ἔδωκε μασθὸν τῇ παιδί καὶ ἐπωνόμασε τὸ ὄνομα αὐτῆς Μαριάμ» καὶ περαιτέρω (κεφ. VI, σ. 13). «Τίς ἀναγγελεῖ τοῖς υἱοῖς

Εἰκ. 86. Ἡ ἀγ. Ἄννα θηλάζουσα τὴν Παναγίαν.

Ρουβὶμ, ὅτι Ἄννα θηλάζει; Ἀκούσατε, ἀκούσατε αἱ δώδεκα φυλαὶ τοῦ Ἰσραὴλ ὅτι Ἄννα θηλάζει».

Παραστάσεις τῆς Ἀγ. Ἀννης θηλαζούσης τὴν Παναγίαν δὲν σπανίζουσιν, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς· οὕτω π. χ. συναντῶμεν τοιαύτας ἐν τῇ Περιβλέπτῳ τοῦ Μυστρᾶ² καὶ ἐν τῷ ἐν Τυρνόβῳ ναῶ τῶν Ἀγίων Τεσσαράκοντα³ (12^{ου} αἰῶνος). Καὶ εἰς μὲν τὸν Μυστρᾶν ἡ εἰκὼν ἔχει τελειῶς διάφορον σύνθεσιν ἐν Τυρνόβῳ ὅμως παρίσταται ἡ Ἀγ. Ἄννα ἐν προτομῇ, ὡς ἐνταῦθα, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι αὐτὴ δίδει τὸν μαστὸν εἰς τὸ νήπιον, εἶναι ἔπομένως ἑγγύτερα πρὸς τὸ γράμμα τοῦ ἀποκρύφου πρωτευαγγελίου.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω διασώζεται ἀμυδρῶς ἐν τῇ ἀνω δεξιᾷ γωνίᾳ τοῦ ἐγκαρσίου τοιχώματος τοῦ παρεκκλησίου καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Ἀγ. Στε-

φάνου, παρ' ἣν ἡ ἐπιγραφή: *Στέφανος ὁ προτομάρχ[ης] καὶ ἀρχιεπίσκοπος*⁴.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ γυναικωνίτου εἶναι σύγχρονοι πρὸς τὰς τοῦ κυρίως ναοῦ ἥτοι τοῦ 14^{ου} πιθανώτατα αἰῶνος.

¹ Tischendorf: Evangelia apocrypha, Lipsiae 1853 κεφ. V σ. 11.

² Millet, Monum. byz. de Mistra Paris 1910, πίν. 128. 4.

³ Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928 σ. 104 εἰκ. 120. A. Protič, Mélanges Ouspensky=L'art byz. chez les Slaves, Paris 1930 τ. I σ. 92.

⁴ Περὶ τοῦ τύπου διάκων ἀντὶ τοῦ διάκονος ὕρα τὰ λεχθέντα ἐν B. C. H. X. L (1936) σ. 83 καὶ τὰς αὐτῇ παραπομπάς.

4. Η ΚΟΥΜΠΕΛΙΔΙΚΗ

Ὁ μικρὸς καὶ κομπὸς οὗτος ναὸς (εἰκ. 87) εὐρίσκεται περίπου εἰς τὸ κέντρον τῆς πόλεως παρὰ τὸ νέον-οικοδόμημα τοῦ Γυμνασίου, ὅπερ μὲ τὸν λευκὸν του ὄγκον καὶ τὸν κλασικίζοντα ρυθμὸν ἀποτελεῖ πολὺ ἀκατάλληλον βάθος διὰ τὸν βυζαντινὸν ναῖσκον.

Ἐκ πάντων τῶν ναῶν τῆς Καστορίας μόνον ὁ ὑπ' ὄψιν φέρει *κουμπέν*¹ ἥτοι τροῦλλον, δι' ὃ καὶ ἡ ἐν αὐτῷ τιμωμένη Παναγία φέρει τὸ χαρακτηριστικὸν ἐπίθετον Κουμπελίδικη².

Οὐ μόνον δ' ὡς πρὸς τὸν τροῦλλον ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐν γένει ἀρχιτεκτονικὴν διάταξιν διαφέρει τῶν ἄλλων ναῶν τῆς Καστορίας ἡ Κουμπελίδικη· διότι μονὴ αὐτὴ παρουσιάζει τὴν τρίκοχον διάταξιν³, (εἰκ. 88) φέρει δηλονότι κατὰ τὰς τρεῖς πλευράς (ἀνατ., βόρειον καὶ νοτίαν) ἐνὸς βασικοῦ τετραγώνου ἀνὰ μίαν κυλινδρικήν, ἐξέχουσιν κόγχην, ἥτις ὅμως δὲν προσκολλᾶται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ τετραγώνου ἀλλὰ τῇ μεσολαβήσει στενοῦ κυλινδρικοῦ θόλου. Οἱ τρεῖς δ' οὗτοι θόλοι μετὰ τοῦ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τετάρτου σχηματίζουν στυρὸν ἐν τῇ κατόψει καὶ τῇ ἐξωτερικῇ ὄψει· διότι ἐμφανίζονται ἐξωτερικῶς ὡς τέσσαρες ὑψηλαὶ ἀετοειδεῖς στέγαι, (εἰκ. 88) αἵτινες, ὑψούμεναι πολὺ περισσότερον τῶν ἀντιστοίχων στεγῶν τῶν κογχῶν, διάγραφουσιν εἰς τὸ διάστημα τὸν στυρὸν, ἐφ' οὗ βαίνει ἡ φέρουσα τὸν τροῦλλον κυβικὴ βᾶσις (εἰκ. 87 καὶ 89).

Ἀντὶ κόγχης ἡ τετάρτη (δυτ.) πλευρὰ τοῦ βασικοῦ τετραγώνου ἔφερε προσκεκολλημένον στενοεπιμήκη νάρθηκα καλυπτόμενον δι' ἐγκαρσίας κυλινδρικής

¹ Κουμπές ὀνομάζεται ἐνίοτε ὁ τροῦλλος εἰς ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας ὡς π. χ. ἐν Ἀγ. Ὄρει (πβλ. Millét-Pargoire-Petit, Inscriptions de l'Athos σ. 128), ὅρα ἐπίσης καὶ Διονύσιον ἱερομόναχον τὸν ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης ἐκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως Πετρούπολις 1909 σ. 225, 223). Οἱ Βυζαντινοί, ὡς γνωστὸν, χρησιμοποιοῦσι τὸν ὄρον *τροῦλλος* (Κε δ ρ η ν ὁ ς 1 676, ²¹ 677 ², Θεοφάν. Χρονογρ. 167, 185, 197 Λεων Γραμμ. σ. 453, Συμεὼν Λογοθ. 13, Γεώργ. ἀμαρτ. 13 - Κ. Πορφυρ. Βασ. Ταξ. II 15, 593 (Βόν), Κωδινὸς 141 ¹, καὶ ⁶ 143, 22 κλπ.) ἢ *τρούλλα* (Χειλᾶ, Χρονικὸν μονῆς ἀγ. Θεοδώρου Κυθήρων Hopf, Chroniques grécoromanes σ. 349 Ἀωνύμου De loc. Hierosol. 1 - Crusius Turcograecia 208) ἐνίοτε καὶ *τούρλα* (Μαν. Μαλαξός, Χρον.) ἐντεῦθεν καὶ ναὸς *τρούλλιως* (Κωδινὸς 82. ¹, Ἰω. Φωκᾶς, Περιγρ. Ἀγ. Τόπων 12) ἢ ἐκκλησία *τρούλλα* (Διονυσίου, Ἑρμ. ζ. τ. 215).

² Ἐσφαλμένως ὁ Millet τὴν ὀνομάζει Κουμπελίτισσαν (École Grecque σ. 94. 260 ³, 270 ⁴).

³ Ὅρα ὅσα περὶ τοῦ τύπου τούτου ἔγραψα ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Α' σ. 110-120.

καμάρας. Ἀργότερον — πάντως πρὸ τῆς ἀλώσεως, ὥς μαρτυρεῖ τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας — εἰς τὸν νάρθηκα αὐτὸν προσετέθη καὶ δεύτερος, ὅστις ἐκαλύπτετο ποτὲ διὰ κυλινδρικοῦ θόλου βαίνοντος κατὰ μῆκος· ὁ θόλος ὅμως οὗτος, ἄγνωστον ποτὲ καταπεσὼν ἀντικατεστάθη ἀργότερον διὰ ξυλίνης στέγης. Ἡ προσθήκη τοῦ ἐξωνάρθηκος ἐπήνεγκε καὶ τὴν κατεδάφισιν τοῦ τοίχου, ὅστις

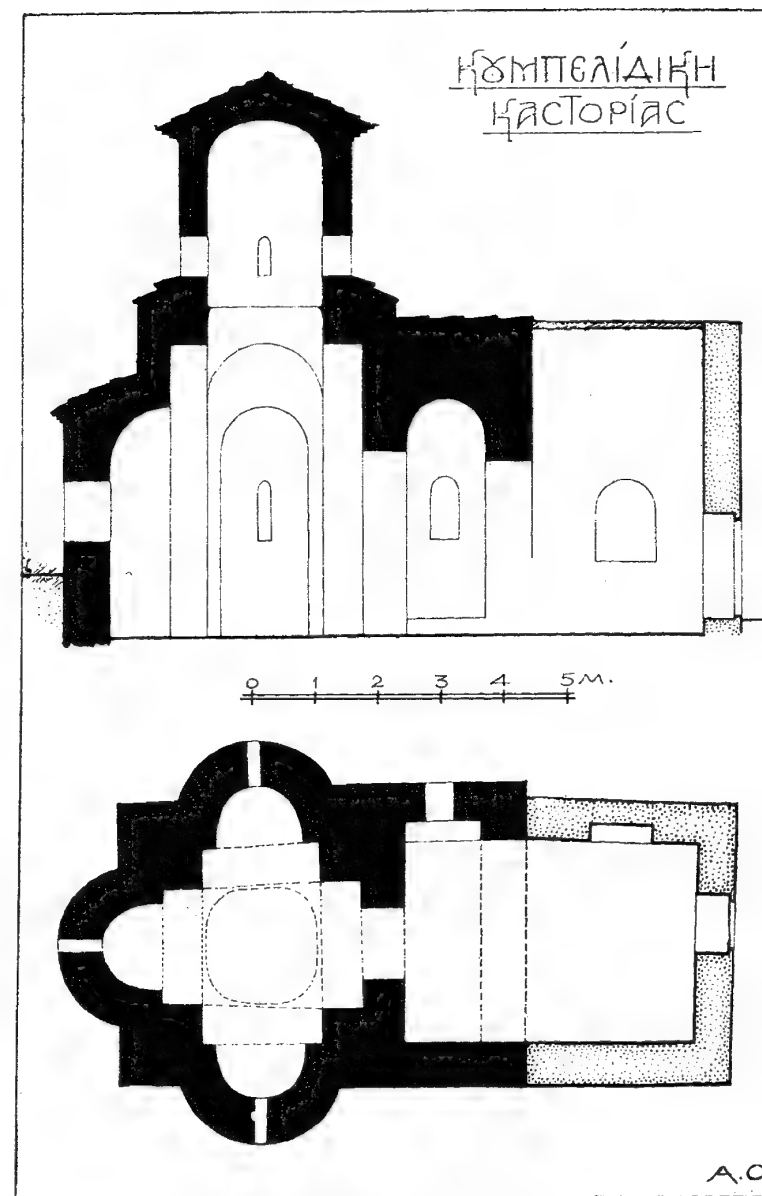
Εἰκ. 87. Ἡ Κουμπελίδικη ἀπὸ ΝΑ.

ἔφρασε πρὸς δυσμὰς τὸν νάρθηκα ἀντ' αὐτοῦ δὲ κατεσκευάσθη μέγα τόξον.

Τὰ χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖ ὁ ὑψηλὸς κυλινδρικός τροῦλλος του (εἰκ. 87, 90). Οὗτος ἐσωτερικῶς ἐν τε ὀριζοντίᾳ καὶ κατακορύφῳ τομῇ ἔχει ἐλαφρῶς ἑλλειψοειδὲς σχῆμα (εἰκ. 88) διατρυνπᾶται δ' ὑπὸ τεσσάρων μόνων καὶ τούτων στενῶν (0,20) καὶ χαμηλὰ τοποθετημένων παραθύρων (εἰκ. 87) περιβαλλομένων ἐξωτερικῶς ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας διηκούσης ἕως κάτω. Ὁ τύπος τοῦ ὑψηλοῦ κυλινδρικοῦ τροῦλλου μὲ τὰ χαμηλὰ στενά παράθυρα ἀπαντᾷ εἰς ναοὺς τοῦ 10^{ου} καὶ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ὥς π. χ. εἰς τὸν ἁγ. Ἰωάννην τῆς Μεσημβρίας¹ καὶ τὴν Παναξιώτισσαν τῆς Γαυρολίμνης² συνη-

¹ A. Rachenof, Les églises de Mesembria Sofia 1932, 89.

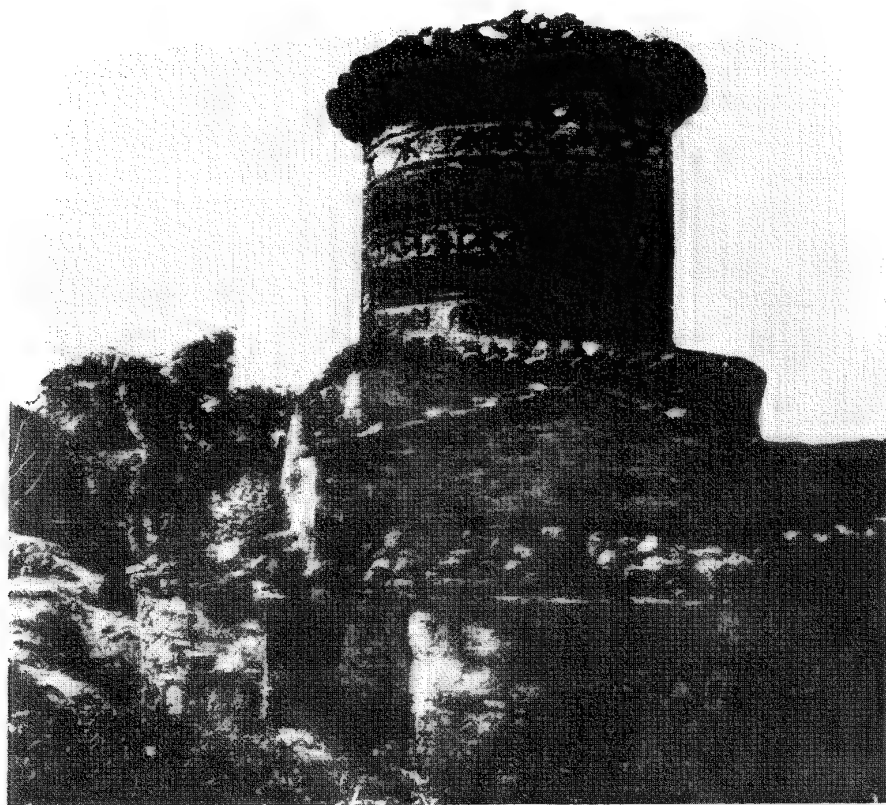
² Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδ. Α' σ. 121, ε.

Εἰκ. 88. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς Κουμπελίδικης.

θίζεται δὲ καὶ ἀργότερον, μάλιστα ἐν Ἡπείρῳ¹. Ἐνταῦθα ἰδίας προσοχῆς ἀξία εἶναι ἡ τοιχοδομία καὶ ἡ κεραμοπλαστική του διακόσμησης.

Καὶ ἡ μὲν τοιχοδομία παρουσιάζει τὸ σύστημα, ὅπερ ἤδη ἐγνωρίσαμεν εἰς τοὺς Ἁγ. Ἀναργύρους, ἥτοι τὸ μετ' ἀκανονίστων ἰσοδόμως τεθειμένων

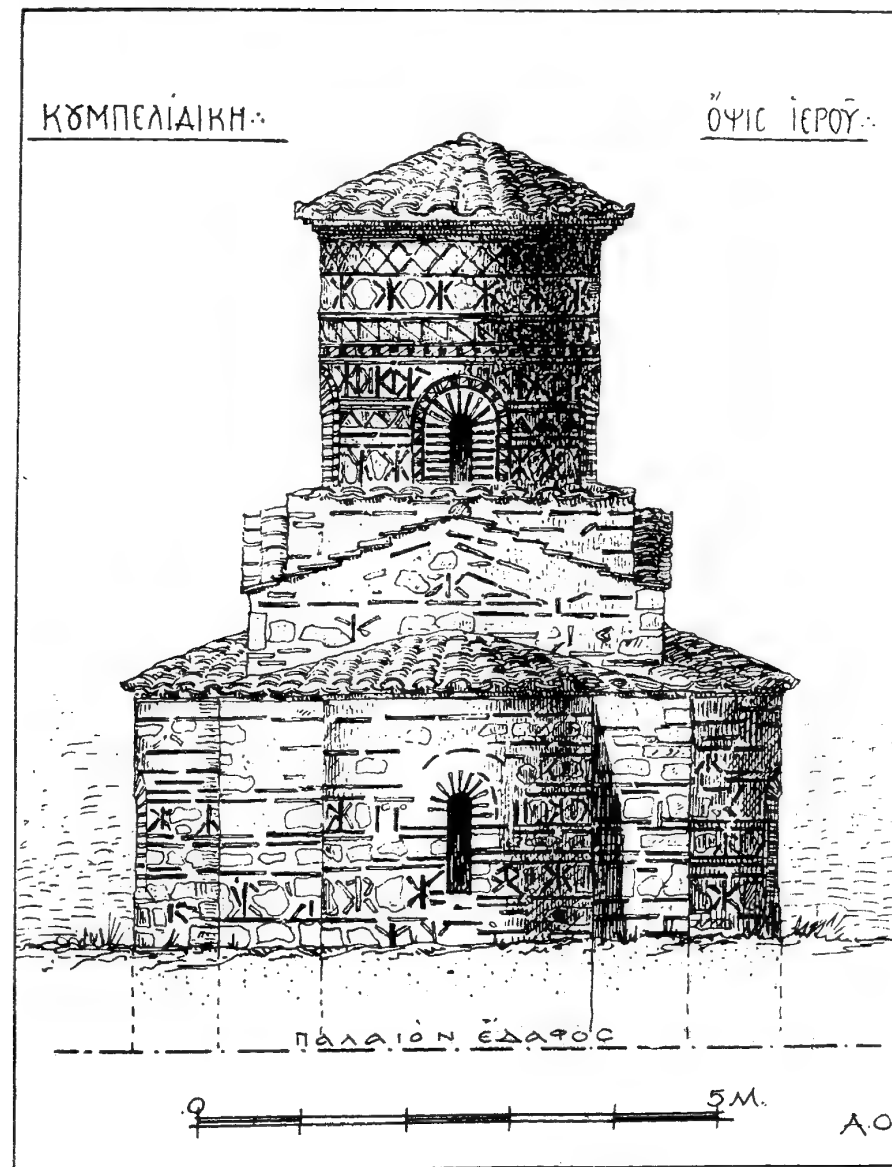

Εἰκ. 89. Ὅψις τῆς Κουμπελίδικης ἀπὸ βορρᾶ.

λίθων χωριζομένων δ' ἀπ' ἀλλήλων διὰ χιαστοῦ συνδυασμοῦ πλίνθων (εἰκ. 89) ἡ δὲ κεραμοπλαστική διακόσμησης παρουσιάζει κάτωθεν μὲν τοῦ δι' ἐξελονσῶν στρώσεων πλίνθων σχηματιζομένου γείσου τὸ ἀβακωτὸν σύστημα (ζατρικιοειδῆ ζωφόρον) — ὅπερ ἀμελέστερον ἐκτελεσμένον συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην — ἔτι δὲ κατωτέρω τὴν δι' ὀρθογωνίων ἢ τριγωνικῶν πηλίνων

¹ Οὕτω π. χ. ἐν τῷ ναῷ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐν ἄνω Λαμπόβῳ (Βερσάκης, Ἀρχ. Ἐφημ. 1916· σ. 113 εἰκ. 8) καὶ ἐν Βλαχογοραντζῇ (Βερσάκης, Πρακτ. Ἀρχ. Ἐταιρ. 1914 σ. 244). Ὁμοίως ἐν τῇ περιφερείᾳ Ἁγ. Δημήτριος Κατσούρη (Ὁρλάνδος Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Β' 57 ε.) καὶ Ἁγ. Βασίλειος παρὰ τὴν Γέφυραν (αὐτόθι Β' σ. 148 ε.).

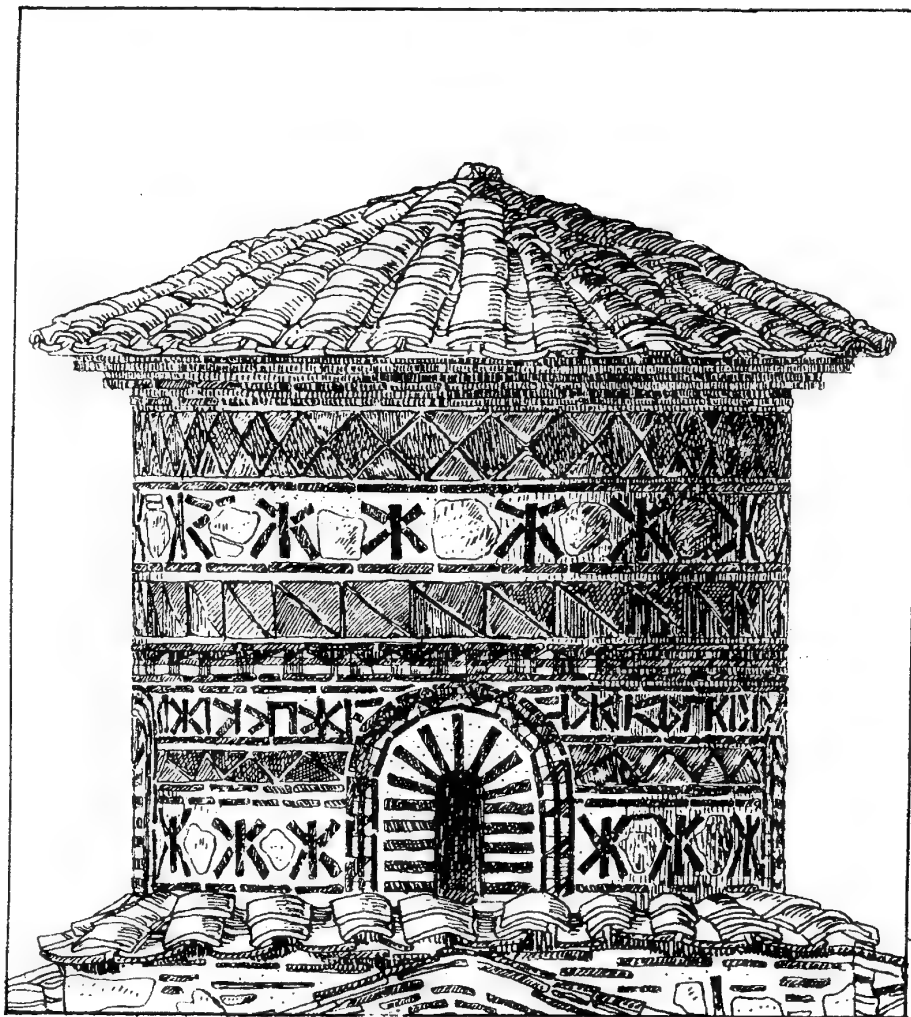
πλακῶν ἐπένδυσιν, ἣν εὗρομεν καὶ εἰς τὸν Ἁγ. Στέφανον. Τὴν ποικίλιαν τῶν ζωνῶν διακοσμήσεως αὐξάνει καὶ ὁ δακτύλιος τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, ὅστις

Εἰκ. 90. Ὅψις τοῦ ἱεροῦ τῆς Κουμπελίδικης.

περισφίγγει τὸν τρούλλον ἀκριβῶς ὑπεράνω τῆς ἀντιγῆς τῶν παραθύρων (εἰκ. 90). Τὸ σκοτεινὸν χρῶμα καὶ ἡ ποικιλία τῶν διακοσμητικῶν ζωνῶν

μετριάξουνσι κατὰ πολὺ τὴν βαρεῖαν ἐντύπωσιν, τὴν ὁποίαν προκαλεῖ ὁ ὄγκος τοῦ τρούλλου ἐν σχέσει πρὸς τὸ φέρον αὐτὸν βάθρον. Ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ τρούλλου ἦτοι μικρὰ μονόλοβα παράθυρα ἔφερε καὶ ἐκάστη τῶν τριῶν

Εἰκ. 91. Λεπτομέρεια τοῦ τρούλλου τῆς Κουμπελίδικης.

κογχῶν, ὥς καὶ ὁ ἐσωτερικὸς νάρθηξ, οὗτινος μάλιστα τὸ παράθυρον περιβάλλεται καὶ ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἣτις θὰ ὑπῆρχε πιθανῶς καὶ εἰς τὰ παράθυρα τῶν κογχῶν πλὴν ὅμως κατεστράφη καὶ ἐξηλείφθη διὰ τῶν μεταγενεστέρων ἐπισκευῶν. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐξωνάρθηξ φαίνεται ὅτι ἔφερεν ἀρχικῶς

δίλοβον παράθυρον μὲ ἐξέχουσαν ὀδοντωτὴν ταινίαν (εἰκ. 87), τοῦτο ὅμως ἐφράχθη ἀργότερον ἀποβὰν ἐσωτερικὴ κόγχη.

ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Ὁλόκληρος ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες, δυστυχῶς, λόγῳ τῆς ὑγρασίας, ἔχουσι καταστῇ δυσδιάκριτοι, ὑπέστησαν δ' ἐπὶ πλέον ἐσχάτως καὶ καταστρεπτικὴν ἐπισκευήν.

Ἡ εἰκονογράφησις ἀκολουθεῖ καὶ ἐνταῦθα τὸ σύνηθες κατὰ ζώνας σύστημα. Καὶ εἰς μὲν τὴν κάτω ζώνην εἰκονίζονται παρατεταγμένοι ἅγιοι (εἰκ. 92) στρατιωτικοί, μάρτυρες τῆς πίστεως, στυλῖται, διάκονοι κλπ. εἰς δὲ τὰς ἄνω θέματα ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου. Ἐν τῷ τρούλλῳ παρίσταται ὁ Παντοκράτωρ κάτωθεν δ' αὐτοῦ ζώνη ἐκ προφητῶν κρατούντων ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια καὶ ἔτι κατωτέρω ἀγγελικαὶ δυνάμεις, εἰς δὲ τὰ λοφία οἱ τέσσαρες εὐαγγελισταί ¹.

Ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται, ὥς συνήθως, ἡ Πλατυτέρα οὐχὶ ὅμως ὁλόσωμος ἀλλ' ἐν προτομῇ φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους ἐν ἐγκολπίῳ τὸν Χριστόν. Ἐχομεν δηλαδὴ ἐνταῦθα τὸν 3^{ον} ἐκ τῶν τριῶν τύπων τῆς Βλαχερνίτισης, οὓς καθώρισεν ὁ Wulff ².

¹ Εἰς τὴν βάσιν τοῦ τρούλλου φαίνεται ὅτι ὑπῆρχεν ἄλλοτε ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή, ἥς μέρος ἀναγνωσθὲν ὑπὸ τοῦ Χρηστίδου (Γρηγ. Παλαμᾶς VI (1922) 165) ἔχει οὕτω: *Ὁρω κατὰ οἶκον . . . ἀνιστορηθεὶς ὁ θεὸς οὗτος δόμος . . . Κοντιώτις ἀκαταμαχῆτον δια συνδρομῆς κοπον καὶ ἐξοδ . . .*

² Die Koimesiskirche zu Nikäa, Strassbourg 1903. 258-268. Περί τοῦ τύπου τῆς Βλαχερνίτισης ὅρα καὶ Ebersolt, Sanctuaires de Byzance Paris 1921 σ. 50 καὶ G. Schlumberger, Sigillogr. de l'Empire byzantin σ. 17 καὶ 35.

Εἰκ. 92. Τοιχογραφία ἁγίου τῆς Κουμπελίδικης.

Κάτωθεν τῆς Πλατυτέρας εἰκονίζονται συλλειτουργοῦντες οἱ 4 μεγάλοι ἱεράρχαι τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ἀνωθεν δέ, ἤτοι ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος, εἰκονίζεται ἐντὸς δύο ἐπαλλήλων τετραγώνων, καθήμενος καὶ εὐλογῶν ὁ Χριστός.

Ἐπὶ τῶν δύο γειτονικῶν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τόξων εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, τοῦ Γαβριὴλ εἰκονιζομένου ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ τῆς δὲ Παναγίας ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ τόξου. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τεταρτοσφαιρίου ἔχομεν τὴν παράστασιν τῆς Ὑπαπαντῆς, ἐν ἣ τὸ βρέφος Ἰησοῦν φέρει ὁ Συμεὼν, εἰς ὃν προσέρχονται ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ Ἰωσήφ, ὅστις κρατεῖ ζεύγος τρυγόνων. Ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τῆς νοτίας κόγχης τυμπάνου εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψις.

Ἐντὸς τοῦ βορείου τεταρτοσφαιρίου εἰκονίζεται κάστρον περιβάλλον πόλιν, πρὸ δὲ τῆς πύλης αὐτοῦ ἴστανται περίτρομοι Ἰουδαῖοι φέροντες τὰ γνωστὰ μακρὰ καλύμματα τῆς κεφαλῆς. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθεῖν τυμπάνου ἱστορεῖται ἡ Μεταμόρφωσις. Τέλος ὑπεράνω τῆς δυτικῆς θύρας τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

Ἐνδιαφέρουσαι παραστάσεις εἰκονίζονται καὶ εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ παλαιοῦ ἐσωτερικοῦ νάρθηκος. Ἐνταῦθα ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου τυμπάνου ἔχομεν τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ τὰ εἰσόδια αὐτῆς καὶ τὴν σκηνὴν τῆς ἀπορρίψεως τῶν δώρων Ἰωακεῖμ καὶ Ἄννης. Ἐπὶ τοῦ βορείου τυμπάνου εἰκονίζεται πιθανῶς ἡ εἰσόδος εἰς Ἱεροσόλυμα (εἰκ. 93) ἐπὶ δὲ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἔγκαρσιου τόξου εἰκονίζονται, εἰς μικρὰν κλίμακα, προφῆται κρατοῦντες εἰλητάρια εἰς δὲ τὸ κάτω νότιον ἄκρον ὁ Ἅγ. Νούμφριος. Τέλος κάτω, ἑκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματος τοῦ νάρθηκος, εὔρηνται αἱ εἰκόνες τῶν φυλάκων τῆς εἰσόδου ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ.

Ἄλλ' ἢ μᾶλλον ἐνδιαφέρουσα παράστασις εἶναι ἡ εὐρισκομένη ἐπὶ τῆς ἔγκαρσίας καμάρας τοῦ νάρθηκος καὶ εἰκονίζουσα τὴν Ἅγ. Τριάδα οὐχὶ κατὰ τὸν συνήθη παρὰ βυζαντινοῖς συμβολικὸν τύπον τῆς φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ ἀλλὰ διὰ προσωποποιήσεως τοῦ τε Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ.

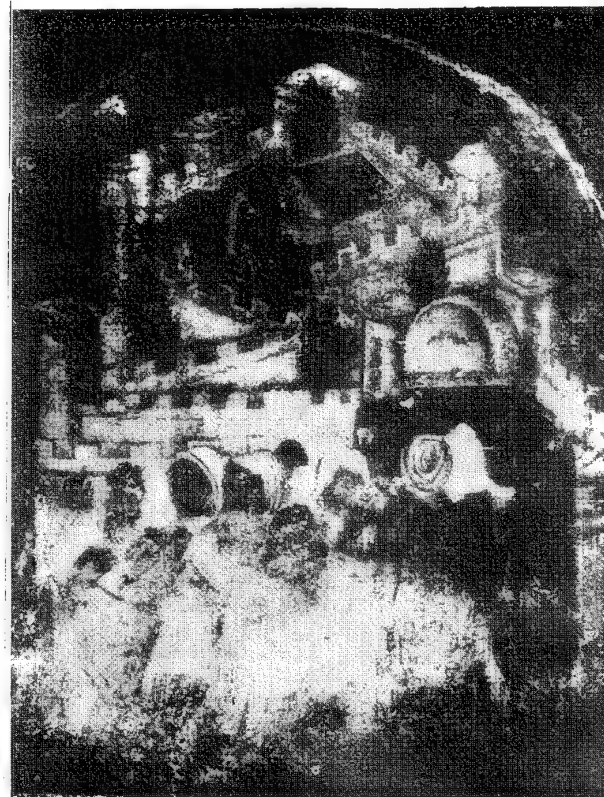
Ἐνταῦθα ὁ μὲν Πατὴρ εἰκονίζεται γηραιὸς καὶ λευκόθριξ, ὡς παλαιὸς τῶν ἡμερῶν, παρίσταται δὲ καθήμενος καὶ φέρων ἐπὶ τῶν γονάτων του τὸν Υἱόν, ὅστις ἀποδίδεται γενειῶν καὶ εἰς μικροτέραν τῆς τοῦ Πατρὸς κλίμακα. Κρατεῖ δ' ὁ Υἱὸς ἐν τῇ δεξιᾷ λευκὴν περιστεράν φέρουσαν φωτιστέφανον καὶ συμβολίζουσαν, κατὰ τὴν Γραφήν, τὸ ἅγ. Πνεῦμα.

Ἡ διὰ προσωποποιήσεως παράστασις τῆς ἁγ. Τριάδος ἀπεφεύγετο κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς ἀντικειμένη πρὸς τὴν ἁγ. Γραφήν λέγουσαν «τὸν Θεὸν οὐδεὶς θεάεται πώποτε». Δὲν εἶναι ὁμῶς καὶ μοναδικὴ ἐνταῦθα ἡ παράστασις αὕτη. Ὑπεδείχθη ἤδη¹ ὅτι ἀπαντᾷ ὁμοία ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ

¹ Ξηγγόπουλος, Πρακτ. Χριστ. ἀρχ. Ἔταιρ. τοῦ 1932 (Ἀθῆναι 1933) Περίοδος Γ' τόμ. Α σ. 134.

ὑπ' ἀρ. 52 χ/φου Suppl. Gr. τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης¹. Εἰς τὸ παράδειγμα τοῦτο ἔρχομαι νὰ προσθέσω καὶ δεύτερον· εἶναι δὲ τοῦτο τοιχογραφία τῆς ἐν ἔτει 1025 ἰδρυθείσης ἐλληνορθοδόξου μονῆς τῆς Κρυπτοφέρρης, ἣτις εἰκονίζει ὁμοίως τὸν Παλαιὸν τῶν ἡμερῶν φέροντα ἐπὶ τῶν γονάτων του τὸν Χριστόν, ὅστις πάλιν κρατεῖ τὴν τὸ ἅγιον Πνεῦμα εἰκονίζουσαν περιστεράν τὸ σύμπλεγμα τοῦτο περιβάλλεται ὑπὸ ἀγγέλων. Ἡ τοιχογραφία εἶναι πιθανῶς τοῦ 14^{ου} αἰ. Παραλλήλως κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα ἐφηρμοσθῇ καὶ ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος, καθ' ὃν ὁ μὲν Υἱὸς κάθηται ἀριστερᾷ εἰκονιζόμενος εἰς τὴν αὐτὴν κλίμακα πρὸς τὸν δεξιᾷ καθήμενον Πατέρα, τὸ δὲ ἅγιον Πνεῦμα, ἐν εἴδει περιστερᾶς, εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἄνω². Τὸν τύπον τοῦτον παρέλαβον καὶ ἐφήρμοσαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας κυρίως οἱ Κρητὲς ζωγράφοι φορητῶν εἰκόνων³.

Καίτοι δ' ἡ διὰ προσωποποιήσεως παράστασις τῆς ἁγ. Τριάδος ἐθεωρεῖτο κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα ὡς «νεωτερικὸν ἐφεύρημα» καὶ ὡς «ξένη καὶ

Εἰκ. 93. Τμήμα τῆς Εἰσόδου εἰς Ἱεροσόλυμα.

¹ H. Gerstinger, *Die griechische Buchmalerei*, Wien 1926, 34 πίν. XVIII.

² Strzygowski, *Die Miniaturen des Serbischen Psalters in München*, πίν. 37, 85.

³ Εἰκὼν Τζάν Φουρνάρη Βυζαντ. Μουσείου Ἀθηνῶν (Σωτηρίου Ὁδηγὸς Βυζ. Μουσείου 2 1931 σ. 89 ἀρ. 300). Εἰκὼν Μιχ. Δαμασκηνοῦ Μουσ. Μπενάκη (Ξηγγόπουλος, Κατάλογος εἰκόνων πίν. 30), εἰκὼν Πορφυρίου συλλογῆς Δ. Λοβέρδου καὶ Εἰκὼν συλλογῆς Σισιλιάνου (Σισιλιάνος, Πρακτικά Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. τοῦ 1932 σ. 135).

ἀπαράδεκτος τῇ ἀποστολικῇ καὶ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ»¹, ὅμως ὁ τύπος οὗτος ἐγενικεύθη παρ' ἡμῖν μάλιστα ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως κατὰ ῥωσικὴν κυρίως ἐπίδρασιν².

Ὡς πρὸς τὴν τέχνην τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κουμπελίδικης παρατηρῶ. ὅτι αἱ μὲν καθ' ἕκαστον μορφαὶ εἶναι ὀρθῶς ἐσχεδιασμέναι τῶν δὲ συνθέσεων ἡ προοπτικὴ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκριβής. Οἱ τόνοι τῶν σαρκῶν — ἐφ' ὅσον ἐπιτρέπει νὰ διακρίνωμεν αὐτοὺς ἡ γενομένη «ἐπισκευή» — εἶναι ἀνοικτοὶ αἱ δ' ἐπ' αὐτῶν τεθειμέναι σκιαὶ λίαν ἐλαφραί. Κυριαρχοῦσι γενικῶς αἱ ἀπλαῖ στάσεις, οἱ μέσοι τόνοι καὶ αἱ ἡσυχὴ ἀρμονίαι. Εἶναι ἔργα τῆς ἐπισήμου μᾶλλον ἐλληνιστικῆς τέχνης ἀνευ ὅμως ὑψηλῆς πνοῆς, δυνάμενα νὰ χρονολογηθῶσιν ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Ἐξερχόμενοι εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα ἀντικρὺζομεν ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου τοιχώματος ἐντὸς κόγχης τὸν ἁγ. Γεώργιον ἐκατέρωθεν δ' αὐτῆς ἀνὰ ἓνα τῶν ἁγ. Θεοδώρων, πρὸς οὓς χεὶρ Κυρίου προσφέρει ἀνὰ ἓν στέφος. Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου τοιχώματος βλέπομεν τὸν ἁγ. Μηνᾶν ἐφιππον ὑπεράνω δὲ τὴν παράστασιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου. Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἦτοι ἐπὶ τοῦ ἐγκαρσίου τόξου εἰκονίζεται ἡ Πεντηκοστή, ἐπὶ δὲ τῆς δυτικῆς ἦτοι ὑπερῶθεν τῆς θύρας, ἡ Χριστοῦ Γέννησις. Αἱ εἰκόνες τοῦ ἐξωνάρθηκος εἶναι μετρίας τέχνης καὶ μεταγενεστέρων χρόνων εἰς ταύτας δ' ἀναφέρεται καὶ ἡ ἐξῆς ὑπὲρ τὴν θύραν γεγραμμένη ἐπιγραφή:

*Αν(η)γ(ε)ρ(θ)η καὶ ἀν(ι)στορίστηκε θηων ο πανσεπτο
ναος του Θεου καὶ της Παναγης Θεοτοκο' ετη δεο
μεθα τον κοπηαστο εις τον ναον του θεου.*

Τέλος ἐρχόμεθα εἰς τὰς ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ δυτικοῦ τοιχώματος τοῦ ναοῦ τοιχογραφίας. Ἐνταῦθα εἰκονίζονται ἄνωθεν μὲν τῆς θύρας ἡ ἀποτομὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου καὶ τὸ ἐπὶ τοῖς γενεθλίοις τοῦ Ἡρώδου συμπόσιον μὲ τὴν Σαλώμην ὀρχουμένην πρὸ τοῦ βασιλέως. Ἀριστερᾷ δὲ τῆς θύρας εἰκονίζεται ἀφ' ἑνὸς ὁ Προφήτης Ἡλίας εἰς τὸ σπήλαιον μὲ τὸν κόρακα, ὅστις φέρει εἰς αὐτὸν τροφήν, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ Παναγία τοῦ Πάθους. Εὐθὺς ὑπεράνω τῆς θύρας ἐπὶ νεωτέρου στρώματος εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἐν προτομῇ καὶ παρ' αὐτὴν ὁ Χριστὸς φέρων τὴν ἐπιγραφὴν *IC XC O ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡΑΣ*. Τέλος δεξιᾷ τῆς θύρας διακρίνονται δύο στρώματα ἐπὶ τοῦ κατωτέρου τῶν ὁποίων εἰκονίζεται ὁ Προδρόμος γυμνόπους καὶ φορῶν τὸν τρίχινον σάκκον ἐπὶ δὲ τοῦ νεωτέρου ἡ ἁγ. Παρασκευή.

Τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῶν ἐξωτερικῶν τοιχογραφιῶν ὥς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κτίτορος διδάσκει ἡ ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου γραπτὴ ἐπιγραφή λέγουσα:

¹ Κ. Σάθα, Μεσαιων. Βιβλιοθήκη τ. Ι', Βενετία 1872 σ. 317. Πβλ. Μητροπ. Ἰεζεκιήλ ἐν Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. τοῦ 1932. Περιοδ. Γ' τόμ. Α' σ. 132.

² Σωτηρίου, Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. τοῦ 1932 σ. 134

Ἄ (ἐῆσις) του δουλου του θεου Ανδρονικου και νεος κυτορ ετει Ζ' Δ'.
Τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ΖΔ' (= 7004) ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον 1495 - 6.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παράστασις τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους (εἰκ. 94).

Ἐνταῦθα ἡ Θεοτόκος παρίσταται ἀριστερᾷ ὀλόσωμος, κατὰ κρόταφον, στρέφουσα μόνον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν θεατὴν. Κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὸν Χριστόν, ὅστις, λευκὰ ἐνδεδυμένος, στρέφει μετὰ δέους τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν κατὰ τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν ἐν προτομῇ εἰκονιζόμενον Ἀρχάγγελον Γαβριήλ. Οὗτος κρατῶν διὰ τῶν διατομῶν τοῦ κεκαλυμμένων χειρῶν του τὰ σύμβολα τοῦ πάθους ἦτοι τὸν σταυρόν, τὴν λόγχην, τὸν σπόγγον καὶ τὸ ἀγγεῖον τοῦ ὄξους ἐπιδεικνύει αὐτὰ πρὸς τὸν μικρὸν Χριστόν, ὅστις, πλήρης φόβου, τείνει τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ἵνα πιασθῇ ἀπὸ τὸ ἔνδυμα τῆς μητρὸς του ἐν ᾧ εἰς τὴν δεξιὰν κρατεῖ διπλωμένον ἑλκτάριον.

Εἰκ. 94. Ἡ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τοιχογραφία τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους.

Δεξιᾷ τοῦ ἀρχαγγέλου ἦτοι ὑπεράνω τῆς θύρας εὔρηται ἡ ἐπιγραφή:

*Ὁ τὸ χαῖρε πρὶν τῇ Παρθένῳ κομίσας | τὰ σύμβολα
τῶν τῶν πάθους προδεικνύει | Χ(ριστὸ)ς δὲ θνη(τὴν)
σὰρκ' ἐνδεδυμ[ένος] | πότμον δεδοικὼς δειλιᾷ ταῦτα βλέπων.*

Ἡ τετραστάσιχος αὐτὴ ἐπιγραφή εὐρίσκεται συνηθέστατα εἰς μεταβυζαντινὰς φορητὰς εἰκόνας, ἐν αἷς ἡ Παναγία, φέρουσα συνήθως τὸν τίτλον: ἡ ἀμόλυντος, εἰκονίζεται ἐν προτομῇ κρατοῦσα τὸν Χριστόν, πρὸς ὃν ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ δεικνύει τὰ σύμβολα τοῦ πάθους¹. Εἰκόνες τινὲς τοῦ τύπου τούτου² ὑπογεγραμμέναι παρὰ τοῦ Κρητὸς ζωγράφου Ἀνδρέα Ρίκου ἢ Ρίτζου ἐθεωρήθησαν, ὅτι εἶναι συνθετικὴ δημιουργία τοῦ ἀγιογράφου τούτου. Ἐν τούτοις κατόπιν τῆς ἐν Σεβρίτζ (Ζίτσα³ καὶ Κόντσε⁴) εὐρέσεως τοιχογραφιῶν τοῦ αὐτοῦ τύπου, ἀναγομένων πιθανώτατα εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, ἡ ὑπόθεσις αὕτη δὲν δύναται πλέον νὰ στηριχθῇ: διότι ὁ Ρίτζος, συμφώνως πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν του, πρέπει νὰ ταχθῇ εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 16^{ου} αἰῶνος⁵. Ἡ ἡμετέρα τοιχογραφία κατέχει χρονολογικῶς μεσάζουσαν θέσιν μεταξὺ τῆς τοῦ Κόντσε καὶ τὴν τοῦ Ρίκου, μεσάζουσιν δ' ὁμοίως θέσιν παρουσιάζει καὶ τυπολογικῶς μεταξὺ τῶν δύο παραστάσεων: διότι ἔχει στοιχεῖα παλαιότερα καὶ ἄλλα μᾶλλον προηγμένα. Οὕτω πρὸς μὲν τὴν τοῦ Κόντσε ὁμοιάζει κατὰ τὴν ὁλόσωμον παράστασιν καὶ πλαγίαν στάσιν τῆς Θεοτόκου καὶ τὴν περίτρομον ἔκφρασιν τοῦ μικροῦ Χριστοῦ, πρὸς δὲ τὰς μεταγενεστέρας φορητὰς κατὰ τὴν ἀτάραχον καὶ γλυκεῖαν ἔκφρασιν τῆς Παναγίας. Ὅπωςδήποτε ἡ βρεφοκρατοῦσα Παναγία τῆς Κουμπελίδικης ἀποτελεῖ, μέχρι τοῦδε, τὴν παλαιότεραν ἐπὶ ἐλληνικοῦ ἐδάφους σωζομένην τοιχογραφίαν τοῦ λεγομένου τύπου τοῦ Ρίκου.

5. Ο ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΚΑΣΝΙΤΖΗ¹

Ὁ ναὸς οὗτος εὐρίσκεται πλησίον τοῦ ἀνατολικοῦ τέματος τῆς κεντρικῆς ἀρτηρίας τῆς Καστορίας. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος καὶ ξυλόστεγος βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος, φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς μίαν μόνην ἀλλὰ μεγάλην ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ, τῶν λοιπῶν δύο κογχῶν — προθέσεως καὶ διακονικοῦ — ἀνοιγομένων εἰς τὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 95).

Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν φέρει ὁ ναὸς ἐξωτερικῶς ἀβαθῆ (0.10) τυφλὴν διακοσμητικὴν ἀψίδα (πλ. 2.20) (εἰκ. 97), ἥτις, ὥς εἰς τοὺς Ἀγ. Ἀναργύρους, δὲν φθάνει μέχρι τοῦ ἐδάφους. Ὅμοίαν ἀλλὰ μικροτέραν (πλ. 1.41) τυφλὴν ἀψίδα φέρει ἐσωτερικῶς καὶ τὸ νότιον τοίχωμα: χρησιμεύει δ' αὕτη ὥς πλαίσιον τῆς εἰκόνης τοῦ Ἀγ. Νικολάου (εἰκ. 95). Ἐφ' ἑκατέρας τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται εἰς ὕψος 2.55 ἀπὸ τοῦ δαπέδου ἀνὰ ἓν μονόλοβον (πλ. 0.27) καὶ ἐν δίλοβον τοξωτὸν παράθυρον, οὗτινος ὅμως τὸ χώρισμα δὲν εἶναι μαρμαρίνον ἀλλὰ πλίνθινον. Δίλοβον παράθυρον ἀλλὰ μετὰ μαρμαρίνου κιονίσκου (φραχθὲν ἀργότερον) ἔφερε καὶ ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 96), ἐν ᾧ αἱ δύο μικρότεραι κόγχαι εἶναι τυφλαί.

Ὁ κυρίως ναὸς φέρει ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς μίαν θύραν εἰσόδου, ἑτέραν δὲ χαμηλὴν (1.85) ἐπὶ τῆς δυτικῆς, δι' ἧς συγκοινωνεῖ πρὸς στενὸν νάρθηκα. Ὑπεράνω τῆς θύρας ταύτης ὑπάρχει ἐπὶ τῆς πρὸς τὸν νάρθηκα βλέπουσης πλευρᾶς μικρὰ τυφλὴ ἀψὶς (βάθ. 0.18, ὕψ. 1.00). Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκος, καταπεσὼν ἄγνωστον πότε, ἀντικατεστάθη διὰ νεωτέρου. Ὁ κυρίως ναὸς φέρει σήμερον ξυλίνην ὀροφὴν (ταβάνι), ἥτις ἀρχικῶς δὲν ὑπῆρχε, τῆς στέγης οὗσης ἐσωτερικῶς ὁρατῆς.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ, ἥτις παρουσιάζει ψευδισόδομὸν τι σύστημα μὲ λίθους σχετικῶς μικροὺς καὶ ἀκανονίστους συνδυαζο-

¹ Ἐνταῦθα διαφέρει μόνον κατὰ δύο λέξεις τοῦ πρώτου στίχου γράφει δηλ. «τῇ Παρθένῳ κομίσας» ἐν ᾧ εἰς ἐκείνας «τῇ πανάγῳ μηνύσας».

² Ὅρα τὰ παρὰ Wulff-Alpatoff, *Denkmäler der Ikonenmalerei* σ. 222-224 καὶ 291 καὶ Mirković, *Actes du IV Cong. Intern. des Ét. byz.* τ. II σ. 131 καταλεγόμενα παραδείγματα.

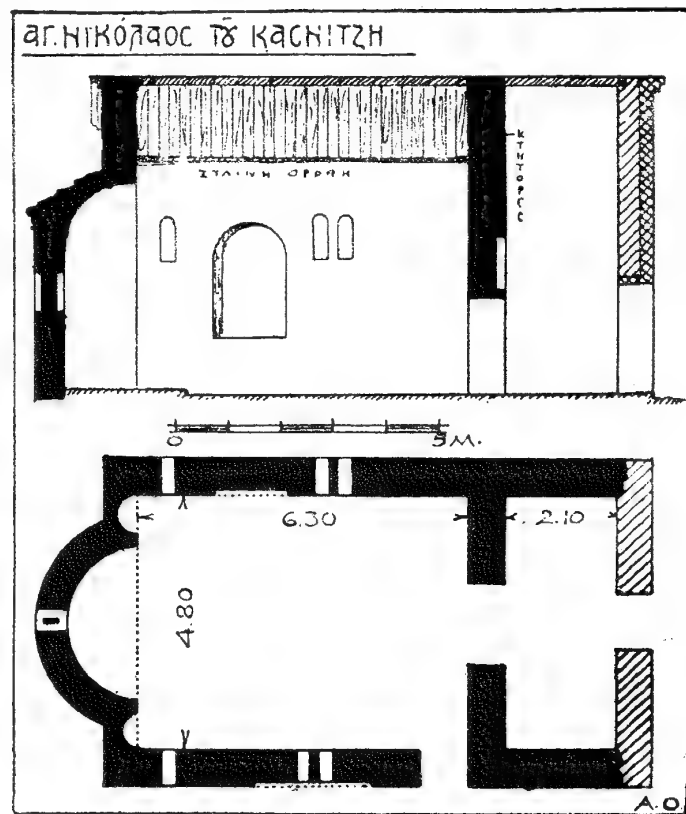
³ Vlad. Petković, *Starinar* 1909 Τεύχ. I σ. 64.

⁴ Lazar Mirković, ἐν *Actes du IV Congrès Intern. des études byzantines* τ. II, Sofia 1936, σ. 132 εἰκ. 65 (=τομ. X 1936 τῶν *Izvestija* τοῦ Βουλγ. Ἀρχ. Ἰνστιτούτου).

⁵ N. Kondakov, *Ruskaja Icona* I σ. 157.

¹ Ὁ ναὸς ἀποκαλεῖται ὑπὸ τῶν ἐντοπίων ἀπλῶς «τοῦ ἁγ. Νικολάου» προσέγραφα δ' ἐγὼ τὸ «τοῦ Κασνίτζη» ἥτοι τὸ ὄνομα τοῦ παλαιοῦ κτίτορος, χάριν διακρίσεως αὐτοῦ ἀπὸ τῶν δώδεκα ἄλλων ναῶν τοῦ αὐτοῦ Ἀγίου, οἵτινες ὑπάρχουσιν ἐν Καστορίᾳ. Τὸ πλῆθος τῶν ναῶν τοῦ θαλασσινοῦ Ἀγίου Νικολάου, οἵτινες ὑπάρχουσιν εἰς τινὰς πόλεις τῆς Β. Μακεδονίας (Καστορία, Ἀχρίς, Πρέσπα) καὶ τῆς Ἠπείρου (Ἰωάννινα), ἐξηγεῖται ἐκ τῆς γεινιασέως αὐτῶν πρὸς ἐκτεταμένους λίμνας, αἵτινες εἶναι, τρόπον τινά, μικραὶ θάλασσαι διαπλεόμεναι ἀπὸ πολλὰ μονόξυλα καράβια (ᾗρα περὶ τῶν καραβίων τούτων Leake, *Travels in northern Greece* τ. I σ. 326 καὶ Ἀρ. Ζάχον ἐν *Μακεδονικῇ Ἡμερολογίᾳ* τοῦ 1936 σ. 161-166).

μένους πρὸς ποικιλίαν πλινθίνων σχημάτων ><, <|>, ~ κλπ. (εἰκ. 97). Ἡ ἀνάλογία τῶν πλινθίων πρὸς τοὺς λίθους εἶναι τόσον μεγάλη, ὥστε ἀποκομίζει τις τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι πρόκειται περὶ τοίχου ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλινθίων κατεσκευασμένου (εἰκ. 97). Τοῦτο ἄλλωστε καὶ συμβαίνει πράγματι δι' ὠρισμένα

Εἰκ. 95. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

μέρη ὡς π.χ. τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν παραθύρων καὶ τῆς κόγχης, τὸ τύμπανον τῆς κόγχης κλπ.

Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν τοίχων εὐθὺς κάτωθεν τῶν κεράμων τῆς στέγης ὑπάρχει ὀδοντωτὴ ταινία, κάτωθεν δ' αὐτῆς ζωφόρος ἐξ ὀρθογωνίων πηλίνων πλακῶν φερουσῶν διαγωνίους χαραγὰς, χωριζομένων δ' ἀπ' ἀλλήλων διὰ κατακορύφων λίθων. Τόσον ἡ ὀδοντωτὴ ταινία ὅσον καὶ ἡ διὰ πηλίνων πλακῶν ζωφόρος συνεχίζονται καὶ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὑπογραμμίζουσαι τὴν βάσιν τοῦ μετ' ἀρκετὰ ἀποτόμου κλίσεως σχηματιζομένου τριγώνου τοῦ ἀετώματος ἂν καὶ διακόπτονται ἐν μέρει ὑπὸ τῆς κορυφῆς

τῆς στέγης τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 96). Ἐν τῇ αὐτῇ ἀνατολικῇ πλευρᾷ ὑπάρχει καὶ δευτέρα ὀριζόντιος ὀδοντωτὴ ταινία εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τοῦ τοξωτοῦ παραθύρου, οὗτινος καὶ περιβάλλει τὸ τοξωτὸν πλαίσιον.

Αἱ τοιχογραφίαι

Ὁ ναὸς ἔφερε τοιχογραφίας ἐξωτερικῶς μὲν ἐν μέρει (βόρειος καὶ ἀνατολικὴ πλευρὰ) ἐσωτερικῶς δ' ἐξ ὁλοκλήρου. Τμήματα τῶν ἐξωτερικῶν τοιχο-

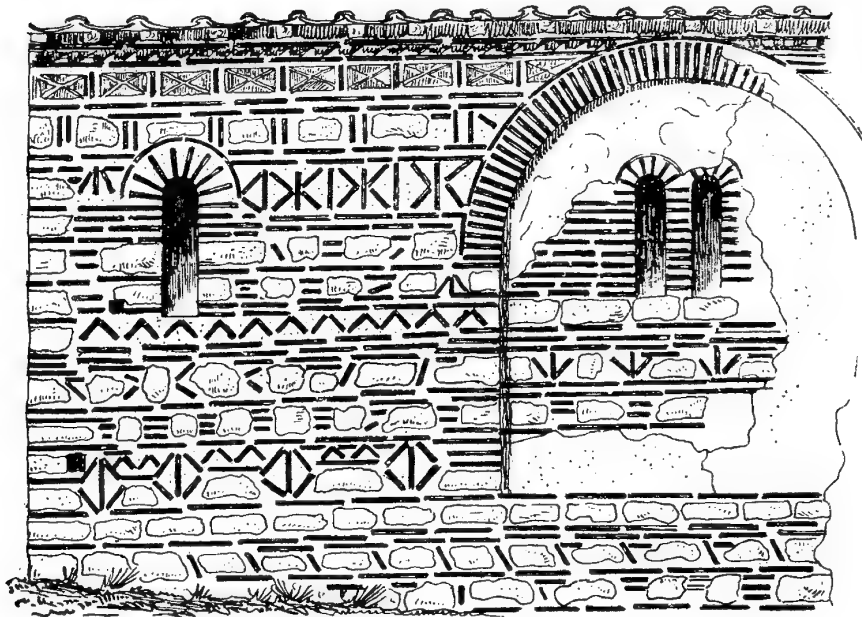
Εἰκ. 96. Ὅψις τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

γραφίων διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν ὡς καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα¹. Αὗται ὅμως, λόγῳ τῆς ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐκθέσεως εἰς τὰς καιρικὰς μεταβολάς, ἔχουσιν ἀποπλυνθῆ, καταστᾶσαι αἱ πλεῖσται δυσδιάκριτοι.

Αἱ ἐσωτερικαὶ τοιχογραφίαι εἶναι καὶ ἐνταῦθα διατεταγμέναι κατὰ τὸ καθ' ὀριζοντίους ζώνας σύστημα. Καὶ κάτω μὲν ἔχομεν, μέχρις ὕψους 2.70 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, παράταξιν ὁλοσώμων, κατενώπιον ἱσταμένων ἁγίων, — στρατιωτικῶν μὲν κατὰ τὰς μακρὰς πλευράς, ἱατρῶν δὲ κατὰ τὴν δυτικὴν — μεθ' ἣν ἀκολουθεῖ στενοτέρα ζώνη φέρουσα ἁγίους ἐν προτομῇ, ὑπερθεὶν δὲ ταύτης ἔρχονται αἱ συνθέσεις.

¹ Ἐν τῷ ἀνατολικῷ ἀετώματι διακρίνεται ἡ εἰκὼν τοῦ Ἀγ. Νικολάου ἐν προτομῇ μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας (εἰκ. 96).

Ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ ξυλογλύπτου εἰκονοστασίου ἀντικρύζομεν πρῶτον τὸν Χριστόν, εἰκονιζόμενον ὁλόσωμον κάτωθεν ὠραίον τριλόβου τόξου φερομένου ὑπὸ διδύμων κιονίσκων συνδεομένων διὰ κόμβων. Ὁ Σωτὴρ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: «Ἐγὼ εἰμὶ τὸ φῶς τοῦ κόσμου» (. . .). Ἐναντι ἀκριβῶς τῆς εἰκόνης τοῦ Χριστοῦ ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ἀβαθὴς κόγχη ἐντὸς

Εἰκ. 97. Τμήμα τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ὁ πάτρων τοῦ ναοῦ ἅγ. Νικόλαος περιβεβλημένος τὴν ἀρχιερατικὴν αὐτοῦ στολήν. Εἰς τὰς ἄνω δύο γωνίας εἰκονίζονται ἐν προτομῇ καὶ εἰς μικροτέραν κλίμακα ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ Παναγία κομίζουσα εἰς τὸν ἅγιον τὸ ὁμοφόριον αὐτοῦ ἀφ' ἑτέρου δ' ὁ Χριστός, ὅστις θέτει τὴν χεῖρα ἐπὶ τοῦ εὐαγγελίου, ὃπερ κρατεῖ ὁ ἅγιος¹.

Παραπλεύρως τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται οἱ ἅγ. Θεόδωροι, ὁ Τήρων καὶ ὁ Στρατηλάτης, παρ' αὐτοὺς δὲ ὁ ἅγ. Προκόπιος καὶ ἄνωθεν τῆς βορείου θύρας ὁ ἅγ. Μηνᾶς. Ἀντιστοίχως ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς ἔχομεν παρὰ τὸν ἅγ. Νικόλαον τὸν ἅγ. Δημήτριον, ἐφεξῆς δὲ τοὺς ἁγίους Γεώργιον, Νέστωρα καὶ Μερκούριον.

¹ Ὅρα τὴν σχετικὴν ἐρμηνεῖαν τῆς παραστάσεως ταύτης ἐν Ἀρχεῖῳ τῶν Βυζαντ. Μνημ. τ. Δ' σ. 25.

Ἡ κάτω ζώνη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καταλαμβάνεται ὑπὸ ἱατρῶν ἁγίων, οἵτινες γενικῶς ἐτύγχανον μεγάλης τιμῆς καὶ εὐλαβείας ὑπὸ τῶν Καστοριέων. Οὕτω ἔχομεν ἀριστερᾷ μὲν τῆς πρὸς τὸν νάρθηκα θύρας τοὺς ἁγίους Κοσμᾶν, Παντελεήμονα καὶ Δαμιανόν, δεξιᾷ δ' αὐτῆς τοὺς ἁγίους Κῦρον, Ἐρμόλαον καὶ Ἰωάννην τὸν ἀνάργυρον¹.

Εὐθὺς ὑπεράνω τῶν ὁλοσώμων ἁγίων ὑπάρχει κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἡ στενοεπιμήκης κτιτορικὴ ἐπιγραφή καταλαμβάνουσα ὁλόκληρον τὸ πλάτος

Εἰκ. 98. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

τοῦ ναοῦ, ὑπερθεῖν δ' αὐτῆς εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, δεξιᾷ δ' ἡ Μεταμόρφωσις.

Ἐκ τῶν ἁγίων τῆς δευτέρας ζώνης, οἵτινες, ὥς εἵπομεν, εἰκονίζονται ἐν προτομῇ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἦτοι ἄνευ διαχωριστικῆς ταινίας ἢ πλαισίου, ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιοι τυγχάνουσιν οἱ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος εἰκονιζόμενοι ἅγιοι Εὐστράτιος, Αὐξέντιος, Μαρδάριος, Εὐγένιος καὶ Ὁρέστης (εἰκ. 99). Ἐκ τούτων ἄλλοι μὲν εἰκονίζονται αὐστηρῶς κατὰ μέτωπον (Μαρδάριος) ἄλλοι δ' εἶναι ἐστραμμένοι κατὰ τὰ τρία τέταρτα (Εὐγένιος, Ὁρέστης). Ὑπερθεῖν αὐτῶν εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ἡ Γέννησις, δεξιᾷ δ' ἡ Ὑπαπαντὴ ἐν ᾗ τὸ βρέφος Ἰησοῦν φέρει εἰς τὰς ἀγκάλας τοῦ ὁ Συμεών.

¹ Τοὺς τρεῖς τελευταίους ἁγίους ἐπικαλεῖται ὁ ἱερεὺς κατὰ τὴν ἀπόλυσιν τοῦ ἁγιασμοῦ, ὥς συντελοῦντας εἰς τὴν ἴασιν τῶν ψυχῶν.

Εἰς τὸν νάρθηκα ἔχομεν πάλιν κάτω ὁλοσώμους ἁγίους, ἰδίᾳ γυναῖκας· διότι ἐνταῦθα, ὡς ἤδη εἵπομεν, ἴσταντο αἱ γυναῖκες. Οὕτω ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου τοιχώματος εἰκονίζονται αἱ ἅγιοι *Μαρίνα*, *Βαρβάρα* καὶ *Δουλιανή* (Ἰουλιανή;) ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου ἡ ἁγ. *Φωτεινὴ* καὶ οἱ ἅγιοι *Κωνσταντῖνος* καὶ *Ἐλένη*. Τέλος ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχώματος ἔχομεν ἀριστερῶς μὲν τῆς θύρας τὴν Παναγίαν ἀριστεροκρατοῦσαν τὸν Χριστὸν καὶ παρ' αὐτὴν τὸν ἁγ. Ἐλπίδιον δεόμενον, δεξιῶς δέ, κατ' ἐξαιρέσιν, τὴν Βάπτισιν, ἧς τμήμα ἀποδίδει ἡ εἰκὼν 100. Ὑπεράνω τῶν δύο τούτων παραστάσεων εὐρίσκονται ἀντιστοιχῶς οἱ προφῆται Ἡλίας καὶ Ἐλισσαῖος. Ἐπὶ τῶν ὑπερθεν ζωνῶν τῶν πλευρικῶν

Εἰκ. 99. Οἱ ἅγιοι Αὐξέντιος, Μαρδάριος, Εὐγένιος καὶ Ὁρέστης.

τοιχωμάτων εἰκονίζονται τὰ θαύματα τοῦ ἁγ. Νικολάου, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ ἥτοι ὑπερθεν καὶ ἐκατέρωθεν τῆς ἀβαθοῦς κόγχης, ἐν ᾗ εἰκονίζεται ὁ ἁγ. Νικόλαος, ἱστοροῦνται αἱ μορφαὶ ἑνὸς ζεύγους λαϊκῶν, οἵτινες, καθὰ διδάσκουσιν αἱ ἄνωθεν ἐκατέρωθεν αὐτῶν γεγραμμένη ἐπιγραφὰ εἶναι οἱ κτίτορες τοῦ ναοῦ. Καὶ ἡ μὲν ὑπεράνω τοῦ ἀνδρὸς γεγραμμένη ἐπιγραφὴ λέγει:

Νικηφόρος μάγιστρος καὶ κτήτωρ ὁ Κασνίτζης,

ἡ δὲ ὑπὲρ τὴν γυναῖκα:

Ἡ σύγγενος τοῦ κτήτορος Ἄννα.

Ἀμφότεροι οἱ κτίτορες εἰκονίζονται ὁλόσωμοι καὶ ἐστραμμένοι, ὡς συνήθως, κατὰ τὰ τρία τέταρτα (εἰκ. 101 καὶ 102). Ὁ ἀνὴρ, εἰκονιζόμενος γενειοφόρος, φορεῖ ἀπεριττον ποδῆρες, χειριδωτὸν ἔνδυμα, μὲ κλειστὸν λαιμόν, χρώματος ὑποκύνου, ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς σκουφόν. Τὸ μέσον τοῦ δεξιοῦ μανικίου του περιβάλλει κατάκοσμον περιβραχιόνιον¹, προφανῶς διακριτικὸν σημεῖον τοῦ

¹ Ὁμοῖον ἀκριβῶς περιβραχιόνιον φέρει, πλὴν ἄλλων, καὶ ὁ σεβαστοκράτωρ Καλογιάννης ἐν Βοϊανᾷ (Α. Grabar, Βοϊανᾷ, Σοφία 1928 πίν. XXI).

ὕψηλου ἀξιώματος τοῦ μαγίστρου, ὅπερ, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν, ἔφερεν ὁ κτίτωρ¹.

Ὁ Νικηφόρος παρίσταται ἐνταῦθα ἰσχνὸς καὶ ὑψηλός, ἔκφρασιν σοβαρὰν μὲ μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς προσφέρον ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας. Ἡ παράστασις ταύτης, κατὰ τὴν κρατυῖσαν παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς ζωγράφοις συνήθειαν, δὲν τηρεῖ τοὺς κανόνας τῆς προοπτικῆς ἀλλὰ παρουσιάζει ἀντὶ δύο τρεῖς πλευρὰς τοῦ ναοῦ (δυτικὴν, νοτίαν καὶ ἀνατολικὴν), διδάσκει δ' ἡμᾶς

Εἰκ. 100. Τμήμα τῆς παραστάσεως τῆς Βαπτίσεως.

ἀφ' ἑτέρου πόσον μικρὰν πίστιν ὀφείλομεν ν' ἀποδίδωμεν εἰς τὴν ἀκρίβειαν τῶν ἀπεικονίσεων τῶν ὑπὸ τῶν δωρητῶν προσφερομένων ναῶν οὐχὶ τόσον ὡς πρὸς τὴν γενικὴν μορφήν, ὅσον εἰς τὰς λεπτομερεῖας τῶν εἰκονιζομένων ναῶν. Οὕτω π.χ. ἐνταῦθα ἐπὶ μὲν τῆς εἰκόνος ἔχομεν τρία μεγάλα μονόλοβα παράθυρα, ἐν ᾧ εἰς τὴν πραγματικότητα ἔχομεν ἑν μικρὸν δίλοβον καὶ ἑν μικρὸν ἐπίσης μονόλοβον παράθυρον. (Ὅρα εἰκ. 98).

Ἡ ἀπέναντι τοῦ Νικηφόρου ἱσταμένη Ἄννα φέρει τὰς χεῖρας εἰς κίνησιν δεήσεως (εἰκ. 102). Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἰσχνὸν ἄνδρα ἡ γυνὴ εἶναι μᾶλλον παχεῖα μὲ μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ γρυπτάς καμπύλας ὀφρῦς.

¹ Τὸ ἀξίωμα τοῦ μαγίστρου ἀντεστοίχει περίπου πρὸς τὸ σημερινὸν τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στρατιωτικοῦ οἴκου τοῦ Βασιλέως. Ὅρα σχετικῶς Du Cange. Glossarium mediae et infimae graecitatis. στ. 843 ἐν λ. μάγιστρος.

Περιβεβλημένη ἐσωτερικῶς πορφυροῦν σχιστὸν καμίσιον, φέρει ἐπ' αὐτοῦ χρυσοκέντητον πλουμιστὸν μανδύαν (εἰκ. 102). Ὡς δ' ὁ ἀνὴρ φέρει καὶ ἡ γυνὴ περιβραχιόνιον λευκὸν ὁμῶς καὶ ἀκόσμητον. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς της, ὅπερ ὁμοιάζει πρὸς σαρίκιον, οὗτινος τὸ εἰς χρυσσοῦς καταλῆγον ἄκρον καταπίπτει ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου (εἰκ. 102). Τοιοῦτου εἴδους

Εἰκ. 101. Ὁ κτίτωρ τοῦ ναοῦ Νικηφόρος.

καλύμματα ἔφερον ἀπὸ τοῦ 14^{ου} ἰδίᾳ αἰῶνος οἳ τε ἄνδρες καὶ αἱ γυναῖκες¹ κατ' ἀνατολικὴν βεβαίως ἐπίδρασιν. Δὲν φαίνεται ὁμῶς ὅτι ταῦτα ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ προπολώματα ἢ τυμπάνια², ὥς ὑπετέθη ὑπὸ τινων, ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς τὰ φακιόλια³ ἢ φακεολίδας.

Ὡς τοιχογραφίαι τοῦ ἁγ. Νικολάου εἶναι ἔργα μᾶλλον ἐμπρεσσιονιστοῦ τεχνίτου. Ἡ κομπότης τῶν μορφῶν, ἡ ἄρρενωπὴ ὠραιότης τῶν προσώπων μὲ τὰ ἐντονα, λαϊκὰ χαρακτηριστικά (εἰκ. 100) ἐμποιοῦσι δυνατὴν ἐντύπωσιν καὶ ἐνθυμίζουσι ζωηρῶς ἀνατολικά πρότυπα. Τὸ πλάσιμον τῶν σαρκῶν εἶναι δυνατὸν αἱ ἀντιθέσεις μεταξὺ σκιάς καὶ φωτὸς ἀπότομοι, αἱ

δὲ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων ἰσχυρῶς τονισμέναι ἀλλ' ἁρμονικαὶ καὶ μὲ ἐλαφρὰν σχηματοποίησιν. Αἱ μορφαὶ τῶν μεμονωμένων ἁγίων (εἰκ. 99) παρουσιάζουσι πολλὴν ὁμοιότητα ὥς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν πρὸς τὰς τῶν ἁγίων Ἀναργύρων, χαρακτηριστικὴ δὲ εἶναι καὶ ἐνταῦθα ἡ ὑπὸ τὰ μῆλα τῶν παρειῶν ἐρυθρὰ

¹ Ὅρα ἕτερα παρδείγματα παρὰ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce Texte II, 1 Paris 1936 σ. 368 εἰκ. 166.

² J. Ebersolt, Les arts somptuaires à Byzance σ. 126 ἔ.

³ Κατὰ τὸν Μαλάλαν (457, 19 Βόν.) ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰνδῶν ἐφόρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς «λινόχρυσον φακιόλιν ἐσφενδονισμένον».

σκιαστικὴ κηλὶς. Ἴσως ἄλλος τεχνίτης νὰ ἐξωγράφῃ τοὺς ἁγίους καὶ τὰς προσωπογραφίας τῶν κτιτόρων καὶ ἄλλος τὰς συνθέσεις. Πάντως ἁμφότεροι εἶναι σύγχρονοι καὶ πρέπει νὰ ταχθῶσιν εἰς τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, καθ' ἣν δηλαδὴ ἐποχὴν ἡ Καστορία ἀνῆκεν εἰς τοὺς δεσπότας τῆς Ἡπείρου.

Εἰκ. 102. Ἡ σύζυγος τοῦ κτίτορος Ἄννα.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ ἐξετάσωμεν τὴν ὑπερθεὶν τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν. Αὕτη γεγραμμένη εἰς στίχους ἱαμβικοὺς ἔχει οὕτω:

Πολλῶν τετευχῶς δωρεῶν ὧν τρισμάκαρ
ἀφ' οὗ περ ἦλθον εἰς τὸ[ν] κλαυθμῶνος τόπον
ἀλιτρός, οἰκτρός, λάτρης, κακεργάτης
τάνῃν ἀνιστῶ τὸν νεὼν Νικηφόρος
τύχη μάλιστα καὶ τοῦπικλὴν Κασνίτζης
βάθρων ἀπ' ἄκρων πλὴν ζέοντι τῷ πόθῳ
σεπταῖς καταλάμποντα χρωματουργίαις
καὶ παντοδαπαῖς εἰκόνων ποικιλίαις
σοὶ τῷ δοτῇ τῶν καλῶν.

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς διδασκόμεθα ὅτι ὁ μάγιστρος Νικηφόρος Κασνίτζης ἰδίαις δαπάναις οὐ μόνον ἀνήγειρεν ἀλλὰ καὶ διεκόσμησε διὰ τοιχογραφιῶν τὸν ναόν, ὃν ἀφιέρωσεν εἰς τὸν «τρισμακάρα» ἅγιον Νικόλαον, παρ' οὗ «πολλῶν ἔτυχε δωρεῶν». Ἀλλὰ καὶ τι σπουδαιότερον διδασκόμεθα ἐκ τῆς φράσεως «ἀφ' οὗ περιῆλθον εἰς τὸν κλαυθμῶνος τόπον» ὅτι δηλ. ὁ Νικηφόρος δὲν ἦτο ἐντόπιος ἀλλ' ἦλθεν ὡς ἐξόριστος εἰς τὸν «τόπον τοῦ κλαυθμῶνος» ἦτοι τὴν Καστορίαν, ἣτις, ὡς γνωστὸν, ἐχρησίμευεν, καθὼς καὶ ἄλλαι πόλεις τῆς Βορείου καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας, ὡς τόπος ἐξορίας ἀνωτέρων τιτλούχων, ὑποπεσόντων εἰς τὴν δυσμένειαν τῶν ἀρχόντων τῆς βασιλευούσης.

Φέρει δ' ὁ Νικηφόρος τὸ ἐπίθετον Κασνίτζης. Παρὰ Καντακουζηνῷ (IV, 33 Βόν.) συναντῶμεν τὸ ὄνομα τοῦτο ὑπὸ τὸν τύπον Κασνιτζός¹. Φέρει δ' αὐτὸ ὁ γενναῖος στρατηγὸς Μποριλοβίκης δράσας περὶ τὰ μέσα τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Ποῖος ἀκριβῶς ἦτο ὁ ἐξόριστος μάγιστρος Νικηφόρος δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω². ἀλλ' οὐδὲ τοὺς χρόνους, καθ' οὓς ἔζησε γνωρίζομεν· διότι ἡ ἐπιγραφή οὐδεμίαν φέρει χρονολογίαν, ἣτις θὰ ἔλκε συνάμα καὶ τὸ ζήτημα τοῦ χρόνου κατασκευῆς τῶν τοιχογραφιῶν, ὃν μόνον ἐκ τεχνοτροπικῶν στοιχείων ἐπεχειρήσαμεν νὰ συναγάγωμεν.

Ὡς πρὸς τὸ ὕψος τῆς ἐπιγραφῆς τοῦτο, κατὰ τὴν ἐπικρατήσασαν συνήθειαν, εἶναι τὸ ἀρχαῖον ἐπικὸν μὲ χρῆσιν πολλῶν ὁμηρικῶν λέξεων. Ἡ ἐν τῷ 3^ῳ στίχῳ λέξις *ἀλιτρός*, οὕσα συγκεκριμένως τύπος τοῦ ἀλιτήριος ἀπαντᾷ ἤδη παρ' Ὀμήρῳ καὶ τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσιν³. Ἐν συχνῇ χρήσει παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς λογίοις σημαίνει τὸν ἁμαρτωλόν. Κατὰ τὸν Σπ. Λάμπρον⁴ τὸ ἀλιτρός εἶναι «τῶν ἐπιθέτων, ἅτινα προσελάμβανον οἱ μοναχοὶ προσγράφωντες εἰς ἑαυτοὺς ἁμαρτωλὴν φύσιν». Οἱ ἀντιγραφεῖς ὡσαύτως συχνάκις παραθέτουσι τὸ ἐπίθετον τοῦτο εἰς τὸ ὄνομα τῶν⁵. Εὐρίσκεται καὶ εἰς τὴν ἑμμετρον κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν τῆς παρὰ τὸ Ναύπλιον Ἀνίας Μονῆς⁶.

¹ Ὁ Jireček παράγει τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ *kaznač*, ὅπερ σημαίνει ταμίης. (Geschichte der Serben, Gotha 1911 τ. 1, 405 σημ. 1). Ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ τὸ ὄνομα τονίζεται δις Κασνίτζης, συμφώνως πρὸς τὴν γνωστὴν βυζαντινὴν ὑποκοριστικὴν κατάληξιν εἰς -ίτζης.

² Μάγιστρος τις Νικηφόρος μνημονεύεται ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1001 (Γ' οὐδ' ας, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν Γ', 114) ἀλλ' οὗτος βεβαίως δὲν δύναται νὰ εἶναι ὁ ἡμέτερος.

³ Πβλ. Καλλιμάχου. Ὀμηρ. ὕμν. εἰς Ἀπόλλωνα στ. 2.

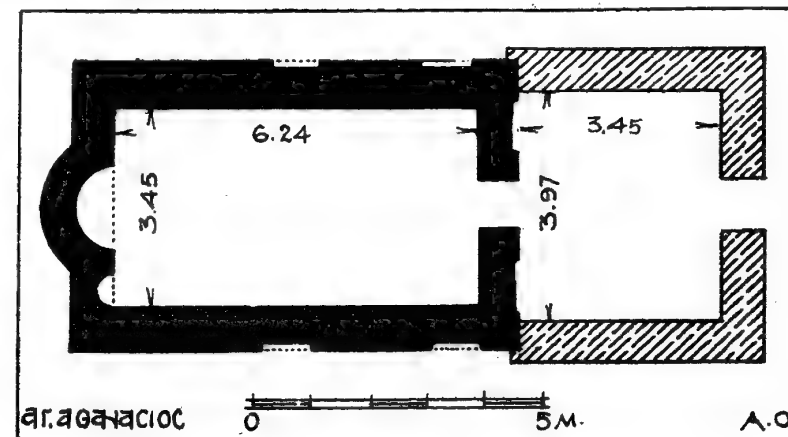
⁴ Ν. Ἑλληνομνημῶν Δ' (1907) σ. 379.

⁵ Vogel-Gardthausen, Die griech. Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, σποράδην.

⁶ Κ. Ζησίου ἐν Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἑθνολ. Ἑταιρ. Α' σ. 522, Μιχ. Λαμπρινίδου, ἡ Ναυπλία Ἀθῆναι 18. σ.

6. Ο ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Ὁ ναὸς οὗτος εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ τῆς Μητροπόλεως. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος βασιλικὴ μετὰ ξυλίνης στέγης, φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς ἐλαφρῶς ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν κόγχην ἱεροῦ (εἰκ. 103). Κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν

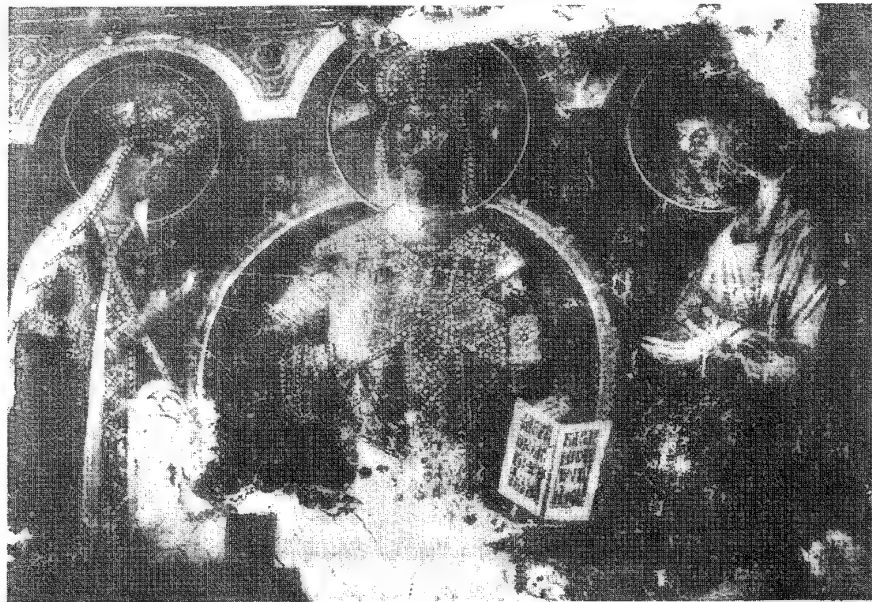
Εἰκ. 103. Κάτοψις τοῦ ἀγ. Ἀθανασίου.

φέρει προσκεκολλημένον τετράγωνον περίπου νάρθηκα. Ἡ τοιχοδομία του δὲν εἶναι σήμερον ὁρατὴ, διότι καλύπτεται ὑπὸ πετακτοῦ κονιάματος, ἐκ τινῶν ὅμως διαφαινομένων τμημάτων ἀποδεικνύεται, ὅτι ἦτο μᾶλλον ἀκανόνιστος καὶ παραμεμιγμένη μετὰ θραυσμάτων πλίνθων. Ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοιχωμάτων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχουσιν ἀνὰ δύο ἀβαθεῖς τυφλαὶ διακοσμητικαὶ βαθύνσεις (εἰκ. 103), ὅμοιαι δὲ βαθύνσεις ὑπῆρχον καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀνὰ μία ἐκατέρωθεν τῆς θύρας.

ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Ὁ ναὸς εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος ἐξ εἰκόνων διατεταγμένων καὶ ἐνταῦθα κατὰ τὸ κατὰ ζώνας σύστημα διακοσμήσεως. Καὶ κάτω μὲν ἔχομεν πάλιν παρατάξιν στρατιωτικῶν ἁγίων, ἄνω δὲ ζώνην ἐκ στηθαρίων, ἔτι δ' ἄνωτέρω σκηνὰς ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου. Εἰς τὰς παραστάσεις τῆς κάτω ζώνης παρατηροῦμεν, ὅτι πολλοὶ ἅγιοι δὲν φέρουσι τὰς καθιερωμένας στολὰς ἀλλ' εἶναι ἐνδεδυμένοι τὰ πλούσια ἐνδύματα τῶν στρατηγῶν καὶ ὑψηλῶν τιτλού-

χων τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς. Ἡ συνήθεια αὕτη φαίνεται ὅτι ἤρχισε νὰ ἐπικρατῇ ἀπὸ τοῦ 2^{ου} ἡμίσεος τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, δὲν περιορίζεται δὲ μόνον εἰς τὰς στολὰς ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τοὺς τίτλους, δι' ὧν χαρακτηρίζονται οἱ ἅγιοι. Οὕτω π. χ. ὁ ἅγ. Δημήτριος, ὅστις εἰς τὰς πρώτας παραδόσεις οὐδὲ κἄν ἀπλοῦς στρατιώτης εἶναι¹, τιλοφορεῖται δούξ², μέγας δούξ³, μέγας βοεβόδας⁴, Ἀπόκαιχος⁵ κλπ. Ἐπίσης μέγας δούξ τιλοφορεῖται καὶ ὁ ἅγ. Ἀρτέμιος ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ 1552 τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Μ. Μαυριωτίσσης Καστορίας⁶.

Εἰκ. 104. Τοιχογραφία τῆς Δεήσεως.

Ἐκ τῶν παραστάσεων τῆς κάτω ζώνης ἀξίαι προσοχῆς τυγχάνουσιν αἱ ἐξῆς: Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοῖχου:

1. Ἡ ἀποκαλυπτικὴ εἰκὼν τοῦ Τριμόρφου ἢ Δεήσεως (εἰκ. 104). Ἐνταῦθα εἰκονίζονται, κάτωθεν τριῶν συνεχομένων τόξων, ἐν τῷ μέσῳ μὲν ὁ Χριστός, καθήμενος ἐπὶ θρόνου ἔχοντος κογχοειδὲς ἐρεισίνωτον, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

¹ Delhaye, Les légendes grecques des Saints militaires, Paris 1909 σ. 104.

² Ἐν τοιχογραφίᾳ ναοῦ τοῦ Dragalevci (1486) Grabar, Peinture religieuse en Bulgarie σ. 310.

³ Ἐν τοιχογραφίᾳ ἁγ. Ἀνδρέου Καστορίας καὶ τῶν Μετεώρων (Σωτηρίου Ἐπει. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν Θ', 410).

⁴ Ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ ναοῦ τοῦ Boboseno (1488) Grabar, ἔ. ἀ. σ. 310.

⁵ Ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου Καστορίας, περὶ ἧς κατωτέρω σ. 153.

⁶ Ὅρα περὶ τῆς μονῆς ταύτης κατωτέρω.

Δεῦται οἱ εὐλογημένοι τοῦ πατρὸς μου κληρονομίᾳ τὴν διμασμένην ὑμῖν βασιλείαν [ἀπὸ καταβολῆς κόσμου] (Ματθ. κε' 34).

Ἐκατέρωθεν τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ Χριστοῦ εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή: $\overline{IC} \overline{XC}$ ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης· πράγματι δ' ὡς βασιλεὺς εἶναι ἐνδεδυμένος ὁ Σωτὴρ· διότι φορεῖ κατάκοσμον σάκκον μετὰ μαργαροκοσμήτων λώρων ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς ἐπανώκλειστον, τρουλλοειδὲς στέμμα, ἀπὸ τοῦ ὁποίου κρέμονται ἑκατέρωθεν τὰ ἐκ μαργάρων πραιπενδούλια.

Ἀριστερᾷ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται, ἐστραμμένη πρὸς τὸν Υἱόν, ἡ Παναγία, τείνουσα τὴν μὲν δεξιὰν χεῖρα εἰς δέησιν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦσα ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον, ἐφ' οὗ θὰ ἦτο ἄλλοτε γεγραμμένη ἐπιγραφή, μὴ σωζομένη σήμερον. Ὡς δ' ὁ Χριστὸς εἶναι καὶ ἡ Παναγία ἐνδεδυμένη βασιλικὴν στολὴν μὲ στέμμα¹ ἀπὸ τοῦ ὁποίου καταπίπτει ὀπισθεν μακρόν, λευκόν, ἀστεροκόσμητον κρήδεμνον.

¹ Ὅμοιον στέμμα πρὸς τὸ τῆς Παναγίας φορεῖ ἐν Κρεμικόβτσι καὶ ἡ βασιλικῆς καταγωγῆς ἁγία Κυριακὴ, ἧς εἰκόνα ὄρα παρὰ Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie πίν. XXXIX.

Εἰκ. 105. Τοιχογραφία τοῦ ἁγ. Γεωργίου.

Τέλος δεξιᾷ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται, ἐστραμμένος πρὸς τὸν Κύριον, ὁ Πρόδρομος, προσκλίνων ἐλαφρῶς τὴν κεφαλὴν καὶ ἔχων τεθειμένους χιαστί τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους.

Εἰς τὰς παλαιότερας παραστάσεις τῆς Δεήσεως ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Παναγία φέρουσι τὰς συνήθεις αὐτῶν πατροπαράδοτους ἀμφιέσεις. Ἡ ἐνταῦθα ἐμφάνισις τῶν μὲ βασιλικὴν στολὴν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ῥηθεῖσαν τάσιν ἐξομώσεως τῶν ἁγίων πρὸς αὐλικὸν τοῦ οὐρανοῦ βασιλέως¹ ἡτοι τοῦ Χριστοῦ, ὅστις διὰ τοῦτο φέρει ἐνταῦθα, ὡς καὶ ἡ μήτηρ του, τὴν βασιλικὴν στολὴν. Ἡ μετὰ βασιλικῆς στολῆς ἐνδυμασία τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας ἀπέβη ἀργότερον συνήθης, ὡς μαρτυροῦσι πλεῖστοι τοιχογραφίαι² καὶ δὴ καὶ αὕτη ἡ Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης³, ἥτις ῥητῶς ἀναγράφει: «Ὅταν ποιήσης τὸν Χριστὸν βασιλέα. . . »

2. Ἀγ. Γεώργιος ὁ Καππάδοξ⁴ (εἰκ. 105). Οὗτος εἰκονιζόμενος μὲ στροφὴν τριῶν τετάρτων διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς κρατεῖ τὸ ξίφος, τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρει εἰς σχῆμα δεήσεως. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι κυρίως ἡ στολὴ τοῦ Ἁγίου, ὅστις φορεῖ ἐσωτερικῶς πλουμιστὸν καμίσιον ἐπ' αὐτοῦ δὲ πολυτελῆ ἐξωσμένον χιτῶνα μετὰ βραχειῶν χειρίδων. Ὁ χιτῶν οὗτος κοσμεῖται δι' ἐφαπτομένων κύκλων, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζονται δικέφαλοι ἄετοί. Ἐπὶ τοῦ χιτῶνος εἶναι ἐρριμμένος ὀπισθεν μανδύας μὲ λευκὴν φόδραν, ὅστις πορποῦται ἔμπροσθεν πρὸ τοῦ στήθους. Ὁ ἅγιος φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἰδιότυπον, μηνοειδῆ πῖλον.

Ἡ ὅλη στολὴ εἶναι ἡ τῶν ὑψηλῶν τιτλούχων τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ ἰδιόσχημος μηνοειδὴς πῖλος (εἰκ. 106) δὲν ἀπαντᾷ μόνον ἐνταῦθα ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Καστορίας⁵, τοῦ Τρέσκαβετς⁶ καὶ τῆς μόνῃς Μαργον⁷ τῆς Σερβίας, τῶν Σερρών⁸ καὶ τέλος τῶν Μετεώρων⁹. Ὅταν

¹ Συχνότατα ὁ Χριστὸς μνημονεύεται ὡς βασιλεὺς εἰς κείμενα καὶ ἐπιγραφάς. Συχνότατα δ' ὡσαύτως ἡ Παναγία φέρει ἐν τῇ ὕμνολογίᾳ τὰ ἐπίθετα Βασιλὶς, Παντοβασίλισσα, κλπ. Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ ὕμνογραφίᾳ 11, 56 κλπ.

² Π. χ. τοῦ ἐν Τυρνόβω ναοῦ Πέτρου καὶ Παύλου (Grabar, Peint. relig. 276) καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Καστορίᾳ τοῦ ναοῦ ἁγ. Νικολάου τῆς συνοικίας ἁγ. Λουκά.

³ Διονυσίου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης ἐκδόσις Παπαδοπούλου-Κεραμέως Πετρούπολις 1909 σ. 281. Πβλ. καὶ Didron, Guide de la Peinture σ. 428.

⁴ Τὸ ἐπίθετον τοῦτο φέρει ὁ ἁγ. Γεώργιος καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ τῶν Μετεώρων (Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. Θ', 410) καὶ ἀλλαχοῦ.

⁵ Ὁ ἁγ. Ἀλέξανδρος καὶ ἕτερος ἅγιος ἐν τῷ αὐτῷ ναῷ τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου φοροῦσιν ὅμοιον πῖλον. Ἐπίσης ἐν τῷ ναῷ ἁγ. Νικολάου τῆς συνοικίας ἁγ. Ἀναργύρων καὶ ἁγ. Νικολάου τοῦ Μαγαλειοῦ, ὁμοίους πῖλους φέρουσιν οἱ ἁγ. Γεώργιος καὶ Δημήτριος.

⁶ Miljukof, ἐν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἰνστ. Κ/πόλεως Σόφια 1899 τ. IV, 1 σ. 118 εἰκ. 42.

⁷ Mirkovič-Tatič, Markov manastir, Beograd 1925 σ. 36 εἰκ. 39 καὶ π. 46 εἰκ. 49.

⁸ Ναὸς μητροπόλεως ἁγ. Θεοδώρων, ἐπὶ τῆς παραστάδος τοῦ ἱεροῦ (ἀδημοσίευτος).

⁹ Ἀδ. Ἀδαμαντίου, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1909, 248. Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. Θ' σ. 409 εἰκ. 24 καὶ σ. 411 εἰκ. 26.

τὸ πρῶτον ἐσημειώθη ἡ παρουσία του ἐθεωρήθη ὡς σερβικός. Ἐν τούτοις τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς σχῆμα πῖλου φέρει καὶ ὁ Κυρήνιος εἰκονιζόμενος εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς ἐν Κ/πόλει μονῆς τῆς Χώρας¹, ὁρθῶς δ' ὁ Diehl² ἔγραψεν, ὅτι πρόκειται περὶ καλύμματος τῆς κεφαλῆς τιτλούχου τινὸς τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς. Τὸ σχῆμα τοῦτο τοῦ πῖλου εἶναι πιθανὸν νὰ ἦλθεν ἐξ Ἀνατολῆς. Τοιοῦτον ὄντως πῖλον φορεῖ εἰς τὰς ἀπεικονίσεις τοῦ ἐξ Ἀνατολῆς ἐλθόντος μυθιστορήματος τοῦ Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ ὁ Ἀράχης³.

3. Οἱ ἅγιοι: Νικόλαος ὁ νέος καὶ Ἀλέξανδρος (εἰκ. 107). Οὗτοι φοροῦσι πολυτελεῖς μετὰ κεντημάτων στολάς, φέροντες ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὁ μὲν Ἀλέξανδρος μηνοειδῆ πῖλον ὁ δὲ Νικόλαος ρομβοειδῆ, ἡ μᾶλλον στέμμα, ὅμοιον πρὸς τὸ στέμμα, ὅπερ φορεῖ ὁ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἀριστερᾷ τῆς θύρας μετὰ τῆς μητρὸς του εἰκονιζόμενος Ἀγ. Κωνσταντῖνος, οὗτινος ἡ κεφαλὴ διακρίνεται εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκ. 110.

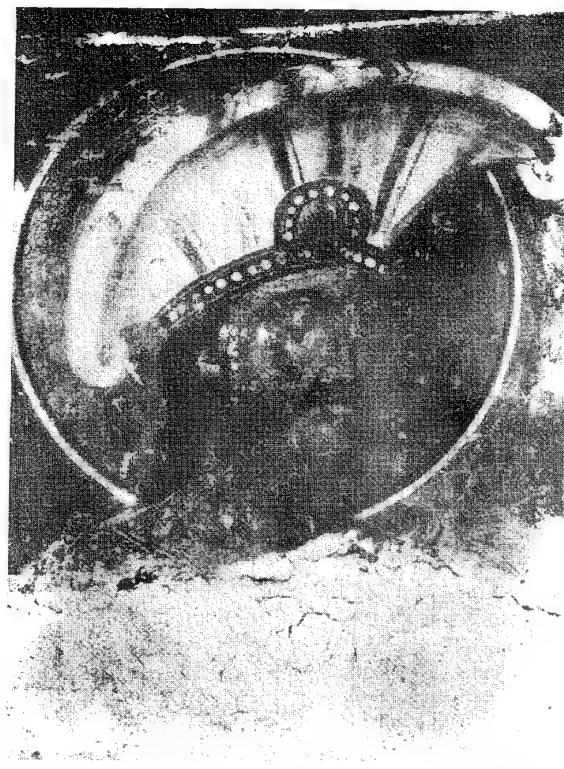
4. Οἱ ἁγ. Θεόδωροι, Τήρων καὶ Στρατηλάτης (εἰκ. 108). Οὗτοι εἰκονίζονται παραπλευρῶς

τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου συμμετρικῶς κατὰ κρόταφον. Εἶναι περιβεβλημένοι τὸν στρατιωτικὸν αὐτῶν θώρακα ἔχουσι δ' ἀποθέσει εἰς τὸ μεταξὺ αὐτῶν διάστημα τὴν ἀσπίδα, τὸ ξίφος καὶ τὸ δόρυ, ἵνα ὑψώσωσιν ἐλευθέρως ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας εἰς δέησιν πρὸς τὸν ἄνω μεταξὺ αὐτῶν εἰκονιζόμενον Χριστόν.

¹ Šmit, Kachrie Djami Μόσχα 1906 πίν. XXXII, 89.

² Manuel d'art byzantin?, Paris 1927 τ. 2 σ. 798.

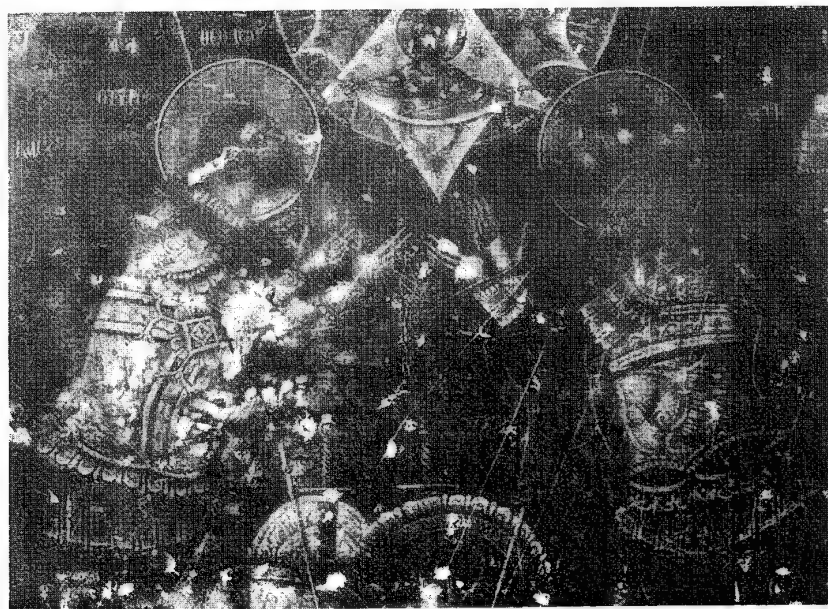
³ Ὅρα τὰς σχετικὰς εἰκόνας παρὰ S. Der Nersessian, L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph, Paris 1937 πίν. LXXIX, 316 καὶ LXXXIII, 332.

Εἰκ. 106. Κεφαλὴ ἁγίου φέροντος τὸν μηνοειδῆ πῖλον. (Ναὸς ἁγ. Ἀθανασίου Καστορίας).

Εικ. 107. Οί άγιοι Νικόλαος ό νέος και 'Αλέξανδρος.

Εικ. 108. Οί άγιοι Θεόδωροι δεόμενοι.

Ούτος, ιστορούμενος εν προτομή, εντός τετραγώνου πλαισίου φερομένου υπό Χερουβείμ τείνει αμφοτέρας τὰς χείρας πρὸς τὸ κάτωθεν ζεύγος προσφέρων εἰς ἑκάτερον τῶν Θεοδώρων τὸ στέφος τοῦ μάρτυρος¹.

Ἡ παράστασις ἀνάγεται εἰς τὸ σύνθητες θέμα, καθ' ὃ δύο ἀντιποὶ ἅγιοι δέχονται τὴν θεϊὰν εὐλογίαν. Τοιαῦται συνθέσεις ἐλθούσαι ἐξ Ἀνατολῆς² εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἶναι παλαιόταται· ἐμφανίζονται ἤδη ἀπὸ τοῦ 9^{ου} αἰῶνος ἐν τῇ ἐν Κ/πόλει βεβαίως ιστορηθέντι περιφώμῳ μνηολογίῳ Βασιλείου τοῦ Β', ὅπερ ἀπόκειται σήμερον ἐν τῇ Βατικανῷ³, ἐκ Βυζαντίου δὲ διεδόθησαν ἀνὰ σύμπαντα τὸν βυζαντινὸν κόσμον. Ὅμοια παράστασις εἶδομεν, ὅτι εἰκονίζεται καὶ ἐν Κουμπελίδικῃ τῆς Καστορίας (σ. 134) ὡς καὶ ἐν Τραπεζίτσα, Ρογανονο καὶ Κρεμίκονσι τῆς Βουλγαρίας⁴ καὶ τέλος ἐν Curtea de Arges τῆς Ρουμανίας⁵. Λίαν δ' ἀπιθάνως ὑπεστήριξεν ὁ Protič⁶, ὅτι ἡ ἐν αὐτῇ στάσις τῶν ἁγ. Θεοδώρων μιμεῖται τὴν στάσιν τοῦ Ράδου Νέγγρου ἐν εἰκόνι τοῦ 14^{ου} αἰῶνος τοῦ ναοῦ τῆς Curtea de Arges.

5. Ὁ ἅγιος Δημήτριος, εἰκονιζόμενος παρὰ τὸ ζεύγος τῶν Θεοδώρων, ἐν πολυτελεῖ στρατιωτικῇ στολῇ. Φέρει προσγεγραμμένην τὴν ἐπιγραφὴν: Ἁγ. Δημητριος ὁ Ἀπόκαυχος⁷.

6. Οἱ ἅγιοι Προκόπιος καὶ Μερκούριος, ἐνδεδυμένοι πλουσίας στρατιωτικὰς στολὰς.

7. Εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζονται ἐντὸς μὲν τῆς ἀψίδος οἱ μεγάλοι ἱεράρχαι τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἐκπέρωθεν δ' αὐτῆς ἄλλοι ἱεράρχαι βαίνοντες ἐν κατανύξει ὃ εἰς ὀπισθεν τοῦ ἄλλου (εἰκ. 109). Φοροῦσι δ' οὗτοι μακρὰ πολυσταύρια φαιλόνια κρατοῦντες διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ φαιλονίου καλυπτομένων χειρῶν κλειστὸν εὐαγγέλιον. Μεταξὺ τούτων περιλαμβάνονται καὶ ἅγιοι ἐπίσκοποι γειτονικῶν μερῶν ὡς π. χ. ὁ ἅγ. Κλήμης Ἀχρίδος καὶ ὁ ἅγ. Ἀχιλλεῖος (εἰκ. 109). Ὑπεράνω τῶν ὁλοσώμων ἱεραρχῶν εἰκονίζονται ἐντὸς κύκλων στηθάρια ἑτέρων ἱεραρχῶν φορούντων πολυσταύρια φαιλόγια καὶ κρα-

¹ Πβλ. τὸ σχετικὸν τροπάριον: στεφθέντες ἄμφω πρὸς Θεοῦ θείου στέφους, δῶρα φέρετε πιστοῖς εἰς θυμηδίαν· δὲ καὶ Ἑρμηνείαν τῆς ζωγρ. τέχνης σ. 215.

² Εὐρίσκονται εἰς τοὺς ἀνατολ. κώδικας: Paris. Gr. 69 καὶ Ambrosianus 49 φ. 137.

³ Il menologio di Basilio II φ. 152, 259.

⁴ Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie Paris 1928 σ. 112 καὶ 326 πίν. LXIVa.

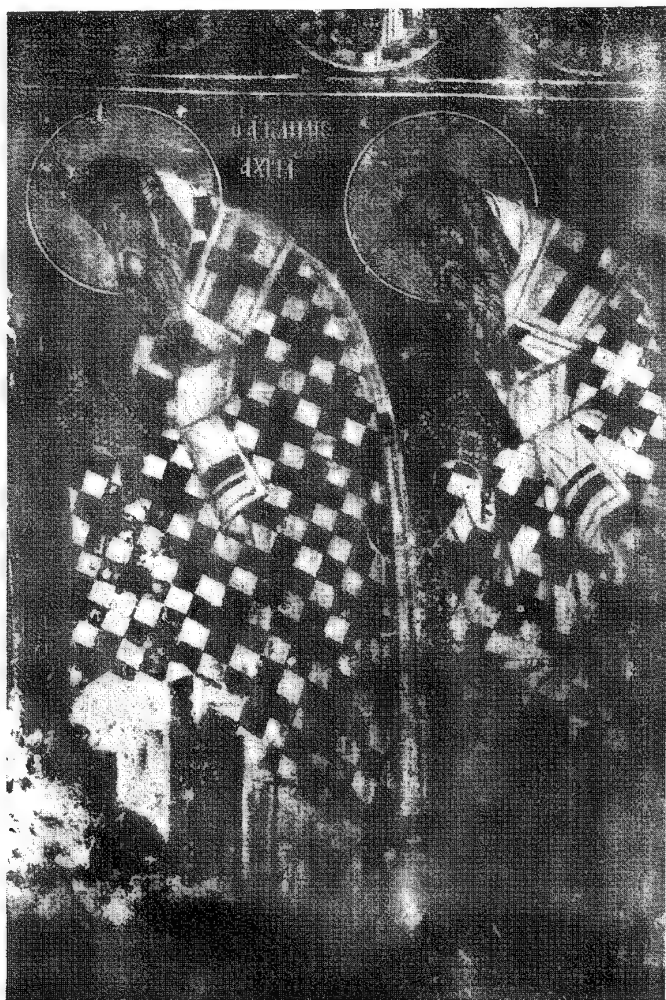
⁵ Bulletinul Comm. monumentelor istorice X-XVI Bucarest 1923 πίν. VII.

⁶ Recueil Kondakof, Praha 1926, σ. 101.

⁷ Τὸ ὄνομα τοῦτο φέρουσιν, ὑπὸ τὸν τύπον Ἀπόκαυκος, πολλοὶ βυζαντινοὶ ἐν οἷς καὶ ὁ δρογγάριος τῶν πλωϊμῶν Ἀλέξιος. Ἐπειδὴ δ' οὗτος, μεγάλως διὰ τὰ κατορθώματά του φημισθεὶς, ἔλαβε τῇ 1345 τὸν τίτλον τοῦ μεγάλου δυνκός (Καντακουζηνός, II, 218, 10 Βόν.) καὶ διὰ τούτου πάντοτε προσεφωνεῖτο δὲν εἶναι ἀπίθανον ὃ ζωγράφος τῆς εἰκόνος μας νὰ ἐθεώρησε τὸ Ἀπόκαυκος ταυτόσημον πρὸς τὸ μέγας δούξ καὶ νὰ προσέγραψεν αὐτὸ ἀντ' ἐκείνου εἰς τὸν ἅγ. Δημήτριον.

τούντων ὁμοίως κλειστὸν εὐαγγέλιον. Ἄξια τέλος παρατηρήσεως εἶναι καὶ ἡ παρὰ τὴν πρόθεσιν ἀπεικόνισις τοῦ δράματος τοῦ Ἁγ. Πέτρου Ἀλεξανδρείας.

Ἐκ τῶν Χριστολογικῶν σκηνῶν τῆς ἀνωτέρας ζώνης θὰ σημειώσω μόνον

Εἰκ. 109. Ἱεράρχαι ἐκ τοῦ ἱεροῦ.

ἰδιαίτερά τινα χαρακτηριστικά. Οὕτω εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἡ Παρθένος εἰκονίζεται καθήμενη καὶ νήθουσα. Εἰς τὴν σκηνὴν τῆς ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου ὁ νεκρὸς δὲν εἰκονίζεται ἐντὸς σπηλαίου ἀλλ' ἐντὸς σαρκοφάγου, ἥς τὸ κάλυμμα ἀποκομίζουσι δύο ἄνδρες, ὧν ὁ δεύτερος κρατεῖ πρὸ τοῦ στό-

ματος μανδήλιον πρὸς ἀποφυγὴν τῆς δυσσομίας. Εἰς τὴν παράστασιν τῆς Σταυρώσεως ἄξιον σημειώσεως εἶναι τὸ καθ' ὑπερβολὴν καμπυλωμένον σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὅπερ φαίνεται ὥσει ἀποσπώμενον ἀπὸ τοῦ Σταυροῦ. Εἰς τὴν αὐτὴν παράστασιν ἡ Παναγία εἰκονίζεται ὑψοῦσα τὴν χεῖρα πρὸς τὸν Σταυρόν, καθ' ὃν χρόνον μία τῶν συντρόφων της περᾶ τὴν μίαν χεῖρα της ὑπὸ τὸν βραχίονα τῆς Παναγίας, διὰ δὲ τῆς ἄλλης συγκρατεῖ αὐτὴν ἀπὸ τοῦ ὄμοι.

Εἰκ. 110. Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ κάτωθεν αὐτῆς κτιτορικὴ ἐπιγραφή.

Εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονιζόμενον ἐπιτάφιον θοῶνον ὁ Νικόδημος ἔχει ἀκκουμβήσει τὸν σταυρὸν ἐπὶ τοῦ βράχου· στηριζόμενος δ' ἐπ' αὐτοῦ περᾶ τὴν κεφαλὴν διὰ μέσου τῶν ξύλων τῆς κλίμακος¹. Τέλος εἰς τὴν παράστασιν τῶν μυροφόρων τὸ μνημεῖον εἰκονίζεται ὡς σαρκοφάγος.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐκ τοῦ κύκλου τῶν παραστάσεων τῶν παθῶν ἀπουσία τῆς Προδοσίας τοῦ Ἰούδα, ἣν ἄλλως τε ἐν οὐδεμιᾷ τῶν μέχρι τοῦδε ἐξετασθεισῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καστορίας συνηντήσαμεν.

Τελευταία ἀξία προσοχῆς παράστασις εἶναι ἡ ὑπερθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου εἰκονιζομένη Κοίμησις τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 110).

¹ Ὅμοια στάσις τοῦ Νικοδήμου ἀπαντᾷ καὶ εἰς μεταγενέστερα ἔργα· οὕτω π.χ. ἐπὶ τοῦ ὑπ' 1140 ἀντιμνησίου τοῦ Βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν, οὗ εἰκόνα βλέπε ἐν Atti del V Congresso di studi Bizantini πίν. XXVI εἰκ. 5. (Ἀρθρον κ. Β. Κώττα).

Ὡς συνήθως ἡ Παναγία εἰκονίζεται καὶ ἐνταῦθα ἐξηπλωμένη μετὰ τὴν κεφαλὴν πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐπὶ κλίνης ἐστρωμένης διὰ λευκῆς σινδόνης ἡπλωμένης ἐπὶ πολυπτύχου ποδέας. Πρὸ τῆς κλίνης εἰκονίζεται σκίμπος, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἀνά ἐν κηροπήγιον, ἀντὶ τοῦ συνήθως ἐνταῦθα εἰκονιζομένου ἐπεισοδίου τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου, ὅπερ, εἰρησθῶ ἐν παρόδῳ, ἐν οὐδεμιᾷ τῶν ἐν Καστορίᾳ παραστάσεων τῆς Κοιμήσεως ἀπαντᾷ. Ὅπισθεν τῆς κλίνης ἴσταται ἐν τῷ μέσῳ, τονίζων τὸν κατακόρυφον ἄξονα τῆς συνθέσεως, ὁ Χριστός, προβαλλόμενος ἐπὶ ἀκτινοφόρου δόξης καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὴν ὑπὸ μορφὴν βρέφους εἰκονιζομένην ψυχὴν τῆς Παναγίας. Ταύτην ἄγγελοι, τεταγμένοι εἰς δύο ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ἡμιχόρια, ἐτοιμάζονται ἵνα παραλάβωσιν εἰς τοὺς οὐρανοὺς. Παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς κλίνης εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ὁ Πέτρος διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς θυμῶν τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρων εἰς τὴν παρειάν του εἰς ἔνδειξιν λύπης. Συμμετρικῶς πρὸς τὸν Πέτρον ἱστορεῖται παρὰ τὸν πόδα τῆς κλίνης ὁ Παῦλος εἰς μίαν ἔντονον στάσιν θλίψεως, κλαίων δ' ἐπίσης εἰκονίζεται ὅπισθεν τῆς κλίνης, παρὰ τὸ προσκεφάλαιον, ὁ Ἰωάννης, καλύπτων τὸ πρόσωπον δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν. Ὁμοίαν στάσιν θλίψεως παρουσιάζει καὶ ἄλλος, συμμετρικῶς πρὸς τὸν Ἰωάννην εἰκονισμένος ἀπόστολος, ἐν ᾧ οἱ ὑπόλοιποι εἶναι ἐν χορῷ τεταγμένοι ὅπισθεν τοῦ Παύλου κάμνοντες ἡπιωτέρας χειρονομίας θλίψεως. Ἡ ἄνισος κατανομή τῶν ἀποστόλων εἰς τὸ δεξιὸν ἡμῶν τῆς εἰκόνος λόγον ἔχει τὴν κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἡμῶν παράστασιν πλήθους ἀγγέλων ἔχόντων ἐπὶ κεφαλῇς τὸν ὅπισθεν τοῦ Παύλου ἱστάμενον ἀρχάγγελον Μιχαήλ. Τὴν εἰκόνα συμπληροῦσιν αἱ μορφαὶ δύο ἐπισκόπων κρατούντων εὐαγγέλιον εἰκονιζομένων δ' ἑκατέρωθεν τῶν πέρας τοῦ Χριστοῦ ἀγγέλων. Τέλος τὰς δύο ἄνω γωνίας τῆς συνθέσεως γεμίζουν ὅμοια ἑκατέρωθεν, μικρᾶς κλίμακος οἰκήματα, ἄνευ ὅμως μορφῶν βλεπουσῶν ἀπὸ τὰ παρὰ θυρᾶ των, ὡς συμβαίνει εἰς ἄλλας παραστάσεις τῆς Κοιμήσεως.

Λόγῳ τῆς παρουσίας τῶν οὐρανίων ταγμάτων καὶ τῆς ἀπουσίας τῶν ἐπὶ νεφῶν προσερχομένων ἀποστόλων ἡ σύνθεσις τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου παρουσιάζει ὁμοιότητα πρὸς τὴν τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων (σ. 47), διαφέρει ὅμως ἐκείνης, διότι εἰκονίζει τοὺς τεθλιμένους ἀποστόλους κατὰ πολὺ δραματικώτερον τρόπον.

Ὡς πρὸς τὴν τέχνην τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου παρατηρῶν τὰ ἑξῆς: Τὸ σχέδιον τῶν εἰκόνων εἶναι ἀκριβές, ὁρθῶς δὲ ἀποδίδεται ἡ προοπτικὴ των. Ἡ ἔκφρασις ὅμως τῶν μορφῶν εἶναι κάπως χαλαρὰ καὶ ἄτονος. Μία ἔντονος ἀκαμψία ἐκδηλοῦται ἰδίᾳ εἰς τὴν στάσιν ἐπίσης δὲ καὶ εἰς τὰς ἐνδυμασίας, αἵτινες καὶ παρέχουσι τὰ πρῶτα δείγματα τῆς διακοσμητικῆς σχηματοποιήσεως, ἥτις θὰ ἐπικρατήσῃ κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους. Τὰ γυμνὰ μέρη παρουσιάζουσι τὴν μαλακὴν ἐκείνην διαβάθμισιν τῶν τόνων, δι' ἧς τελεῖται ἡ ἀπὸ τοῦ φωτός εἰς τὴν σκιάν μετάβασις καὶ ἥτις εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, ὡς διδάσκουσι πολλὰ σύγ-

χρονα παραδείγματα ἀπὸ τῆς Σερβίας μέχρι τῆς Λακωνίας. Εἰς τὴν παλαιολόγειον ἄλλως τε ἐποχὴν ἀνήκουσιν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου, ὡς πληροφορεῖ ἡμᾶς ἡ ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου ἐπιγραφὴ, περὶ τῆς ὁποίας μετ' ὀλίγον θὰ ὁμιλήσωμεν, τοῦτο μόνον προσθέτοντες ἐνταῦθα: ὅτι τὸ κύριον ἐνδιαφέρον τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου ἔγκειται εἰς τὴν λεπτολόγον ἀπεικόνισιν τόσοσιν τῶν λεπτομερειῶν τοῦ ὅπλισμοῦ τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων — θωράκων, ἀσπίδων, περυγίων — ὅσον καὶ τῶν στολῶν τῶν πολιτικῶν μαρτύρων, ὧν τὰ ποικίλα κοσμήματα, κεντημένα ἐπὶ τῶν ζωηρῶν τόνων ἐνδυμάτων μαρτυροῦσιν, ὅτι ὁ τεχνίτης τῶν εἰχε τελείαν γνῶσιν τῶν πραγματικῶν ἐνδυμάτων καὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ταῦτα ἐφοροῦντο.

Τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει οὕτω:

Ἀνειρέθη κὲ ἠνεκένισται ἐκ βάθρου κὲ κόπου κὲ μόχθου ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου τοῦ μεγάλου καὶ ἀναστορέθη παρὰ τοὺς κτιτοὺς ἡγου τοὺς πανευγενεστάτους κυρίους Στώια καὶ Θεοδώρου τοῦ Μουζάκη τοῦ ἐν ἱερομονάχοις Διονησίου ἀφθνεύοντος δὲ τοῦ αὐτοῦ αὐταδέλφου πανευγενεστάτους κὺρ Στώια κὲ κ(υρ)οῦ Θεοδώρου τοῦ Μουζάκη, ἀρχιερατεύοντος δὲ τοῦ πανιερωτάτου ἐπισκόπου κ(υρ)οῦ Γαβριήλ καὶ πρωτο [θρόνου Καστορίας¹ ἔτους ς']ωηβ'

Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου ἀνηγέρθη κατὰ τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ς'ωηβ' ἦτοι τὸ σωτήριον ἔτος 1384-5. Κτίτορες δ' αὐτοῦ ἐγένοντο οἱ «πανευγενεστάτοι Στώιας καὶ Θεόδωρος τοῦ Μουζάκη», ὧν ὁ δεύτερος εἶναι ὁ ἐν ἱερομονάχοις Διονύσιος. Τὰ πρόσωπα ταῦτα εἶναι καὶ ἄλλως γνωστὰ ἐκ τῆς ἱστορίας· ἀνήκουσιν εἰς τὴν παλαιὰν Ἀλβανικὴν οἰκογένειαν τῶν Μουζάκη, ἀφ' οὗ εἶναι οἱ δύο ὑστερότοκοι υἱοὶ τοῦ Ἀνδρέου II Μουζάκη, αὐθέντου τοῦ Βερατίου. Οὗτος ἐκληροδότησεν εἰς τοὺς τρεῖς αὐτοῦ υἱοὺς ὡς ἑξῆς τὰς κτήσεις του: Εἰς τὸν πρεσβύτερον υἱόν του Γκῖνον ἔδωκεν τὴν Τομορίτσαν καὶ τὰς δύο Δεαβόλεις, εἰς τὸν δευτερότοκον Θεόδωρον τὴν Μουζακιὰν καὶ τὸ Βεράτιον καὶ εἰς τὸν νεώτατον καὶ ἄτεκνον θανόντα Στώϊαν τὴν χώραν τῆς Καστορίας².

Κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦ Ἀλβανοῦ δεσπότη Ἰωάννου Μουζάκη ὁ Ἀνδρέας II Μουζάκης, ἀρχὸν τοῦ Βερατίου, κατέλαβε τὴν Καστορίαν τῇ βοηθείᾳ τῶν δύο ἐπὶ θυγατρᾶσι γαμβρῶν αὐτοῦ Βάλσα II καὶ Ρόπα, κατόπιν πολέμου, ὃν ἐκίνησε κατὰ τοῦ κατέχοντος αὐτὴν Σέρβου Μάρκου Κράλιεβιτς. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀκριβές. Ἡ Καστορία παρεδόθη εἰς τὸν γαμβρὸν τοῦ Ἀνδρέου

¹ Οὕτω ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς συνοικίας Ἐλεούσης. Ἀφ' ἑτέρου ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (ἀνατολ. Ἀγ. Ἀθανασίου) ὁ μητροπολίτης Καστορίας τιλοφορεῖται καὶ *προτόθρονος τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς*.

² Breve memoria de li discendenti de casa Musachi παρὰ Hopf, Chroniques grecoromanes, Berlin 1870 σ. 270 πβλ. καὶ Jireček, Gesch. der Serben 332. Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, Wien 1867, 287.

Μουζάκη, Βάλσαν τὸν II, οὐχὶ κατόπιν πολέμου πρὸς τὸν Μᾶρκον Βουκασὶν ἀλλὰ κατόπιν συμφωνίας, ἣν οὗτος συνῆψε πρὸς τὴν (ἐκδιωχθεῖσαν) σύζυγον τοῦ Μάρκου Ἑλένην¹, καθ' ἣν συμφωνίαν ἡ Ἑλένη θὰ παρέδιδε τὴν πόλιν ἂν ὁ Βάλσας τὴν ἐνυμφεύετο ἐκδιώκων τὴν σύζυγόν του ἥτοι τὴν θυγατέρα τοῦ Ἀνδρέου Μουζάκη. Ἀλλ' ἡ Ἑλένη ἐπέδειξε μετὰ ταῦτα τόσον κακὴν διαγωγὴν, ὥστε ὁ Βάλσας τὴν ἀπέπεμψε κρατήσας τὴν Καστορίαν ἐπ' ὀνόματι τοῦ πενθεροῦ του, ὅστις θνήσκων κατέλιπε αὐτήν, ὡς ἥδη εἴπομεν, εἰς τὸν τριτότοκον αὐτοῦ υἱὸν Στώϊαν, αὐτὸν ἀκριβῶς, ὃν ἀναφέρει καὶ ἡ ἡμετέρα κτιτορικὴ ἐπιγραφή, ἣτις συναναγράφει μετὰ τοῦ Στώϊα καὶ τὸν Θεόδωρον, προφανῶς ὡς συγκρίτορα τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου. Φαίνεται ὅτι ὁ Θεόδωρος παρητήθη ταχέως τῆς διοικήσεως τῆς ὑπὸ τοῦ πατρός του κληροδοτηθείσης χώρας καὶ καρεῖς μοναχός, ὑπὸ τὸ ὄνομα Διονύσιος, θὰ ἐνεκλείσθη εἰς τινα γειτονικὴν τῆς Καστορίας μονήν.

Ἡ ἐν Καστορίᾳ ἀρχὴ τῶν Μουζάκη² διήρκεσε μέχρι τοῦ 1385³, ὅτε ἡ πόλις κατελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων, κατόπιν τῆς ἥττης, ἣν ὑπέστη ὁ Βάλσας ὑπὸ τοῦ Τούρκου Χαϊρεδδίν⁴.

7. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΘΩΜΑ

Ὁ ναὸς οὗτος εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Μουζαβίκη. Εἶναι ἐπιμήκης βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος καταλήγουσα πρὸς ἀνατολὰς εἰς πεντάπλευρον ἀψίδα ἱεροῦ. Ἐκτισμένος διὰ κοινῶν λίθων ἄνευ πλίνθων, φέρει ὀριζοντίους ξυλοδεσιὰς (χατίλια) ἐκ σκληροῦ ξύλου. Ἐχει ἀξιόλογον ξυλόγλυπτον τέμπλον, ἐφ' οὗ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ τοῦ ἔτους 1663. Ἀνωθεν τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος ὑπάρχει ἐσωτερικῶς ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

Ουτος ο ναος ωνπερ βλεπεται παντες, ηκος γαρ Θεου και προσευχης ηπαρχι μηδεις εισελθη εν αυτω μνησικακος και εξη την αραν αυτοις⁵ την ενλογίαν, ωσπερ Ιουδας ο του Χ(ριστο)υ προδωτης

¹ Αὕτη ἦτο ἑτεροθαλὴς ἀδελφὴ τοῦ δεσπότη τῶν Ἰωαννίνων Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς καὶ θυγάτηρ τοῦ ἀρχόντος Βεροίας Ραδοσλάβου Χλαπένου, Jireček, *Geschichte der Serben*, Gotha 1911 σ. 331.

² Κατὰ τὸν Makušev, *Die Slawen in Albanien* ἡ Καστορία ἀνῆκεν ἀνέκαθεν εἰς τὴν οἰκογένειαν Μουζάκη. Πβλ. Hopf, *Chroniques grécoromanes* 281.

³ Κατὰ τὸν Orбини, *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601 σ. 292 ἡ Καστορία κατελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸ 1383. Τοῦτο ὅμως ἐλέγχεται ἐσφαλμένον ὑπὸ τῆς ἡμετέρας κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς, ἣτις ἀναφέρει αὐθεντεῦντα τὸν Στώϊαν κατὰ τὸ 1384/5.

⁴ Κατὰ τὸν Muralt (*Essai de chronographie byzantine I* Πετρούπολις 1871 σ. 727) τὸ 1386 οἱ Τούρκοι ἀφῆρσαν ἀπὸ τὸν Γεώργ. Στρασιμίρ τὴν Καστορίαν, τὸ Βελιγράδιον καὶ τὴν Κρόϊαν πβλ. καὶ Leunclavius, *Ann. Turcici* 417.

⁵ = ἀντί.

Τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τοῦ τε κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος καλύπτονται διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 1663. Τὸν χρόνον τῆς ἀνιστορήσεως διδάσκει ἡ ὑπερθεὶς τῆς πρὸς τὸν ναὸν θύρας γεγραμμένη ἐπιγραφή ἔχουσα οὕτω:

ανεστορηθη ουτος ο θιος κε πανσεπιος ναος του εν αγιεις πατρος ημων Νικολαου δηα εξοδου της τιμωτατης αρχοντισας Θεωλογινας και ο ανυρ αυτης Πετζης δια ψηχηκην αυτων σουριαν. Ετους ΑΧΞΓ: ζροα¹.

Ἐνδιαφέροντα χαράγματα ὑπάρχουσιν ἐπὶ τινῶν εἰκόνων τοῦ νάρθηκος. Οὕτω π. χ. ἐπὶ τῆς εἰκόνος τοῦ ἁγ. Ὁνουφρίου ἀναγινώσκουμεν τὰ ἐξῆς:

Ὁ Παπακντζος επηρε το μαχαλα 1688

Ὁ Παπαστρατος επιρε το μαχαλα 1692

*Ὁ Πα
πα
μανολης επιρε το μαχαλα
γροσια εκατον 1719*

Ὡς γνωστὸν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας οἱ ἱερεῖς ἐξηγόραζον παρὰ τῆς μητροπόλεως τὸ δικαίωμα νὰ ἱεουργοῦν εἰς τὰς συνοικίας. Ἐχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα τρία ὀνόματα ἱερέων ἐξαγορασάντων τὸ δικαίωμα ἱεουργίας ἐν ἁγ. Νικολάφ περὶ τὰ τέλη τοῦ 17^{ου} καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18^{ου} αἰῶνος.

8. ΠΑΝΑΓΙΑ ΡΑΣΙΩΤΙΣΣΑ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Σερβιώτη, δι' ὃ καὶ λέγεται καὶ Παναγία τοῦ Σερβιώτη. Εἶναι βασιλικὴ λιθόκτιστος μετὰ ξυλοδεσιῶν. Φέρει ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς τοιχογραφίας, τοῦ 16^{ου} πιθανώτατα αἰῶνος. Ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, παρὰ τὸ τέμπλον, ὑπάρχει ὠραία φορητὴ εἰκὼν τῆς Παναγίας δεξιοκρατούσης, ἐπεσκευασμένη δυστυχῶς καὶ φέρουσα διὰ νεωτέρων χαρακτῆρων τὴν ἐπιγραφὴν *Βλαχέρνα*². Ὑπεράνω τῆς εἰκόνος εὐρηται γραπτὴ ἐπὶ τοῦ τοίχου ἐπιγραφή, ἣν ἀνέγνωσα ὡς ἐξῆς:

Ανηγερθη εκ βαθρων και ανιστορηθη ο θειος και πανσεπιος ναος της υπεραγίας Θ(εοτο)κου της Ρασιωτισσας δια συνδρομης και εξοδου του τιμοτατου αρχοντος κυρ Σταματίου του Σιφοβα και της σηβιου αυτου Ελενης και κυρ Μανουηλ και κυρ Ιωαννη των νων αυτου δια ψυχικην αυτων σωτηριαν. Επι ετους ζ' ξ' α' ινδ, ια³.

Τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος ζ' α' ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριο 1553, ὅπερ συμπίπτει πράγματι πρὸς 11^{ην} Ἰνδικτιῶνα.

Ἐπὶ τῆς ὠραίας Πύλης τοῦ τέμπλου εὐρηται ἡ ἐπιγραφή *Μνίσθητι ημων κ(ύρι)ε τον δουλων σου Θεοφύλον 1662*.

¹ Χρησιδής, ἔ. ἀ. σ. 172.

² Ὁ κ. Νικ. Καλογερόπουλος δέχεται, χωρὶς ὁμως νὰ δικαιολογῇ καὶ τοῦτο, ὅτι ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας εἶναι ἔργον Θεοφάνους τοῦ Κρητὸς (Ἐφημερίς Πρωτῆ τῆς 7ης Δεκεμβρίου τοῦ 1936).

³ Χρησιδής, ἔ. ἀ. σ. 172.

Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος εἰκὼν τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος, ὅστις φορεῖ ζώνην μετὰ πόρπης ἐκτύπου εἰκονιζούσης τὸν Χριστὸν ἐν προτομῇ.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου ἐξωτερικοῦ τοιχώματος εἰκονίζεται ἡ Δευτέρα Παρουσία ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ πελώρια εἰκὼν τῆς Παναγίας γλυκοφιλούσης μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Παναγία Ρασιώτῃσα ἡ γλυκοφιλοῦσα*. Δυστυχῶς καὶ αὕτη ἡ εἰκὼν ἐπεσκευάσθη τὸ 1903. Ἐπὶ τῆς αὐτῆς δυτικῆς παρειᾶς τοῦ ναοῦ εὗρηται καὶ ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

† *Ετοντο επι σι χαριτι [ε]καμε η | Τραταφιλά ¹ | ιπανου Καλουδα Μαρουδα Μανολη | Διμαντρονι | διμο δια ψυχικι του σοτιρια εονια του η μνιμι.*

9. ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΜΟΥΖΑΒΙΚΗ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Μουζαβίκη (Ἀγ. Θωμᾶ). Ὑπὸ τινων ὀνομάζεται καὶ Ἀγ. Μηνᾶς, λόγῳ εἰκόνης τοῦ ἁγίου τούτου σφζομένης ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου. Πράγματι ὁμως ἀνήκει εἰς τὴν Παναγίαν, ὡς διδάσκει ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή. Εἶναι μικρά, ξυλόστεγος βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος σφῶζουσα ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ὀλίγας, καλῆς ὁπωσδήποτε τέχνης, τοιχογραφίας, ἐπισκευασθείσας ὁμως ὑπὸ νεωτέρου ζωγράφου. Ἐν τῷ νάρθηκι εἰκονίζονται σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου. Ἔχει καὶ ἀξιόλογον ξυλόγλυπτον τέμπλον.

² Ἀνωθεν τῆς πρὸς τὸν ναὸν θύρας ὑπάρχει ἐσωτερικῶς ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Ανιστορηθη ο θειος ναος της υπεραγίας δεσποινης Θεοτοκου και αειπαρθενου Μαρίας και δια συνδρομης της τιμιωτατης αρχοντισσας Φανης θυγατερα του Θεοδωρι αρχιερατεβοντος του πανιερωτατου μητροπολιτου Καστοριας κυριου Αρσενιου να μνημονεβοντε οι γονεις Θεοφανο και ο ανηρ αυτης Αργυρος ενα τουλουμι και μισο βαενι και ασπρα χιλια να δουλενητέ τα πριν τα μερμετισητε. Και να δοσουνη του νερεος το χρονο ασπρα ρ να μνημονεβονται και η τολμηση απ' αυτα να εχι τας αρας τον τριακοσιον δεκα οκτο θεοφορων πατερων ημων και προκοπην μη καμνουν μνηι Αυγ(ουστου).

Τὸ ἔτος τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει φθαρῇ, ἐκ τῆς μνείας ὁμως τοῦ μητροπολίτου Ἀρσενίου συνάγομεν ἀσφαλῶς, ὅτι ἡ τοιχογράφησις τοῦ ναοῦ ἐγένετο περὶ τὸ ἔτος 1650.

³ Ἀναφέρω ἐν τέλει ὅτι ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος τῆς εἰς τὸν ναὸν ἀγοῦσης θύρας ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

μανουηλ ιερευσ εχηροτονηθηκα επη ετος 1720 οκτοβριου 8.

¹ Τριανταφυλλιά.

² Μόνον τὸ πρῶτον ἤμισυ παρὰ Χρηστίδην, ἔ. ἀ. σ. 173· διότι τὸ δεύτερον οὐ μόνον ἔχει πολλὰς συντμήσεις καὶ εἶναι δυσανάγνωστον ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ πολὺ δρατὸν, λόγῳ κατασκευῆς νεωτέρου πατώματος γυναικωνίτου.

10. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΥΖΑΒΙΚΗ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Μουζαβίκη. Εἶναι μικρὰ ξυλόστεγος βασιλικὴ φέρουσα πρὸς βορρᾶν τετράγωνον νάρθηκα. Εἶναι ἐκτισμένη κατὰ τὸ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐπικρατοῦν σύστημα δομῆς ἥτοι διὰ κοινῶν λίθων (ἀνευ πλίνθων) καὶ ξυλοδεσιῶν (χατίλια). Εἰς τὸ τέμπλον ἔχει καλῆς τέχνης (17^{ου} αἰῶνος) φορητὰς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ Κριτοῦ καὶ τῆς Παναγίας Ὁδηγητρίας. Εἶναι κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν, τόσον ἐσωτερικῶς καὶ ὅσον ἐξωτερικῶς. Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ ὑπάρχουσιν αἱ ἑξῆς ἐπιγραφαί:

Μνησθιτι κυριε της ψυχης των μακαριων κτιτορων της αγιας μονης ταυτης Καλλινικου μοναχου, Μαρουδιας και Ιωαν(νου) και κατωτέρω: Μνησθιτε Κύριε τὴν ψυχὴν του δουλου σου συν τη συμβιου αυτου ¹.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ὅτι ὁ ναὸς οὗτος ἀπετέλει ἀρχικῶς τὸ καθολικὸν μικρᾶς μονῆς, ἣτις καὶ ἀναφέρεται εἰς σφζόμενα ἔγγραφα.

11. ΑΓ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἑλεούσης. Εἶναι ξυλόστεγος, μονόκλιτος βασιλική, ἐξωτερικῶς ἐπικεχρισμένη. Ὑπερθεῖν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ὑπάρχει ἐξωτερικῶς ἀβαθὴς ἡμικυκλικὴ κόγχη ἐντὸς τῆς ὁποίας εἰκονίζονται οἱ κορυφαῖοι ἀπόστολοι, Πέτρος καὶ Παῦλος ἀσπαζόμενοι ἀλλήλους. Ἐπίσης ἀρίστερᾳ τῆς θύρας διακρίνεται δολοσώμος εἰκὼν τῆς Παναγίας δεξιοκρατούσης τὸν Χριστόν. Ὡστε καὶ οὗτος ὁ ναὸς ἔφερεν ἐξωτερικᾶς τοιχογραφίας, ὡς ἦτο καὶ ἐσωτερικῶς κατάγραφος. Ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν ὁμως τοιχογραφιῶν διατηροῦνται μόνον αἱ τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ βορείου τοίχου, τῶν λοιπῶν πλευρῶν καλυφθεισῶν δι' ἀσβεστώματος.

Ἡ εἰκονογράφησις ἀκολουθεῖ καὶ ἐνταῦθα τὸ σύνθηδες κατὰ ζώνας σύστημα. Καὶ κάτω μὲν ἔχομεν ἁγίους δλοσώμους ἐν παρατάξει, στράτιωτικούς κατὰ τὸ πλεῖστον ², εἰκονιζομένους κάτωθεν τόξων ³, ἄνω δὲ στενὴν ζώνην ἐκ στηθαρίων, καὶ τέλος ἀνωτάτω μεγάλας συνθέσεις ἐκ τοῦ εὐαγγελικοῦ κύκλου ⁴, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ παράστασις τοῦ Μυστικοῦ δειπνῶν παρουσιάζει τὴν τράπεζαν στρογγύλην καὶ κάτωθεν κουβουκλίου ὑποστηριζομένου ὑπὸ κιόνων.

¹ Παρὰ Χρηστίδην, ἔ. ἀ. σ. 175.

² Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ἔχομεν κατὰ σειρὰν τοὺς ἑξῆς: Κωνσταντῖνον καὶ Ἑλένην, Μερκούριον, Προκόπιον, Θεοδώρους, Γεώργιον, Δημήτριον καὶ ἀρχάγγελον Μιχαήλ.

³ Τοῦτο συχρὸν καὶ ἐν Ἀγ. Ὄρει πβλ. Millet, Athos Les peintures, Paris 1927 πίν. 241, 1, 2 (Δοχειαρίου) καὶ ἐν Μετεώροις (Μ. Μεταμορφώσεως).

⁴ Βαῖοφόρος, Μυστικὸς δειπνός, Σταύρωσις, Θρῆνος, Ἀνάστασις.

Μεταξὺ τῶν στηθαρίων ὑπάρχει ἐν τῷ μέσῳ τοῦ βορείου τοίχου ἡ ἐξῆς κτιτορική ἐπιγραφή:

† Ἀνεκνησθῇ ἐκ βαθρῶν ὁ θεὸς καὶ πανσεπτός ναός οὗτος τὸν ἅγιον ἐνδοξόν καὶ πανεφήμερον ἀποστόλων | καὶ κορυφαιῶν Πέτρου καὶ Παύλου δια ἐξόδου κοπού καὶ ποθοῦ τοῦ ἐντιμοτάτου Κυροῦ Γεωργίου | Θεοδώρου τοῦ ποτε Παπα Μαῖνολι εἰς μνημοσύνην αὐτοῦ· μετὰ δὲ τὴν θάνατον τοῦ Γεωργίου

οἱ νοὶ αὐτοῦ· ἐφρο | [ντι]-
σαν ὡς εἶπεν ἐν τῇ διαθήκῃ
τοῦ ὁποῦ ιστορήθη ὁ ναὸς
τοῦ Θεοῦ εὐδοκούντος·
ἀνηστορήθη καὶ ἐκαλλοπι-
στη εἰς δ . . . | καὶ τὴ μη-
τρικὴ ἰουρὸ . . . ἰν ἄλλο
. . . ν σωτηριαν μακαρίων
κτιτορὸν τοῦ Κυροῦ Γεωρ-
γίου καὶ τῆς συμβίου καὶ
τῶν τέκνων αὐτοῦ ἀμην.
Ἐτελειώθη ἐπὶ ἐτους Ἀδαμ
ζνέ' ἰνδ. ε' ἀπὸ δὲ τῆς
εὐσαρκου οἰκονομίας τοῦ
κυρίου ἡμῶν IC XV
ΑΦΜΖ' Ἰουλίῳ ΚΤ' ἐπὶ
τῆς ἀρχιερατείας τοῦ ἀθ¹
Καστορίας Κυροῦ Μεθο-
δίου. Ἰστορήθη δι' Ὀνου-
φρίου τοῦ ἀρτί ἐκ τῆς
λαμπροτάτης πόλεως Βενε-
τίου². Οἱ θεωροῦνται εὐ-
χεστὲ καὶ μὴ καταραστὲ
ἀμην.

Εἰκ. 111. Ὁ ἅγ. Ὁρέστης.

Κατὰ ταῦτα ἡ τοιχογράφησις τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων ἐγένετο ἐν ἔτει 1545 διὰ τοῦ ζωγράφου Ὀνούφριου, ὅστις ἄρτι εἶχεν ἐπανακάμψει ἐκ Βενετίας, ὅπου, ὡς γνωστόν, ἐσπούδαζον ζωγραφικὴν παρὰ διασήμεσις διδασκάλοις πλείστοι ἐξ Ἑλλάδος νέοι.

Ὁ Ὀνούφριος ἔχει βεβαίως ἐπηρεασθῇ ἐκ τῆς δυτικῆς τεχνουργίας, διατηρεῖ ὅμως γενικῶς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν. Τὸν ἐκ τῆς Δύσεως ἐπη-

¹ = πρωτοθρόνου καὶ οὐχὶ ἁγίου, ὥς ἀνέγνωσε τὴν σύντημσιν ὁ Χρηστίδης ἔ. ἀ. σ. 174.

² Οὐχὶ Γρεβενίων ὡς ἀνέγνωσεν ὁ Χρηστίδης σ. 174 καὶ παρεδέχθη ὁ Καλογερόπουλος ἔ. ἀ. Ἄλλως τε ἡ Βενετία καὶ οὐχὶ τὰ Γρεβενὰ ἦτο «ἐκλαμπροτάτη πόλις» κατὰ τὸν 16^{ον} αἰῶνα.

ρεασμὸν μαρτυροῦσι κυρίως τὰ πολύπλοκα ἀρχιτεκτονικὰ βᾶθη, ἅτινα χρησιμοποιοῖ εἰς τὰς συνθέσεις (πβλ. Μυσικὸν δεῖπνον) καὶ ἡ γλυκύτης τῶν ἐκφράσεων, ἣν δύναται τις ἄριστα νὰ ἐκτιμήσῃ ἐκ τῆς παρατιθεμένης εἰκόνας τοῦ Ἀγ. Ὁρέστου, εἰκονιζομένου ἐν τινὶ τῶν μεταλλίων.

Τὴν εὐσέβειαν τοῦ Ὀνούφριου μαρτυρεῖ καὶ ἐπιγραφή γραφεῖσα ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐν τῷ ἱερῷ παρὰ τὴν πρόθεσιν, ἀποτεινομένη δ' εἰς τὸν ἱεουργοῦντα ἱερέα, ἣτις λέγει:

Ὅταν εἰς Θε(ε)ὸν ἐκπετάσῃς τὰς χεῖρας | σου, ὦ θεοῦ θύτα, μνήστητι
κάμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ ἁμαθοῦς Ὀνούφριου, τάχα καὶ ζωγράφου¹

12. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἐλεούσης. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλικὴ διασώζουσα παλαιὰ ξυλόγλυπτα τεμάχια τοῦ τέμπλου κατὰ κοσμος δὲ διὰ τοιχογραφιῶν. Ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου εὑρεται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

Ἀνεστορήθη ὁ θόσιος καὶ πανσεπτός ναὸς τοῦ ἁγίου ἐνδοξοῦ Νικολάου ἀρχιεπισκοποῦ Μηρῶν τῆς Λικύνας τοῦ θαυματοῦργου δια συνδρομῆς κοπού τε καὶ ἐξόδου τοῦ τιμητοτάτου μητροπολίτου ἀρχωντοῦ Θωμανοῦ ἀρχιερατεβοντος τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου τῆς ἁγιοτάτης μητροπόλεως καὶ πρωτοθρόνου Καστορίας Κυρίου Χαρίτων ἐκ πόλεως Θυβας τῆς Βιοτίας καὶ σηνδρομιτῶν κυρ Σίνου Πουρίλα ἐπὶ ἐτους ΖΡΜΖ' — ΑΧΛ ἰνδικτιωνος ζ'. Χεῖρ δὲ ὑπαρχῇ Νικολάου ἐκ χορᾶς Λινοτοπί².

Ἐν τῇ κάτω ᾧα διὰ γραφῆς ἐπισεσυρμένης:

† οντας πνγα ἐγὼ ὁ Νηκολαὸς ἰσὴ Πολὴ με τὴ κυρὰ μου εἰε ἀχξδ μιν
Ιουνηον ἰε καὶ νμι τις Μαλιηνα.

Τοιχογραφαίαι σώζονται μόνον ἐπὶ τῶν παρὰ τὴν θύραν τοιχωμάτων ἥτοι τοῦ δυτικοῦ καὶ τμημάτων τοῦ βορείου καὶ νοτίου διατεταγμένοι κατὰ τὸ κατὰ ζώνας σύστημα ἥτοι κάτω μὲν ἱστοροῦνται ὁλόσωμοι στρατιωτικοὶ ἅγιοι, ὑπεράνω πρωτομαὶ ἁγίων ἐντὸς μεταλλίων καὶ εἰς τὴν ἀνωτάτην συνθέσεις ἐκ τῶν μεγάλων δεσποτικῶν ἐορτῶν. Μεταξὺ τῶν συνθέσεων τούτων σῶζεται ἡ τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου, ἐν ἣ τὸ βρέφος κρατεῖ ὁ Ἰωακείμ.

13. ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Οἰκονόμου. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλικὴ (ἔσωτ. διαστ. 2,70 × 3,90) μεθ' ἡμικυκλικῆς ἀψίδος ἱεροῦ. Φέρει ἐξωτερικῶς ἰσόδομον τοιχοδομίαν μετ' ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ κεραμο-

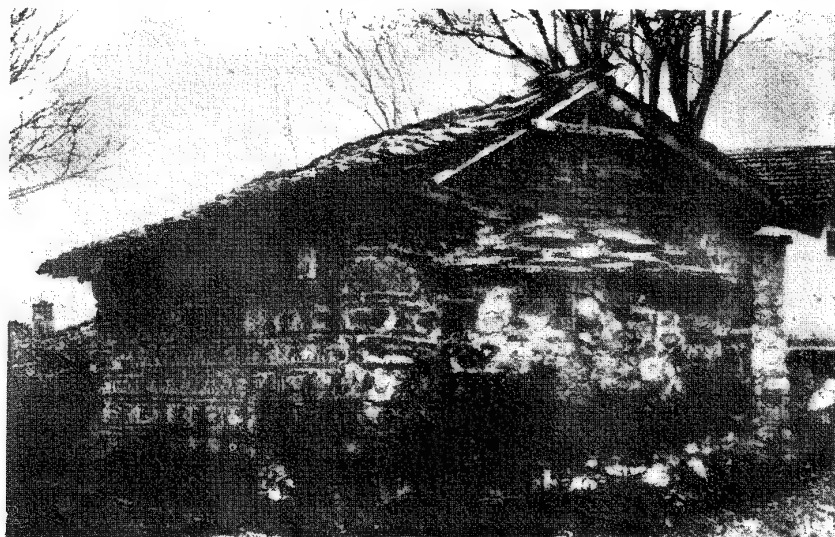
¹ Ὁ Χρηστίδης ἀνέγνωσε μόνον τὸν τελευταῖον στίχον ἔ. ἀ. σ. 174.

² Τὸ σήμερον ἡρειπωμένον Λινοτόπι εὐρίσκεται εἰς τὴν Ἠπειρον (Πανδώρα Ι', 69).

πλαστικῶν κοσμημάτων ><. Ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ὑπάρχει ἀβαθὴς κόγχη, ἐν ᾗ εἰκὼν τοῦ Ἀγ. Δημητρίου. Ὁ ναὸς κοσμεῖται ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 17^{ου} πιθανῶς αἰῶνος, τὸ ἀρχικὸν ὅμως κτίριον ἀνάγεται εἰς τὸν 11^{ον}-13^{ον} αἰῶνα.

14. ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Οἰκονόμου πλησίον τῆς Κουμπελίδικης, (εἰκ. 112) ἀριστερῇ τῷ ἀνερχομένῳ τὴν ἀπὸ τῆς κεντρικῆς ἀρτηρίας εἰς τὴν

Εἰκ. 112. Ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ Ταξιάρχου.

πλατεῖαν τοῦ Γυμνασίου ἀνάγουσαν κλίμακα. Εἶναι μικρά, μονόκλιτος, ξυλό-στεγος βασιλικὴ φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς ἡμικυκλικὴν κόγχην ἱεροῦ καὶ προεκτεινομένη πρὸς δυσμὰς διὰ μεταγενεστέρως προστεθέντος νάρθηκος. Ἡ τοιχοδομία τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι ἰσόδομος δι' ἀκανονίστων λίθων μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται πλίνθοι, ἄλλοτε πλαγιασταὶ καὶ ἄλλοτε σχηματίζουσαι τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ ><. Ὁ νάρθηξ φέρει πρὸς τὸ δυτικὸν αὐτοῦ τέarma δύο τυφλὰς ἐσωτερικὰς ἀψίδας. Ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου εἰς τὸν ναὸν εὐρεται ἀβαθὴς κόγχη, ἐν ᾗ εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἀριστεροκρατοῦσα τὸν Χριστόν. Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι κατάγραφος. Διακρίνεται μάλιστα κάτωθεν τοῦ σήμερον φαινομένου στρώματος καὶ ἄλλο ἀρχαιότερον. Τὸ δεύτερον στῶμα εἶναι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (17^{ον} αἰῶνος). Ἐνδιαφέρουσα εἶναι

προσωπογραφία ἀνδρὸς εἰκονιζομένου παρὰ τὴν Ν. Δ. γωνίαν, ὅστις παρίσταται φορῶν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἐν χρήσει σαρίκι. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τοῦ ἔχουσιν ἀποδοθῇ μεθ' ἱκανῆς φυσικό-

Εἰκ. 113. Προσωπογραφία τοῦ δευτέρου κτίτορος.

τητος (εἰκ. 113). Ὁ ἀνὴρ καθὼς μὴ φέρων φωτοστέφανον θὰ εἶναι ὁ χορηγὸς τῆς δευτέρας τοιχογραφήσεως τοῦ ναοῦ. Ὁ ἀρχικὸς ναὸς ἀνήκει εἰς τὴν μεταξὺ τοῦ 11^{ου} καὶ 13^{ου} αἰ. περίοδον, ὥς μαρτυρεῖ τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας του.

15. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΜΑΓΑΛΕΙΟΥ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Οἰκονόμου. Εἶναι μικρά, ξυλόστεγος βασιλικὴ μεθ' ἡμιεξαγωνικῆς κόγχης ἱεροῦ, ἐκτισμένη με κάπως ἀκανόνιστον πλινθο-

περίκλειστον τοιχοποιίαν καὶ ξυλοδεσιάς καὶ περιβαλλομένη κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς ὑπὸ ναρθήκων. Φέρει ἐσωτερικῶς τοιχογραφίας μεταξὺ τῶν ὁποίων αἱ τῶν ἁγίων Γεωργίου καὶ Δημητρίου φορούντων τοὺς περιέργους μηννοειδεῖς πύλους, περὶ ὧν εἵπομεν ἄνωτέρω (σ. 151). Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου εἰκονίζεται ἡ Δέσις ὅπως εἰς τὸν ἅγ. Ἀθανάσιον μὲ τὸν Χριστὸν ἐν τῷ μέσῳ ὡς Φοβερόν Κριτὴν φέροντα στολὴν βασιλικὴν καὶ ἀριστερᾷ τὴν Παναγίαν προσκλίνουσαν καὶ φέρουσαν ὁμοίως στέμμα μετὰ κρηδέμνου. Παρὰ τὴν Β. Δ.

Εἰκ. 114. Οἱ κτίτορες τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Νικολάου.

γωνίαν εἰκονίζεται νεαρὸς φρεσφόρος ἀνὴρ κατὰ μέτωπον εἰς στάσιν, δεήσεως· δεξιᾷ του ἱστορεῖται ὁ Χριστὸς σπεύδων εἰς βοήθειάν του, ἀριστερᾷ δὲ ἡ μήτηρ του ἐστραμμένη κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ καὶ περιβεβλημένη μέλαν ἔνδυμα μετὰ καλύπτρας (εἰκ. 114). Εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς εἰκόνος ἡ ἐπιγραφή:

Εκμημήθη ο δουλός του θεου Ακτασης ιως Αλέξη εν ετη ζιγ' (=1505).

Παρὰ τὴν μητέρα ὑπῆρχεν ἐπιγραφή, ἥς διεσώθη μόνον ἡ ἀρχή:

Δέσις τῆς δούλης τοῦ θεοῦ . . .

16. ΠΑΝΑΓΙΑ

Εὐρίσκεται ἀνατολικῶς τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου ἐν τῇ συνοικίᾳ ἁγ. Ἀναργύρων. Εἶναι μονόκλιτος βασιλική, μὲ ἀκανόνιστον τοιχοδομίαν καὶ ξυλοδεσιάς.

Ἔχει τὴν εἴσοδον ἀπὸ τῆς βορείου πλευρᾶς, ἐπὶ τῆς ὁποίας φέρει ἐξωτερικῶς καὶ τοιχογραφίας ὡς καὶ τὴν ἐξῆς κολοβὴν ἐπιγραφὴν:

. . . . δια κόπου] καὶ ἐξόδου
του ευσεβεστ|άτου εν ιερειαν
Γεωργιος καὶ σακε|λαριος
υος αυτοι Δημη|τριος
πατηρ του Ραλις καὶ η μητηρ
. . . . Μαλινας πρεσβιτερας
αυτου επι ετους ζρζε'
μηρι Απριλίου κέ.

Ἐσωτερικῶς ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου εὐρηται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

Ανεστωρηθη ω θηος κε πανσεπιτος ναος της υπεραγίας δεσπηνης ημων Θεοτοκου αππαρθενου Μαρηας δηα σηνδρωμης κοπον κε εξωδου η τημηοτατη κε εβγενεστατη αρχοντες κηρ Σεβαστος Κοτζωπουλο κε αδελφος αυτοι Θωμιας κε Ραλης Γηνακη και Μανολης Πετηκος κε αρχιερατεβοντος ω πανιεροτατος μητροπωλητης της αγηοτατης μητροπωλεος Καστορηας κε προτοθρονος της προτης Ιουστηνανης Αχρηδον κε πασις Βουλγαρηας Κηριω Κ(ηριω) Χαρη- τονος κε ενορεβον Παπα Κυρ Γεωργιος εν μηνι Σεπτεβρηον κά επι ετος ΖΡΜΓ'. Αφηροσεν η Κόμνο ασπρα αφηροσεν ο Γερασημος εν απελη¹ αργατον² ιε'.

17. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ ἁγ. Ἀναργύρων. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος βασιλική φέρουσα ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς μεταβυζαντινὰς τοιχογραφίας, ἐν αἷς καὶ τῶν ἁγ. Γεωργίου καὶ Δημητρίου φερόντων τοὺς ἰδιοτύπους μηννοειδεῖς πύλους³. Ἐπίσης ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου εἰκονίζεται καὶ ἐνταῦθα ἡ Δέσις μὲ τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Παναγίαν ἐνδεδυμένους βασιλικὴν στολὴν. Παρὰ τὴν πρόθεσιν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τὸ ὄραμα τοῦ ἁγ. Πέτρου Ἀλεξανδρείας, ἐνθα ὁ Ἅρειος καταβροχθίζεται ἐν τῷ στόματι τοῦ καταχθονίου τέρατος. Ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας ὑπάρχει ἐσωτερικῶς ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

Ανεκενησθη και ανιστορηθη ο θειος και πανσεπιτος ναος ουτος του εν αγιοις πατρος ημων αρχιεραρχου και θαυματουργου Νικολαου δια συνδρομης κοπον και εξοδου της τιμας ᾧ μοναχῆς⁴ Εὐπραξίας ετους ς' ϥηδ ἰνδ. δ.

Τὸ ἔτος ς' ϥηδ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον 1486.

¹ = ἀμπέλι. ² = ἐργατῶν.

³ Ὅρα περὶ τούτων σ. 151.

⁴ Ὁ Χρηστίδης (ἔ. ἀ. σ. 277) ἀναγινώσκει τὸ ᾧ τῆς ἐπιγραφῆς ἀρχόντισσας ἐν ϥ, ὡς γνωστόν. τοῦτο σημαίνει μοναχῆς.

18. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Εύρίσκεται ομοίως ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἀγ. Ἀναργύρων. Εἶναι μικρά, ξυλό- στεγος βασιλικὴ διατηροῦσα ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὀλίγας μεταγενεστέρως τοιχογραφίας. Εἰς τὴν πρόθεσιν τὸ ὄραμα τοῦ Ἀγ. Πέτρου Ἀλεξανδρείας ἔνθα ὁ νεαρὸς Χριστὸς ἔχει ὡς βάθρον τὴν Ἀγίαν Τράπεζαν. Ἐν τῷ ἱερῷ διατηρεῖται μέγα ἰγδιόσημον, πέτρινον ἀγγεῖον, ἐν ᾧ ἐτίθετο ὁ μέγας ἁγίασμός ὁ προοριζόμενος δι' ὅσους, ἔνεκα κωλύματος, δὲν ἠδύναντο νὰ τύχωσιν αὐτῆς τῆς Θείας Μεταλήψεως.

19. ΑΓ. ΑΝΔΡΕΑΣ

Εύρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἑλεούσης. Εἶναι μικρὰ βασιλικὴ ἐκτισμένη διὰ κοινῶν λίθων καὶ ξυλοδεσιῶν. Διατηρεῖ ἐσωτερικῶς ὀλίγας τοιχογραφίας. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζεται ὁ Ἀγ. Νικόλαος, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ὁ Ἀγ. Γεώργιος καὶ ὁ Ἀγ. Δημήτριος ἐν στολῇ στρατιωτικῇ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν: Ἅγιος Δημήτριος ὁ μέγας δούκας.

20. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΤΖΗ

Εύρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Βαρλαάμ. Φέρει ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τοιχογραφίας. Ἐπὶ τοῦ τέμπλου δεξιᾷ εὔρηται ἡ ἐξῆς διὰ γραφῆς ἐπισευρ- μένης γεγραμμένη ἐπιγραφή:

Ανακενισθη και ανιστορηθῶ ο θῆος και πανσεπτος ναος του εν αγιοις Πατρος ημων Νικολαου αρχιεπισκοπου Μειρων της Αηκης του θαυματουργου δια σηνδρομεις κοπον τε μοχθον και εξωδον του ευγενεστατου και εκλαμπροτατου αρχω[ντος] Κυριτζη Δημητρι του Κυριτζη Κοιζη του Σετζηριπα και η μητηρ αυτου. † αρχιερατευοντος του πανηροτατου μητροπολιτου Καστοριας κυριου κυριου Αρσενιου † ιερατευοντος δε του ευλαβεστατου ιερεος παπα Κυριαζη και δευτερεου Καστοριας. Επι ετους ΖΡΕΒ' (=1654).

Ἐκ τοῦ κώδικος τῆς Μητροπόλεως Καστορίας¹ διδασκόμεθα, ὅτι Δημή- τριός τις Κυρίτζης ἔκαμε τὴν 3 Μαρτίου τοῦ 1697 διαθήκην, δι' ἧς κατέθετε πέντε χιλιάδας δυνάμεις ἐν Βενετίᾳ. Τὴν διαθήκην ταύτην ἐπεκύρωσε τὸ 1715 ὁ υἱὸς αὐτοῦ Γεώργιος Κυρίτζης, ὅστις προσφέρει καὶ ἄλλα χρήματα χάριν φιλανθρωπικῶν σκοπῶν καὶ ἵνα ἐκ τῶν τόκων αὐτῶν διορίζεται διδάσκαλος τῆς Ἑλληνικῆς ἐν τῇ ἰδιοκτητῷ αὐτοῦ Σχολῇ. Ἐν δευτέρᾳ διαθήκῃ τοῦ 1721, δι' ἧς καθιστᾷ κληρονόμον τοῦ τὸν ἀδελφόν του Θωμᾶν, παρέχει εἰς τοῦτον 1000 φλωρία πρὸς ἀγορὰν ἐν Καστορίᾳ ὑποστατικῶν καὶ μύλων, ἵνα ἐκ τοῦ

¹ Φιλάρ. Βαφειδῆς, Ἐκκλησ. Ἀλήθεια ἔτος Κ ἀριθ. 12 σ. 170.

εἰσοδήματος αὐτῶν ἀυξηθῶσιν οἱ ὑπότροφοι. Παρέχει δ' ἐπίσης καὶ συνδρομὰς διὰ τὸν Ἀγ. Τάφον, τὸ Ἀγ. Ὄρος, τοὺς πτωχοὺς, διὰ τὰς ἐν Καστορίᾳ ἐκκλησίας τῆς Φανερωμένης καὶ τοῦ Ἀγ. Νικολάου Καρύβη ὡς καὶ ρεάλια 500 πρὸς ἐξαγορὰν σκλάβων¹.

21. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ

Εύρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Βαρλαάμ, ὀνομάζεται δὲ «τοῦ βουνοῦ», διότι εὑρίσκεται εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ἑγκαρσίου βουνοῦ τῆς Καστορίας. Εἶναι μικρὰ βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος, ἐκτισμένη διὰ κοινῆς τοιχοποιίας μετὰ ξυλο- δεσιῶν. Ἐξωτερικῶς ἔχει ὡς καὶ πολλοὶ ἄλλοι ναοὶ τῶν χρόνων τῆς Τουρκο- κρατίας, τὴν μορφήν οἰκίας, προφανῶς ἵνα μὴ διακρίνεται ὑπὸ τῶν Τούρκων.

Εἰς τὸν νάρθηκα ὑπάρχουσιν ἄφθονοι τοιχογραφίαι ὁλοσώμων ἀσκητῶν καὶ ἱεραρχῶν, ἐν οἷς ὁ ἅγ. Θεοφάνης ὁ τοῦ μεγάλου ἀγροῦ, ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ὁ ἅγ. Γεράσιμος μὲ πλήρη ἐκφράσεως κεφαλὴν κλπ. Πρὸς νότον ἐκτείνεται παρανάρθηξ καταλήγων πρὸς ἀνατολὰς εἰς μυχὸν ἐν τῷ ὁποίῳ διατηρεῖται ὁ τάφος τοῦ κτίτορος.

Τοιχογραφίαι καλύπτουσι καὶ τοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅστις φέρει ξυλίνην στέγην μετ' ἐπενδύσεως ἐκ χρωματιστῶν σανίδων.

Ἀνωθεν τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος ἐξωτερικῶς καὶ δὴ κάτωθεν τῆς εἰκόνος τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, εὔρηται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

Αν[η]ερθη και ανακεναιθη ο αγιος μεγαλομαρτις Γεωργιος δια σην[δρο]- μης κοπον και εξοδευσης της δουλης του θεου Επραξης και Σηγκλητικῆ· ἐφιμερεύνοντας ο κηρ Παπακηραζης· ετελοιοθι μοινος Απριλίου κη' επι ετους ΑΧΝΑ (=1651).

Τὸ ὄνομα Συγκλητικῆ, ὅπερ φέρει ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἡ ἐτέρα τῶν κτιτο- ρισσῶν, ἀπαντῶν ἤδη εἰς Ρωμαϊκὰς ἐπιτυμβίους ἐπιγραφάς, φέρουσι καὶ δύο ἅγιοι τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας: Ἡ ὁσία Συγκλητικὴ καὶ Συγκλη- τικὴ ἡ Ἀπολλιναρία, ὧν ἡ μνήμη τιμᾶται τῆς μὲν τῇ 5^ῃ, τῆς δὲ τῇ 4^ῃ Ἰανουα- ρίου². Ὅτι δὲ τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν ἦτο ἄγνωστον καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας μαρτυρεῖ ἐπιγραφή ἐπὶ ξυλογλύπτου εἰκονοστασίου τοῦ ἐν ΑἼνφ ναοῦ τοῦ Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, ἔνθα λέγεται ὅτι τὸ τέμπλον «ἐλεπτουργήθη . . . εἰς μνημόσυνον τοῦ μητροπολίτου ΑἼνου Γεδεῶν καὶ τῶν γονέων Ἰωάννου καὶ Συγκλητικῆς»³.

¹ Περὶ τῆς μεγάλης ἰσχύος τοῦ Γ. Κυρίτζη ὅρα καὶ Χρηστίδην, Γρηγ. Παλαμᾶς VI (1922) σ. 170. Ἐπὶ φορητῆς εἰκόνος τῆς Μ. τοῦ ὁρους Σινᾶ ὁ κ. Κ. Ἀμαντος (Σιναϊτικὰ μνημεῖα ἀνέκδοτα, Ἀθῆναι σ. 53 σημ. 1) ἀνέγνωσεν ἀφιέρωσιν ἔχουσαν οὕτω: «αψκβ' αφιροσις εις μνημοσινον του μακαριτι Γεωργιου Κυριτζη». Πρόκειται πιθα- νῶτα περὶ τοῦ αὐτοῦ Καστοριέως Γεωργίου Κυρίτζη.

² Πβλ. Κ. Δουκάκης, Ἰασις σ. 659 καὶ 79.

³ Δαμπάκης, Δελτ. Χρῆστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. Η' (1908) σ. 15.

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς εἰκόνης τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ὑπάρχει διὰ μελανῆς ἐπισε-
συρμένης γραφῆς καὶ τὸ ἐξῆς σημείωμα: 1762 Παπανάνος ἀγόρασε τὸ μαχαλᾶ¹.
Τέλος ἀνωθεν τῆς εἰσόδου ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

1749 Σεπτεμβρίου 11. Εἰ μὲν φίλος πεφυκεν καὶ ἦλθε χαιρων, εἰ δὲ
ἐχθρὸς καὶ βάσκανος πόρρω πορρω πέφυγεν ἐκ τῆς μονῆς ταύτης. Θωμᾶς
ιερέυς.

Ἐκ ταύτης λοιπὸν διδασκόμεθα ὅτι καὶ ὁ ἅγ. Γεώργιος διετέλεσε καθο-
λικὸν μοναστηρίου, σήμερον διαλελυμένου.

22. ΕΙΣΟΔΙΑ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Βαυλάμη, ὀνομάζεται δὲ τοῦ «Τσετσαπᾶ» ἀπὸ
τοῦ ἰδιοκτήτου. Εἶναι ξυλόστεγος βασιλικὴ ἐκτισμένη διὰ κοινῆς τοιχοποιίας
μετὰ ξυλοδεσιῶν. Ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου τοῦ νάρθηκος εὐρεῖται
εἰκὼν τῆς Παναγίας ἀριστεροκρατούσης τὸν Χριστόν ἐπὶ τοῦ κυανοῦ κάμπου
τῆς εἰκόνης ἡ ἐπιγραφή:

Δεῦσις τῇ δουλῇ του θεου Ασανον ετους ζρλέ (=1627). Ὑπερθεν δὲ
τῆς θύρας τῆς εἰσόδου τοῦ κυρίως ναοῦ σώζεται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

Ἀνι[γε]ρθη καὶ ἀνι[στο]ρηθῇ δευτερα παρουνια συδρομη κε κοπου ιερο-
μοναχου Θεωφylaκτι κε εξοδου Αναστασα μο[να]χή, Διονησua μοναχη, Ιω
Δημητριου καὶ τον επηλυπον αρχοντο εονηαν η μνη[μ]η αυτον επι ετους
ΖΡΚΕ (=1615).

Ἐν τῷ ναῷ τούτῳ διατηρεῖται καὶ ὡραῖον ξυλόγλυπτον, ἐπίχρυσον τέμ-
πλον. Τοιχογραφίαι σώζονται ὀλίγαι μόνον, ἐν τῷ ἱερῷ καὶ αὐταὶ ἐφθαρμέναι.

23. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΤΖΩΤΖΑ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἀγ. Λουκά. Τοιχοδομίαν ἔχει ἐξ ὠμῶν πλίν-
θων μετὰ ξυλοδεσιῶν, ὅσιν δ' ἐξωτερικὴν ἰδιωτικῆς οἰκίας. Διατηρεῖ ἐσωτε-
ρικῶς ὀλίγας τοιχογραφίας ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου παρὰ τὸ τέμπλον. Μεταξὺ
τούτων καὶ ἡ Δέσις, ἣτις φέρει ἐνταῦθα τὸν τίτλον ἡ Παράκλησις. Εἰς τὸ
ἱερὸν παράστασις τοῦ ὁράματος τοῦ Ἀγ. Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Ὁ ναὸς
ἔφερε καὶ ἐξωτερικῶς τοιχογραφίας, ὧν διατηροῦνται ὀλίγα λείψανα κατὰ τὸ
ἀνατολικὸν ἀέτωμα.

24. ΤΑΞΙΑΡΧΑΙ

Εὐρίσκονται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἀγ. Λουκά. Ὁ ναὸς ἔχει ἀκανόνιστον τὴν
τοιχοδομίαν, ἐξωτερικῶς δ' ὅσιν ἀποθήκης. Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ εὐρίσκεται

Περὶ τῆς ἀγορᾶς τοῦ μαχαλᾶ, ὅρα τὰ γραφέντα ἐν σελ. 169.

πολὺ χαμηλότερον τῆς στάθμης τῆς ὁδοῦ. Οἱ τοῖχοι του καλύπτονται σήμερον
ἐσωτερικῶς διὰ κονιάματος, μόνον δ' ἐν τῷ ἱερῷ σώζονται εἰκόνες τινὲς ἱεραρ-
χῶν. Ἔχει ἀξιολόγου τέχνης ξυλόγλυπτον τέμπλον. Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου
διεσώθη παρὰ τὸ τέμπλον, ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

Ἀνηγερθη ἐκ βαθρων καὶ ἀνιστωρικῇ ο θειος ουτος καὶ πανσεπτος ναος
των πανμεγιστων Ταξιαρχων Μιχαηλ καὶ Γαβριηλ καὶ πασων των επουρανιων
δυναμεων δια σιδρομης κοπου τε μοχθου καὶ εξοδου τον πανευγενεστατον
καὶ εντιμωτατον αρχωντος κυρου Ραζι Κωνσταντινου καὶ της αυτου συνζυγου
Μποζης¹ καὶ των τεκνων αυτου, αρχιερατευοντος τον πανερωτατον μητροπο-
λιτου Κυριου Θεοφυλακτου. Ετελιωθη δε κατα τω επτακισχιλιοσιω ρ^ο λ'
ινδικτιωνος ε', ἐκ της Χ(ριστο)υ γενισεος αχκβ', (=1622) διαι χειρος Ιω(αν-
νου) ιερεως καὶ Ηλια.

Παραπλεύρως ἐτέρᾳ ἐπιγραφῇ ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς ἐπεσκευασθῇ τῷ 1895
εἰς ἀρχιερατευοντος τον πανερωτατον ἀγίου Καστορίας Νικηφόρου ἐπὶ τον
αυτοκρατορος Σουλταν Αβδουλ Μετζίτ Χαν.

25. ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗ

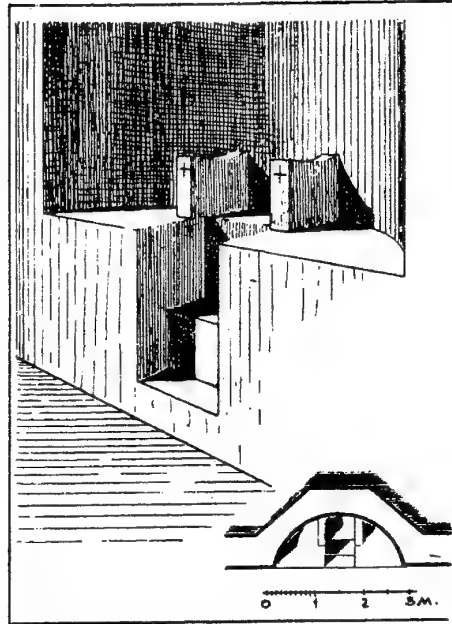
Εὐρίσκεται ἐν Ἀπόζαρι (= συνοικίαι Ἀγ. Λουκά καὶ Παντελεήμονος)
πρὸς τὴν βόρειον κλιτὸν τῆς χερσονήσου. Εἶναι μικρὰ ξυλόστεγος βασιλικὴ μὲ
τρίπλευρον ἀψίδα ἱεροῦ φέρουσαν ἐξωτερικῶς τυφλὰς κόγχας. Ἐξωτερικῶς
εἶναι ἀσβεστωμένη, ἐσωτερικῶς δὲ φέρει ὀλίγας τοιχογραφίας ἐπὶ τοῦ βορείου
τοίχου, βερνικωμένας. Ἐκ τούτων καλῆς τέχνης εἶναι ἡ τοῦ Χριστοῦ ζωοδότου,
ἐν δὲ τῷ ἱερῷ αἱ τῶν προφητανάκτων Δαβὶδ καὶ Σολομῶντος, εἰκονιζομένων
ἐντὸς κύκλων. Καλῆς ἐπίσης τέχνης εἶναι καὶ τὸ ξυλόγλυπτον ἐπίχρυσον
τέμπλον. Ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας θεωρεῖται θαυματουργός.

26. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Εὐρίσκεται εἰς τὴν συνοικίαν Ἐλεούσης, παρὰ τὸν ἅγ. Στέφανον. Εἶναι
σήμερον τρίκλιτος βασιλική, φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς μίαν μόνον, ἡμιεξά-
πλευρον ἀψίδα ἱεροῦ. Ἡ ἀψὶς αὕτη διατηροῦσα εἰσέτι ἐσωτερικῶς ἐν τῷ
μέσῳ τὴν λιθίνην καθέδραν τοῦ ἐπισκόπου, εἰς ἣν ἄγουσι δύο ὑψηλαὶ
βαθμίδες (εἰκ. 115), ἀνήκει ἀναμφιβόλως εἰς τὸν ἀρχικὸν ναόν· διότι εἶναι
ἰσοδόμως κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα ἐκτισμένη καὶ φέρει λοξῶς
τεθειμένους διακοσμητικὰς πλίνθους, κοσμουμένη ἄνω καὶ διὰ δύο σειρῶν
ὀδοντωτῶν ταινιῶν. Δύναται ἐπομένως ν' ἀναχθῇ καὶ εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα.
Ἄν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὅσιν τὴν παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ ἐγκαρσίου βουνοῦ

¹ Ὑπάρχει σήμερον ἐν Καστορίᾳ τὸ ὄνομα Μπόξω.

θέσιν τοῦ ναοῦ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου, ἐφ' ᾧ σεμνύνεται, δυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν αὐτὸν πρὸς τὸν ὑπὸ τῆς Ἑκκλησίας τῆς Κομνηνῆς ἀναφερόμενον ὡς «νεωστὶ οἰκοδομηθέντα» ναὸν τοῦ ἁγ. Γεωργίου, εἰς ὃν συνεκεντρώθησαν κατὰ τὸ 1083 οἱ ἐκ τῶν Νορμανδῶν τοῦ Βασιμούνδου δεχθέντες νὰ θητεύσωσιν εἰς τὸν βυζαντινὸν αὐτοκράτορα¹ μετὰ τὴν ὑπὸ τούτου ἄλωσιν τῆς Καστορίας².

Εἰκ. 115. Ἐπισκοπικὴ καθέδρα.

μὲν τῆς βορείου κόγχης εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἑπαινοῦσα τὸν Χριστόν, ἐν δὲ τῇ νοτίᾳ ὁ ἁγ. Νικόλαος, εἰς ὃν ἡ Παναγία καὶ ὁ Χριστός, εἰκονιζόμενοι εἰς τὰς ἄνω γωνίας ἐν προτομῇ, φέρουσιν ἢ μὲν τὸ ὁμοφύριον, ὃ δὲ τὰ Εὐαγγέλιον.

Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν τοῦ 1606 διατεταγμένων κατὰ τὸ κατὰ ζώνας σύστημα ἥτοι μὲ στρατιωτικὸν καὶ ἄλλους ἁγίους κάτω καὶ σκηναὶς ἐκ τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ ἄνω. Εἰκονίζονται ἐπίσης καὶ οἱ 24 οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου.

Ἀνωθεν τῆς θύρας ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

Ἀνεγερθὴ καὶ ἀνεσορῆθι ὁ θῆρος καὶ πανσεπτος | ναὸς σου τῆς υπερ-

¹ Ἀλεξιάς I, 256 (Reifferscheid).

² Ὅρα σχετικῶς τὰ ἐν τῇ εἰσαγωγῇ (σ. 6) λεχθέντα.

Ὁ παλαιὸς ναός, φθαρεὶς φαίνεται, ἀνεκαινίσθη ἐκ βάρων ἐπὶ τουρκοκρατίας, παραμεινάσης μόνον τῆς παλαιᾶς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ. Οἱ ἐσωτερικοὶ τοῦ κίονος εἶναι ξύλινοι, ξυλίνη δ' ὡσαύτως εἶναι καὶ ἡ πολυχρωμὸς καὶ διὰ ψευδοτρούλλον ἐφωδιασμένη ὀριζοντία ὀροφὴ αὐτοῦ. Τοιχογραφίαι ὑπάρχουσιν ὀλίγαι ἐν τῷ ἱερῷ, ἐνθα διατηρεῖται καὶ θαυμάσιον ξυλόγλυπτον βυζαντινὸν βημόθυρον. (εἰκ. 116).

27. Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Οἰκονόμου. Εἶναι μικρὰ (ἐσωτ. διαστ. 5.60 × 7.10) ξυλόστεγος, σκοτεινὴ βασιλικὴ ἐκτισμένη διὰ κοινῶν λίθων μετὰ ξυλοδεσιῶν. Φέρει ἐπὶ τῶν βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοίχου μικρὰς τοξωτὰς κόγχας καὶ ἐντὸς

γῆρας δεσπηνίς ἡμῶν. θ(εο)το(κ)ου καὶ ἀνπαρθενου | Μαρίας δια σηνδρομὶς κοπου τε καὶ μοχου καὶ εξο | δου αρχων κῆρ Ἀποστολῇ του Δημητριο | κῆρ Ραλη ἰος του | αρχηερατεβοντος Καστορίας καὶ προτοθρονος κῆρ Μητροφανου ἐπη ετους ,ΖΡΙΑ' (=1606).

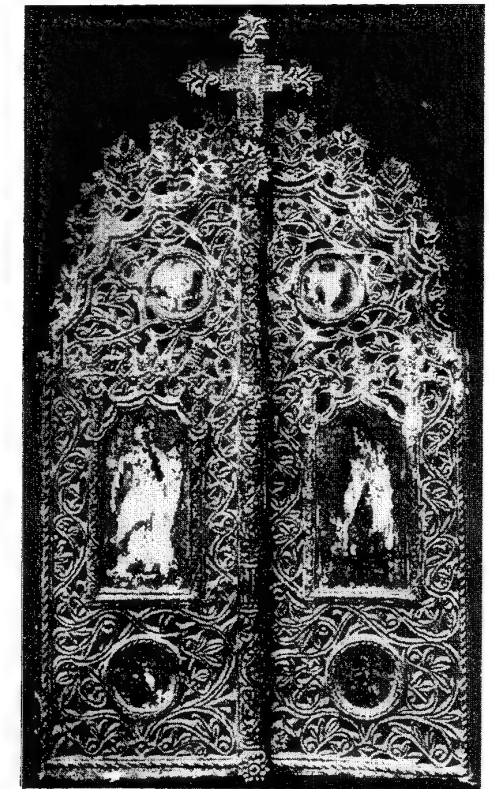
28. Ο ΑΓ. ΑΛΥΠΙΟΣ

Ὁ ναὸς τοῦ στυλίου τούτου ἁγίου εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Ταμπᾶ-Χανέ ἥτοι κατὰ τὴν νότιον κλιτὸν τῆς χερσονήσου. Εἶναι καὶ αὐτὸς μικρὰ βασιλικὴ μετὰ μεταγενεστέρου νάρθηκος, διασώζουσα ὀλίγας, πολὺ καλῆς τέχνης τοιχογραφίας ἥτοι κατὰ μὲν τὸν δυτικὸν τοῖχον τὴν μεγάλην σύνθεσιν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἐνθα ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla) πλαισιουμένης ὑπὸ ἀγγέλων, κατὰ δὲ τὸν νότιον τὴν Ὑπαπαντὴν καὶ τέλος παρὰ τὸ τέμπλον ὁλόσωμον εἰκόνα τῆς Παναγίας (εἰκ. 117), ἥτις φέρει τὴν ἐπιγραφὴν Μ(ή)τηρ Θ(εο)ῦ ἢ Ἑλεούσα.

Τὴν ὠραίαν σύνθεσιν τῆς Ἑλεούσης, ἥτις ἀποτελεῖ ἓνα ὕμνον πρὸς τὴν μητρότητα, πρὸς τὴν τρυφεράν καὶ πονετικὴν ἀγάπην τῆς μητρὸς πρὸς τὸ τέκνον, ἐπραγματοποίησε πρώτη ἡ βυζαντινὴ τέχνη¹. Παλαιότερον ὡς πρότυπον αὐτῆς ἐθεωρεῖτο ἡ λεγομένη Παναγία τοῦ Βλαδιμήρου², ἐξ ἧς ἀπέρρευσαν πολλὰ ἄλλα μμήσεις χαρακτηριζόμεναι ἐν Ρωσίᾳ διὰ τοῦ ἐπιθέτου «Umilenie».

¹ Περί τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τῆς Ἑλεούσης ὅρα Ν. Kondakov, Εἰκονογραφία τῆς Θεοτόκου (ρωσ.) τ. II Πετρούπολις 1915 σ. 211-216, 264-69, 380-82.

² Ὅρα περὶ ταύτης ἐσχάτως I. A. Anisimov, Our Lady of Vladimir Ζωγραφικά, Πράγα 1928 Ν. Μ. Belaeu, The icon of our Lady's «Umilenie» from the Soldatenkov Collection Πράγα 1932 πβλ. Byzantion VII σ. 586 καὶ Igor Grabar ἐν Mélanges Diehl II σ. 293.

Εἰκ. 116. Ξυλόγλυπτον βημόθυρον.

Ἐν τῇ συνθέσει τοῦ Βλαδιμήρου, ἥτις, ὡς νῦν ἐβεβαιώθη, κατεσκευάσθη ἐν Κ/πόλει τὸν 11^{ον} ἢ 12^{ον} αἰῶνα ἐκείθεν δ' ἐστάλη εἰς Ρωσίαν, ἡ Παναγία ἔχει τὸ πρόσωπον ὀλίγον πρὸς τ' ἀριστερὰ κεκλιμένον· ἄλλη ὁμως παράστασις τῆς

Εἰκ. 117. Τοιχογραφία τῆς Παναγίας Ἑλεούσης.

Ἑλεούσης τοῦ τέλους τοῦ 11^{ου} αἰ. περιεχομένη ἐν τῷ Φυσιολόγῳ τῆς Σμύρνης¹ εἰκονίζει τὴν Παναγίαν κλίνουσαν, ὡς ἡ ἡμετέρα, τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ.

¹ J. Strzygowski, *Physiologus* πίν. XXVIII, 2.

Ἐν τῇ Ἑλεούσῃ τῆς Καστορίας ὁ Χριστὸς δὲν εἰκονίζεται καθήμενος ἐπὶ τοῦ δεξιῦ βραχίονος τῆς Παναγίας, ὡς συνήθως, ἀλλὰ πρηνὴς ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν αὐτῆς, μὲ τὴν κεφαλὴν ἀνεκεκλιμένην καὶ βαθέως εἰσχωροῦσαν εἰς τὴν παρειὰν τῆς Θεοτόκου, καθ' ὃν χρόνον τὴν ἀριστεράν του χειρὰ θέτει ὑπὸ τὴν σιαγόνα τῆς μητρός του. Ἐπίσης ὁ Χριστὸς δὲν φορεῖ ἐνταῦθα χειριδωτὸν χιτῶνα μὲ χρυσοκονδυλῆς ἀλλ' ἀπλοῦν ἀχειριδωτὸν καμίσιον καταλείπον γυμνὰς τὰς χιαστὶ διατεταγμένας κνήμας του (εἰκ. 116).

Ἡ Παναγία ἔχει ἥρεμον καὶ γλυκεῖαν ἔκφρασιν· τόσον τὰ πρόσωπα ὅσον καὶ αἱ χεῖρες αὐτῆς τε καὶ τοῦ Χριστοῦ δὲν παρουσιάζουσι τὴν ἐπιπεδότητα τῶν παλαιότερων ἔργων, ἀλλὰ τὴν νατουραλιστικὴν πλαστικότητα μὲ τοὺς ὁμαλῶς διαβαθμιζομένους τόνους, ἣν συναντῶμεν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, εἰς ἣν καὶ ἀνήκει ἡ ἡμετέρα παράστασις, ὡς διδάσκει ἐπιγραφὴ διατηρουμένη ἐξωτερικῶς, κάτωθεν ἀβαθοῦς κόγχης. Ἐν ταύτῃ, οὔσης λίαν ἐφθαρμένης, κατάρθωσα ν' ἀναγνώσω τὰ ἑξῆς:

δουλον του θεου θεοσεβεστατου ἐν ιερ[εῦσιν] Παπασταματίου
 αγιωτάτου επισκοπου Καστω(ρίας)
 [γαμ]/βρὸς τοῦ οσιω[τάτου] ἐν ιερομον[άχοις] σιανον και κτιτο-
 ρος τοῦ μεγαλον | του ἐν μηνι Μαρτιω ἔτους
 5' ϞΚΗ' ἰνδ. ΙΓ' ἡμερων ἐ κοιμηθη . . .
 πρεσβυτερα και συνεννος του αυτου . . . | [μεγ]άλου
 πρωτοπαπα κυριου αχθεντος Γαλακτινος του
 αρχιμανδριτου . . . | σας της τρυ ιδημε | το δε
 ετος ως προεγραφι | παραδεισος νοε[ρός] ξεν
 τας πυλας υπανοιξον Χ(ριστ)ὲ κα | σε κωλιας.

Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τοῦ ἁγ. Ἀλυπίου ἀνηγέρθη καὶ ἀνιστορήθη κατὰ τὸ ἔτος 6928 ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἥτοι ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως 1422.

Ἀνωθεν τῆς πρὸς τὸν ναὸν εἰσόδου ὑπῆρχεν ἐσωτερικῶς ἐπιγραφὴ, ἐξ ἧς σήμερον διεσώθησαν μόνον αἱ λέξεις:

ἀνηγερθη
 χουμοσ

29. Ο ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΔΡΑΓΩΤΑ¹

Εἶναι μικρὰ ξυλότοπος βασιλική, εὗρισκομένη ἐν τῇ συνοικίᾳ Δραγωγτᾶ. Φέρει ἐν τῇ ἀψίδι τοῦ ἱεροῦ τοιχογραφίας ἐπεσκευασμένας. Ἐχει καὶ καλῆς τέχνης ἐπιχρυσωμένον, ξυλόγλυπτον τέμπλον τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς διδασκόμεθα ἐκ τῆς ἐπ' αὐτοῦ σκαλισμένης ἐπιγραφῆς, ἥτις λέγει: ἀνιγερθη ο τεμπλος δια συνδρομης κυρ Σταματι και Χατζηανστη ζρπς' (= 1678).

¹ Τὸ ὄνομα Δραγωγτᾶς ἔφερε καὶ Βούλγαρος «προεάρχων τοῦ Μελενικιωτικοῦ στρατεύματος» (Ἀκροπολίτης 121,10. 124,5 Βόννης).

30. ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΚΑΡΙΒΗ

Εύρίσκεται ὁμοίως ἐν τῇ συνοικίᾳ Δραγαυᾶ. Εἶναι βασιλική μετὰ νάρθηκος ἐπιχειρισμένη ἐξωτερικῶς. Φέρει κατὰ τὸν νάρθηκα ἐξωτερικῶς τυφλὴν διακοσμητικὴν ἀψίδα, ἣς τὸ τόξον ἔχει τὸ σύνηδες ἐπὶ Τουρκοκρατίας κοιλόκυρτον σχῆμα. Εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος. Καὶ ἐν μὲν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα καὶ ἡ ρίζα τοῦ Ἰεσσαί, εἰς δὲ τὴν πρόθεσιν ἡ ἀποκαθήλωσης καὶ εἰς τὸ διακονικὸν ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ. Εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος ἱστοροῦνται κάτω μὲν ὁλόσωμοι ἅγιοι, ἄνω δ' ἡ Γένεσις εἰς δὲ τὸν βόρειον τὰ θαύματα τοῦ ἁγ. Νικολάου καὶ εἰς τὸν νότιον τοῖχον οἱ οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου. Ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς πρὸς τὸν ναὸν εἰσόδου, ἐντὸς ἀβαθοῦς κόγχης, εἰκονίζεται ἡ Δέησις. Ὁ ναὸς κοσμεῖται μὲ καλὸν ξυλόγλυπτον τέμπλον. Ἀνωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου εὔρηται ἐσωτερικῶς ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

Ιστορήθη ο θειος και πανσεπιος ναος του εν αγιοις Πα/τρος ημων Νικολαου αρχιεπισκοπου Μυρων της Ανκ/ας του θαυματουργου επι της αρχιερατης Κυριου Κυρ Μ/ονυσιου κατα το Α'ον Ψ'ον Γ'ον Β'ον του κοσμου σωτηριον σεπτεμβριον δ.

31. Ο ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ

Εύρίσκεται ἐν τῇ κατὰ τὴν βόρειον κλιτὸν τῆς χερσονήσου περιοχῇ Ἀπόζαρι¹, ἣτις περιλαμβάνει τὰς συνοικίας ἁγ. Παντελεήμονος καὶ ἁγ. Λουκά. Εἶναι μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλική φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς πεντάπλευρον ἐξωτερικῶς κόγχην ἱεροῦ μετὰ κεραμίνων σταυρῶν. Τοιχοδομίαν ἔχει κοινὴν μετὰ ξυλοδεσιῶν. Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ εὔρίσκεται πολὺ χαμηλότερον τῆς ὁδοῦ, δι' ὃ καὶ ὁ μὲν γυναικωνίτης, ὃν φέρει κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα, εἶναι περίπου ἰσόπεδος πρὸς τὸν δρόμον, ἡ δὲ προσπέλασις τοῦ ναοῦ γίνεται διὰ κλίμακος ὑπεράνω τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

Ο ευτερπηης ουτος ναως του αγιου ενδοξου προφητου Προδρομου και βαπτιστου Ιω(αννου) ανακενηθη μεν ιδρυμενος ετει απο θεογονιας αψα' αναλωμασι του περιε ποτε εν ληξει γενομενου κυριου Ραλη Μουσελμημ εξεικονιθη ευκοσμως ο συμπερουτος² δια συνδρομης και δαπανης παντων των εν αυτω διατριβωντων ευσεβων και φιλοχριστων χριστιανων αρχερατενοντος του πανιερωτατου Κ(υριο)υ Χρυσανθου και ιερατενοντος Κ(υριο)υ Μιχαηλ με των αρχοντων και επιτροπων χρεος Δημητριου . . μητρι Ζουπανηωτι Σμερνο

¹ Πόζαρ εἶναι Σλαβικὴ ὀνομασία ἀπαντῶσα καὶ ἀλλαχού τῆς Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη) σημαίνει δὲ τὴν κεκαυμένην συνοικίαν.

² Ἡ λέξις συμπερούτος μοι εἶναι ἄγνωστος³ σημαίνει ἴσως τὸν γυναικωνίτην καὶ φαίνεται Τουρκικῆς καταγωγῆς.

Ραλη Κοιζη Αργυρη Αυγουστου κς' ετους της ενσαρκου τοι Σ(ωτη)ρ(ος) οικονομιας ΑΨΚΖ'. Χειρ του ελαχιστου (;) Λαβ[ρεντιου].

Ὁ ναὸς φέρει καλῆς τέχνης ξύλινον σκαλιστὸν τέμπλον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Δια συνδρομης και ηξοδου Ραλη Μησηλιμ ,αφα' (=1701).*

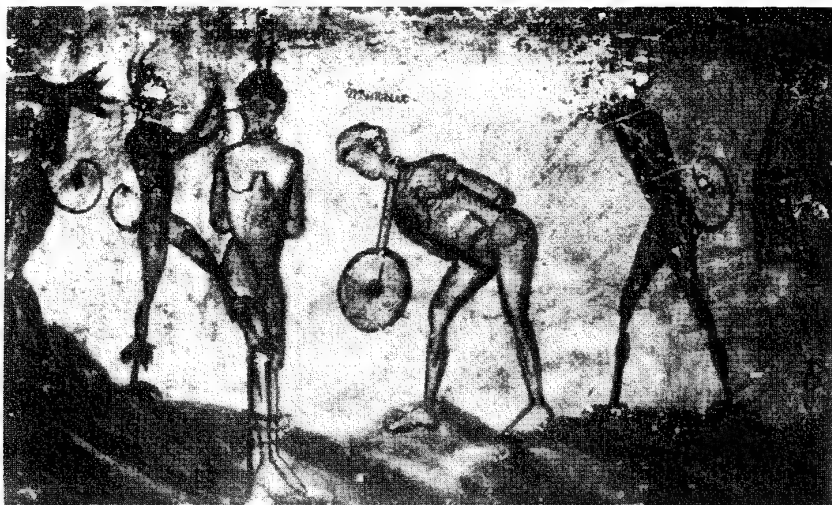
Αἱ ἐπὶ τοῦ τέμπλου φορεῖται εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου εἶναι παλαιαί. Τοιχογραφίαι καλύπτουσι τοὺς τοίχους τοῦ τε κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ γυναικωνίτου. Ἐνταῦθα πλὴν τῶν παραστάσεων ἁγίων

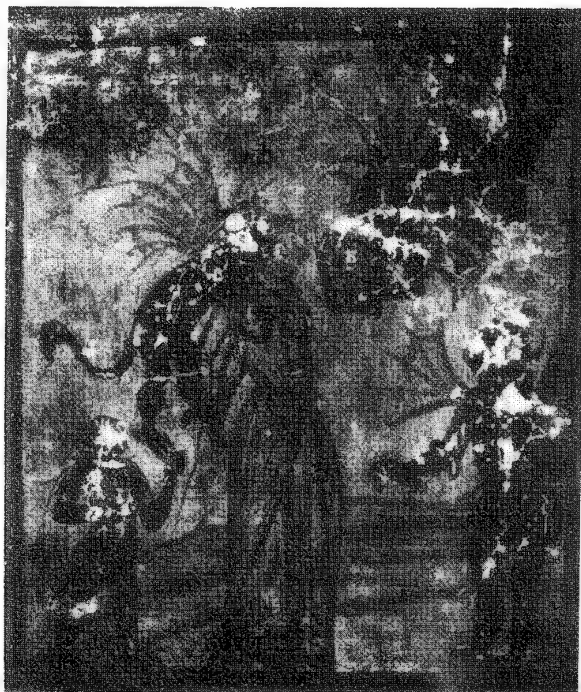
Εἰκ. 118. Ἡ τιμωρία τῆς πόρνης.

γυναικῶν, αἵτινες συνηθίζονται εἰς τοὺς γυναικωνίτας, ἔχομεν καὶ ἐποικοδομητικὸν περιεχομένου εἰκόνας ὡς π.χ. τὰς τιμωρίας τῆς πόρνης (εἰκ. 118), τῆς ἀφυγκρασθείσης τὰ κακὰ (εἰκ. 119), καὶ τοῦ μύλωνά (εἰκ. 119), τοὺς πειρασμοὺς τῆς φιλαρέσκου γυναικὸς (εἰκ. 120), τῶν κοιμωμένων κατὰ τὴν ὥραν τῆς λειτουργίας, (εἰκ. 121) κλπ.

Αἱ παραστάσεις αὗται, καθαρῶς λαϊκῆς τέχνης, εἶναι ἐνδιαφέρουσαι καὶ ἀπὸ ἀπόψεως θεμάτων καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἐνδυμασιολογικῆς. Οὕτω π.χ. ἡ τῆς φιλαρέσκου γυναικὸς, ἣν περιστοιχίζουσι πολλοὶ πειρασμοί, ἱστορεῖ ὥραϊαν δέσποιναν ἐνδεδυμένην κομψὴν ἐνδυμασίαν τῆς ἐποχῆς ἐπηρεασμένην προφανῶς ἐκ τοῦ δυτικοῦ συρροῦ (εἰκ. 120). Ἐνδιαφέροντα ἐπίσης εἶναι τὰ καλύμματα τῆς κεφαλῆς, τὸ εἶδος τῆς κλίνης κλπ. εἰς τὴν παράστασιν τῆς τιμωρίας τῶν κοιμωμένων τὴν Κυριακὴν ἀντὶ γὰ μεταβαίνωσιν εἰς τὴν λειτουργίαν (εἰκ. 121).

Εἰκ. 119. Ἡ τιμωρία τῆς ἀφυσκρασθείσης τὰ κακά καὶ τοῦ «μυλωνᾶ».

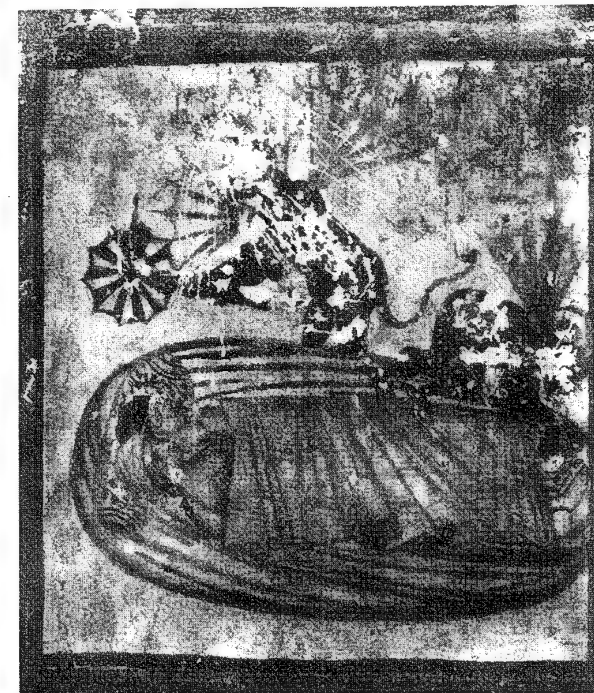

Εἰκ. 120. Οἱ πειρασμοὶ τῆς φιλαρέσκου γυναικός.

Πλὴν δὲ τῶν τιμωριῶν ἔχομεν καὶ ἄλλας ἀλληγορικὰς παραστάσεις ὡς π. χ. τὴν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, εἰλημμένην ἐκ τοῦ περιφήμου κατὰ τὸν μεσαιῶνα, Ἰνδικῆς δὲ προελεύσεως μυθιστορήματος τοῦ Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ¹, καθ' ὃ ὁ ἄνθρωπος, διωκόμενος ὑπὸ τοῦ μονοκέρωτος, κατέπεσεν ἐπὶ δένδρου καὶ ἀσχολεῖται ἀνεργιχμένος ἐπ' αὐτοῦ νὰ μυζᾷ τὸ ἐκ τῶν φύλλων τοῦ στάζον μέλι, καθ' ὃν χρόνον αἱ ρίζαι τοῦ δένδρου κατατρῶγονται ὑπὸ τοῦ χρόνου, εἰκονιζόμενον διὰ δύο ποντικῶν, ἑνὸς λευκοῦ, συμβολίζοντος τὴν ἡμέραν (ἢ μέρα) καὶ ἑνὸς μέλανος, συμβολίζοντος τὴν νύκτα (ἢ νύχτα) (εἰκ. 122). Ὑπεράνω τοῦ δένδρου ἱστορεῖται καὶ ὁ τροχὸς τῆς ζωῆς ἐν τῷ ὁποίῳ εἰκονίζονται αἱ διαφοροὶ φάσεις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ 10^{ου} μέχρι τοῦ 80^{ου} ἔτους.

Προσθήκη.

Εἰς τὰ περὶ τοῦ ἁγ. Νικολάου τῆς συνοικίας ἁγίου Λουκά (ἀριθ. 25) λεχθέντα προσθετέα τὰ ἑξῆς: Παραπλεύρως τῆς ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου «Παρακλήσεως» εὑρεται ἡ εἰκὼν τοῦ ἁγ. Νικολάου τοῦ νέου, ἐπὶ δὲ τοῦ τέμπλου ὑπάρχουσι φορητὰ εἰκόνες τῆς Παναγίας Παραμυθίας καὶ τοῦ Χριστοῦ Σωτῆρος. Τέλος

Εἰκ. 121. Οἱ κοιμώμενοι κατὰ τὴν ὥραν τῆς λειτουργίας.

¹ Ἡ παράστασις τοῦ θέματος τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς ἢ τῆς γλυκύτητος τοῦ κόσμου εἶναι συνήθης εἰς ναοὺς. Οὕτω π. χ. εὗρισκομεν αὐτὴν εἰς τὸν ἁγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης (Σωτηρίου, Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος 1927 σ. 112) καὶ ἀλλαχοῦ. Περὶ τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ γενικῶς ὄρα Krumbacher, Gesch. der byz. Litteratur, München 1897 σ. 888. περὶ δὲ τῆς εἰκονογραφίσεως αὐτοῦ S. der Nersessian, L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph, Paris 1937.

ἐπὶ τοῦ βορείου ἑξωτερικοῦ τοιχώματος διατηροῦνται τμήματα τῆς ἐξῆς ἐπιγραφῆς:

. ου. α
τῆς καληπαρθενου Μαρίας ανων
εργον τε και κτηριον
ουτε και συμφε
ν. αντος κακου

ΝΑΟΙ ΕΠΙΣΚΕΥΑΣΘΕΝΤΕΣ Η ΑΝΑΝΕΩΘΕΝΤΕΣ

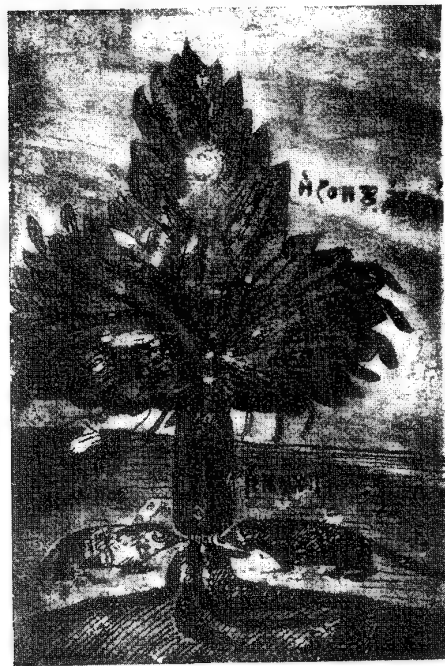
Πλήν τῶν ἀνωτέρω ἑξετασθέντων ναῶν ὑπῆρχον ἡ ὑπάρχουσιν ἐντὸς τῆς πόλεως καὶ ἄλλοι, οὓς δὲν ἔσημείωσα ἐπὶ τοῦ χάρτου, ὥς μὴ παρουσιάζοντας ἰδιαίτερόν τι ἐνδιαφέρον· διότι οἱ πλεῖστοι αὐτῶν ἔχουσιν ἐπισκευασθῆ ἢ ἀνανεωθῆ κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε νὰ μὴ διατηρῶσι πλέον σχεδὸν τίποτε ἐκ τῆς ἀρχικῆς αὐτῶν μορφῆς. Ἐπειδὴ ὅμως πολλοὶ ἐξ αὐτῶν διασώζουσιν ἐσωτερικῶς εἴτε τοιχογραφίας, εἴτε φορητὰς εἰκόνας, εἴτε ξυλόγλυπτα ἀντικείμενα, εἴτε τέλος ἐπιγραφάς, ἐθεώρησα καλὸν νὰ μνημονεύσω καὶ τούτους ἐν τῇ μεγίστῃ δυνατῇ συντομίᾳ.

1. Ἅγιος Προδρόμος (Μητροπόλεως). Φέρει ἑξωτερικῶς τοιχογραφίας εἰς δύο στρώματα. Ἐπὶ ἀντιμινσίῳ τῆς ἁγ. Τραπέζης τοῦ ἡ ἐπιγραφή:

Θησιασθηριον θειον και ιερον
τον επιτελεισθαι επ' αυτου την θειαν
μυσταγωγίαν τον κυριου ημων

Ἰησου Χριστου εν παντι τοπω της δεσποτείας αυτου καθιερωθεν και αγιασθεν δια χαριτος του Παναγιου Πνευματος υπο του Πανιερωτατου και λογιωτατου μητροπολιτου της αγιωτάτης μητροπόλεως Καστορίας κυρ. κυρ. Χρυσανθου υπερτιμου και εξαρχου Δαρδαρίας και πρωτοθρονου της Α' Ιουστινιανῆς¹.

¹ Χρηστίδης, ἔ. ἀ. σ. 166.

Εἰκ. 122. Ἀλληγορικὴ παράστασις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

2. Ἅγ. Ἀλύπιος. (Ἐλεούσης). Φέρει ἐν τῷ ἱερῷ ὀλίγας τοιχογραφίας.

3. Ἅγ. Ἐλεούσα. Ἐν τῇ ὁμωνύμῳ συνοικίᾳ. Κατηδαφίσθη. Ἦτο κατὰ τὸν Χρηστίδην (σ. 173) σχετικῶς εὐρύχωρος. Ἀνωθεν τῆς πύλης τῆς εἰσόδου εὐρίσκετο ἡ κάτωθεν κτιτορικὴ ἐπιγραφή, ἣτις μετακομισθεῖσα ἀπόκειται σήμερον ἐν τῷ Μουσείῳ¹.

Ἀνεκαίνισθη καὶ οἰκονογραφήθη ὁ θεῖος καὶ πανσεπτος οὗτος ναὸς τῆς υπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν θεοτοκου καὶ αειπαρθενου Μαρίας τῆς εὐλογημένης αγίας Ἐλεούσης δια συνδρομῆς κοποι καὶ ἐξόδου του ἐντιμοτατου αρχωντος Κυρ Μανουηλ του Κυρου Θεοδωρου εἰς ψυχὴν αἰωνίαν σιμβιον αυτου και τεκνοῖς καὶ εἰς μνημοσυνοῖς των μακαριων κτιτορων και γονεων αυτου κυρ Θεοδωρου και Γεωργιου ιερεως Γκινη και παντων των χριστιανων. Αρχιερα-τευντος της αγιωτάτης μητροπόλεως Καστορίας Κυρ Μεθοδιου και πρωτο-θρονου πασης Βουλγαρίας εν ετι ζε² μηνος Νοεμβριου θ' ο αυτος ἐντιμοτατος κυρ Μανουηλ μετα του ἐντιμοτατου αρχωντος κ(υρ)ου Ι[ωαννου]ν του Γκινη και ἐξαδελφου αυτου επεδοκαν τα κτηματα οπερ αφιερωσαν οι γονεις των εν προτης οσπητιον εν πλησιον του ναου με ολο το περιβολι και αμπελια τρια και αμπελι ετερον οπερ αφιερωσεν η θυγατηρ του κυρ Μανουηλ η Κομνο το ευρισκετε εἰς τα πεζονιλια εργατων επτα και τα δευτερα τρια αμπελια των εἰς τα πεζονιλια εργατων πεντε και δευτερο εἰς το πεζοβρακι το δευτερο εἰς τον αγιο Αναργυρο εργατων δυο μυλους δυο εἰς εν οσπητιον εἰς την Λογκαν πλησιον του κιτοι των αγιων Αναργυρων. Ευρισκοντε εἰς τον ναον ιερα φελονια δυο επιτραχηλια εν, χρυσα υπομανικα, χρυσαι ζυγε δυο και αργυροδιαχρυσον ποτηριον αργυρο δισκαριον και λαβιδα αργυρη, σταυρος αργυρος, τετραεναγγελον . . . τα ολα ος καθος ενιν εἰς το αβεντάριον³ γραμμενα παρα του πανιερωτατου μητροπο-λιτου κυρ Μεθοδιου ετι δε και καρουντι και εν βαγενη. Ετι δε επεδοκαν και χωραφιον εἰς την Λογκαν τεψιον δωδεκα. Και επειδη ο μακαριτης μας ο θειος ο παπος κυρ Γεωργιος ειχεν αφισην οπως να γινεται τραπεζα εἰς την εορτην, θέλομεν απο του μυλον σιταρη κιλα δεκαπεντε, να μη λειψη η τρα-πεζα ποποτε. Ακομη και δια κερη και λαδην και λιβανην εἰς φωτα ετερα κιλα δεκα τα δε πιληπα να εχη ο ιερεις· οσοι ηθελαν συμφωνισιν και ιπει θελει περισευσι να γινεται ανα[μα]. Και ει τις γενι εναντιος η απο την κληρο-νομιαν μας η ξενος και βουληθη αποξενωσε εκ του θειου τουτου (ναου) απο τα ανωθεν εστω αφορισμενος παρα Θεου παντοκρατορος και κυριου ημων Ιησου Χριστου και τας αρας των τη' θεοφορων πατερων υπεραγίας Θεο-τοκου και παντων των αγιων. Αμην.

¹ Λόγῳ τῆς μεταφορᾶς ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἀπετρίβη εἰς πλεῖστα αὐτῆς σημεῖα. Κατῶρθωσα ν' ἀναγνώσω ὀλίγα μόνον τμήματα αὐτῆς ἀντιγράφας τὸ ὑπόλοιπον ἐκ τοῦ Χρηστίδου σ. 173.

² Ἦτοι 1551. ³ = Inventarium ἦτοι βιβλίον ὑλικοῦ.

4) *Ἁγ. Δημήτριος* (σ. Ἑλεούσης). Ὀλίγαι εἰκόνες ἐν τῷ τέμπλῳ τοῦ ἔτους 1738. Διατηροῦνται καὶ ὀλίγαι τοιχογραφίαι τοῦ 17^{ου} αἰ. Ὑπὲρ τὴν θύραν ἡ ἐπιγραφή:

Ανεγερθὴ ἐκ βαθρων θεμελιον καὶ ανεστορηθῇ ὁ θεὸς καὶ πανσεπτος ναὸς τοῦ ἁγίου ενδοξου μεγαλομartyρος Δημητρίου του Μηροβλιτου δια συνδρομης κοπον τε καὶ μοχθον καὶ εξοδων του τιμοτατου αρχοντος κυρ Θωμα Σαραντας Θωμαὶ καὶ των τεκνων αυτου ετους ζριζ' (=1609).

5) *Ἁγ. Βαρβάρα* (σ. Ἑλεούσης) διατηρεῖ ὀλίγας μεταγενεστέρας τοιχογραφίας ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς.

6) *Ἁγ. Σπυρίδων* (σ. Ἑλεούσης). Ὁ ναὸς οὗτος κατηδαφίσθη ἐσχάτως τοιχογραφίαι δ' αὐτοῦ μετηνέχθησαν εἰς τὸ μουσεῖον. Κατὰ τὸν Χρηστίδην (σ. 175) ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου πλησίον τοῦ εἰκονοστασίου εἰκονίζετο εἰς μεγάλην κλίμακα ὁ ἅγ. Νικόλαος, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἡ Δέσις μὲ τὸν Χριστὸν ὡς βασιλέα καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τὴν Παναγίαν ὡς βασίλισσαν¹ τῶν οὐρανῶν (ἐστεμμένην δηλ. καὶ ἐνδεδυμένην βυζαντινὴν βασιλικὴν ἐνδυμασίαν) καὶ τὸν Πρόδρομον. Ἐπὶ τοῦ εἰληταρίου τὸ ὁποῖον ἐκράτει ἡ Παναγία φαίνεται ὅτι ἦτο γεγραμμένη ἡ ἐξῆς ἐρωταποκριτικὴ ἐπιγραφή, ἣν ἀναφέρει ὁ Χρηστίδης:

Δεξαι δεσιν της σης μητρος οικτιρμον — τι μητερ αιεις ; — Των βροτων σωτηριαν — Παρωργισαν με — Συμπαθησον νιε μου —

Αλλ' ονκ επιστρεφουσιν — Και σωσον χαριν — Εξουσιν αντρων — Ευχαριστω σοι λογε.

Ἐπὶ δὲ τοῦ εἰληταρίου τοῦ Προδρόμου:

Ηκουσας μ(η)ρ(ο)ς ικετηριαν Σωτερ· ακουσον καμου του βαπτιστου σου, Λογε.

Ἡ εἰκὼν αὕτη τοῦ Προδρόμου εὐρίσκεται ἐν τῷ μουσεῖῳ (εἰκ. 123). Εἶναι καλῆς τέχνης μὲ ἐκφρασιν καὶ λεπτότητα ἐκτελεσμένη καὶ ἀνάγεται πιθανῶς εἰς τὸν 16^{ον} μ. Χ. αἰῶνα.

7) *Παναγία* (σ. Μητροπόλεως). Ἐκείθεν τῆς πύλης τῆς εἰσόδου εὐρεται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

¹ Ὅρα ἀνάλογον εἰκόνα ἐν Ἁγ. Ἀθανασίῳ σ. 148.

Εἰκ. 123. Ὁ Πρόδρομος.

Ανεγερθὴ καὶ ανεστορηθῇ ὁ θῆος καὶ πανσεπτος ναὸς της υπεραγίας Δεσπηνης ιμων Θεοτο)κου καὶ αειπαρθενου Μαρίας δια συνδρομης κοπου τε καὶ μοχθου καὶ εξοδου αρχων κυρ Αποστολη του Δημητρίου Κυρι Ραλη ιος του. Αρχιερατευοντος Καστορίας καὶ πρωτοθρονος κυρ Μητροφανου επι ετους ΖΡΙΑ' (=1606).

Φέρει τοιχογραφίας τοῦ ἁγ. Νικολάου εἰς μεγάλην κλίμακα καὶ τοῦ ἁγ. Σπυρίδωνος.

8) *Ἁγ. Νικόλαος* (σ. Μητροπόλεως). Βασιλικὴ μορφῆς οἰκίας. Φέρει ἐπὶ τοῦ τέμπλου καλῆς τέχνης εἰκόνα τῆς Παναγίας χρονολογουμένην ἀπὸ τοῦ 1681, ὡς διδάσκει ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή. *Δέσις* (τῶν δούλων τοῦ θεοῦ) *Γεώργη . . . ὡν η, αχπα'* (=1681).

Ἐκείθεν τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ἡ ἐπιγραφή:

Ἁνεγερθὴ καὶ ανεστορηθῇ ὁ θῆος καὶ πανσεπτος ναὸς του αghου ηεραρχου του θαυματουργου Νηκολαου καὶ αρχιερετεβοντας κυρ Νηκταριου δηα σηντρομοις κοπου καὶ εξοδου κυρ Αργηρι τον αδελφῶ του Καλογενητρα επ ετους ΖΡΑ' (=1593) μην η Ιουλιω ς'.

9) *Ἁγιοι Τρεῖς* (σ. Μητροπόλεως). Τελείως ἀνακαινισμένη. Τιμᾶται εἰς μνήμην τῶν 3 ἁγίων Γουρίου, Σαμωνᾶ καὶ Ἀβίβου. Ἐπὶ τοῦ τέμπλου φέρει φορητὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας Πορταΐτισσας ἔχουσαν τὴν χρονολογίαν *ΑΨΑ* (=1701) *Μαῖον ιγ'*. Ἔργον ἡ ἀνάθημα τοῦ Ἰωάννου υἱοῦ Εὐμανουήλ.

10) *Ἁγ. Νικόλαος Πετρίτης*. Παρὰ τὸν ἅγ. Νικόλαον τοῦ Δραγωγᾶ, φέρει ὀλίγας φορητὰς εἰκόνας ἐπὶ τοῦ τέμπλου.

11) *Κοίμησις Θεοτόκου*—Μητρόπολις—Ἀνηγέρθη τὸ 1851 ἐπὶ ἀρχαιοτέρου μικροτέρου ναοῦ. Ἐπὶ τοῦ τέμπλου αἱ ἐξῆς παλαιαὶ φορηταὶ εἰκόνες:

α) Τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (0.93×1.08) φέρουσα τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν: *Εν ετι ζρμβ'* (=1634) *εν μηνι Ιουλιον Γ' η κειμησι της Θεοτο)κου ιστοριδι δι' εξοδου κε κοπου του κυρ Χαρητον αρχιερεως κε'* (ἡ συνέχεια δυσανάγνωστος).

β) Τοῦ τιμίου Προδρόμου (0.75×1.13) φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν:

Δεσις του δουλou σου, αγιε, Διονισιου μητροπολιτου Καστορίας Χυρ Κωνσταντινου ιερομοναχου αψζ' (=1707).

γ) Τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, μὲ τὴν αὐτὴν καὶ ἡ τοῦ Προδρόμου ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφὴν.

Ἐν τῷ ἱερῷ διατηροῦνται αἱ ἐξῆς παλαιαὶ φορηταὶ εἰκόνες:

α) Ἁγ. Νικολάου ἐν προτομῇ (0.68×1.02). Λίαν ἐφθαρμένη φέρει τὴν ἐπιγραφὴν:

(ἀριστερᾷ) *Δεσις του Φηλα(νθρωπηνοῦ);*—κτ'ω.

(δεξιᾷ) *Επι ετους ΑΧΠΑ'* (=1684) *μην η Ιουλιο ιε'.*

β) Τοῦ Χριστοῦ ὡς Σωτῆρος τοῦ κόσμου (0.65×1.10), ἥτις κάτω φέρει τὴν ἐπιγραφὴν:

Λειτουργία του δούλου του Θεού Γεωργίου ηγερέως ΑΧΠΔ' μηνι Ιουηλο.

γ) Τῆς Παναγίας δεξιοκράτουσας (0.72×1.11) μετὴν ἐπιγραφὴν:

Λειτουργία τῆν δουλὴν του Θεου Μπακο.

δ) Τοῦ ἁγ. Γεωργίου ἐφίππου (0.62×1.10). Δεξιᾷ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν:

Λειτουργία δούλου του θ(εο)ῦ Γεωργίου ηγερέως. ΑΧΠΔ' Μηνι Νοεμβρίου κθ'.

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἶναι ἀνηρτημένον μαργαροκόσμητον ὕφασμα (1.00×1.35) χρησιμεῦον ἄλλοτε ὡς παραπέτασμα Ὡραίας πύλης. Ἐπ' αὐτοῦ εἰκονίζεται ἄνω μὲν ἐντὸς ἐγκολπίου ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ τῆς μεγάλης βουλῆς ἄγγελος εὐλογῶν, εἰς δὲ τὰς τέσσαρας γωνίας τὰ σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν. Ἀριστερᾷ ἡ ἐπιγραφὴ:

Αὕτη ἡ πύλη ἐκαλλοπισθῆ παρα του πανοσιωτατου καθηγουμενου κυριου Μακαριου του Πελοποννησιου.

Δεξιᾷ δέ: δια χειρος δε και κοπου μνημοσυνου χαριν της Δεσποινετας του Αργυρι της εκ Ασιπλου κισιονι¹, ΑΧηΑ' (=1691).

Ἐξω, παρὰ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, εὔρηται λιθίνη πλάξ, ἐφ' ἧς εἰκονίζεται μίτρα καὶ ἀναγράφεται ἡ χρονολογία 1793. Προέρχεται ἴσως ἐκ τοῦ τάφου τοῦ μητροπολίτου Γενναδίου².

12) Ἀγ. Ἀθανάσιος (σ. Ἀγ. Ἀναργύρων). Ἀνωθεν τῆς εἰσόδου ἐπιγραφὴ τοῦ 1844 μνημονεύουσα τὸν Καστορίας Νικηφόρον. Ἐν τῷ ἱερῷ ὑπῆρχε δίσκος μετὰ τῆς ἐξῆς ἐπιγραφῆς:

«Εἶποντο το παρον ιεψη ειναι των αγιων αναργυρων εν ετει 1743 μηνι Οκτωβριου πρωτη». Ἐπίσης καὶ εὐαγγέλιον μετὴν χρονολογίαν ἀφπ³ (=1588) καὶ ἀντιμήνσιον καθιερωθὲν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἱερουσαλήμ Παρθενίου⁴.

13) Ἀγ. Γεώργιος (σ. Ἐλεούσης). Ἐφυλάσσοντο ἐν αὐτῷ: Εὐαγγέλιον μετὴν χρονολογίαν 1748, ἀνῆκον εἰς τὴν Παναγίαν Ἐλεούσαν, καὶ δίσκος ἀφιερωθεὶς εἰς τὸν ναὸν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκά ὑπὸ Ράλλη τοῦ Κωνσταντίνου τὸ 1677.

14) Ἀγ. Παρασκευὴ (σ. Οἰκονόμου). Νεώτερος: ἱστορήθη τὸ 1884 ἐπὶ μητροπολίτου Καστορίας Κυρίλλου.

15) Ἀγ. Ἀνάργυροι (σ. Ἀγ. Ἀναργύρων) Νεώτερος. Ἐσώζοντο ἄλλοτε ἐν αὐτῷ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία περιέχοντα ἐνδιαφερούσας εἰδήσεις, ὡς ὄρα παρὰ Χρηστίδη Γρηγ. Παλαμᾶς VI (1922) σ. 344.

16) Ἀγ. Παρασκευὴ (Δραγοῦτᾶ). Ναὸς κατασκευασθεὶς τὸ 1899. ἔχει ὁραῖον ξυλόγλυπτον τέμπλον.

¹ Τὸ Διπλοκίονιον εἶναι βυζαντινὴ ὀνομασία προαστίου τῆς Κ/πόλεως.

² Πβλ. Χρηστίδης γ. ἄ. 343.

³ Χρηστίδης, 343.

⁴ Χρηστίδης, 343.

17) Ἀγ. Ἀνάργυροι (Καρίβη). Ἀνεκαινίσθη τῷ 1864. ἔχει φορητὰς εἰκόνας, ἐν αἷς καὶ τὴν τῆς Ἀναστάσεως τοῦ 1774.

18) Ἀγ. Ἀνδρέας (Καρίβη). Ἐπὶ τοῦ τέμπλου φορηταὶ εἰκόνες τοῦ τοῦ τέλους τοῦ 18^{ου} αἰῶνος.

19) Παναγία Ἐλεούσα (Ἐβραϊκὴ σ.). Ἐπὶ τοῦ τέμπλου φορηταὶ εἰκόνες ἐν αἷς ἡ τῆς Παναγίας Πορταΐτισσας φέρουσι: τὴν ἐπιγραφὴν:

Αρχιερατευοντος του αγιου Καστορίας κυρ Χρυσανθου δια συνδρομης του πανοσιωτατου κυριου Παΐσιου Ἰβηριτου και δαπανης του ἐντιμοτάτου κῆρ Χατζῆ Αντιοχου, ἡ εἰκὼν αὕτη γερονεν εν ετει 1753 Μαρι. 25.

Ἐπίσης ἐν τῷ αὐτῷ τέμπλῳ ἡ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ τοῦ 1756 καὶ τοῦ Προδρόμου 1756. Διατηροῦνται καὶ λείψανα τοιχογραφιῶν.

20) Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (σ. Σερβιώτου). Ὀλίγαι τοιχογραφίαι ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου. Ἐπὶ τοῦ τέμπλου καλῆς τέχνης φορηταὶ εἰκόνες.

21) Ἀγ. Απόστολοι (σ. Σερβιώτου). Παλαιὸς ναὸς ἀνακαινισθεὶς τὸ 1857.

22) Ἀγ. Θωμᾶς (σ. Μουζαβίκη). Παλαιὸς ναὸς ἀνακαινισθεὶς ἐπὶ Ἰλαρίωνος τῷ 1876.

23) Ἀγ. Θεόδωρος (σ. Βαρλαάμ). Ἀνεκαινίσθη τῷ 1882.

24) Ἀγ. Παντελεήμων (σ. Βαρλαάμ). Μικρὸς ναὸς τοῦ 18^{ου} αἰῶνος. Τὸ ἅγιον ποτήριόν του φέρει χρονολογίαν 1778 καὶ τόπον κατασκευῆς τὴν Βιέννην.

25) Ἀγ. Λουκάς (σ. Ἀγ. Λουκά). Παλαιὸς ναὸς, ἀνακαινισθεὶς τὸ 1840. Σώζεται ἅγ. Ποτήριον μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς:

Ἱερὸν διακοπότηρον εἰς δόξαν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκά διὰ συνδρομῆς τοῦ ἐπιτρόπου κῆρ Σμέρνον χάριν μνημοσύνου τῶν ἐργοιῶν κὲ λοιπῶν εὐσεβῶν ΑΨΜΓ (=1743). Ἐπίσης ἐπὶ Εὐαγγελίου ἡ ἐπιγραφὴ: Τὸ ἅγιον εὐαγγέλιον αφηρωθη εις την εκκλησιαν του αγιου Λουκα και απο συνδρομης του εν ηερομοναχου κυρ Γαβριηλ ετους αχξγ (=1663) ετυπωθη δε το αχμε (=1645).

26) Μεταμόρφωσις (σ. Βαρλαάμ). Ἐξωκλήσιον ἐπισκευασθὲν τὸ 1916.

27) Ἀγ. Κυριακὴ (σ. Σερβιώτου). Διασώζει ἔχνη παλαιῶν τοιχογραφιῶν.

28) Ἀγ. Δημήτριος (σ. Βαρλαάμ). Διασώζει παλαιὰς τινὰς φορητὰς εἰκόνας.

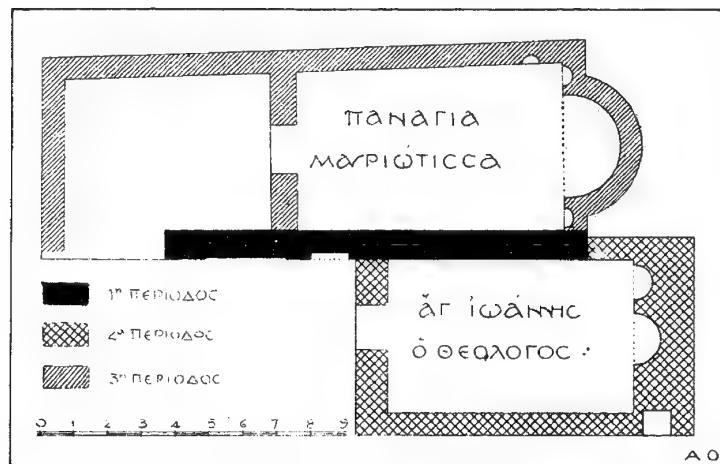
Εἰς τοὺς ἀνωτέρω ναοὺς πρέπει τις νὰ προσθέσῃ καὶ ἀρκετοὺς ἄλλους ἐρειπωθέντας ἢ ἐξαφανισθέντας, ὧν σώζεται μόνον ἡ ἀμυδρὰ ἀνάμνησις παρὰ τοῖς γηραιότεροις Καστοριεῦσιν καὶ ὧν τινὰς μνημονεῖ ὁ Χρηστίδης (ἔ. ἄ. σ. 391). Πρέπει ἐπίσης νὰ προστεθῶσι καὶ οἱ εἰς τζαμιά ὑπὸ τῶν Τούρκων μετατραπέντες ὡς π. χ. ὁ τοῦ Προδρόμου, ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ὁποίου ἀνηγέρθη τζαμί, ὁ τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς, ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη τὸ σήμερον ὡς προσωρινὸν μουσεῖον χρησιμοποιούμενον Κουρσουμλῇ τζαμισὶ καὶ ὁ τῆς Μητροπόλεως, ἐφ' οὗ ἐκτίσθη τὸ Γαζῆ τζαμισί, ὅπερ ἐσχάτως κατηδα-

φίσθη, ἀποκαλυφθέντων τῶν θεμελίων τῆς παλαιᾶς Μητροπόλεως, ἐξ ὧν διαπιστοῦται ὅτι αὕτη ἦτο τρίκλιτος βασιλικὴ καταλήγουσα πρὸς ἀνατολὰς εἰς τρεῖς ἡμικυκλικὰς ἐξεχούσας κόγχας. Ἐν ἐγγράφῳ παλαιῷ ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἐκκλησία αὕτη εἶχε τὸ δάπεδον μαρμαρόστρωτον. Τοῦτο ἐξηκριβώθη καὶ διὰ τῆς ἀνασκαφῆς, ἣν ἐνήργησεν αὐτόθι ὁ τέως γυμνασιάρχης κ. Π. Τσαμίσης.

Τελευταίας θ' ἀναφέρωμεν δύο ἐκκλησίας εὐρισκομένας μακρὰν τῆς πόλεως ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἀκτῇ τοῦ ἀκατοικήτου ἐγκαρσίου βουνοῦ τῆς χερσονήσου· εἶναι δ' αὗται ἡ τῆς Παναγίας Μαυριώτισσας καὶ ἡ προσκεκολλημένη αὐτῇ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΜΑΥΡΙΩΤΙΣΣΑ

Ἀποτελεῖ τὸ καθολικὸν ὁμωνύμου μονῆς, ὀνομασθείσης οὕτω πιθανότατα λόγῳ τῆς γειτονίας της πρὸς τὸ χωρίον Μαύροβον. Ὁ σημερινὸς ναὸς δὲν

Εἰκ. 124. Κάτοψις τῶν ναῶν τῆς Παναγίας Μαυριωτίσσης καὶ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

εἶναι ὁ ἀρχικὸς εἰμὴ μόνον κατὰ τὸν νότιον αὐτοῦ τοῖχον, ὃν ἔχει κοινὸν μετὰ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (εἰκ. 124). Ὁ τοῖχος οὗτος εἶναι ἐκτισμένος κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα καὶ μετὰ χιαστῶν πλίνθων τεθειμένων εἰς τοὺς κατακορύφους ἀρμούς τῶν λίθων. Φέρει δ' ἐπίσης ἐξωτερικῶς καὶ ἀβαθεῖς τυφλὰς ἀψίδας (εἰκ. 124). Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς θὰ ἐκτίσθη κατὰ τὸν 11^{ον} ἢ 12^{ον} αἰῶνα καταστραφείς δ' ἄγνωστον πότε ἀνεκτίσθη ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ σχεδίου. Διατηρεῖ παλαιὰς τοιχογραφίας ἐπὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος βλέπουσας εἰς τὸν σημερινὸν νάρθηκα. Εἰκονίζονται δ' ἐνταῦθα ὁλόσωμοι οἱ ἅγιοι Εὐγένιος, Μαρδάριος, Ὁρέστης κλπ. τέχνης τοῦ 15^{ου} πιθανῶς αἰῶνος.

Ἐν τῷ κυρίῳ ναῷ διατηροῦνται αἱ ἐξῆς καλῆς τέχνης μεγάλαι φορηταὶ εἰκόνες:

α) Παναγία Μαυριώτισσα ἀριστεροκρατοῦσα τὸν Χριστὸν μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν: *Δεσις του δούλου του θεου Ιωαννου Μελετικη ἐκ Μποσνης 1753*. Ἡ εἰκὼν αὕτη εἶναι ἀντίγραφον ἄλλης εὐρισκομένης ἐπὶ τοῦ τέμπλου καὶ φερούσης τὴν ἐπιγραφὴν: *Δεσις του δούλου του Θεου Κυπριανου μοναχου*.

β) Εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ, ἀντίγραφον ὁμοίως τῆς ἐπὶ τοῦ τέμπλου φέρει τὴν ἐπιγραφὴν: *Δέσις του δούλου του θεου Παπαθωμᾶ ἐκ Καστορίας 1753*.

ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ

Ὁ ναὸς οὗτος εἶναι κατάγραφος. Ἐξωτερικῶς ἦτοι ἐπὶ τοῦ τοιχώματος τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν καὶ κάτω ὁ ἄρχων *Μιχαήλ* κρατῶν τὸ κοινὸν τοῦ θανάτου ποτήριον¹, δεξιᾷ δ' ὁ ἀρχάγγελος *Γαβριήλ* καὶ ὁ ἅγ. *Μερκούριος*. Ὑπὲρ τὴν θύραν ὑπάρχει ἀβαθὴς κόγχη, ἐν ἣ εἰκονίζεται ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, δεξιᾷ δ' ἡ μετάστασις αὐτοῦ.

Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ αἱ τοιχογραφίαι εἶναι διατεταγμέναι κατὰ τὸ κατὰ ζώνας σύστημα. Ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς κάτω ζώνης ὁλοσώμων ἁγίων εἰκονίζονται παρὰ τὴν εἴσοδον οἱ μελωδοὶ ἅγ. Ἰωάννης, ὁ Δαμασκηνὸς καὶ Κοσμάς ὁ Μαιουμᾶ, ἔπειτα ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου κατὰ σειρὰν ἀπὸ δυσμῶν οἱ ἅγ. *Νέστωρ*, *Γορδελᾶς* ὁ πολὺαθλος, *Ἀρτέμιος* ὁ μέγας δοῦξ, ὁ ἅγ. . . . ὁ μεγαλομάρτυς, *Μηνᾶς* ὁ ἐξ Αἰγύπτου, *Εὐδοκίος* ὁ Πλακίδας, οἱ ἅγ. Θεόδωροι *Τήρων* καὶ *Στρατηλάτης*, *Δημήτριος* ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ, *Γεώργιος* ὁ Καππάδοξ, *Ἰωάννης* ὁ Πρόδρομος, *Ἀνθίμος* ὁ Νικομηδείας, *Σίλβεστρὸς* Πάπας *Ρώμης*, (ἄνω) *Ἀχιλλεῖος* ὁ Λαρίσης καὶ *Εὐδοκίος* ὁ Ἀντιοχείας. Ἐν τῇ κόγχῃ τῆς προθέσεως ἱστορεῖται ἡ Ἀποκαθάρσις καὶ *Στέφανος* ὁ πρωτομάρτυς. Ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας ἱεράρχαι ἦτοι κάτω μὲν ὁ *Κλήμης* καὶ *Διονύσιος* ὁ ἀρεοπαγίτης ἄνω δὲ *Ἰωάννης* πατριάρχης *Ἀλεξανδρείας* καὶ *Ἰωάννης* ὁ *Κωνσταντινουπόλεως* ὁ νηστεντής.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου: *Κύριλλος* Πατριάρχης *Ἱεροσολύμων*, *Βλάσιος* ἐπίσκοπος τῆς μεγάλης *Σεβαστείας*, *Σπυρίδων* ὁ *Τριμυθούνης*, *Ἰωάννης* ὁ Θεολόγος, *Νικόλαος* ὁ ἐν τοῖς *Μύροις*, *Πέτρος* καὶ *Παῦλος* οἱ πρωτοκορυφαῖοι τῶν ἀποστόλων, οἱ ἅγ. Ἀνάγγυροι καὶ εἴτα οἱ ἀναχωρηταί: *Εὐθύμιος*, *Σάββας* καὶ *Θεοδόσιος* ὁ κοινοβιάρχης.

Τέλος ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου *Κωνσταντῖνος* καὶ *Ἐλένη*, παρὰ δὲ τὴν θύραν *Μιχαήλ* ὁ *Ταξιάρχης* τῶν ἄνω δυνάμεων.

¹ Ὁμοῖος ὁ Ἑβραϊκὸς ἄγγελος τοῦ θανάτου, ὅλος φλόξ, ὅλος ὀφθαλμούς, προσβλέπων ἀσκαρδαμνκεῖ τὸν θνήσκοντα. ὅστις δὲν δύναται νὰ τῷ διαφύγῃ. "Ορα σχετικῶς *Ubel, Vier Kapitel vom Thanatos*, Abh. des arch-epigr. Seminars Graz σ. 61. Τὸ ποτήριον τοῦ θανάτου κρατεῖ ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου ὁ Διάβολος *Strzygowski*, Serb. Psalter πίν. 1,1.

Ὑπεράνω τῆς πύλης τῆς εἰσόδου πρὸς τὸν ναὸν ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή, διδάσκουσα ἡμᾶς τὸ τε ἔτος ἐκτελέσεως τῶν τοιχογραφιῶν (1552) ὡς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου:

Ο πανσεπιτος ουτος και θειος νας τον αγιον ενδοξον αποστολον και ευαγγελιστον Ιωαννου του Θεολογου οικοδομηθη εκ βαθρων και ιστορήθη δια εξοδου κυρου Θεοδωρου συν τη συμβιον αυτον Μιλ[ή]τσα ;] και της θυγατρος εις ψυχικην αυτων σ[ω]τη[ρ]ιαν αμην και ευρωσι βοηθοι τον αγιον εν τη ημερα της κρισεως. Ετους ζξω μηνι Αυγουστω ὃ δια χειρων αναξιων ιστορηθη Ευσταθιον κρεως (;) και πρωτοτοταριον.

Ετελιόθη σ'.

ΚΙΝΗΤΑ ΕΡΓΑ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Πλην τῶν ἐν τοῖς ναοῖς φορητῶν εἰκόνων καὶ σκευῶν διατηροῦνται ἐν τῷ μητροπολιτικῷ μεγάρῳ καὶ τῷ ὡς Μουσεῖον προσωρινῶς χρησιμοποιουμένῳ Κουρσοῦμ-τζαμίῳ εἰκόνες φορηταὶ ἢ ἀποσπάσματα τοιχογραφιῶν ἐκ κατεδαφισθέντων ναῶν καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ὡς π. χ. ξύλινα ἀναλόγια, σταυροὶ μετάλλινοι κλπ. περὶ ὧν διὰ βραχέων θὰ εἴπωμεν ἐνταῦθα.

Καὶ δὴ πρῶτον ἐν τῷ **Μητροπολιτικῷ μεγάρῳ** εἶναι ἀνηρητημένα αἱ κάτωθι μεταβυζαντιναὶ φορηταὶ εἰκόνες, ὥς μετὰ πολλῆς στοργῆς φιλάσσει ὁ ζηλωτὴς τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ μέγας αὐτῆς προστάτης, μητροπολίτης Καστορίας κύριος Νικηφόρος.

1) Φορητὴ εἰκὼν εἰκονίζουσα τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς μέγαν ἀρχιερέα (Διαστ 0.50×0.70). Φέρει τὴν ἐπιγραφὴν *IC XC ὁ βασιλεὺς καὶ μέγας ἀρχιερεὺς*.

2) Ἅγ. Χαράλαμπος ὁ ἱερομάρτυς (Διαστ. 0.50×110). Ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ βάθους κοσμήματα.

3) Ἅγ. Νικόλαος καὶ ἁγ. Σπυρίδων, κυκλικὴ εἰκὼν διαμ. 0.50.

4) *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου*, ἐν ἣ παρίστανται καὶ δύο ἱερεῖς μετὰ σκιαδίων.

5) Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος.

6) Ἅγ. Δημήτριος.

7) Παναγία.

Αἱ ὑπ' ἀριθμ. 4-7 εἶναι μικρῶν διαστάσεων. Ἀπασαὶ αἱ ἀνωτέρω φορηταὶ εἰκόνες εἶναι τοῦ 17^{ου} καὶ 18^{ου} μ. Χ. αἰῶνος.

Ἐν δὲ τῷ **Μουσείῳ** ἔχομεν τὰ ἐξῆς ἀξιόλογα τεμάχια τοιχογραφιῶν προερχόμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ ναῶν κατεδαφισθέντων ὡς π. χ. τῆς ἁγ. Ἐλεούσης καὶ τοῦ ἁγ. Σπυρίδωνος, ὅστις εὗρίσκετο εἰς τὴν αὐλὴν τῆς οἰκίας Μπετλή-Φράγκου, ἔνθα νῦν τὸ Οἰκοτροφεῖον.

Ἐκ τῆς *Κουμπελίδικης* φέρεται προερχομένη ἡ παραπλευρῶς εἰκονιζομένη κεφαλὴ Παναγίας (εἰκ. 125), ἣτις, λόγῳ τῆς κλίσεως αὐτῆς καὶ τῆς θέσεως καὶ

διατάξεως τῆς χειρὸς προέρχεται πιθανώτατα ἐκ τῆς παραστάσεως Εὐαγγελισμοῦ ἢ Δεήσεως. Εἶναι καλὸν ἔργον τοῦ 14^{ου} αἰῶνος μὲ εὐγένειαν ἐκφράσεως καὶ ἀπλότητα ἐκτελέσεως.

Εἰκ. 125. Κεφαλὴ τῆς Παναγίας.

Εἰκ. 126. Προτομαὶ ἐστεμμένων ἁγίων γυναικῶν.

Ἐκ τῆς ἁγ. Ἐλεούσης ἐπίσης προέρχεται πλὴν τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς, περὶ ἧς ἤδη ὠμιλήσαμεν, καὶ τοιχογραφία εἰκονίζουσα τὴν Παναγίαν ὡς *Κυρίαν τῶν ἀγγέλων*, ἔργον τοῦ 1551 καὶ τέλος ἐκ τοῦ ἁγ. Σπυρίδωνος αἱ ἐξῆς:

α) Δύο προτομαὶ ἁγίων γυναικῶν ἐστεμμένων διὰ λιθοκοσμήτων στεμμάτων μετὰ κρηδέμνου (εἰκ. 126). Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ μεγάλα ροδακοειδῆ σχολαρίκια, ἅτινα φέρουσι προσηλωμένα εἰς τὰ ὄτια καὶ ὅμοια τῶν ὁποίων εἰκονίζονται φέρουσαι περιγίπισσαι εἰς τοιχογραφίας τοῦ Κογαν¹ καὶ τῆς Studeniča² τῆς Σερβίας. Ἡ ζωηρὰ γραμμικότης τῶν προσώπων καὶ τὸ ἄτονον τῆς ἐκφράσεως αὐτῶν τάσσουνι τὰς τοιχογραφίας ταύτας τὸ πολὺ εἰς τὸν 15^{ον} αἰῶνα.

β) Τοιχογραφία τῶν ἁγ. Θεοδώρων Τήρωνος καὶ Στρατηλάτου (εἰκ. 127). Αὕτη ὡς ἐκ τῆς τεχνοτροπίας της, ἥτις εἶναι ὁμοία τῇ τοῦ Προδρομοῦ (εἰκ. 123)

Εἰκ. 127. Οἱ ἅγιοι Θεόδωροι, Τήρων καὶ Στρατηλάτης.

φαίνεται ὅτι προέρχεται ἐκ τοῦ ἁγ. Σπυρίδωνος. Οἱ ἅγιοι Θεόδωροι εἰκονίζονται ἐνταῦθα μὲ πλουσίαν στολὴν καὶ στέμμα τρουλλωτῶν λιθοκόσμητον. Ἡ κόμη των εἶναι οὐλὴ τὸ δὲ γένειον διχαλωτὸν, οἷον σύνθητιζοτο ἤδη ἀπὸ παλαιωτάτων χρόνων³. Παρὰ τὸν Στρατηλάτην εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

Τηρει με Τηρων απο πασης κακίας Στρατηλατα ρου με απο παντος κινδηνου, ο ποθω . . . Ὁμοίωτροπος τοιχογραφία ὑπάρχει ἐν Μ. Μετεώρῳ.

¹ Βλέπε εἰκόνα παρὰ Vlad. Petković, *La peinture Serbe au moyen âge* Beograd 1930 πίν. 37^α.

² Vlad. Petković, ἔ. ἀ. πίν. 81 καὶ 82^β.

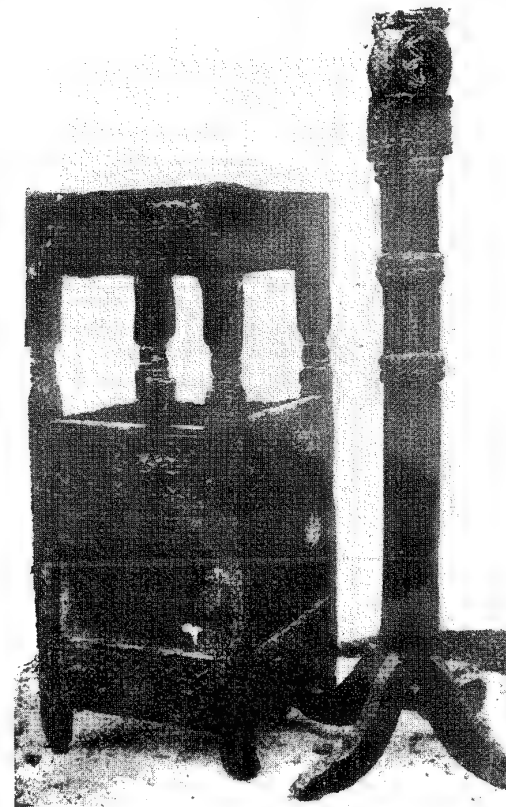
³ Οὕτω π. χ. ὁ ἁγ. Εὐγένιος παρίσταται ἐν Μαρτοράνῳ μὲ γένειον διχαλωτὸν Colasanti, *Arte bizantina in Italia* πίν. 34. Ὁμοίως ἐν Νερεδίτζι Ebersolt, *Monuments Piot* 13 σ. 40 IV. Ἀνάλογοι πρὸς τὰς ἡμετέρας παραστάσεις εἶναι αἱ ἐν Σερβίᾳ (Τρεσκαβέτς), Miljukov, *Izvestija* ἔ. ἀ. πίν. 9^α (Λέσνοβο), Millet, *L'ancien art serbe* I εἰκ. 12 (εἰκὼν δεσπότης Ὁλιβερίου). Γένεια διχαλωτά εὐρίσκονται ὁμοίως εἰς τοιχογραφίας τῆς Καππαδοκίας ἀκόμη δὲ καὶ ἐν Δούρῳ (*Syria* 3 (1922) πίν. 39-41).

Ἐν τῷ μουσεῖῳ διατηροῦνται ἐπίσης καὶ τινες χαλκοὶ σταυροὶ ὧν ἀρχαιότερος φαίνεται ὁ φέρων ἐπιμήκη βάσιν καὶ τὰς ἐξῆς ἐγγαράκτους ἐπιγραφάς:

α) Ἐπὶ τῆς προσθίας ὀψευς: ΝΙΚΑ - ΙC - ΧC.

β) Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὀψευς: *σταυρως του ΧΝ, ο αγ(ιος) Θεοδωρος — καματος¹ (ἦτοι ἔργον) του Δα(βι)δ.*

Ἀξιόλογα τέλος εἶναι καὶ τὰ ἐν τῷ μουσεῖῳ φυλασσόμενα ξυλόγλυπτα ἐκκλησιαστικὰ ἐπιπλά, ὡς π. χ. ἀναλόγια, μανουάλια, κηροστάται (εἰκ. 128) καὶ ἄλλα τινὰ ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου σχήματος, ἅτινα χρησιμοποιοῦνται καὶ σήμερον ἔτι ὡς οὐρανοὶ προσκυνηταρίων, ὡς π. χ. ὁ ἐξ ἁγ. Ἀναργύρων προερχόμενος καὶ ὀπισθεν εἰκονιζόμενος (εἰκ. 129). Ὁμοίος οὐρανὸς ἐδημοσιεύθη ἄλλοτε ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Σωτηρίου² ἐθεωρήθη δ' ὑπ' αὐτοῦ ὅτι εἶναι βυζαντινῆς ἐποχῆς ἐγὼ ἐν τούτοις διστάζω νὰ τὸν θεωρήσω τόσον παλαιὸν ἀποβλέπων ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὸ σχῆμα του ἀφ' ἐτέρου δ' εἰς τὰ διακοσμητικὰ θέματα, ἅτινα βλέπομεν ἐπ' αὐτοῦ — τεμνόμενοι κύκλοι, χιαστὰ — στοιχεῖα, ἅτινα συχνὰ ἀπαντῶσιν εἰς ξυλόγλυπτα ἔργα λαϊκῆς τέχνης τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας³, καθ' ὅς μεγάλην εἶχε λάβει ἐπίδοσιν ἡ ξυλογλυπτική. Διὰ ταῦτα τὰ ἐν λόγῳ ἐκκλησιαστικὰ ἐπιπλά (εἰκ. 128 καὶ 129) πρέπει νὰ ἀναγῶμεν τὸ πολὺ εἰς τὸν 17^{ον} αἰῶνα, ἐν ᾧ

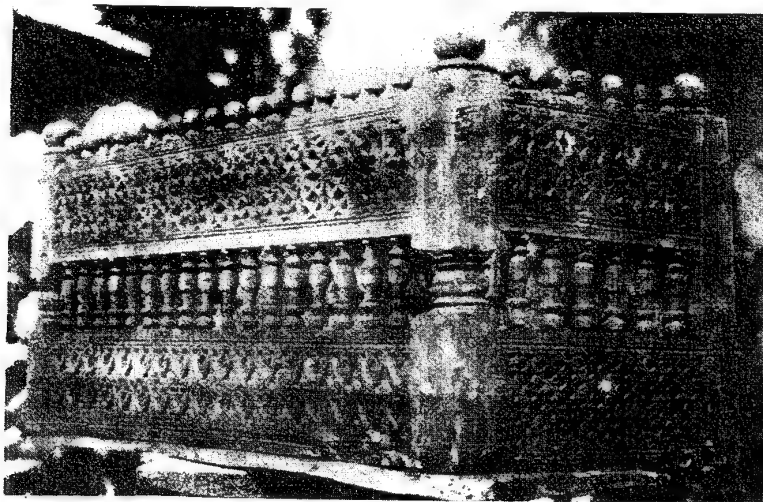
Εἰκ. 128. Ἀναλόγιον καὶ μανουάλιον ξύλινον.

¹ Πβλ. ὁμοίαν ἐκφρασιν ἐν ἐπιγραφῇ Πρέσπας Miljukov, *Izvestija* IV σ. 64 «προεδόθησαν πενήντα ἄσπρα, ὁ κάματος ὅλος . . . τοῦ Ἰω(αννου) τοῦ ζωγράφου».

² Mélanges Ch. Diehl, τόμ. II Paris 1930 σ. 174.

³ Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη. Σκῆρος Ἀθῆναι 1925 εἰκ. 194. Πβλ. τὸ κόσμημα τοῦ διατρήτου ξυλοφράγματος τοῦ παραθύρου τοῦ ἀρχοντικοῦ τῶν Ἀγραφῶν Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' σ. 193 εἰκ. 9.

τοῦναντίον τὸ ἐξ Ἀγ. Στεφάνου τεμάχιον τέμπλου, ὅπερ ἐδημοσίευσεν ὁ κ. Σωτηρίον (ἐ. ἀ. σ. 174 εἰκ. 2) εἶναι, λόγῳ τῶν θεμάτων του ἀσφαλῶς βυζαντινόν.

Εἰκ. 129. Ξυλόγλυπτον ἐκκλησιαστικὸν ἐπιπλον

ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Περατώσαντες τὴν ἐπὶ μέρους ἐξέτασιν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καστορίας δυνάμεθα ὡς ἑξῆς νὰ συνοψίσωμεν τὰ γενικὰ αὐτῶν χαρακτηριστικά :

Ἀρχιτεκτονική. Πλὴν μιᾶς ἐξαιρέσεως παρουσιάζουσιν τὴν τρουλλαίαν τρίκογχον διάταξιν (Κουμπελίδεικῃ), πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ἐκκλησίαι τῆς Καστορίας ἀπὸ τοῦ 11^{ου} μέχρι καὶ τοῦ 18^{ου} αἰῶνος ἐμφανίζουσι τὸν τύπον τῆς βασιλικῆς, τρικλίτου μὲν διὰ τὰς παλαιότερας (Ἀγ. Ἀνάργυροι, Ταξιάρχης, Ἀγ. Στέφανος) μονοκλίτου δὲ διὰ τὰς μεταγενεστέρας.

Εἰς τὰς τρικλίτους βασιλικὰς συνηθέστερος εἶναι ὁ χωρισμὸς τῶν κλιτῶν διὰ κτιστῶν ὀρθογωνίων πεσσῶν (Ἀγ. Ἀνάργυροι, Ἀγ. Στέφανος), τοῦ διὰ μαρμαρίνων κιόνων συναντωμένου ἀπαξ μόνον (Ταξιάρχης). Ἡ κλίμαξ ἐν γένει κατασκευῆς καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν τρικλίτων ἐκκλησιῶν τῆς Καστορίας εἶναι μικρά, ὑποδηλοῦσα ποιάν τινα πενιχρότητα ὑλικῶν μέσων.

Τῶν τρικλίτων βασιλικῶν τὸ μέσον κλίτος ὑψοῦται ὑπὲρ τὰ πλάγια καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ κυρίως ναοῦ καλύπτεται δὲ διὰ κτιστῆς κυλινδρικῆς καμάρας καὶ φέρει κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτοῦ πλευρὰς παράθυρα (μονόλοβα ἢ δίλοβα). Τὸ μῆκος τοῦ ὑπερυψωμένου φωταγωγοῦ δὲν εἶναι μέγα ἀναλόγως πρὸς τὸ πλάτος του, τοῦτο δὲ συντελεῖ, ὥστε νὰ ὁμοιάξῃ ὁ φωταγωγὸς πρὸς ὀρθογώνιον τρούλλον¹ (τρούλλοκαμάραν) τὴν δ' ἐντύπωσιν τοῦ τρούλλου ἐπιτείνει ἐν Ἀγ. Ἀναργύροις καὶ Ἀγ. Στεφάνῳ ἡ ὑπὲρ τὸ ἱερὸν τοποθέτησις ἐνδιαμέσου χαμηλοῦ κυλίνδρου, οἷος συνηθίζεται νὰ τίθεται ἐκεῖ εἰς τοὺς τρουλλαίους ναοὺς.

Ἡ διὰ κτιστοῦ θόλου κάλυψις τοῦ μέσου κλίτους τῶν Καστοριανῶν ἐκκλησιῶν προσεγγίζει αὐτὰς πρὸς ἀνατολικά πρότυπα ἀφ' ἑτέρου ὅμως ἢ διὰ πυκνῶν σχετικῶς παραθύρων διάτρησις τῶν τοιχωμάτων τοῦ φωταγωγοῦ μαρτυρεῖ τὴν συγγένειαν αὐτῶν πρὸς ἑλληνιστικά πρότυπα. Κατὰ ταῦτα αἱ ἐκκλησίαι τῆς Καστορίας παρουσιάζονται ὡς εἰς μικτὸς ἢ διάμεσος τύπος μεταξὺ ἀνατολικοῦ καὶ ἑλληνιστικοῦ.

Αἱ μονόκλιτοι βασιλικαί, παλαιαὶ καὶ νεώτεραι, ἦσαν γενικῶς ξυλόστεγοι παρουσιάζουσι δ' ἐξωτερικῶς πολλάκις τὴν ὄψιν κατοικίας ἢ ἀποθήκης.

Τοιχοδομία. Τῶν παλαιότερων ἐκκλησιῶν ἡ τοιχοδομία εἶναι μὲν ἰσόδομος ἀλλ' οὐχὶ ἀψόγου κανονικότητος· οἱ λίθοι οὐς χρησιμοποιοεῖ εἶναι σκληροὶ

¹ Ὅρα σχετικῶς πρὸς τὴν μορφήν ταύτην τοῦ τρούλλου Orlandos, Eine unbeachtete Kuppelform Byz. Zeitschrift τ. 30, (1930) σ. 577-582.

καὶ ἀκανόνιστοι περικλειόμενοι ὑπὸ πλίνθων, αἵτινες κατὰ μὲν τοὺς ὀριζοντίους ἀρμούς εἶναι συνήθως κατὰ διπλὴν σειρὰν κατὰ δὲ τοὺς κατακορύφους σχηματίζουν τὸ ><, ἴσως τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ. (Ἁγ. Ἀναργυροί, Μαυριώτισσα, Ταξιάρχης Γυμνασίου κλπ.). Εἰς τὰς μεταγενεστέρας ἐκκλησίας, αἵτινες εἶναι μικραὶ καὶ σκοτειναί, ἡ τοιχοποιία εἶναι ἀμελὲς φέρουσα ἐνίοτε καὶ ὀλίγας πλίνθους. Κατ' ἀποστάσεις παρεμβάλλονται ἐν τῇ τοιχοποιίᾳ ταύτῃ καὶ ὀριζόντιοι ξυλοδεσφαὶ (χατίλια), ὡς τοῦτο γίνεται καὶ εἰς τὰ σπίτια.

Διακόσμησις ἐξ ὀπτήης γῆς. Τοιαύτην φέρουσι μόνον αἱ ἀρχαιότεραι ἐκκλησίαι. Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ σημειωθῇ ἡ μεγάλη φειδὼ περὶ τὴν χρῆσιν ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες οὐδέποτε ζώνουσι ὁλόκληρον τὸ κτήριο ἀλλὰ περιορίζονται νὰ περιβάλλωσι μόνον τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῶν παραθύρων. Χαρακτηριστικὴ μάλιστα εἶναι ἡ ἐξοχὴ τῆς ἐξωτερικῆς σειρᾶς τῶν πλίνθων τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν τῶν παραθύρων.

Ἐπενδυτικαὶ πῆλιναι ὀρθογώνιοι πλάκες μετὰ διαγωνίων χαραγῶν ὡς καὶ μικρότερα τετράγωνα ἀβάκια, ἄνευ οἰουδήποτε γανώματος, ἐχρησιμοποιοῦνται ὡς διακοσμητικαὶ ζωφόροι τῶν παλαιότερων ἐκκλησιῶν (Ἁγ. Στέφανος, Ἁγ. Νικόλαος Κασνίτζη, Ταξιάρχης Μητροπόλεως). Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ παντελὴς ἀπουσία σκυφίων ἥτοι ἐφυσωμένων ἀγγείων.

Μαρμάρινος γλυπτὸς διάκοσμος ἐχρησιμοποιοῦνται μετὰ μεγάλης φειδοῦς, λόγῳ τῆς ἐλλείψεως λατομείων ἐν τῇ γειτονίᾳ. Μόνον εἰς τὴν μεγαλυτέραν καὶ παλαιότεραν ἐκκλησίαν, τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων, ἔχομεν μαρμάρινα μέλη με ὥραϊαν γλυπτὴν διακόσμησιν (τέμπλον, πλαίσια θυρῶν, διαχωριστικοὶ κιονίσκοι τῶν παραθύρων).

Ζωγραφικὴ. Ταύτην δύναται τις νὰ παρακολουθήσῃ ἐν Καστορίᾳ ἐν ἀδιαλείπτῳ σχεδὸν συνεχεῖᾳ ἀπὸ τοῦ 11^{ου} μέχρι καὶ τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, εἰς τοιχογραφίας, αἵτινες καλύπτουσιν οὐ μόνον τὰ ἐσωτερικὰ ἀλλὰ καὶ τὰ ἐξωτερικὰ ἀκόμη τοιχώματα ἐνίων ἐκκλησιῶν.

Γενικῶς ἐπικρατεῖ καὶ ἐν Καστορίᾳ ἡ συνήθης κατ' ἐπαλήλλους ζώνας διάταξις τῶν παραστάσεων, ὧν ἡ μὲν κατωτάτη ζώνη καταλαμβάνεται ὑπὸ μορφῶν στρατιωτικῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἁγίων ἱσταμένων κατ' ἐνώπιον, αἱ δὲ δύο ἀνώταται ὑπὸ συνθέσεων, ἐκ τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ ἢ καὶ ἄλλων παραστάσεων, χωριζομένων πάντοτε ἀπ' ἀλλήλων δι' ἐρυθρῶν ταινιῶν, ὡς συνηθίζει νὰ κάμνῃ ἡ «Μακεδονικὴ σχολή». Μεταξὺ τῶν ἀνωτάτων καὶ τῆς κατωτάτης παρεμβάλλεται ἀπὸ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος στενοτέρα τις ζώνη ἀποτελουμένη ἐκ προτομῶν ἁγίων, οἵτινες εἰς μὲν τὰ παλαιότερα ἔργα εἰκονίζονται ἐλεύθεροι (Κασνίτζη) ἀπὸ δὲ τοῦ 15^{ου} ἐγκλείονται ἐντὸς κύκλου συναπτομένου πρὸς τοὺς γειτονικοὺς διὰ φυλλοφόρων κλάδων κατὰ παλαιὰν ἑλληνιστικὴν παράδοσιν ἐπιβιώσασαν καὶ εἰς ἄλλας βαλκανικὰς τοιχογραφίας (Σερβίας, Βουλγαρίας, Ρουμανίας).

Καὶ τοῦ μὲν 11^{ου} αἰῶνος τὰ λείψανα (παλαιότερον στῶμα Ἁγ. Ἀναργύρων) παρουσιάζουσι τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς ταύτης. Πρόσωπα ἰσχνὰ καὶ μαραμένα με σκληρῶς καὶ σχηματικῶς ἀποδοδεμένες ρυτίδας, ρῖνα μακράν, ὀφθαλμοὺς μεγάλους καὶ αὐστηρὰν ἔκφρασιν.

Τοῦ δὲ 12^{ου} καὶ 13^{ου} αἰῶνος (δεύτερον στῶμα Ἁγ. Ἀναργύρων, Ἁγ. Νικόλαος τοῦ Κασνίτζη) παρουσιάζουσι ἐκτέλεσιν ἐπιμελεστέραν καὶ λεπτὸν πλάσιμον τῶν σαρκῶν ἐπιτυγχανόμενον διὰ καστανῶν σκιῶν εἰς διαφόρους τόνους. Ἐρυθραὶ κηλίδες διαστίζουσιν τὰς παρειὰς καὶ τὴν σιαγόνα, ἡ δὲ κόμη καὶ τὸ γένειον ἀποδίδονται δι' ἐπιδεξίας σχηματοποιήσεως.

Τὰ δείγματα τοῦ 2^{ου} ἡμίσεος τοῦ 14^{ου} αἰῶνος (Ταξιάρχης Μητροπόλεως) παρουσιάζουσιν εἰς τε τὰ πρόσωπα καὶ τὰ ἐνδύματα τὴν μαλακὴν ἐκείνην διαβάθμισιν τῶν τόνων, ἥτις εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν τέχνην τῶν Παλαιολόγων. Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἐνδυμάτων καὶ ὁ ἀρμονικὸς συνδυασμὸς τῶν χρωματισμῶν, ὅστις μαρτυρεῖ περὶ τοῦ βαθέος αἰσθήματος τῆς ἀρμονίας τῶν τόνων, ὅπερ ἐκέκτιστο ὁ τεχνίτης τοῦ Ταξιάρχου. Τρυφεραὶ τινες χειρονομίαι καὶ στάσεις πλήρεις συγκινήσεως παρουσιαζόμεναι εἰς τὰς σκηνὰς τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ δυνατόν νὰ εἶναι μακρινὴ τις ἀπήχησις ἰταλικοῦ τινος προτύπου τῆς σχολῆς τῆς Σιέννας, εὐρίσκονται ὅμως πάντως ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ τέλους τοῦ 14^{ου} αἰῶνος (Ἁγ. Ἀθανάσιος), μαρτυροῦσι περὶ τῆς συμμετοχῆς τῶν ζωγράφων τῆς Καστορίας εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν κίνησιν, ἥτις ἦνθησεν εἰς τὰ Βαλκάνια κατὰ τὸ τέλος τοῦ 14^{ου} καὶ καθ' ὅλον τὸν 15^{ον} αἰῶνα. Ἡ γραπτὴ διακόσμησις τῶν ἐκκλησιῶν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην συνεχίζει βεβαίως τὴν παλαιὰν παράδοσιν ἀρχίζει ὅμως καὶ νὰ δεικνύῃ τάσιν πρὸς τὴν διακοσμητικὴν σχηματοποίησιν, ἥτις ἀργότερον θὰ ἐπικρατήσῃ προσδίδουσα εἰς τὰς μορφὰς μίαν ἔντονον ἀκαμψίαν. Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως ἔχει ἐπίσης ὑποστῇ ποιάν τινα κατάπτωσιν.

Κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας (16^{ου} καὶ 17^{ου}) διατηρεῖται μὲν ἡ συνέχεια τῆς παραδόσεως εἰσάγονται ὅμως καὶ στοιχεῖα δάνεια ἐκ τῆς τέχνης τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως (Ἁγ. Ἀλύπιος, Ἁγ. Απόστολοι). Συναντῶμεν ἐπίσης τῶρα καὶ εἰκονογραφικοὺς τύπους καὶ τεχνοτροπίαν ἐπηρεαζομένην προφανῶς ἐξ Ἀγίου Ὄρους· εἶναι πράγματι δύσκολον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι οἱ κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους ἐφαρμοσθέντες νέοι τύποι καὶ αἱ χρησιμοποιηθεῖσαι μέθοδοι διεμορφώθησαν εἰς τοπικόν τι ἐργαστήριον· ἡ τέχνη τῶν εἶναι μᾶλλον ἀντανάκλασις γενικωτέρας τινος καλλιτεχνικῆς κινήσεως προεληθούσης ἐκ τινος μεγάλου καλλιτεχνικοῦ κέντρου καὶ τοιοῦτον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἦτο τὸ Ἁγ. Ὄρος, ὅπερ μεγάλως ἐπέδρασε κατὰ τὸν 16^{ον} καὶ τὸν 17^{ον} αἰῶνα οὐ μόνον ἐν Μακεδονίᾳ ἀλλὰ καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ Βαλκάνια.

ΤΑ ΠΑΛΑΙΑ ΑΡΧΟΝΤΟΣΠΙΤΑ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς εἰκόνης τῆς παλαιᾶς Καστορίας ὑπολείπεται νὰ εἴπωμεν ἐν τέλει ὀλίγα καὶ περὶ τῶν ἀστικῶν αὐτῆς κτηρίων. Ταῦτα βέβαια δὲν εἶναι τόσον παλαιά, ὅσον αἱ ἐκκλησίαι· διότι τὰ σπίτια, κατασκευαζόμενα γενικῶς δι' ὕλικῶν εὐτελεστέρων, φθείρονται ταχέως ἢ καταστρέφονται ἐκ διαφόρων αἰτιῶν (πυρκαϊῶν κλπ.) ἢ τέλος καὶ ἐπίτηδες κατεδαφίζονται ἀπὸ τοὺς νέους τῶν ἰδιοκτητῶν, ἵνα ἀνακτισθοῦν περισσότερον συγχρονισμένα. Δι' αὐτὸ ὀλίγα σχετικῶς εἶναι τὰ ἀρχοντικά καὶ τὰ νοικοκυρόσπιτα τῆς Καστορίας, τὰ ὁποῖα διέφυγον τὴν ὀλοοχερῇ καταστροφῇ ἢ τὴν ριζικὴν μεταρρύθμισιν. Ἄν καὶ ὀλίγα ὁμῶς δύνανται καὶ ταῦτα νὰ παράσχουν εἰς ἡμᾶς μίαν ὁπωσδήποτε σαφεῖ εἰκόνα τοῦ Καστοριανοῦ σπιτιοῦ τοῦ 17^{ου} καὶ 18^{ου} αἰῶνος. Πρέπει μάλιστα νὰ σημειωθῇ ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ σπίτια τῆς Καστορίας πλὴν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἀξίας ἔχουσι καὶ ἱστορικὴν, ὅπως π.χ. τὸ ἀρχοντικὸν τὸ ὁποῖον νῦν λέγεται τοῦ Ροδᾶ, ἀρχικῶς ὁμῶς ἦτο τῶν πρωτομαρτύρων τῆς Ἑλληνικῆς ἐλευθερίας καὶ συνεργατῶν Ρήγα τοῦ Βελεστινλῆ ἀδελφῶν. Ἐμμανουήλ ἢ ὅπως τὸ ἀπέναντι τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος εὗρισκόμενον σπίτι τοῦ Παπανάνου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν κ. Κ. Πηχιῶν¹ εἶναι πιθανώτατα αὐτὸ ἐκεῖνο, ἐνθα ἐγεννήθη ὁ Καστοριεὺς λυρικός ποιητὴς Ἀθανάσιος Χριστόπουλος.

Χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν γενικὴν φυσιογνωμίαν τῆς πόλεως εἶναι τὰ ἐξῆς ἀρχοντόσπιτα:

- 1) Τοῦ κυρ Γιαννάκη, ἀνήκον νῦν εἰς τὸν κ. Θ. Νατζῆν.
- 2) Τὸ ἐναντι αὐτοῦ σπίτι τοῦ Σ. Μπασσάρα (εἰκ. 131).
- 3) Τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Τσιατσιαπᾶ εἰς τὴν συνοικίαν Ἀπόζαρι.
- 4) Τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Σαπουντζῆ, ὁμοίως εἰς τὸ Ἀπόζαρι.
- 5) Τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Σαχίνη.
- 6) Τὸ ἀρχοντικὸν τῆς Τασιδᾶς.

Ὅλα αὐτὰ τὰ σπίτια καὶ πολλὰ ἄλλα ἐξαφανισθέντα, κατεσκευάσθησαν μετὰ μεγάλας διαστάσεις καὶ πλουσίαν ἐσωτερικὴν διακόσμησιν, ἀνηγέρθησαν δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς εὐημερίας τῆς Καστορίας. Σήμερον ἐγκαταλελειμμένα κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ἀσυντήρητα ἀποπνέουν τὴν ἰδιαίτεράν ἐκείνην μελαγχολίαν.

¹ Ἐφημερίς Καστορία ἀρ. φυλ. 731 (1937) ἐνθα καὶ διδακτικὴ περιγραφή τῶν παλαιῶν Καστοριανῶν σπιτιῶν.

λίαν τῶν εὐγενῶν πραγμάτων ποῦ ἔχουν γνωρίσει τὸν ξεπεσμόν. Ἡ ἴδρισις τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐθνικῆς δουλείας ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν οἰκονομικὴν εὐεξίαν, ἣτις προήλθεν ἐκ τῆς ἐμπορικῆς ἀκμῆς, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε φθάσει ἡ βιοτεχνία τῶν γουναρικῶν κατὰ τὸν 17^{ον} καὶ 18^{ον} αἰῶνα. Πλεῖστοι Καστοριεῖς γουναράδες ἐγκατεστημένοι παλαιόθεν ἐν Βιέννῃ, Βουδαπέστη¹ καὶ ἀλλαχοῦ ἐπλούτιζον ἐκεῖ διὰ τοῦ ἐμπορίου τῶν γουναρικῶν, παλλίνο-

Εἰκ. 130. Ἐξωτερικὴ ὄψις Καστοριανοῦ σπιτιοῦ (Ἐμμανουήλ).

στοῦντες δ' εἰς τὴν γενέτειράν ἐφιλοτιμοῦντο ν' ἀνεγείρῃσι μεγαλοπρεπῆ ἀρχοντικά, ὅπως ἐπροθυμοποιοῦντο καὶ νὰ κοσμῶσιν ἰδίους ἀναλώμασι τοὺς ναοὺς διὰ τοιχογραφιῶν καὶ ξυλογλύπτων τέμπλων, καθὼς διδάσκουσι τρανῶς αἱ ἀνωτέρω παρατεθεῖσαι χιτορικαὶ ἐπιγραφαί. Ἀλλὰ καὶ γενικῶς μεγάλως εὐηργέτουν τὴν ὀρθόδοξον ἑλληνικὴν κοινότητα οἱ ξενιτευμένοι Καστοριεῖς, ὡς ἀποδεικνύει μετὰξὺ ἄλλων καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ Μανολάκη² καὶ τοῦ Κυρίτζη³.

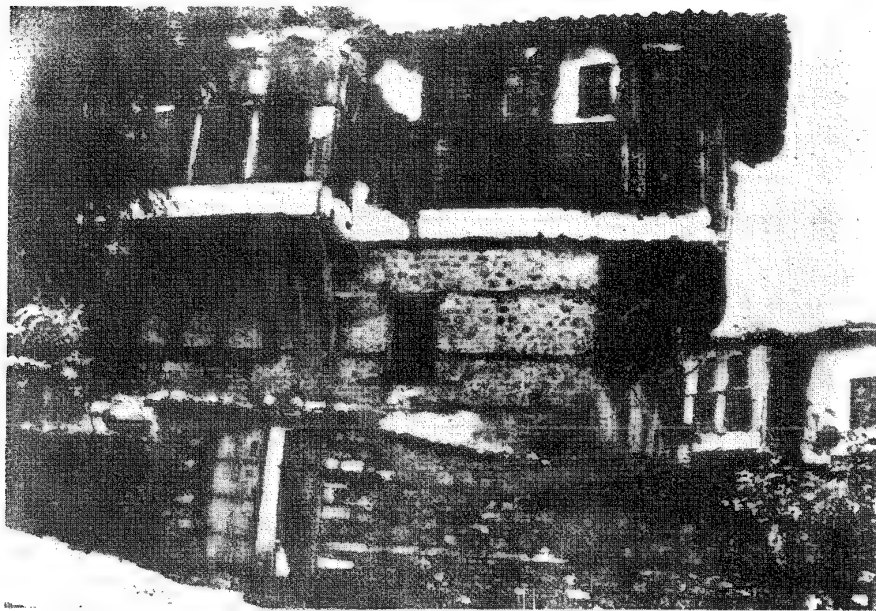
Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη πλησιέστερον τὰ πλούσια ἀρχοντικά τῆς Καστορίας.

¹ Ὅρα σχετικῶς Σπ. Π. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνομν. τ. Η'. σ. 279, 287. καὶ Κ. Πηχιῶν, ἔ. ἀ.

² Σπ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις τ. 2 σ. 288.

³ Ὅρα τὰ λεχθέντα περὶ αὐτοῦ ἐν σελ. 169.

Ὡς πρὸς τὴν γενικὴν αὐτῶν μορφήν καὶ τὴν διάταξιν τῶν χώρων τὰ ἀρχοντικά τῆς Καστορίας παρουσιάζουν τὸν τύπον ἐκεῖνον τῆς φρουριοειδοῦς πολυωρόφου οἰκίας¹, ὅστις ἐφαρμοσθεὶς παλαιότερον ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, ἐπεκράτησεν ἰδίᾳ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας καθ' ὅλην τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα καὶ τινὰς τῶν νήσων. Κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου τούτου εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἀσφάλεια ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ ἀνεσις. Ὅλοι οἱ χώροι εἶναι

Εἰκ. 131. Ἐξωτερικὴ ὄψις Καστοριανοῦ σπιτιοῦ.

οὕτω διατεταγμένοι, ὥστε νὰ ἐξυπηρετῶσι κατὰ τρόπον ἀπλοῦν καὶ πρακτικὸν τὰς βιοτικὰς ἀνάγκας τῶν ἐνοίκων. Ἡ κατασκευὴ τῶν σπιτιῶν εἶναι πάντοτε σύμφωνα καὶ πρὸς τὰς τοπικὰς παραδόσεις καὶ πρὸς τὰς κλιματολογικὰς συνθήκας. Περιβαλλόμενα ἀπὸ εὐρύχωρον αὐλὴν ἔχουν συνήθως κάτωσιν τετράγωνον ἢ σχήματος περὶ □. Εἶναι κατὰ κανόνα τριώροφα, μὲ τοὺς δύο κάτω ὀρόφους λιθίνους τὸν δὲ τρίτον κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ ξύλων ἐπιτελισμένων δι' ἀσβέστου (τσατμάς) (εἰκ. 130, 131)². Ὁ ξύλινος δ' οὗτος ὀροφος ἔξέχει τῶν λοιπῶν ἐνίοτε κατὰ ἓν καὶ πλέον μέτρον, τῆς ἐξοχῆς ὑποστηριζο-

¹ Παράβαλε τὰ σπῖτια τοῦ Μυστρά, περὶ ὧν λεπτομερῶς διέλαβον ἐν Ἀρχεῖφ τῶν Βυζ. Μνημ. τόμ. Γ' σ. 53 ἐ.

² Εὐχαριστῶ θερμῶς τὴν ἐρίτιμον κυρίαν Νατ. Π. Μελά διὰ τὴν εὐγενῆ παραχώρησιν τῶν ὑπ' ἀριθ. 130-132 φωτογραφιῶν τῆς συλλογῆς τοῦ Συλλόγου Ἑλλήν. Λαϊκῆ Τέχνης.

μένης διὰ δρυῖνων, καμπύλων στηριγμάτων (εἰκ. 132) φερόντων πολλάκις κυμάτια καὶ ἄλλας διακοσμήσεις. Μία ξυλίνη ἰσχυρῶς — λόγφ τῶν χιόνων — κεκλιμένη στέγη καλύπτει τὸ ὅλον κτήριο. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις εἶναι λιτοτάτη, διότι στερεῖται διακόσμου· ἀποκτᾷ ὅμως γραφικότητα καὶ κίνησιν ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴν ἔντονον σκιὰν τῆς ἐξεχούσης στέγης, ἀφ' ἑτέρου δὲ μὲ τὴν ἐξοχὴν τοῦ ἄνω ὀρόφου καὶ τὰ πλαστικὰ ἐξώστεγα (σαχνισιά) (εἰκ. 132).

Ἡ αὐλὴ φέρει πρὸς τὸν δρόμον θύραν ὀρθογώνιον ἢ τοξωτὴν μετὰ θολιτῶν. Τὰ θυρόφυλλα εἶναι ἐκ σκληροῦ ξύλου μὲ μεγάλα καρφιὰ καὶ ρεζέδες.

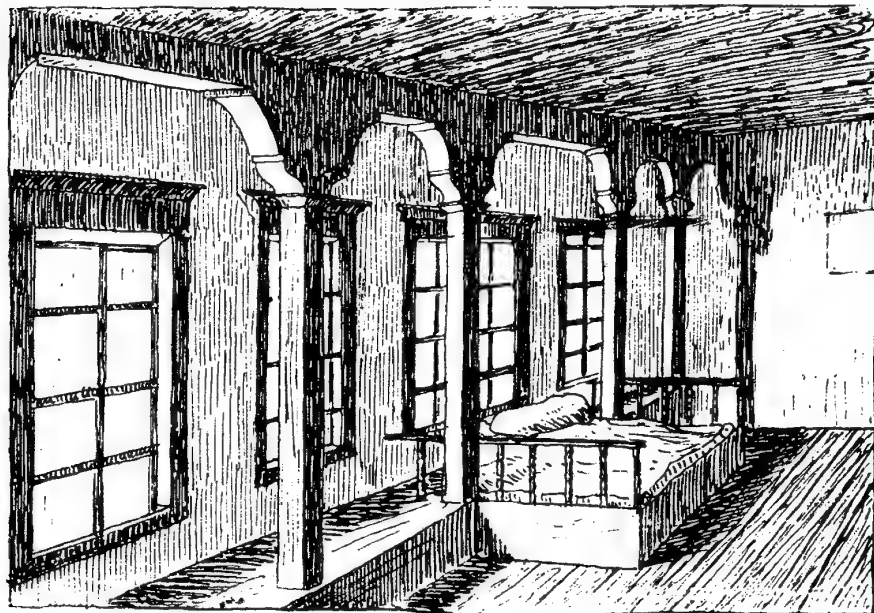
Ἐσωτερικῶς ὑπάρχει συνήθως στοὰ τῆς ὁποίας τὰ στηρίγματα ἄλλοτε εἶναι ξύλινα — ὀρθογώνια ἢ στρογγύλα — σπανιώτερον δὲ λίθινα.

Τὸ ἰσόγειον ἔχει τοὺς τοίχους παχεῖς (0.80-1.10) ἐκτισμένους διὰ λίθων, ἐξ ὧν οἱ τοποθετούμενοι ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας ἔχουν τὰς ἐπιφανείας κατειργασμένας ἀλλὰ τὸ σχῆμα ἀκανόνιστον· ἀρμολογοῦνται δ' αἱ ἐξωτερικαὶ τῶν ἐπιφάνειαι διὰ κεραμοκονίας (κουρασάνι) τόσοσιν παχείας ἐνίοτε, ὥστε οἱ λίθοι φαίνονται ὥσει ἀναδυόμενοι ἐκ τοῦ κονιάματος (εἰκ. 130, 131). Γενικῶς ἀσβεστοκονία χρησιμοποιεῖται μόνον διὰ τὴν πρόσοψιν, οἱ δ' ἐσωτερικοὶ τοῖχοι εἶναι μὲ λάσπην ἐκτισμένοι, προφανῶς χάριν οἰκονομίας. Ἐντὸς τῆς τοιχοποιίας παρεμβάλλονται κατ' ἀποστάσεις καὶ ὀριζόντιαι ξυλοδεσφαὶ (χατίλια) ἐκ

Εἰκ. 132. Ἐξώστεγα μετὰ καμπύλων στηριγμάτων (Μπασάρα).

σκληροῦ ξύλου¹. Ἀπὸ τῆς αὐλῆς εἰσέρχεται τις εἰς τὸ ἰσόγειον διὰ τοξωτῆς θύρας, ὅπισθεν τῆς ὁποίας ὑπάρχει εὐρύς ὀρθογώνιος χώρος, εἶδος τι ἐσωτερικῆς αὐλῆς. Πέριξ τοῦ χώρου τούτου εἶναι διατεταγμένα διαμερίσματα χρησιμεύοντα πρὸς ποικίλας οἰκιακὰς ἀνάγκας (ἀμπάρι, ζυμωτάρι, κελλάρι, ἀποθήκαι οἶνον, γουναρικῶν κλπ.). Τὰ διαμερίσματα ταῦτα φέρουσιν ἀνοίγματα (θύρας καὶ παράθυρα) μόνον πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, σπανίως δὲ συναντῶνται καὶ στεναὶ τινες ὑψηλὰ τοποθετημέναι θυρίδες, δίκην πολεμιστρῶν, βλέπουσαι

Εἰκ. 133. Ὁ «δοξᾶτος». (Σπίτι τοῦ Σαπουντζή).

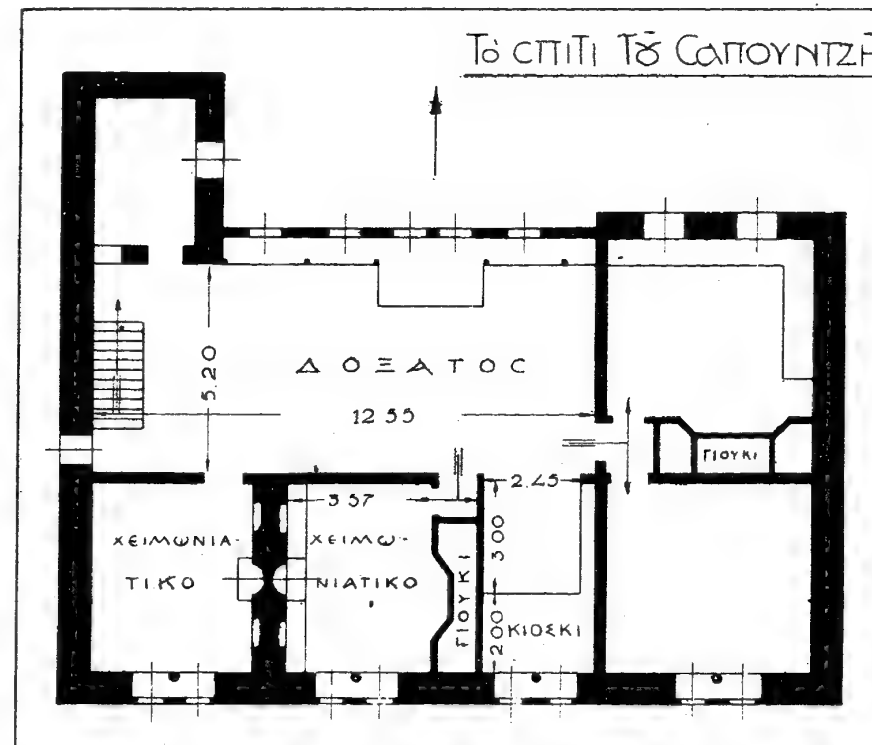
πρὸς τὸν δρόμον· ἡ ἔλλειψις δ' αὕτη παραθύρων ἀπὸ τὸ ὑψηλὸν ἰσόγειον προσδίδει εἰς τὸ ὅλον κτήριο τὴν χαρακτηριστικὴν φρουριοειδῆ ὄψιν.

Ἀπὸ τοῦ ἰσογείου διὰ ξυλίνης ἐσωτερικῆς κλίμακος, — ἥτις δύναται ν' ἀπομονωθῇ διὰ κινητοῦ σανιδώματος (καταπακτῆς) κλειομένου ἄνωθεν διὰ χονδροῦ ξυλίνου σύρτου (ἀμπάρας), — ἀνέρχεται τις εἰς τὸ μεσαῖον πάτωμα, ἐνθα κυρίως διέμενεν ἡ οἰκογένεια κατὰ τὸν χειμῶνα, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἐν ἐκάστῳ δωματίῳ ὑπαρξίς ἐστίας (πυροστιάς). Τὸ πάτωμα τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ μίαν μεγάλην ὀρθογώνιον, φωτεινὴν αἴθουσαν ἐν εἶδει προθαλάμου καὶ ἀπὸ δωματία διατεταγμένα συνήθως κατὰ τρεῖς ἢ δύο αὐτῆς συνεχόμενας πλευράς. Ἡ μεγάλη αἴθουσα φέρει συνήθως κατὰ τὴν μακρὰν ἢ καὶ κατ' ἄλλας ἀκόμη πλευράς ξυλίνης τοξοστοιχίας, (εἰκ. 133) ὅθεν καὶ δοξᾶτος ὀνομάζεται.

¹ Τοῦτο ὡς εἶδομεν, συμβαίνει καὶ εἰς πολλοὺς Καστοριανοὺς ναοὺς τῆς Τουρκοκρατίας. Πβλ. σ. 166, 168, 169, 170, 172, 174 κλπ.

Ἐπειδὴ δ' ἐνταῦθα ἡ οἰκογένεια εἰργάζετο, ἔτρωγεν, ἐδέχετο τοὺς ξένους καὶ ἐν γένει διημέρευεν, ἀντιστοιχεῖ ὁ δοξᾶτος πρὸς τὴν ἑλληνικὴν περιστυλὸν αὐλὴν ἢ πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν atrium. Καὶ αὐταὶ δ' αἱ κιονοστοιχίαι, ὡς φέρει, δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς μακρυνοὶ ἀπόγονοι τῶν περιστυλίων.

Αἱ τοξοστοιχίαι τοῦ δοξάτου ἔχουσι τάχα μὲ τὸ γνωστὸν σχῆμα τῶν

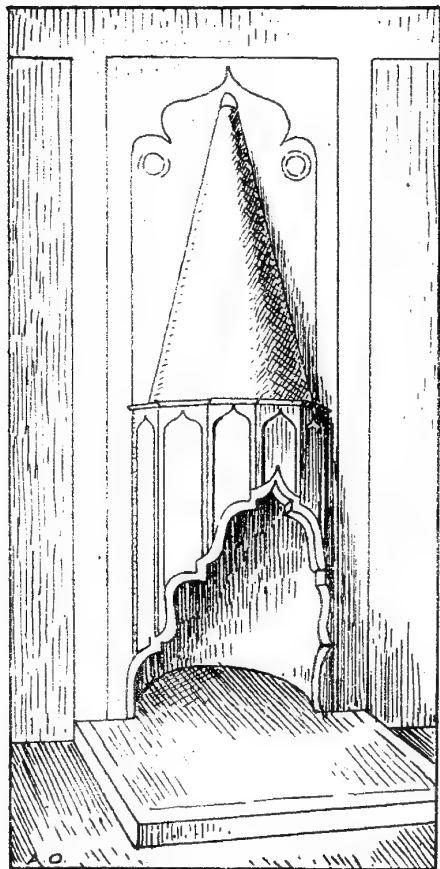
Εἰκ. 134. Κάτοψις τοῦ ἄνω ὀρόφου Καστοριανοῦ σπιτιοῦ.

δι' εὐθείας συνεχονμένων κοιλοκύρτων κυματίων (εἰκ. 133). Τὰ τετραγώνου τομῆς στηρίγματα τοποθετοῦνται εἰς μικρὰν (0.60-0.70) ἀπὸ τοῦ πρὸς τὴν αὐλὴν βλέποντος τοίχου ἀπόστασιν. Ὁ τοῖχος οὗτος φέρει πολλὰ παράθυρα κάτωθεν τῶν ὁποίων τρέχει συνεχὲς ξύλινον μεντέρι καλυπτόμενον μὲ ὑφαντὰ ἢ κιλίμια. Εἰς τὸ σπίτι τοῦ Σαπουντζή τὸ μεντέρι διακόπτεται ἀπὸ μίαν τετραγώνον ἐξέδραν περιβαλλομένην εἰς τὰ πλάγια διὰ κιγκλίδων (εἰκ. 133).

Τοῦ δοξάτου τὰ παράθυρα ἔβλεπον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πρὸς τὴν αὐλὴν· ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν δρόμον ἐνίοτε ἔβλεπε μικρὸν τι ὀρθογώνιον τμήμα αὐτοῦ παρεμβαλλόμενον μεταξὺ τῶν δωματίων, ἀποτελοῦν δὲ τρόπον τινα καὶ αὐτὸ δωματίον ἄνευ τοίχου πρὸς τὸν δοξάτον. Τὸ ἔδαφος αὐτοῦ ἦτο κατὰ τι ὑψωμένον, ἔφερε δὲ πρὸς τὸν τοῖχον μεντέρια καὶ ὀνομάζετο κίωσι (εἰκ. 134).

Ἐν ὁ δοξᾶτος θεωρηθῇ ὡς τὸ περιστύλιον τῶν ἀρχαίων οἰκιῶν τότε τὸ κίοςκι ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὴν ἑλληνικὴν πασιᾶδα ἢ τὸ ῥωμαϊκὸν *tablinum*.

Αἱ βασιτάζουσαι τὸ πάτωμα δοκοὶ ἦσαν δρύιναι καὶ μεγάλων διαστάσεων τὸ δ' ἐπ' αὐτῶν σανίδωμα κατεσκευάζετο συνήθως κάρυνον.

Εἰκ. 135. Τζάκι.

Τὰ περὶ τὸν δοξᾶτον τοῦ μεσαίου πατώματος δωμάτια εἶναι περὶπου τετράγωνα, φέρουσι δ' ὡς εἴπομεν σχεδὸν πάντα ἐστίας (πυροστιᾶ, τζάκι) δι' ὃ καὶ λέγονται χειμωνιάτικα. Ἡ ἐστία τοποθετεῖται συνήθως εἰς τὸ μέσον μιᾶς τῶν πλευρῶν τοῦ δωματίου, ἀποτελεῖται δ' ἐκ μιᾶς ἡμικυλινδρικοῦς κοιλότητος τοῦ τοίχου προασπιζομένης δι' ἐξέχοντος πλινθίνου προπετάσματος ἐμποδίζοντος τὸν καπνὸν νὰ ἐκφεύγῃ ἐντὸς τοῦ δωματίου. Τὸ προπέτασμα τοῦτο ἔχει εἰς μὲν τὰ παλαιότερα σπίτια σχῆμα κυλινδρικοῦ ἢ μᾶλλον πολυγωνικοῦ πρίσματος (εἰκ. 135) στεφομένου διὰ κωνικοῦ κορυφώματος εἰς δὲ τὰ νεώτερα ὀρθογώνιον εἰς δύο βαθμίδας ἄνευ κωνικῆς ἀπολήξεως (εἰκ. 136). Πρὸς ἀποφυγὴν πυρκαϊᾶς τὸ δάπεδον τῆς ἐστίας προεκτείνεται τετραγωνικῶς διὰ πλινθῶν ἐντὸς τοῦ δωματίου τὸ δὲ τετράγωνον τοῦτο περιβάλλεται διὰ μαρμαρίνου ἐξέχοντος πλαισίου (εἰκ. 135).

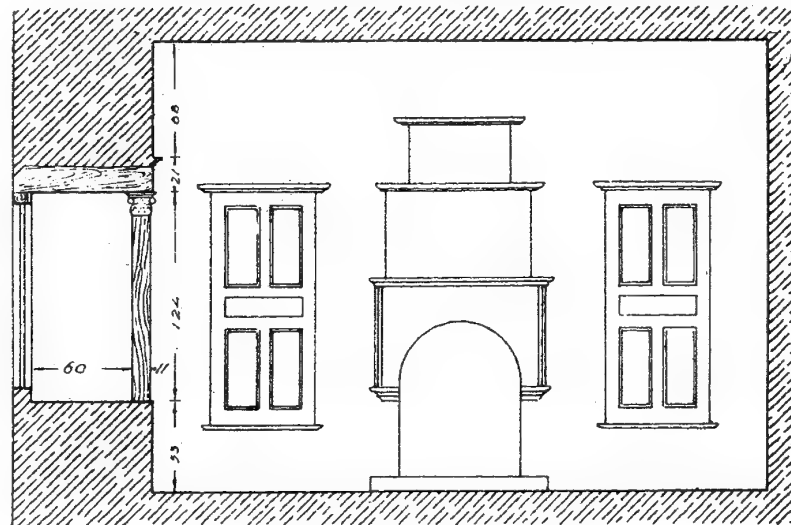
Ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον ἐκάστου δωματίου ἀποτελεῖ ἡ

μεσάντρα, ἥτις σχηματίζεται ἀποχωριζομένου διὰ ξυλίνου διαφράγματος στενοῦ καὶ ἐπιμήκους τμήματος παρὰ τὸν ἕνα τῶν τοίχων τοῦ δωματίου (εἰκ. 134). Χρησιμεύει δ' ἡ μεσάντρα ὡς ἱματιοθήκη ἢ καὶ ὡς ἀποθήκη σκευῶν καὶ τροφίμων (κελλάρι) συνήθως δὲ καὶ πρὸς φύλαξιν κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν κατὰ τὴν νύκτα χρησιμοποιουμένων εἰδῶν στρωμνῆς, δεδομένου ὅτι τότε δὲν ἐχρησιμοποιοῦντο μόνιμα κρεβάτια ἀλλ' οἱ ἔνοικοι ἐκοιμῶντο εἴτε ἐπάνω εἰς τὰ μεντέρια εἴτε κατὰ γῆς. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὰ εἶδη στρωμνῆς (σκεπάσματα, μαξιλλάρια

κλπ.) ἀντὶ νὰ στιβάζωνται τὴν ἡμέραν εἰς τινὰ γωνίαν τοῦ δωματίου (γιοῦκος), ὡς βλέπομεν φέρ' εἰπεῖν εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἐτίθεντο ἐντὸς τῆς μεσάντρας, ἥτις τότε ἐλέγετο καὶ γιοῦκι.

Τοιαῦται ἱματιοθήκαι ἢ σκευοθήκαι (μεσάντραι) ἀπαντῶσιν εἰς ὅλα τὰ παλαιὰ ἀρχοντικά τῆς Ἑλλάδος τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας¹, ἔχουσι δ' εἰς τὰ πλούσια σπίτια ξυλόγλυπτον τὸ πρὸς τὸ δωμάτιον βλέπον τοίχωμα τῶν καὶ φέρουσι πολλάκις ἐκατέρωθεν μικρότερα ἀνοικτὰ ἀρμάρια μὲ πολλὰ ῥάφια στολιζόμενα μὲ διάτρητα ἢ ξυλόγλυπτα τόξα.

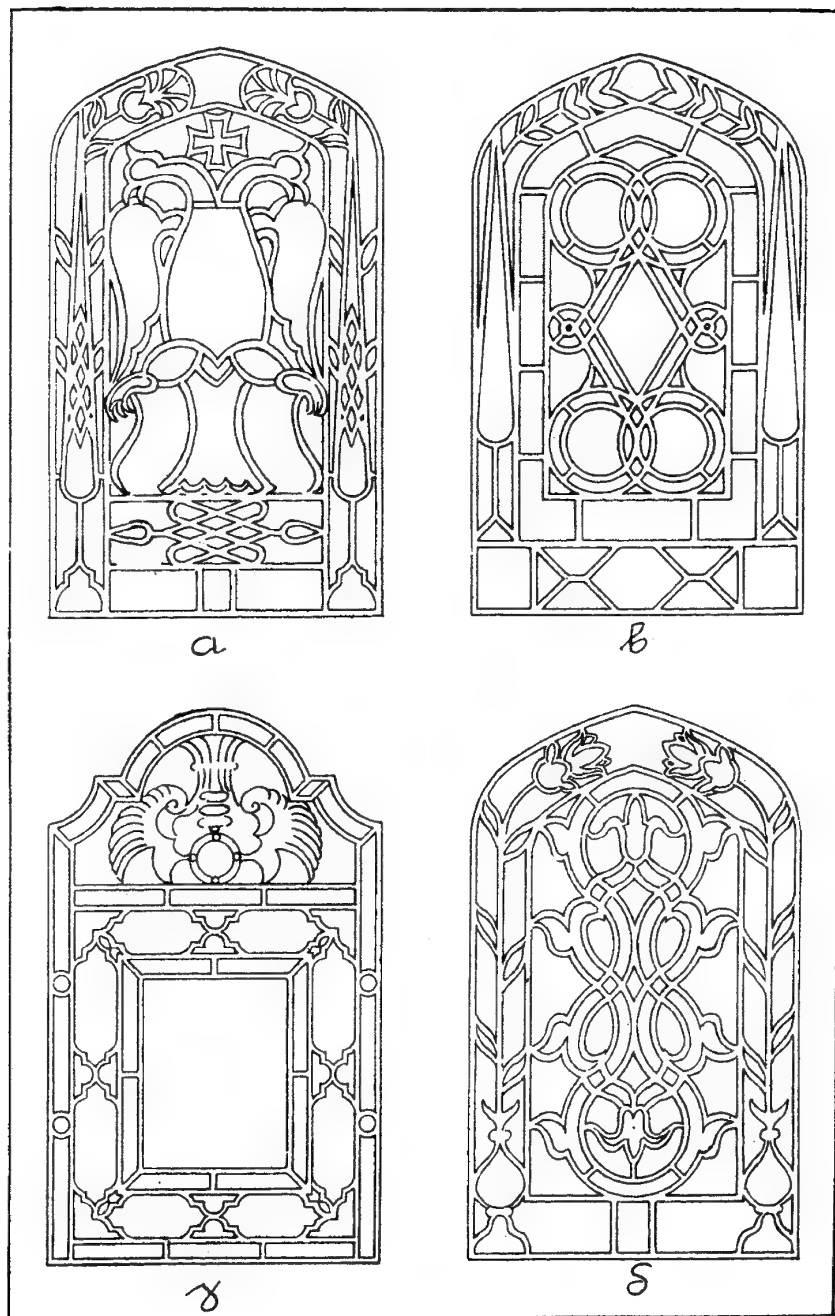
Ἡ μεσάντρα ἐτοποθετεῖτο οὕτως, ὥστε ἡ μιὰ τῶν στενῶν αὐτῆς πλευ-

Εἰκ. 136. Τομή ἐνός «χειμωνιάτικου».

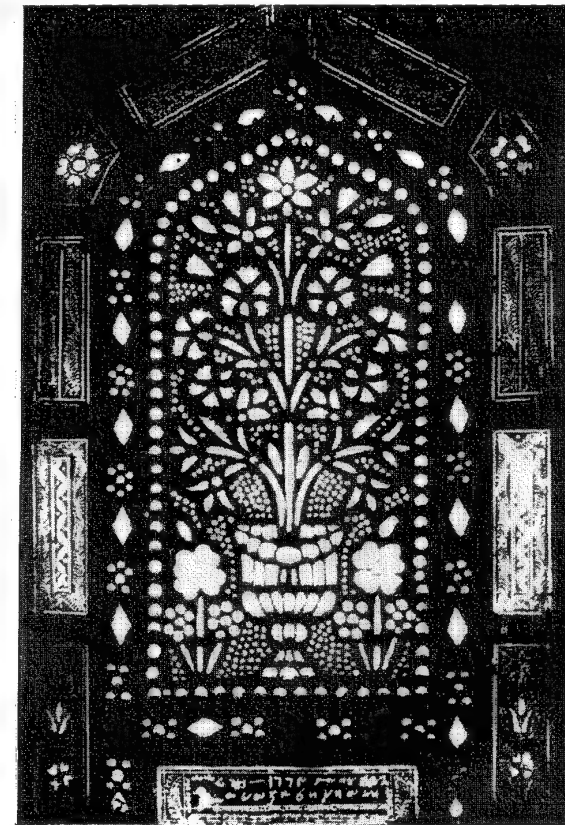
ρῶν ν' ἀντικρύζῃ τὴν πρὸς τὸν δοξᾶτον θύραν τοῦ δωματίου, πρὸ τῆς ὁποίας τότε ἐδημιουργεῖτο τετράγωνος προθαλαμίσκος, κλειόμενος δι' ἐτέρας θύρας κατασκευαζομένης ἐπὶ τῆς συνεχόμενης πρὸς τὴν πρώτην πλευρᾶς τοῦ τετραγώνου (εἰκ. 134). Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ τυχὼν εἰς τὸν δοξᾶτον εὐρισκόμενος ξένος δὲν ἠδύνατο νὰ ἴδῃ ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν δωματίων. Ἐκ τῶν δύο μνημονευθεισῶν θυρῶν ἡ μὲν πρὸς τὸν δοξᾶτον κατεσκευάζετο ἐνίοτε ὑαλόφρακτος, ἡ δὲ πρὸς τὸ δωμάτιον ὀλόξυλος μὲ ὥραϊα γλυπτὰ, γεωμετρικά, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, σχέδια ἐπηρεασμένα ἐκ τοῦ πλουσίου μουσουλμανικοῦ θεματολογίου. Οὐ μόνον δὲ τὰ φύλλα ἀλλὰ καὶ τὰ πλαίσια τῶν θυρῶν ἔφερον ἄνω γλυπτὰ ἢ διάτρητα τοξύλλια σχηματίζοντα ἐπὶ τῶν ὑπερθύρων καὶ ὥραϊα κορφοστούλαπα.

¹ Πβλ. Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, Ἀθήναι 1931 σ. 140.

Εἰκ. 137. Σχέδια φρεγγιτῶν Καστοριανῶν σπιτιῶν.

Τὰ δωμάτια ἐφωτίζοντο δι' ἀπλῆς, συνηθέστερον δὲ διὰ διπλῆς σειρᾶς παραθύρων ἀνοιγομένων ἐπὶ τῶν παχέων ἐξωτερικῶν τοίχων. Μεταξὺ τῶν δύο σειρῶν τῶν παραθύρων παρεμβάλλετο τὸ ξύλινον *ράφι*, ἐφ' οὗ ἐτοποῦντο διάφορα ἀντικείμενα καὶ σκεῖη, πῆλινα ἢ χάλκινα. Τὰ τῆς κάτω σειρᾶς παράθυρα ἦσαν μεγαλύτερα καὶ ὀρθογωνίου σχήματος ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰς βυζαντινὰς παρακευτικὰς *θυρίδας*. Ταῦτα δὲν εἶχον ὑαλοστάσια ἀλλὰ μόνον ξύλινα φύλλα, ἐπροστατεύοντο δὲ μέχρι τοῦ μέσου τοῦ ὕψους των διὰ ξυλίνου κιγκλιδώματος. Τὰ τῆς ἄνω σειρᾶς παράθυρα ἦσαν μικρότερα τῶν κάτω καὶ τοξωτά, ἐκλείοντο δὲ δι' ὑαλίνου διαφράγματος ἀπαρτιζομένοι ἐκ μικρῶν τεμαχίων πολυχρώμων ὑάλων συναρμολογούμενων πρὸς ἀλλήλα διὰ γυψίνου σκελετοῦ, ὅστις ἐλάμβανε διάφορα σχέδια, ἄλλοτε γεωμετρικὰ ἐκ τῆς βυζαντινῆς κληρονομίας (εἰκ. 137,β), ἄλλοτε φυτικά ἐκ τοῦ μουσουλμανικοῦ θεματολογίου (εἰκ. 137,δ) καὶ ἄλλοτε ζωϊκὰ (πτηνῶν). Συνηθέστατα ἀπαντᾷται καὶ ὁ συμβολικὸς τῆς ἀνίστασως τοῦ γένους ἀποβάς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας δικέφαλος αἰετὸς (εἰκ. 137,α). Τὰ ἄνω παράθυρα ἦσαν σταθερά, ἀντιστοιχοῦσι δὲ πρὸς τὰς βυζαντινὰς φωτιστικὰς *θυρίδας*. Ὡραῖον δείγμα τοιούτου ἐγχρώμου ὑαλίνου φρεγγίτου παρέχει ἡ εἰκὼν 138 ἐκ τῆς οἰκίας Παπαντίνου. Εἰς ταύτην εἰκονίζεται γάστρα ἀφ' ἧς ἐκφύεται φυτὸν μετ' ἀνθῶν γαρυφάλλου. Διὰ τὴν σύνθεσίν του ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ ἐξῆς χρώματα: τὸ κίτρινον, τὸ ἐρυθρὸν (καρμίνιον) τὸ ἀνοικτὸν κυανοῦν, τὸ λευκὸν καὶ τὸ μέλαν. Εἰς τὸ κάτω μέρος ὑπάρχει καὶ

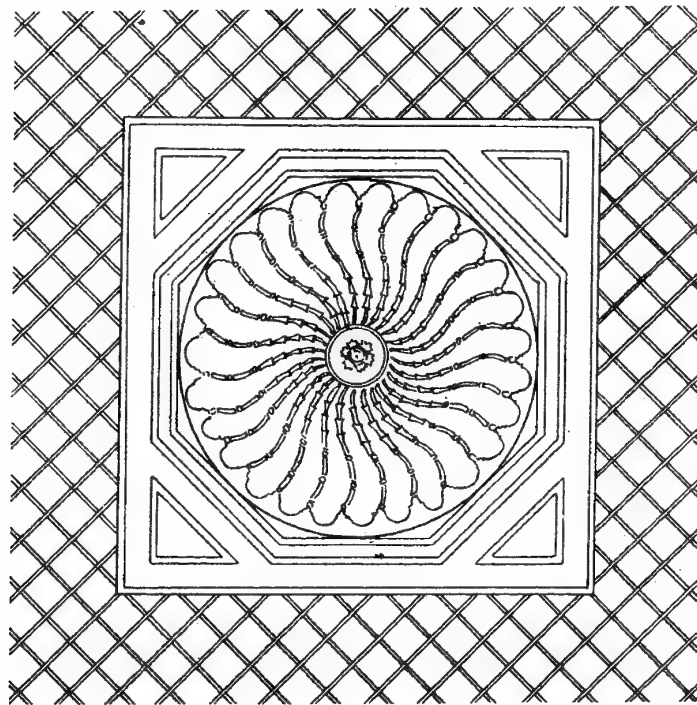

Εἰκ. 138. Ἐγχρωμος φρεγγίτης τοῦ 1775.

ἄλλοτε ζωϊκὰ (πτηνῶν). Συνηθέστατα ἀπαντᾷται καὶ ὁ συμβολικὸς τῆς ἀνίστασως τοῦ γένους ἀποβάς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας δικέφαλος αἰετὸς (εἰκ. 137,α). Τὰ ἄνω παράθυρα ἦσαν σταθερά, ἀντιστοιχοῦσι δὲ πρὸς τὰς βυζαντινὰς φωτιστικὰς *θυρίδας*. Ὡραῖον δείγμα τοιούτου ἐγχρώμου ὑαλίνου φρεγγίτου παρέχει ἡ εἰκὼν 138 ἐκ τῆς οἰκίας Παπαντίνου. Εἰς ταύτην εἰκονίζεται γάστρα ἀφ' ἧς ἐκφύεται φυτὸν μετ' ἀνθῶν γαρυφάλλου. Διὰ τὴν σύνθεσίν του ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ ἐξῆς χρώματα: τὸ κίτρινον, τὸ ἐρυθρὸν (καρμίνιον) τὸ ἀνοικτὸν κυανοῦν, τὸ λευκὸν καὶ τὸ μέλαν. Εἰς τὸ κάτω μέρος ὑπάρχει καὶ

τὸ ὄνομα τοῦ οἰκοδεσπότη — *Ανασταση Γηανη* — ὡς καὶ ἡ χρονολογία κατασκευῆς αὐτοῦ: *Μαῖον προιη 1775*.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διάταξις, ἣν παρουσιάζουν τὰ πρὸς τὸν δρόμον βλέποντα παράθυρα τῶν χειμωνιάτικων εἰς τὸ σπῖτι τοῦ Σαπουντζῆ. Διότι ἀνὰ δύο συνεννοῦνται ἐσωτερικῶς εἰς μίαν ἐσωτερικὴν ποδιάν, μήκους 2,10, ἐπενδυομένην διὰ ξύλου. Ἡ ποδιά δ' αὕτη λόγῳ ἀφ' ἑνὸς τοῦ μεγάλου πάχους

Εἰκ. 139. Ξυλίνη ὄροφή δωματίου.

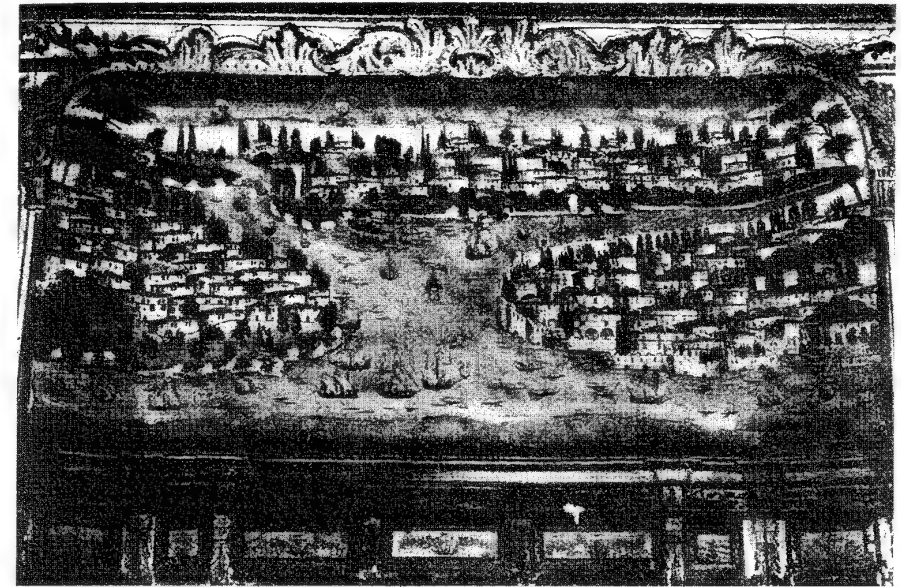
τοῦ τοίχου (0,83) καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ μικροῦ ὑπὲρ τὸ πάτωμα ὕψους της (0,53) ἐχρησίμευεν καὶ ὡς μεντέρι¹. Τὸ ὑπέρθυρον τοῦ οὕτω δημιουργουμένου κουφώματος ὑπεστηρίζετο διὰ λεπτοῦ στρογγύλου, ξυλίνου κιονίσκου φέροντος γλυπτὸν κιονόκρανον (εἰκ. 136).

Ἡ ὄροφή τῶν δωματίων καὶ τοῦ δοξάτου ἦτο ἄλλοτε μὲν ἀσβεστόχριστος, συνηθέστερον ὅμως ξυλίνη. Ἡ πρὸς τοὺς κατακορύφους τοίχους συναρμογὴ αὐτῆς ἐγίνετο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ δι' ἑνὸς μεγάλου κοίλου κυματίου. Ὅταν ἡ ὄροφή ἦτο ξυλίνη διεκοσμεῖτο διὰ ξυλίνων πῆχων καρφωμένων χιαστί ἐπὶ τοῦ σανιδώματος οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζωνται μικρὰ ρομβοειδῆ

¹ Συγγενὴ διάταξιν ἐσημειώσαμεν καὶ εἰς τὰ παλάτια καὶ τὰ σπῖτια τοῦ Μυστρά. Πρβλ. Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ', σ. 49.

ἐπίπεδα φατνώματα (μπακλαβαδωτά) χρωματιζόμενα ἐναλλάξ δι' ἐρυθροῦ, κυανοῦ ἢ καὶ πρασίνου χρώματος. Πολλάκις εἰς τὸ κέντρον τῆς ὄροφῆς κατεσκευάζετο μέγα τετράγωνον ἢ ὀκτάγωνον ἐπίπεδον ἢ κοῖλον φάνωμα (ταμπλάς)¹ μὲ πολλὰ πέραξ κυμάτια, τοῦ ὁποῖου τὸ βάθος πληροῦσι ποικίλοι συνδυασμοὶ γεωμετρικῶν σχημάτων, ἐν τῶν ὁποίων παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 139.

Ὁμοία πρὸς τὴν διάταξιν τοῦ μεσαίου ὀρόφου ἦτο καὶ ἡ τοῦ ἄνω μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐνταῦθα ὁ δοξάτος ἔχει ἀκόμη μεγαλύτερας διαστάσεις

Εἰκ. 140. Τοιχογραφία Καστοριανοῦ σπιτιοῦ εἰκονίζουσα τὴν Κωνσταντινούπολιν.

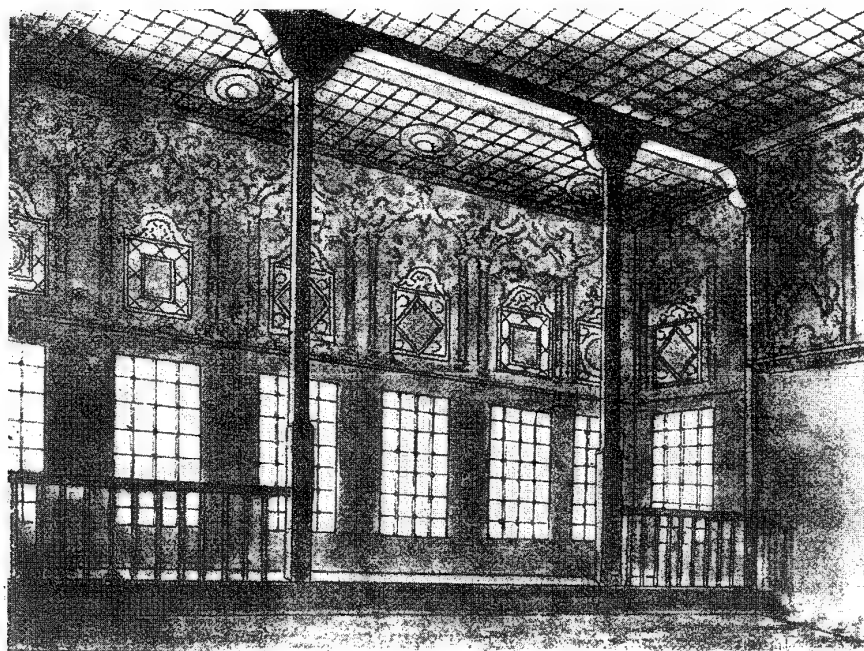
(λόγῳ τῆς κρεμάσεως, ἣν πρὸς τὰ ἔξω παρουσιάζει ὁ ἄνω ὀροφος) καὶ περισσότερα παράθυρα. Ἄλλη ἐπίσης σημαντικὴ διαφορὰ εἶναι καὶ αὕτη: ὅτι τὰ περὶ τὸν δοξάτον δωμάτια δὲν φέρουσιν ἐστίας, τοῦθ' ὅπερ δηλοῖ σαφῶς, ὅτι ὁ ἄνω ὀροφος προωριζετο πρὸς θερινὴν διατριβὴν τῆς οἰκογενείας, καθὺ περισσότερον ἀναπεπταμένος. Ὁ ἄνω δοξάτος προωριζετο ὡσαύτως καὶ δι' ἐορταστικὰς συγκεντρώσεις, οἶον γάμους, χοροὺς κλπ. πρὸς δὲ τούτοις καὶ διὰ τὸ ἀνοιγμὰ τῶν χορδάδων², ὅπερ ἀπῆται μεγάλῃν εὐρυχωρίαν.

Λόγῳ τοῦ ἐπισημοτέρου χαρακτήρος τοῦ ἄνω ὀρόφου τὰ τοιχώματα τοῦ δοξάτου καὶ τῶν δωματίων διεκοσμοῦντο — ὅπως ἐνίστε καὶ τῶν τοῦ μεσαίου ὀρόφου — διὰ τοιχογραφημάτων ἐν εἴδει ζωφόρων. Εἰκονίζοντο δ' ἐπὶ τῶν

¹ Εἰς τὰ Ἀρτινὰ σπῖτια τὸ φάνωμα αὐτὸ ὀνομάζεται *κουμπές*: ὅρα εἰκόνα καὶ σχετικὴν περιγραφὴν ἐν Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τ. Β' σ. 193.

² Χορδάδες εἶναι μικρότατα τεμάχια δερμάτων ὑπὸ εἰδικῶν ἐν Καστορίᾳ τεχνιτῶν συρραπτόμενα πρὸς ἀποτελεσθὶν ἀρτίου γουναρικοῦ.

τοιχών άλλοτε γνωμετρικά σχέδια — τοξύλλια μὲ γάστρας — άλλοτε φυτικά, άλλοτε καὶ κτήρια ὡς π. χ. ἐκκλησίαι καὶ μοναστήρια, — δηλωτικά τῆς εὐλαβείας τῶν οἰκοδεσποτῶν — συχνάκις δὲ καὶ συνθέσεις ὡς π. χ. κῆποι, μάλιστα δὲ τοπία, μεταξὺ τῶν ὁποίων συνηθέστατα ἀπαντᾷ ἡ παράστασις τῆς Κωνσταντινουπόλεως (εἰκ. 140) δηλωτικὴ τοῦ πατριωτικοῦ πνεύματος τῶν ἐνοίκων¹. Τὰ τοιχογραφήματα ταῦτα εἶναι ἐνδιαφέροντα ἔργα λαϊκῆς ζωγρα-

Εἰκ. 141. Κρεββάτα καστοριανοῦ σπιτιοῦ.

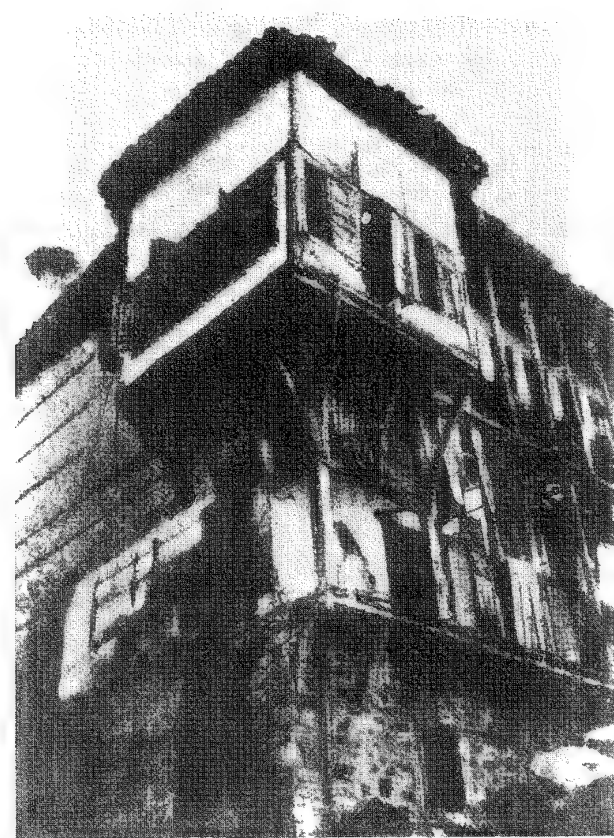
φικῆς ἄνευ βεβαίως μεγάλων καλλιτεχνικῶν ἀξιώσεων. Ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ ἀφέλεια τῆς συλλήψεως τῶν καὶ ἡ ἁρμονία τῶν χρωματισμῶν τῶν.

Ὁ ἄνω δοξᾶτος φέρει εἰς τὸ μέσον τῆς μικρᾶς πλευρᾶς αὐτοῦ εἴτε εἰς κατὰ τὴν ἐτέραν τῶν στενῶν μίαν ὑψωμένην ἐξέδραν (0.50) τὴν κρεββάταν (εἰκ. 141). Δύο λεπτοὶ ξύλινοι κίονες τοποθετοῦνται εἰς τὸ πρὸς τὸν δοξᾶτον ἐλεύθερον ἄκρον τῆς κρεββάτας εἴτε φθάνοντες ἄνω μέχρι τῆς ὀροφῆς εἴτε συνενούμενοι διὰ ξυλίνων τόξων, ὧν ἡ κλεῖς ψαύει τὴν ὀροφήν. Μεταξὺ τῶν κιονίσκων καὶ τῶν τοίχων τοποθετοῦνται ξύλινα τορνευτὰ κιγκλιδώματα. Πέριξ εἰς τοὺς τοίχους τῆς κρεββάτας ὑπάρχουσι τὰ μετεγλίκια ἢτοι ἀναπαυτικά ξύλινα

¹ Ἡ παράστασις τῆς Κωνσταντινουπόλεως συνηθεστάτη καὶ ἀλλαχού· πρβλ. τὸ σπιτί τοῦ Σφάρτς εἰς τ' Ἀμπελάκια (Ἀσπεριάδης, Ἐ. ἀ. πίν. 11).

διβάνια στρωνόμενα μὲ ὑφαντὰ καὶ κιλίμια, ὅπως καὶ τὸ δάπεδόν τῆς. Εἰς τὴν ἐξέδραν ἐκάθηντο συνήθως οἱ ἐπίσημοι ἐκ τῶν προσκεκλημένων εἰς τὰς ἑορταστικὰς συγκεντρώσεις εἰς τὰς ὁποίας, σημειωτέον, δὲν ἐπετρέπετο νὰ λαμβάνουν ἐνεργὸν μέρος αἱ ἀνύπανδροι νέαι. Αὗται μόνον παρηκολούθουν τὰς τελετὰς καθήμεναι ὅπισθεν δρυφάκτου, ἢτοι καφασωτοῦ ὑπερφῶν κατασκευαζομένου εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ δοξᾶτου. Ἡ εἰς τὸ ὑπερφῶν τοῦτο ἄνοδος ἐγένετο διὰ ξυλίνης κλίμακος εὐρισκομένης εἰς συνεχόμενον δωματίον¹. Ἰνα δὲ καὶ οἱ μουσικοὶ μὴ καταλαμβάνωσιν ὠφέλιμον χώρον ὡς καὶ ἵνα ἀκούωνται καλύτερον κατεσκευάζετο πολλάκις δι' αὐτοὺς μικρὰ ξυλίνη ἐξέδρα στηριζομένη συνήθως ἐπὶ τοῦ παραπλεύρως τῆς κλίμακος τοίχου.

Σημαντικὸν χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τοῦ καστοριανοῦ σπιτιοῦ εἶναι ἡ ἐξοχή τοῦ ξυλίνου ἄνω ὄροφου καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς δημιουργούμενα ἐπακόλουθα. Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ εἰρημένη ἐξοχή δὲν εἶναι

Εἰκ. 142. Ἐξωτερικὸν σπιτιοῦ μὲ «ἀλιακόν».

¹ Ὁ Ζάχος ἀναφέρει παρόμοιον ὑπερφῶν ἐν Ἡλείῳ (Ἡπειρωτ. Χρον. τ. 3 σ. 303), γράφει δ' ὅμως ὅτι τοῦτο δὲν ἐφιημόζετο ἐν Μακεδονίᾳ. Ἀπορῶ πῶς τοῦ διέφυγε ἡ εἰς τὴν πατρίδα του Καστοριαν ὑπαρξίς ὑπερφῶν παρθενῶνος. Ἐπίσης ὁμοιον ὑπερφῶν παρετήρησα καὶ εἰς τὸ σπιτί τοῦ Σφάρτς εἰς τ' Ἀμπελάκια, ὅπερ διέφυγε περιέργως τὸν Ἀσπεριάδην.

πάντοτε παράλληλος πρὸς τοὺς κάτω τοίχους: διὰ τὸ οἰκόπεδον δὲν εἶναι ὀρθογώνιον τότε λαμβάνεται φροντίς νὰ ὀρθογωνισθῇ εἰς τὸν ἄνω ὄροφον· ἐντεῦθεν προκύπτει μία ἀνομοιόμορφος ἐξοχή (εἰκ. 140), ἣτις ἀποβαίνει ἐνιαχοῦ μηδενικὴ (εἰκ. 140) ἐνιαχοῦ δὲ καὶ μέχρις ἑνὸς καὶ πλέον μέτρου. Τὰ οὕτω ἰσχυρῶς ἐξέχοντα ἄνω μέρη ὑπεστηρίζοντο διὰ ξυλίνων (δρυίνων) καμπύλων στηριγμάτων μετὰ κυματίων καὶ γλυφῶν. Ἄλλοτε πάλιν ἡ ἐξοχή τοῦ ἄνω ὀρόφου εἶναι κανονικὴ καὶ περιορίζεται εἰς μικρὸν μόνον τμήμα τῆς προσόψεως ὁπότε δημιουργοῦνται τὰ ὀρθογώνια *ἐξώστεγα*, *ξεπεταχτὰ* ἢ *σαχνισιὰ* στηρίζόμενα κάποτε καὶ ἐπὶ λιθίνων κλιβάντων (φουρούσια) (εἰκ. 142). Τὰ ἐξώστεγα ταῦτα δὲν ἔχουσι μόνον αἰσθητικὴν ἀξίαν, ὥς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν πλαστικότητα τῶν σπιτιῶν, ἀλλ' εἶναι καὶ ἄλλως χρήσιμα· διότι τοῦτο μὲν αὐξάνουσι τὸν ὠφέλιμον χώρον τοῦ ἄνω ὀρόφου, τοῦτο δὲ δημιουργοῦσι κατὰ τὰς στενὰς αὐτῶν πλευρὰς ἀνοίγματα πρὸς διευθύνσεις ἀνέμων διαφόρους τῶν τῆς προσόψεως. Τὴν σπουδαίαν δὲ ταύτην ὠφέλειαν εἶχον ἤδη ἀναγνωρίσει οἱ τε ἄρχαοὶ Ἕλληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι, ἐφαρμόσαντες αὐτὰ ἐνίοτε καὶ μέχρις ὑπερβολῆς¹.

Τελευταῖον δὲ χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον θ' ἀναφέρωμεν τὸν ἡλιακὸν (*ἄλιακός*). Οὗτος ἦτο τμήμα τῆς βορείου συνήθως (ἦτοι τῆς πρὸς τὴν αὐλὴν βλέπουσης) πλευρᾶς τοῦ σπιτιοῦ τὸ ὁποῖον ἀφίνετο ἔμπρὸς ἀνοικτὸν ἐν εἴδει ἐξώστου (εἰκ. 141), ἡ στέγη τοῦ ὁποῖου ὑπεστηρίζετο ἔμπρὸς διὰ ξυλίνων στύλων. Ὁ ἄλιακός ἐχρησίμευε προφανῶς ὥς ἀναψυκτήριον κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας ἢ καὶ διὰ τὸ στέγνωμα τῶν πλυνομένων ἐνδυμάτων. Κιγκλίδωμα μετὰ τῶν στύλων του ἐπροστάτευε τοὺς ἐνοίκους ἀπὸ τῆς πτώσεως. Εἰς μίαν ἄκραν τοῦ ἡλιακοῦ εὐρίσκετο καὶ ὁ *νεροχύτης*, μικρὸς ξύλινος μυχὸς προεκτεινόμενος πρὸς τὰ κάτω δι' ἀποχευτικῆς τῶν ὑδάτων αὐλακος. Γλάστραι μὲ πολύχρωμα ἀνθὴ ἐκόσμουσαν τὸ χεῖλος τοῦ ἡλιακοῦ καὶ τοῦ νεροχύτου².

¹ Πρὸς τοὺς σχετικούς ἀπαγορευτικούς νόμους τοῦ Ἰππίου καὶ τοῦ Ἰφικράτους (Κεραιόπουλλος, Ἀρχιμήδης τ. 11 σ. 60).

² Δύο ἀρχοντικά τῆς Καστορίας κατεμέτρησε λεπτομερῶς τῷ 1935 ὁ ἐκ Βέρνης ἀρχιτέκτων Μ. Jenny. Μεγάλην δὲ δημοσίευσιν περὶ τῶν Καστοριανῶν σπιτιῶν παρασκευάζει ὁ Σύλλογος «Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη», ὅστις ἀπέστειλε πρὸς τοῦτο εἰς Καστορίαν εἰδικὰ συνεργεῖα ἐξ ἀρχιτεκτόνων τοῦ ἡμετέρου Πολυτεχνείου.

ΤΑ ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Ἡ Καστορία καταληφθεῖσα ὑπὸ τῶν Τούρκων ἤδη ἀπὸ τοῦ 1385 ἐκοσμήθη ὑπὸ τῶν κατακτητῶν διὰ τζαμιῶν καὶ ἄλλων κτισμάτων, ὧν τὰ πλεῖστα ἀνηγγέρθησαν ἐπὶ τῆς θέσεως χριστιανικῶν ναῶν κατεδαφισθέντων (πβλ. σελ. 185).

Ἐκ τῶν τζαμιῶν σώζονται τινὰ τῶν ὑπολοίπων κατεδαφισθέντων μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀπελευθέρωσιν τῆς πόλεως. Ἐπὶ ἐν ὅλῳ ὑπῆρχον ἐν Καστορίᾳ τζαμίᾱ ἐπὶ Τουρκοκρατίας¹. Ἐκ τούτων ἀκέραιον σώζεται σήμερον μόνον τὸ ὡς Μουσεῖον προσωρινῶς χρησιμοποιοῦμενον Κουρσοῦμ-τζαμί (εἰκ. 143, πιν. 1 ἀρ. 33), ὀνομασθὲν οὕτω λόγῳ τοῦ ὅτι ὁ θόλος του ἦτο ἄλλοτε κεκαλυμμένος διὰ μολιβδίνου ἐπικαλύμματος ἀφαιρεθέντος ὑπὸ τοῦ Μουφτῆ κατὰ τὴν ἐκ Καστορίας ἀποχώρησιν τῶν Τούρκων τῷ 1923. Τὸ Κουρσοῦμ-τζαμί, κτισθὲν ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς ἐκκλησίας τῆς ἁγ. Παρασκευῆς, παρουσιάζει τὸν συνήθη μεταγενέστερον τύπον· ἀποτελεῖται δηλαδὴ ἐκ μιᾶς μεγάλης τετραγώνου αἰθούσης προσευχῆς καλυπτομένης δι' ἡμισφαιρικοῦ θόλου. Πρὸς οἰκοδομὴν αὐτοῦ ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ

Εἰκ. 143. Τὸ Κουρσοῦμ-τζαμί.

¹ Τὰς περὶ τῶν ἐν Καστορίᾳ τζαμιῶν πληροφορίας ἔλαβον κατὰ τὸ πλεῖστον παρὰ τοῦ φίλου ἐν Καστορίᾳ καθηγητοῦ κ. Κωνσταντίνου Α. Πηχιῶν, ὃν θερμῶς ἐπὶ τοῦτ' εὐχαριστῶ.

παλαιά υλικά, ὡς ἀποδεικνύει τὸ παρὰ τὴν Β. Δ. αὐτοῦ γωνίαν ἐντετειχισμένον τεμάχιον ρωμαϊκῆς ἀναθηματικῆς στήλης, τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν: *Αἰλιον Πολύενκτον οἱ σύνεδροι ἀρετῆς ἔνεκεν*. Τὸ Κουρσοῦμ-τζαμί ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων ὡς τὸ καθεδρικὸν αὐτῶν τέμενος, ἀνήγεται δ' ἡ ἀνέγερσις αὐτοῦ εἰς τοὺς πρώτους μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς πόλεως χρόνους. Τινὲς φρονοῦσιν ὅτι εἶναι ἔργον τοῦ περιφήμου ἑξωμότου Ἑλληνοῦ ἀρχιτέκτονος Σινάν, ἀλλ' ἡ τέχνη του οὐδόλως δικαιολογεῖ τοιαύτην γνώμην· ἴσως μόνον νὰ εἶναι τῆς ἐποχῆς τοῦ Σινάν ἤτοι τοῦ 16^{ου} αἰῶνος.

Εἰς τὸ προαύλειον τοῦ Κουρσοῦμ-τζαμιού εὐρίσκεται καὶ πλινθόκτιστος τάφος (εἰκ. 144) εἶδος *τουρμπέ*, ἀποτελούμενος ἐκ τεσσάρων ποδαρικῶν ὑποβασταζόντων ἡμισφαιρικῶν θόλων. Τίνος ἥρωος εἶναι ὁ τάφος οὗτος δὲν εἶναι γνωστόν. Δύο ἄλλοι τοιοῦτοι τουρμπέδες διατηροῦντο μέχρι πρό τινων ἐτῶν εἰς τὰς κλιτῆς τοῦ ἀπέναντι λόφου, ὑπερθεν τῆς ἀγορᾶς. Τοῦ ἐτέρου τούτων διατηροῦνται εἰσέτι δύο κίονες βαστάζοντες καμάραν. Οἱ τοιοῦτοι τάφοι ἐκτίσθησαν πρὸς τιμὴν τῶν ἡρωικῶς

κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Καστορίας πεσόντων Μουσουλμάνων, ἀπέλανον δ' ὅλως ἰδιαζούσης τιμῆς παρὰ τῶν ὁμοπίστων, οἵτινες τοὺς ἥρωας τούτους ἐθαώρουν ὡς ἱερὰ πρόσωπα ἀνάλογα πρὸς τοὺς χριστιανοὺς μάρτυρας. Πρὸ τῶν τοιούτων τάφων διερχόμενοι οἱ θρησκευόμενοι Μουσουλμάνοι ἐψιθύριζον σύντομον προσευχήν, ἱστάμενοι εὐλαβῶς ἐπὶ τινα χρόνον.

Ἄλλο τζαμί ὑπῆρχεν ἐπὶ τῆς ὑψηλοτάτης τοποθεσίας τῆς πόλεως (πίν. 1 ἀρ. 32), ἐνθα νῦν ἡ δεξαμενὴ καὶ τὰ θεμέλια τῆς τρικλίτου ἐκκλησίας, ἣν

Εἰκ. 144. Τάφος μουσουλμανικός.

ἀνεφέραμεν ἐν σελίδι 186. Τὸ τζαμί τοῦτο, κατεδαφισθὲν ἤδη, ὀνομάζεται *Γουλᾶ-τζαμί* ἢ *Ἑβρενός-Γαζῆ-τζαμί*, πρὸς τιμὴν τοῦ πορθητοῦ (Γαζῆ) τῆς πόλεως, Τούρκου στρατηγοῦ Ἑβρενός, οὗτινος ὁ τάφος σώζεται ἡρειπωμένος παρὰ τὰ Γενιτσά. Ἡ παράδοσις φέρει, ὅτι τὸ Γουλᾶ-Τζαμί ἐκτίσθη ἐπὶ τῆς μητροπόλεως τῆς βυζαντινῆς Καστορίας, ἥτις περιεστοιχίζετο ἀπὸ 12 παρεκκλήσια ὁκτῶ τῶν ὁποίων σώζονται μέχρι σήμερον¹.

Τὸ τρίτον τζαμί ἦτο τὸ ὀνομαζόμενον *Προδρόμος-Τζαμί*, διότι κατὰ τὴν παράδοσιν ἐκτίσθη ἐπὶ τῶν θεμελίων ἐκκλησίας τοῦ Προδρόμου. Τοῦτο ἐκποισθὲν ὑπὸ τῆς Ἑθν. Τραπέζης, ὡς συγκαταλεγόμενον μεταξὺ τῶν ἀνταλλαξίμων, κατηδαφίσθη, οὐδὲν ὅμως λείψανον ἐκκλησίας εὐρέθη ὑπ' αὐτό.

Διὰ τὰ λοιπὰ τέσσαρα τζαμιά ἡ μὲν χριστιανικὴ παράδοσις οὐδὲν ἀναφέρει, ἐν ᾧ ἡ τουρκικὴ διὰ τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν ἔλεγεν ὅτι ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Χασάν Καδῆ (πίν. 1 ἀρ. 34) κατὰ τὴν εἴσοδον τῆς πόλεως παρὰ τὴν λίμνην, ὡς διασωθέντος τοῦ καδῆ ἐκ τῆς διαβάσεως ἐπὶ τῆς παγωμένης λίμνης, τὴν ὁποίαν πρῶτην φορὰν ἐρχόμενος εἰς Καστορίαν, ἐξέλαβεν ὡς χιονισμένην πεδιάδα.

¹ Μεταξὺ τούτων ἡ Κουμπελίδιχη, ὁ ἀγ. Δημήτριος τῆς συνοικίας Οἰζονόμου καὶ ἄλλα.

ΠΙΝΑΞ ΕΠΙΣΚΟΠΩΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΩΝ
ΜΝΗΜΟΝΕΥΟΜΕΝΩΝ ΕΝ ΤΑΙΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΟΜΕΝΑΙΣ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙΣ

Α) ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ

	Σελ.
1384/5 Γαβριήλ (᾽Αγ. Ἀθανάσιος)	157
1551 Μεθόδιος (᾽Αγ. Ἐλεούσα)	181
1593 Νεκτάριος (᾽Αγ. Νικόλαος Μητροπόλεως)	183
1606 Μητροφάνης (Παναγία τοῦ Οἰκονόμου)	173
1622 Θεοφύλακτος (Ταξιάρχαι ᾽Αγ. Λουκά)	171
1635 Χαρίτων (Παναγία συνοικ. ᾽Αγ. Ἀναργύρων)	167
1645 Μεθόδιος (᾽Αγ. Ἀπόστολοι)	162
1654 Ἀρσένιος (᾽Αγ. Νικόλαος Κυρίτζη)	169
1707 Διονύσιος (᾽Αγ. Νικόλαος Καρίβη)	179
1712 » (Τέμπλον Μητροπόλεως)	183
1727 Χρυσάνθος (᾽Αγ. Ἰωάννης Προόδρομος)	176
1753 » (᾽Αγ. Ἐλεούσα Ἑβραϊκῆς συν.)	185

Β) ΖΩΓΡΑΦΟΙ

1336 Ἀθανάσιος ἱερεὺς (᾽Αγ. Στέφανος)	113
1545 Ὀνούφριος (᾽Αγ. Ἀπόστολοι)	162
1552 Εὐστάθιος ἱερεὺς (;) (᾽Αγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος)	188
1622 Ἰωάννης ἱερεὺς (Ταξιάρχαι ᾽Αγ. Λουκά)	171
1622 Ἡλίας (Ταξιάρχαι ᾽Αγ. Λουκά)	171
1630 Νικόλαος (᾽Αγ. Νικόλαος συνοικ. Ἐλεούσης)	163
1727 Λαυρέντιος (᾽Αγ. Ἰωάννης ὁ Προόδρομος)	177

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Δ΄

Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας	Σελ.
Εἰσαγωγή	3
1. Ἅγιοι Ἀναργυροί	10
2. Ταξιάρχης τῆς Μητροπόλεως	61
3. Ἅγιος Στέφανος	107
4. Κουμπελίδικη	125
5. Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Κασνίτζη	137
6. Ἅγιος Ἀθανάσιος	147
7. Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Ἀγίου Θωμᾶ	158
8. Παναγία Ρασιώτισσα	159
9. Παναγία τοῦ Μουζαβίκη	160
10. Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Μουζαβίκη	161
11. Ἅγιοι Ἀπόστολοι	161
12. Ἅγιος Νικόλαος (συνοικία Ἐλεούσης)	163
13. Ἅγιος Δημήτριος (συνοικία Οἰκονόμου)	163
14. Ταξιάρχης (τοῦ Γυμνασίου)	164
15. Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Μαγαλειοῦ	165
16. Παναγία (συνοικία Ἀγίων Ἀναργύρων)	166
17. Ἅγιος Νικόλαος (συνοικία Ἀγίων Ἀναργύρων)	167
18. Ἅγιος Νικόλαος (συνοικία Ἀγίων Ἀναργύρων)	168
19. Ἅγιος Ἀνδρέας (συνοικία Ἐλεούσης)	168
20. Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Κυρίτζη	168
21. Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Βουνοῦ	169
22. Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου	170

23. Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Τζώτζα	170
24. Ταξιδάρχει (συννοικία Ἁγίου Λουκά)	170
25. Φανερωμένη	171
26. Ἅγιος Γεώργιος τῆς Πολιτείας	171
27. Παναγία τοῦ Οἰκονόμου	172
28. Ἅγιος Ἀλύπιος	173
29. Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Δραγωτᾶ	175
30. Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Καρίβη	176
31. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος	176
Ναοὶ ἐπισκευασθέντες ἢ ἀνανεωθέντες	180
Παναγία ἡ Μαυριώτισσα	186
Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος	187
Κινητὰ ἔργα μεταβυζαντινῆς τέχνης	188
Γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καστορίας	193
Τὰ παλαιὰ ἀρχοντόσπιτα τῆς Καστορίας	196
Τὰ τουρκικὰ κτίσματα τῆς Καστορίας	211
Πίναξ ἐπισκόπων καὶ ζωγράφων	214